GÖRÜP İŞİTTİKLERİM

ALİ FUAT TÜRKGELDİ

TÜRK TARİH KURUMU

Birinci baskı : 1949
İkinci baskı : 1951
Üçüncü .askı : 1984
Dördüncü baskı : 1987

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
II. DİZİ - Sayı: 15[d]

GÖRÜP İŞİTTİKLERİM

5. Baskı

ALİ FUAD TÜRKGELDİ

Metin dışında 36 resim vardır

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
2010

Türkgeldi, Ali Fuad, 1867-1935
Görüp işittiklerim / Ali Fuad Türkgeldi. — 5. bsk. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2010.
viii, 290 s., 36 s. portre : portre ; 24 cm.--(AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; II. Dizi-Sa. 15d).

İndeks var.
ISBN 978 - 975 - 16 - 2284- 6

1. Türkgeldi, Ali Fuad, 1867-1935 _ Hatıralar. I. E.a. II. Dizi.

956. 101543092

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 04.09.2008 tarih ve 572/11 ve 21.04.2010 tarih ve 609/46 sayılı kararı gereği 2.000 adet basılmıştır.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2284 - 6

Türk Tarih Kurumu Basımevi
Akhun Caddesi No: 1
Sincan Organize Sanayi Bölgesi / Ankara
Tel: 0312. 267 16 11

İÇİNDEKİLER

TÜRK TARİH KURUMUNUN ÖNSÖZÜ V
ALİ FUAD TÜRKGELDİ'NİN KISA BİYOGRAFİSİ VII
BAŞLANGIÇ 1

Birinci Kısım

SADARET MEKTUPÇULUĞUNDA BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ (8)

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareti 21
Tevfik Paşa'nın sadareti 27
Sultan Reşad'ın cülûsu 33
Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadareti 41

İkinci Kısım

SULTAN REŞAD DEVRİNDE BAŞKİTABETTE BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ (52)

İstidrat 55
Balkan muharebesi 57
Bab-ı Âli baskını 77
1. ZEYL : Balkan muharebesi neticesinde taleb-i sulh olunması lüzumuna dair Meclis-i Vükelâ mazbatası sureti 83
2. ZEYL : Meclis-i umumîde iftitah-ı kelâm olarak Kâmil Paşa tarafından kıraat ettirilen hitabe 91
3. ZEYL : Meclis-i umumîde ahvâl-i siyasiyenin safahat-ı mühimmesine dair Hariciye nâzırı Gabriyel Efendi tarafından kıraat ettirilen izahnâme sureti 92
4. ZEYL : Edirne'nin terki hakkında devletler tarafından verilen nota üzerine itası tasavvur olunan cevabın esaslarını mutazammın Kâmil Paşa tarafından kaleme alınan varaka sureti 97
Mahmud Şevket Paşa'nın sadareti 98
Said Halim Paşa'nın sadareti 103
Edirne'nin istirdadı 105
Harb-i umumi 113
Said Halim Paşa'nın istifası 125
Tal'at Paşa'nın sadareti 127
Sultan Mehmed Reşad'ın irtihali 133

Üçüncü Kısım

SULTAN VAHİDEDDİN DEVRİNDE BAŞKİTABETTE BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ (138)

İzzet Paşa'nın sadareti ve Mondros mütarekesi 153
İzzet Paşa'nın istifası 158
Tevfik Paşa'nın sadareti 163
Tevfik Paşa'nın ikinci kabinesi 179
Kabinede tebeddülât 183
Ferid Paşa'nın sadareti 195

Dördüncü Kısım

YUNANLILAR TARAFINDAN İZMİR'İN İŞGALİ VE NETÂYİCİ (208)

Ferid Paşa'nın ikinci kabinesi 210
Ferid Paşa'nın üçüncü kabinesi 232
Ali Rıza Paşa'nın sadareti 249
Salih Paşa'nın sadareti 258
Ferid Paşa'nın sadaret-i âhiresi ve benim infisalim 261

İSTİDRAT 265

İndeks

I. Şahıs adları 277
II. Yer, kavim ve devlet adları 286

ÖNSÖZ

İkinci Meşrutiyet devrinin en karışık hadiselerine şahid olmuş ve uzun yıllar Sultan Reşad'la Sultan Vahîdeddin'in Mâbeyn Başkâtipliğini yaparak, devletin ve sarayın esrarına yakından vukuf peyda etmiş olan, Sadaret Müsteşarı Rahmetli Ali Fuad Türkgeldi'nin "*Görüp İşittiklerim*„ adını taşıyan ve Osmanlı imparatorluğunun son günlerindeki hadiseleri ve o devrin devlet adamlarında görülen ruh haletlerini çok güzel tasvir eden hâtıralarını, bu cilt içinde, aynen yayınlamış bulunuyoruz. Hâtıralarda adı geçen bazı mühim şahsiyetlerin fotoğrafları esere tarafımızdan eklenmiştir. Bu fotoğrafları kendi koleksiyonundan bize vermek lûtfunda bulunan üyelerimizden Sayın Osman Ferid Sağlam'a bilhassa teşekkür ederiz. Eserin başına konmuş olan biyografi, Rahmetlinin âilesi tarafından bize verilmiş olan notlardan kısaltılmıştır.

Müellifin Türk Tarih Kurumu tarafından satın alınmış diğer eserleri de sırasiyle basılacaktır.

TÜRK TARİH KURUMU

ALİ FUAD TÜRKGELDİ'NİN KISA BİYOGRAFİSİ

1867—1935

Ali Fuad Türkgeldi, Tanzimat devri ricalinden Dahiliye müsteşarı Celâl Bey'in torunu ve Tercüme odası Mühimme müdürü Cemal Bey'in oğludur.

6 Rebî ül-evvel 1284 (8 Temmuz 1867) tarihinde İstanbul sayfiyelerinden Acıbadem'de doğmuştur.

Soğukçeşme Askerî rüşdiyesi ile Lisan mektebini bitirmiş ve 9 Muharrem 313 (2 Temmuz 1895) tarihinde Hukuk mektebinden sınıfının birincisi olarak çıkmış, Büyük babasının evinde oturan Hindli Hoca İskender Efendi'den de farisî edebiyatını okumuştur. 13 Muharrem 1299 (5 Aralık 1881) tarihinde mülâzimetle Dahiliye Mektûbî kalemine girmiş; bir taraftan tahsiline, diğer taraftan resmî vazifesine devam ile yavaş yavaş ilerleyerek bir çok komisyonlarda çalıştıktan ve kaleme müdür olduktan sonra 11 Rebî ül-evvel 1319 (28 Haziran 1901) tarihinde Dahiliye mektupçusu olmuş ve 13 Rebî ül-âhır 1321 (9 Temmuz 1903)'den itibaren Dahiliye müsteşarlığına vekâlet etmiştir. Meşrûtiyetin ilânında bu iki vazifeyi görmekte idi. 25 Şaban 1326 (22 Eylül 1908) tarihinde Sadaret mektupçusu ve 22 Şaban 1327 (8 Eylül 1909)'de Dahiliye müsteşarı olmuş ve bu vazifede iken Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesinin iktidar mevkiine gelmesini müteakip Hüseyin Hilmi Paşa'nın Meclis-i vükelâda teklifi ve Sultan Reşad'a tavsiyesiyle 16 Şaban 1330 (31 Temmuz 1912)'de Mâbeyn başkitabetine tayin edilmiştir. Sultan Reşad'ın ölümüne kadar bu vazifede kaldıktan ve Vahîdeddin'in cülûsunda ibka edildikten sonra Damad Ferid Paşa'nın ikinci sadaretinde Kuvây-ı Milliyeyi âsî ilân eden hatt-ı hümâyuna itirazı üzerine esasen icraatını tenkitten hâli kalmadığı Sadrâzamla bütün bütün araları açılarak Şurây-ı devlet Maliye ve Nâfıa dairesi riyasetine nakil suretiyle 15 Nisan 1336 (1920)'da Saraydan çıkarılmış ve Tevfik Paşa'nın son defa sadarete gelmesini müteakip aynı senenin 27

Ekiminde sadaret müsteşarlığına tayin olunarak İstanbul hükûmetinin ilgasına kadar bu vazifede kalmıştır. Tekaütlüğünü istedikten sonra memuriyet hayatının en müşkül zamanlarında bile terk etmediği ilmî, tarihî ve siyasî tetebbulara devam ederek müteaddit eserler yazmıştır. *Rical-i mühimme-i siyasiye*, *Ma'ruf simalar*, *Mesâil-i mühimme-i siyasiye*, *Evdâr-ı Islâhat*, *Tarihî fıkralar*, *Âfâkî fıkralar* ve *Görüp İşittiklerim* isimli hatırâtı bu eserleri arasındadır. Ali Fuad Türkgeldi, yıllarca çektiği şeker hastalığının sonunda 3 Şubat 1935 Pazar sabahı vefat etmiş ve Yahya Efendi kabristanına gömülmüştür.

BAŞLANGIÇ

11 Temmuz 1324 tarihinde Meşrutiyetin ilânı sırasında Dahiliye nezâreti mektupçuluğunda bulunuyordum. Nezâret müsteşarlığı münhal olduğundan o vazifeyi de beş seneden beri vekâleten îfa ediyordum. Meşrutiyetten sonra iki ay daha devam eden bu memuriyetim esnasındaki meşagilim hakikaten tahammül-fersa bir derecede idi. Çünkü ilân-ı Meşrutiyetle beraber gerek İstanbul'da ve gerek taşrada ahval ve efkâr değişmiş, vükelâ ve ekser memurîn tebeddül etmiş, matbuat gemi azıya almış, ahalinin müracaat tarzları büsbütün başka başka şekle girmişti. Nezârette zaten müsteşar bulunmadığı gibi ekser memurîn debirer birer çekilerek yahut çektirilerek ortada mektupçudan başka bir merci kalmamıştı. Kapıda hergün sabahtan akşama kadar müstacel işlerle ve eshab-ı mesalihin nihayetsiz müracaatları ile ve evde de uykudan kalkar kalkmaz torba torba evrak ile uğraşmakta, Kapıya gidince de takım takım eshab-ı müracaatın odamın önünde beklemekte olduklarını görürdüm. Bu kadar meşagile göğüs germek kolay iş değildi. Binnisbe genç denecek bir sinde bulunduğum halde Kapıda sandalyamda otururken iki defa üzerime baygınlık gelmişti. Vilâyetlerden her an ve dakika öyle telgraflar alınırdı ki derhal cevap verilmek muktezî ve bunlara cevap vermek için emir alacak makam mefkud idi. Benim selâhiyetim ise buna müsaid değildi.

İlân-ı Meşrutiyetin ilk günleri nutuklar ve nümayişlerle geçti. Pazar günü Mekâtib-i Askeriye ve Tıbbiye talebesi önlerinde muzika ile Bab-ı âli'ye gelerek Arz odası önünde nutuklar îrad ettiler. İçlerinde at üzerinde bulunan bir gencin "*Kanun-ı esasî Midhat Paşa'nın hûn-ı nâhakkıyle yazılmıştır*„ diye başlayan heyecanlı nutku o sırada hâl-i in'ikadda bulunan Meclis-i vükelâca hayli telâşı mucip olmuştur. Bunlar Sadr-ı âzam SAİD PAŞA'nın aşağıya inmesini istedikleri halde müşarünileyh bizzat inmeyip söz söylemekten âciz bulunan ve zaten sevilmiyen Seryaver CEMAL PAŞA'yı göndermiş, o da "*Sadr-ı âzam Paşa hastadır, inemezler*„ deyince '*Hasta ise Kapıya nasıl geliyor*„ diye şiddetle mukabele görmüştür.

§ Pazartesi günü Dahiliye nâzırı MEMDUH PAŞA daireye gelirken o sabah bizzat Mâbeyn'e giderek taşrada menfî ve mahbus olan mücrimîn-i siyasiyenin afvlerini arzedip Meclis-i vükelâca hemen mazbatası yapılarak istizan kılınması irade olunduğunu söylemişti. O gün meclisce mazbatası tanzim ve takdim kılınmış ve akşama doğru irade-i seniyyesi sâdır olmuş olduğundan MEMDUH PAŞA beni Sadr-ı âzamın teneffüs odasına çağırarak tezkire-i samiyeyi tevdi ile derhal vilâyâta ve Zaptiye nezâretine tebliğ olunmasını söyledi.

Müsveddeyi bizzat yazıp götürdüğüm sırada Servet-i Fünun matbaasından üç zat gelerek kendisini görmek istediklerini haber verdiler. Bunlar Şeyh ul-islâm Efendinin mahdumu Şûray-ı devlet Mülkiye dairesi âzasından AHMED MUHTAR, İkdam gazetesi sabib-i imtiyazı AHMED CEVDET ve Mirza Said Paşa zâde KADRİ BEY'ler olup mahkûmîn-i siyasiyenin afvlerini ahali namına taleb etmek üzere gelmişlerdi. Zaten kendisi o gün bizzat irade-i seniyyesini istihsal ederek telgraf ve tezkireleri yazılmakta olduğunu bildirdi ve bana da kendilerine gösterilmek üzere tezkire-i samiyeyi getirmemi söyledi ; Tezkire-i samiyeyi getirip MEMDUH PAŞA'nın muvacehesinde kıraat eyledim. İrade-i seniyyeyi Büyük kapı önünde tecemmü eden ahaliye bizzat kıraat ederse hüsn-i tesir hasıl edeceğini söyleyerek MEMDUH PAŞA'yı alıp Binek taşı'na götürdüler. Müşarünileyh irade-i seniyyeyi kıraat edince halk kendisini şiddetle alkışlayıp kucaklamış ve o da bu muameleden pek memnun kalmıştır.

§ Fakat ertesi gün hava değişti. Beyoğlu mutasarrıfı HAMDİ BEY'in doğrudan doğruya irade-i seniyye ile Zaptiye nezâretine tayin olunması sû-i tesir hasıl ederek gazeteler "*Zaptiye nâzırının intihabı Dahiliye nezâretine ait olduğu halde mumaileyhin memuriyetini nasıl kabul ettin?*„ diye MEMDUH PAŞA'yı tahtieye başladılar.

Afv-i umumî kararının tebliği üzerine Zaptiye nâzırı Hapishâne-i umumî'deki siyasî mahbusîni tahliye için gidince sahtekârlık maddesinden dolayı mahkûm olan Malûmat gazetesi sahibi BABA TAHİR, diğer cerâim-i âdiye mahkûmlarını başına toplayıp ve ellerinde silâh olduğu halde kapıyı tutup "*Ya bizi de salıverirsiniz veya bunları da bırakmayız*„ diye arbede çıkarırlar. Zaptiye nâzırı keyfiyeti Bab-ı âli'den istizana mecbur olur ; o sırada mem-

lekette silâh patlayacak olursa netayic-i vahîme tevellüd edebileceği endişesiyle Meclis-i vükelâca istimal-i silâh için müsaade îtasına cesaret edilemiyerek cümlesinin tahliye-i sebilleri hakkında emir verirler. Fakat ahali bu emri Meşrutiyeti yıkmak için hükûmetin sanîasına hamlederek o günden itibaren gerek SAİD PAŞA ve gerek MEMDUH PAŞA aleyhlerinde gazetelerle şiddetli hücumlar ve şifahen dahi tehdidler vâki olur. Hükûmet te salıverilen cânilerin toplatılması için emir vermek mecburiyetinde kalır.

§ İlân-ı Meşrutiyetten bir hafta sonraki cumartesi günü Kanun-ı esasî ahkâmını tavzîhen yeni Başmabeyinci NURİ PAŞA marifetiyle ve SAİD PAŞA kalemiyle mufassal bir hatt-ı hümâyun vürûd edip Binek taşı'nda halk muvacchesinde kıraat olundu. Fakat bunda Harbiye ve Bahriye nâzırlarının doğrudan doğruya taraf-ı şâhâneden intihap edileceğine dair olan fıkra halk beyninde azîm galeyanı ve SAİD PAŞA hakkında büsbütün selb-i itimadı mucib oldu. Bab-ı âli'den çıkarken vükelâdan bazıları halk tarafından tahkîrat ve tecavüzata maruz kaldı. Onun üzerine Hey'et-i vükelâ istifa ederek gene SAİD PAŞA'nın taht-ı riyasetinde yeni bir kabine teşekkül etti. Fakat bu kabine de hiç bir suretle efkâr-ı umumiyyeyi tatmin edemedi. Çünkü H. RÂMİ nâmiyle lisan-ı matbuata düşen HASAN RÂMİ PAŞA Bahriye nezâretinde ipka edilmiş ve halkın "*İş başında iş görebilecek genç ve dinç adamlar isteriz*„ diye feryad ettikleri bir sırada sinnen sekseni tecavüz eylemiş ve vücûdça mecali kalmamış olan HACI ÂKİF PAŞA en ziyade faaliyet ve cevvaliyete muhtaç bulunan Dahiliye nezâretine, Türkçeye vukufu pek mahdud olan TURHAN PAŞA kavanin ve nizâmâtın merci-i tetkiki bulunan Şûray-ı devlet riyasetine, kendisinin de tasdik ve itirafı veçhile umûr-ı fenniye ile alâkası bulunmayan Sadaret müsteşar-ı sâbıkı TEVFİK PAŞA Orman ve Maâdin ve Ziraat nezâretine, eski defterdarlardan Maliye müteşarı RAGIP BEY Maliye nezâretine tayin olunmuştu[1]. Velhasıl hiç biri yerli yerinde değildi. Bu sebeble yeni kabine üç günden ziyade mevkiinde tutunamadı[1].

[1] Kabine tebeddülünden iki üç gün evvel Bab-ı âli Hukuk müşaviri HAKKI BEY Maarif nezaretine tayin kılınmıştı. Olbabdaki tezkire Bab-ı âliden takdim olunduğu sırada Hünkârın yanında bulunmuş olan Şehremini REŞİD MÜMTAZ PAŞA'dan mesmûum olduğuna göre SULTAN ABDÜLHAMİD tezkireyi okuyunca kendisine hitaben "*Hakkı Beyi Maarif nezâretine*

§ Yeni Hey'et-i vükelâ o gün sarayda içtima ederek Bab-ı âliye gelmediler. Ertesi gün de vürûdlarında Sadr-ı âzamın yanında toplandılar. O sırada Bab-ı âli Evrak müdürü ile Telgraf müdürü ellerinde bir telgraf olduğu halde yanıma gelerek Trabzonda ahali telgrafhânede içtima edip valinin [1] derhal vilâyetten çıkarılması için emir verilmediği halde cebren çıkaracaklarını bildirdikleri mahallinden servisle haber verildiğini ve halbuki Sadr-ı âzamın gayet mühim ve mahrem müzakereleri olduğundan bahisle yanlarına kimsenin girmemesini ve hiç bir kâğıt getirilmemesini ekîden tenbih eylemesiyle telgrafnâmeyi takdim edemediklerini ve Sadaret müsteşarı da HASAN FEHMİ PAŞA ile telgrafhânede makine başında muhaberede bulunduğundan onu da görmek kabil olmadığını beyan ile telgrafı benim takdim etmekliğimi rica eylediler. İşin esasen bana taallûku olmadığını ve vazifelerinin muktezasını îfada tereddüt göstermemelerini ihtar ettimse de cesaret edemediler. Velhasıl gittiler geldiler : telgrafhânede izdihamın gittikçe artmakta olduğundan bahisle müracaatlarında ısrar ettiler. Bereket versin ki bu sırada yeni nâzır odasına gelip onları da beni de müşkilâttan kurtardı.

O vakte kadar HACI ÂKİF PAŞA ile tanışmıyordum. Hemen yanına gidip mektupçu sıfatiyle kendimi takdim ederek işi anlattım. O zamanlar bir valinin kaldırılması için iradesiz emir vermek müstahil olduğu halde ihtiyar adam mes'uliyeti deruhde ederek valinin vilâyetten çıkarılmasına hemen telgrafla emir îta etmek cesaretinde bulundu. Bilâhara bu gibi vukuat sair yerlerde de zuhûr ederek memurlardan kimisini döverek,kimisini söverek ve kimisini de birer merkebe bindirerek memleket haricine çıkarıyorlardı.

§ Harbiye ve Bahriye nâzırları meselesi SAİD PAŞA'nın mevkiini sarsmıştı. HACI AKİF PAŞA çarşamba günü odasına vürûdunda beni çağırıp "*Biz dün istifaya karar verdik. Bu gün yeni sadr-ı âzam gelecek. Zannıma göre Kâmil Paşa sadr-ı âzam olacak. Bu adamlar bizi istemiyorlar ; İsmail Kemal'leri Ebüzziya'ları istiyorlar.* (Bu zannında pek muhtî imiş.) *Mesele, sen kalk ben oturayım*„ *arz ediyorlar; hiç Hakkı Bey Maarif nâzırı olur mu? Ama Haşim Paşa nasıl oldu dersen, o zaman başka idi; o vakit olurdu*„ demiştir.

[1] Beyoğlu mutasarrıflığı başkâtipliğinden yetişmiş FERİD PAŞA.

dedi. Ba'dehu SAİD PAŞA'dan bahs açıp "*O bizim eski bildiğimiz Said Paşa değil, melâmiyyundan gibi bir adam olmuş. Kendileriyle görüşmek üzere Selânikten bir kaç adam istemiştik; dün geldiler, görüştük. Said Paşa bunlara öyle sözler söyledi ki ben utandım. Sizin cemiyet tarafından gönderildiğinize dair elinizde vesika var mı diye soruyor.*„ ÂKİF PAŞA sözü sonra ÂLİ ve FUAT PAŞA'lara intikal ettirerek "*O adamlar büyük adamlardı: vaktiyle kadirlerini bilemedik. En büyük meziyetleri yukariki delileri zaptetmekti.*„ diyerek veda edip gitti. Üç gün evvel Harem-i hümâyun Masarifat nâzırı ve ZEKİYE SULTAN kethudası olan bir zatın ağzından işittiğim bu sözler bana biraz garib geldi.

O gün KÂMİL PAŞA makam-ı sadarete, Trablusgarb vali ve kumandanı RECEP PAŞA Harbiye, Ateş Mehmed Paşa zâde ÂRİF HİKMET PAŞA Bahriye, Sivas valisi REŞİD ÂKİF PAŞA Dahiliye, Şûray-ı devlet reisi HASAN FEHMİ PAŞA Adliye, Nâzır-ı esbak ZİYA PAŞA Maliye nezâretlerine nasbolunarak Şûray-ı devlet riyasetine de esbak Sadaret müsteşarı TEVFİK PAŞA tayin kılındı. Recâi zâde EKREM BEY dahî Evkaf nezâretiyle kabineye alındı. REŞİD ÂKİF PAŞA'nın vürûduna kadar Dahiliye nezâreti vekâletini Maarif nâzırı HAKKI BEY deruhde etti. REŞİD ÂKİF PAŞA İstanbul'a vürûdunda mevki-i nezârete gelmediğinden HAKKI BEY'in vekâleti bir ay kadar imtidad eyledi.

§ RECEP PAŞA İstanbul'a vürûdunda bir gün nezâret makamını ve bir gün de Meclis-i vükelâda Harbiye nâzırı mevkiini işgal eylemişti. HAKKI BEY nezâret odasında otururken bana müşarinüleyhin "*Merhaba*„ diye eli ile göğsüne vurarak Meclis-i vükelâ salonuna dahil olduğunu ve âdeta Kürre-i Kamerden inmiş gibi ahval-i âlemden bî-haber göründüğünü anlatırken odanın kapısı açılıp Ferik OSMAN NİZAMÎ PAŞA içeri girerek telâşla kulağına bir şey fısıldadıktan sonra çıkıp gitti. HAKKI BEY eser-i telâş gösterdi ve bana hitaben "*Harbiye nâzırı Recep Paşa nezâret sandalyasında otururken üzerine bir fenalık gelip şimdi vefat etmiş; gideyim Sadr-ı âzama haber vereyim*„ dedi.

Ertesi sabah HAKKI BEY iş müzakeresi için beni Sadr-ı âzamın teneffüs odasına çağırmıştı. Ağlamadan gözleri kan çanağına dönmüş üç kişi odadan içeri girerek "*Ah Recep Paşa*„ diye feryat ederek müşarünileyhin cenazesinin Harbiye nezâreti meydanına defnolunmasını ve top arabasiyle nakledilmesini musırrâne taleb eylediler.

İçlerinde en ziyade ısrar gösteren Maarif nezâreti memurlarından Arnavut SADIK EFENDİ isminde biri olduğunu ve başına bir takım evbaşları toplayıp vükelây-ı sâbıkayı birer birer evlerinden kaldıran da bu adamı idüğini sonradan haber aldım. HAKKI BEY'e karşı o kadar ısrar gösterdi ki müşarinüleyh bütün nâtıka-perdazlığını sarf ettiği halde kendisini ikna edemedi. Merhumun cenazesi ihtifalât-ı lâzime ile kaldırılıp Sultan Mahmud türbesi hatîresine defn olunacağını söyledi ise de *"Biz Recep Paşamızı o murdar Cavid'in* (Halil Rifat Paşa zâde) *yanına gömdürmeyiz,,* diye ısrar eyledi. HAKKI BEY *"Burada bir mesele-i kanuniye de var ; şehir dahilinde yeniden mezarlık ihdası kanun-ı mahsûsa muhtaçtır, yalnız pâdişahın iradesi kâfi değildir,,* diye ikna eder gibi oldu.

§ Bir sabah HAKKI BEY beni Daire-i maarife çağırtarak kendisinin asaleten Dahiliye nezâretine memuriyeti icra kılınacağını ve Maarif nezâretinin de vekâleten uhdesinde kalacağını söyledikten sonra benim de Dahiliye müsteşarlığına tayinimi Sadr-ı âzama arz ettiğini ; Sadr-ı âzam, sadaret mektupçusu ÂSAF BEY'in (kendisinin eski mühürdarı) âmedçilik sırası ve hakkı iken SAİD PAŞA kalem müdürünü ona takdim etmesiyle mağdûr olmuş olduğunu beyan ederek onun müsteşarlığa tayinini istediğini ve fakat HAKKI BEY benim hayli zamandan beri mektupçulukla beraber müsteşarlık vazifesini de hüsn-i îfa etmekte olduğumdan ve bâhusus şimdi maaşlarca tensîkat yapılarak mektupçuluk aylığı tenezzüle uğrıyacağından müsteşarlığa başkası tayin edilirse mağdûr olacağımı söyleyip sadr-ı âzam *"Öyle ise onu da ben sadaret mektupçuluğuna alırım, maaşca ve mevkice yüksek olduğundan mağdûr olmamış olur,,* dediğini ve ÂSAF BEY işçe batî olmasiyle kendisi onunla yapamıyacağından bu babda ısrar edeceğini beyan etti. Ben Dahiliye işlerinin tahammül edilemiyecek derecede ağırlaşmasından ve Sadaret mektupçuları Meclis-i vükelâ müzakeratında hazır bulunup muamelât-ı umumiye-i devlete kesb-i vukuf eylemelerinden dolayı bu teklife pek memnun oldum ; kendisinin de muvafakatini rica ettim ve *"Dahiliye nezâreti vazâifinin müşkilâtını bizzat tecrübe eylediğiniz cihetle Maarif nezâreti vekâletini birlikte deruhde etmekten sarf-ı nazar eylemenizi halisâne ihtar ederim,,* dedim. (Böyle bir ihtara âilece olan hukuk-ı kadîmemiz müsait idi). Aradan bir ay kadar zaman geçtiği halde bir ses çıkmadı. Odama gelen gazete muharrir ve muhbirleri benim derece-i meşguliyetimi görerek *"Hakkı Bey nezârete niçin bir müsteşar tayin etmiyor,,*

diyorlardı. Bazıları da nezâretin kesret-i meşagilinden ve ortada mektupçudan başka memur olmayıp onun da başını kaşıyacak vakti olmadığından bahisle nezârete bir müsteşar tayinine ihtiyaç bulunduğunu gazetelerinde yazıyorlardı. Bir gün nezâret odasında iş müzakere ederken HAKKI BEY "*Biraz Sadr-ı âzamı göreyim, siz burada intizar edin*„ diyerek gitti. Avdette "*Müsteşarlığa Âmedçi Âdil Bey'in, âmedçiliğe Sadaret mektupçusu Âsaf Bey'in ve sadaret mektupçuluğuna da sizin tayininiz takarrur etti ; bu gün arz olunacak*„ dedi. Ben de teşekkür ettim. "*Fakat Kâmil Paşa'nın sözlerini anlamak müşkül olduğundan ifadatını nasıl zabt edebileceğim*„ dedim. HAKKI BEY "*Onu hiç düşünmeyin, az zamanda anlarsınız. Ben de tahkik memuriyeti ile İzmir'e gittiğim zaman sözlerini anlamıyordum ; bir ay zarfında kâmilen anlamaya başladım*„ dedi. O akşam arz olunarak ertesi gün memuriyetimizin iradesi sudûr etti.

BİRİNCİ KISIM

SADARET MEKTUPÇULUĞUNDA BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ

Bu suretle ilân-ı Meşrutiyetten iki ay sonra Sadaret mektupçuluğuna tayin kılındım. Sadaret mektupçuları Meclis-i hass'a muhavvel evrakın muhafazası ve kıraatı ve listelerinin tertibi vazifesiyle de mükellef oldukları cihetle Meclisin her içtimaında hazır bulunurlar ve müzakeratı istima ederlerdi. On üç buçuk ay imtidad eden müddet-i memuriyetim esnasında o kadar hâiz-i ehemmiyet vekayi zuhûr ve o kadar mühim müzakerat cereyan etti ki her Meclisden çıkarken o günkü müzakeratı ve vükelâ arasındaki muhaverâtı zaptetmiş olsaydım gayet kıymetli bir mecelle-i tarihiye husûle gelirdi. Fakat o zaman haftada üç kere gündüzleri Meclis işleri ile ve geceleri de evde mektupçuluk evrakiyle meşgul olduğumdan vaktim müsait olmadığı gibi zaman-ı memuriyetimde o kadar vekayi-i azîmenin teakub eyliyeceğini de tahmin edemediğimden buna muvaffak olamadım ; yalnız hatırımda kalan bazı mevadd-ı mühimmeyi büsbütün mensî kalmamak üzere onların mücmelen nakliyle iktifaya mecbur oldum.

* * *

§ İrade-i seniyye sudûrunda teşekkür için Sadr-ı âzamın nezdine gittim. Deniz cihetinde vaktiyle ÂLİ PAŞA tarafından inşa ve bilâhara CEVAD PAŞA tarafından tamir ettirilmiş olan odada pencere önündeki kanepede oturuyordu. Hariciye nâzırı TEVFİK PAŞA da yanında idi. Şahsımı tanımadıkları halde hakkımda gösterdikleri âsâr-ı tevecüh ve itimattan dolayı teşekkür ettim. O da mukabeleten mütebessimâne bazı sözler söyledi ise de hiçbirini anlıyamadım. Kendi kendime "*Çattık derde*„ diyerek yanından çıktım.

O gün Meclis-i vükelâ günü olduğundan doğru Arz odası'na gidip Meclise muhavvel evrakı tesellüm ettim. Meclis evrakının kıraati vazifesi esasen mektupçulara ait olduğu halde eslâfımdan ZİYA BEY'in dıyk-i sadra ve illet-i asabiyeye mübtelâ olması cihetiyle evrak okurken sandalya üzerinde iki defa baygınlık geçirmesi ve

onun halefi ve benim selefim olan ÂSAF BEY'in de peltek olmasından dolayı evrak okumaktan çekinmesi hasebiyle Amedî odasından bir efendi celb edilerek bu vazife ona îfa ettiriliyordu. Halbuki o da kelimeleri ağzının içinde yuvarlamakta olduğundan KÂMİL PAŞA okuduklarını iyi anlıyamıyormuş. Hariçte de hakkında bazı sözler tekevvün ediyormuş. Bir gün kıraat memuru yerinde bulunmadığı sırada Sadr-ı âzam bir tezkirenin kıraatını bana emretti. Ben açık okuduğum cihetle tarz-ı kıraatım hoşuna gitmiş olduğundan ertesi gün "*Meclis evrakının kıraatı esasen Sadaret mektupçusunun vazifesidir ; bâdema kıraat için hariçten memur getirilmesin, Mektupçu Bey okusun*„ diye emir vermiştir. O günden itibaren hitam-ı memuriyetime kadar evrakı ben okudum. Meclis müzakerâtının zaptı, zabıt kâtiplerine, mazbataların ve arz tezkirelerinin tanzimi ve tesbiti de âmedçilere ait olduğu halde KÂMİL PAŞA Mecliste bazı mühim evrakı bana da yazdırırdı. Ezcümle Meclis-i umumînin suret-i resmiyede küşad olunması ve Padişahın bizzat hazır bulunması hakkındaki arz tezkiresini ve Büyük Ada'da ikamete memur vükelâ ve rical-i sâbıka hakkında olunacak muamelenin tayinine dair Meclis-i meb'usan riyasetine yazdığı tezkireyi bana tesvîd ettirdi. Fakat bu, usûl-i Meşrutiyetle adem-i istînasdan mütevellid bir hata idi. Çünkü bir mesele hakkında fetva istenir tarzda Meclis-i meb'usan'dan karar istemek doğru olamazdı.

§ Bidayet-i memuriyetimde ekser günler Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye mektepleri talebesi müctemian Bab-ı âli pîşgâhına gelerek nümayişler yaparlar, nutuklar îrad ederlerdi. Sadr-ı âzam KÂMİL PAŞA odasının penceresi önünde kendilerine karşı teşekkür makamında bir temenna ile iktifa eylediği halde "*Yaşasın Kâmil Paşa*„ diye sürekli alkışlar icra edip giderlerdi. Meclis-i vükelânın mün'akid olduğu bir gün önlerinde bir bando muzika bulunduğu ve ahaliden bir çok kişi de iltihak etmiş olduğu halde Mekâtib-i Askeriye talebesi büyük bir nümayiş icra ettiler. Nümayişçiler muzika çalarak Bab-ı âli yokuşundan çıkarlarken vükelâ da Arz odası'nın yan pencerelerinden seyrediyorlardı. Dahiliye nâzırı HAKKI BEY "*Evvelki nümayişler prendre possession (=vaz'-ı yed etmek) idi ; bu nümayişler ise mise en poche (=cebe koymak)'tır*„ diyordu.

Bir gün de Mekteb-i Sultanî talebesinden bir cemm-i gafir başlarında at üzerinde muallimlerinden İstanbul Reji Müdürü BAHA BEY bulunduğu halde gelerek Bab-ı âli bahçesi derûnunda Şûray-ı

devlet dairesinin kemerli balkonu karşısında toplanıp sadr-ı âzamın vürûduna intizar etmekte olduklarını bildirdiler. KAMİL PAŞA "*Şimdi Fransız elçisi gelecek, benim vaktim yok ; Dahiliye nâzırı paşa hazretlerine söyleyiniz de tarafımdan vekâlet buyursunlar*„ dedi. Ben de HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'ya söyleyip birlikte Şûray-ı devlet balkonuna gittik. Müşarünileyh İstanbul'a henüz yeni geldiğinden şahsını tanımamış olacaklar ki "*Bu gün Sadr-ı âzam hazretleri mühim meşguliyetleri olduğu cihetle bizzat hazır bulunamayacaklarından taraflarından vekâleten bendenizi gönderdiler*„ diye feth-i kelâm edince BAHA BEY tehevvürle "*Biz Sadr-ı âzama arz-ı hürmet için gelmiştik ; mademki kabul etmek istemiyor, haydi dönün*„ diye yanındakilere bir nida etti. Ben bu hali görünce HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'ya "*Bunların münfeilen avdetleri iyi bir şey olmaz, müsaade buyurursanız bendeniz gider, Sadr-ı âzamı getiririm : siz de kendilerini geri çevirin*„ dedim. Müşarünileyh de tasvib ederek "*Sadr-ı âzam paşa hazretlerine şimdi haber gönderiyorum, biraz intizar edin*„ diye kendilerini alıkoydu. Ben KÂMİL PAŞA'nın odasına giderek ve yanında Fransız sefiri olduğu halde içeri girerek keyfiyeti anlattım. Elçiye özür dileyip biraz müsaade isteyerek kalktı. O önde ben arkada Şûray-ı devlet dairesine kadar gittik. Halk KÂMİL PAŞA'yı görünce bir alkıştır koptu. Nutuklar irad olundu ; evvelki infialden eser kalmadı. "*Yaşasın Kâmil Paşa*„ nidaları ortalığı tuttu. KÂMİL PAŞA da bu hareketimden memnun oldu.

İstanbul'da intihabat icra kılındıkça her dairenin intihab sandıkları allı yeşilli bayraklarla donatılarak cemiyetle Bab-ı âli önüne getirilir ve nutuklar îrad olunurdu. Taşralarda intihab olunan meb'uslar da İstanbul'a geldikçe bayraklarla tezyin olunmuş arabalara bindirilip Daire-i Sadarete getirilirdi. Bir taraftan da sunûf-ı muhtelifeden bir takım halk metalib-i gûna gûn ile Bab-ı âli önünde mitingler yaparlar ve gürültü ederlerdi. Bunlardan bazılarının başına o sırada fen âleminden siyaset âlemine dökülen Şehzâde başındaki Eczacı HAMDİ BEY düşerdi. Velhasıl şu hal Meclis-i meb'usanın küşadına kadar devam edip Bab-ı âli'nin önü bir gün kalabalıktan ve gürültüden hâlî kalmadı.

§ Bu esnada Avusturya devleti, işgal-i muvakkatı altında olan Bosna ve Hersek'in suret-i dâimede memalikine ilhakını ve Bulgaristan emareti de süferây-i ecnebiyeye verilen ziyafet-i resmiyeye İstanbul'da bulunan Kapı kethüdasının davet olunmamasını bahane

ederek Bulgaristan'ın istiklâlini ilân eylemesi yüzünden iki mesele-i mühimme hâdis olmuştu. Bu meseleler yüzünden evrak-ı havadiste şiddetli münakaşâtı ve ahalice Avusturya'dan gelen eşyaya karşı boykotaj ilânı gibi muamelâtı mucib olduğu halde Meclis-i vükelâca o yolda hiç bir müzakere cereyan etmiyordu.

Ramazan evâilinde bir gün bir sefir gelerek Sadr-ı âzamı Meclisten çağırdıklarından müşarünileyhin gaybubetinde Şeyh ul-islâm Cemaleddin Efendi huzzâra hitaben *"Ortada bir takım mesâil-i mühimme var ; halbuki ona dair bizim malûmatımız yok. Sadr-ı âzam hazretleri bizi de haberdar etseler„* diyordu. O sırada Sadr-ı âzam içeri girerek *"Malûmunuz olduğu üzre Avusturyalılar ve Bulgarlarla aramızda bir takım mesâil oldu ; Meclisce müzakeresi lâzım geliyor ; fakat ramazan haliyle burada devamlı müzakere kabil olamıyacağından bu akşam huzzâr-ı kiramdan arzu edenler iftara, mânii olanlar iftardan sonra konağa teşrif buyururlarsa arîz ve amîk müzakere ederiz„* dedi. Biz de hey'et-i tahririyeden olmak hasebiyle birlikte gittik. Bu aralık KÖR ALİ namında bir hoca zuhur ederek ve başına bir takım evbaş toplayarak ortalığı velveleye vermekte idi. O gün akşam üzeri araba ile Köprüden geçerken elinde koca bir bayrak, arkasında bir cemm-i gafir olduğu halde kızıl çehreli ve sarıklı bir adamın kan ter içinde Galata cihetinden gelmekte olduğunu gördüm. Sadr-ı âzamın konağına vusûlümü müteakip Şeyh ul-islâm efendi de geldi. Hal ve tavrında hiç bir gayr-ı tabiîlik mahsûs değildi. Fakat Sadr-ı âzam gelince istimal ettiği lisandan Efendi-i müşarünileyhin Köprüden geçerken KÖR ALİ tarafından tecavüze maruz kalmış ve arabasının camları kırılmış olduğunu anladım. Vükelânın ekseri iftarda hazırdı. Akşam namazını cemâatla edadan ve mükellef bir iftardan sonra yemekte bulunmayanlar da gelerek müzakerâta başlanıldı.

Sadr-ı âzam lisanının müsaadesi derecesinde kısa bir mukaddeme ile meseleyi izah eyledikten sonra cebinden bir kağıt çıkararak okudu. Sırbistan ile suret-i hususiyede muhabereye girişerek ittifak teklif ettiğini, hükümet-i müşarünileyhânın da teklif-i vâkii memnuniyetle telakki eylediğini mutazammındı. Diğer cebinden bir kâğıt daha çıkararak Romanya hükûmetiyle de muhabereye teşebbüs eylemiş ise de Avusturyanın meclûbu olan hükûmet-i müşarünileyhânın bu teklife yanaşmadığı anlaşılıyordu. Öbür cebinden çıkardığı kâğıt dahi Yunanistan'la icra eylediği muhabereye dair ve hükûmet-i Yunaniye'nin cevabı red ile kabul beyninde mütedâir idi. Bunun üzerine

Sadr-ı âzam, Harbiye nâzırı ALİ RIZA PAŞA'ya hitab ederek harp etmeye istitâat-i askeriyemiz müsaid olup olmadığını sordu. ALİ RIZA PAŞA "*Askerimizin ayağına giydirecek çarığımız bile yok*„ diye mukabele edince KÂMİL PAŞA "*Ne yapalım! Seraskerimiz* (Serasker-i esbak RIZA PAŞA) *kendi binay-ı servetini yapmaktan başka birşey düşünmemiş*„ diyerek huzzar ile teati-i efkâra başladı. Netice-i müzakerede maslahatın turûk-ı siyasiye ile tesviyesi çaresi aranılmasına karar verildi. Olbabda sefaretlere yazılacak protestonâmeyi ve evrak-ı sâireyi Dahiliye nâzırı HAKKI BEY kaleme aldı. Ben de arz olunmak üzere Türkçeye tercüme ettim. KÂMİL PAŞA Fransızcaya vukufumu anlayınca o günden itibaren hakkımdaki teveccühü tezayüd eyledi.

O geceki müzakerattan biri de Mîzan gazetesi sahib-i imtiyazı MURAD BEY'in Uryanî zâde CEMİL MOLLA ve NAZİF SÜRÛRÎ BEY ile bilittifak Meşrutiyet aleyhinde bir triyomvira teşkil etmiş olduklarına dair zabıtanın tahkikatına istinaden MURAD BEY'in muvakkaten hudud haricine çıkarılmasına karar verilmesidir. Matbuat müdürü TEVFİK BEY (Esbak başmabeynci), HAKKI BEY tarafından konağa celb edilerek ve MURAD BEY'in mütedahil maaşları verdirilerek karar-ı vâki o vasıta ile kendisine tebliğ kılınmıştır.

Ramazan nihayetine kadar daha üç akşam sadr-ı âzamın konağında meclis aktedildi. Sefarât-ı seniyyeden gelen cevaplar kıraat ve onlar üzerine ittihaz-ı mukarrerât olundu. Bunlardan en mühimmi Petersburg sefaretinin Rusya Hariciye müsteşarı ÇARİKOF'un ifadâtına ma'tuf olan telgrafnâmesi idi ki bunda eğer hükûmet-i seniyye Rus sefâin-i harbiyesine Boğazları açarsa, Rusya devletinin de bu babda Devlet-i aliyyeye müzaherette bulunacağı gibi kapitülasyonların kaldırılmasına ve Düyûn-ı umumiye idaresinin ilgasına yardım edeceği ve tazminat-ı harbiyeden de vaz geçeceği merkezinde idi. Devletlerin bazısı ise meselenin bir konferans marifetiyle halli fikrinde bulunmakta ve Devlet-i aliyye de bu fikre temayül göstermekte idi. Fakat devletler konferans teşkili fikrinde ittifak edemiyerek aramızda uyuşmamızı teklif etmeleriyle Bab-ı âlice Avusturya sefiri ile müzakereye ibtidar olunup Bosna ve Hersek'te kalan emlâk ve emval-i emîriyeye mukabil devlete üç milyon lira îtasına karar verilmiş ve meselenin neticelenmesi HÜSEYİN HİLMİ PAŞA sadaretine kalmıştır.

Bayram ertesi ise KÂMİL PAŞA rahatsız olduğundan bir cuma günü Hey'et-i vükelâ yine konakta toplanarak akşama kadar yeni

tanzim olunan Matbuat kanununun müzakeresi ile iştigal edilmiş ve mükellef bir akşam taamı verildikten sonra avdet olunmuştur.

§ Devletce Bulgaristanın da ta'vizat mukabilinde tasdik-i istiklâli cihetine gidilerek Sofya'dan memurlar celbiyle ve Bab-ı âlice muhtelit bir komisyon teşkili ile müzakerâta ibtidar kılındı. Bu komisyona Bulgaristanca GOSPODİN LİYAPÇEF memur edildiği gibi taraf-ı Devlet-i aliyyeden de Nâfıa nâzırı GABRİYEL NORADUNGİYAN EFENDİ ile Hariciye müsteşarı FETHİ FRANKO BEY'in memuriyetleri Sadr-ı âzam tarafından Meclis-i vükelâda teklif olunması üzerine Maliye nâzırı ZİYA PAŞA, tarafımızdan tayin olunacak iki murahhasın da hıristiyan olması sû-i tesir hasıl edeceğinden bahisle FETHİ BEY'in yerine HAKKI BEY'in tayini münasip olacağını söyledi. KÂMİL PAŞA, HAKKI BEY'in meşguliyeti müsait olmadığından bahisle muvafakat göstermemesi üzerine Tahrîrat-ı hariciye kâtibi LÜTFİ BEY'in memuriyeti takarrur etti. HAKKI BEY bir itirazda bulunmadı ise de muamele-i vâkıadan müteessir olarak çehresi kıpkırmızı kesildi. GABRİYEL EFENDİ de ZİYA PAŞA'nın sözünden infialini izhar ile "*Bu zamanda bu müslümanmış, bu hıristiyanmış diye aranılırmı !* „ dedi. Fakat bu intihab da yolunda olmadı. Çünkü komisyonda Bulgaristan'da kâin evkaf-ı islâmiyeden dahi bahs olunmak icab ederken evkaf muamelâtına LÜTFİ BEY'in vukufu da FETHİ BEY'den ziyade olmadığından mesâil-i mezkûre mevzu-ı bahis edilemiyerek Bulgaristandaki hukuk-ı vakfiye mahvolup gitti.

Zaten komisyonca ta'vizatın miktarınca tarafeyn beyninde muvafakat hasıl olamamasına ve Bulgarların verecekleri ta'vizatın tazminat-ı harbiyeden olan bakiye-i deynimizle takas ve mahsûb edilmesi Rusya devletince deruhde olunmasına mebnî, HÜSEYİN HİLMİ PAŞA sadaretinde Londra sefaretinden Hariciye nezâretine tayin kılınan RİFAT PAŞA'nın İstanbul'a gelmeden evvel Petersburg'a azîmetle meseleyi oraca bilmüzakere halleylemesi takarrur etmiştir. Olbabda yapılan muamele-i maliyede tazminat-ı harbiye tekasitinden kırk seneliği Bulgaristan tazminatiyle takas ve mahsûb olunmuştur. Fakat orada da evkaf-ı islâmiye kale alınmamıştır. Rusyalılar taraf-ı Devlet-i aliyyeden nakden bir milyon lira îta edilirse kırk sene sonraya ait bakiye-i tazminattan da vazgeçeceklerini min gayri resmin beyan eylemişler ise de Meclis-i vükelâca cereyan eden müzakere neticesinde kırk seneye kadar ahvalin ne şekil iktisab edeceği bilinemeyeceğinden devletin hâlen bulunduğu müzayaka esnasında

bir milyon liranın nakden îtası göze alınamıyarak mukavelenâmenin kararlaştırıldığı veçhile kabulü evlâ görülmüştür. Bu suretle Bulgaristan'ın istiklâli de devletçe tasdik kılınmıştır.

§ HAKKI PAŞA Meclis-i vükelâda bulundukça mesâil-i siyasiyede mütekellim-i vahde makamında olup GABRİYEL EFENDİ alelekser ihtiyar-ı sükût ederdi. Fakat RİFAT PAŞA Hariciye nezâretiyle gelince kendisini zayıf bularak ona karşı ta'riz ve istihfafa başladı. Vaz'u tavrı dahi değişerek Meclisteki dizinde örtü ve başı açık olarak otururdu. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA da kendisine yüz verirdi.

Kâmil Paşa Kabinesi zamanında Meclis-i vükelâda bir taraftan mesail-i siyasiye ve idariye müzakere olunduğu gibi bir taraftan da prensibe ait bazı mübahesat cereyan ederdi. O cümleden olarak Mülkiye Tekaüd Sandığı nezâretinden gelen bir tezkirede mütekaidin ve mazûlîne tahsis kılınacak maaşlara hadd-i gaye tayini için Sandıkça bir nizamnâme lâyihası hazırlanmakta olduğundan ve halbuki tekaüdlerini istida eden vükelây-ı sabıkadan bazılarına eldeki nizam mucibince yirmişer bin kuruştan ziyade maaş tahsisi îcab edip buna ise Sandığın istitâatı müsaid olmadığından hadd-i gaye usûlünün şimdiden onlara da tatbiki istîzan olunuyordu. Maarif nâzırı EKREM BEY memlekete bu kadar fenalıkları dokunan bu adamlara böyle külliyetli maaşlar tahsisinin adem-i cevazından bahisle Sandığın tervîc-i iş'arı yolunda îrad-ı mütaleât etmesi üzerine Dahiliye nâzırı HAKKI BEY "*Bir kaç kişiye fazla maaş vermiyelim diye dünyanın her tarafında câri olan bir prensibi bozmak ve yeni yapılacak bir nizam ahkâmını mâkabline teşmil etmek câiz değildir ; âtiyen sû-i istimalâta sebep olur*„ diye müdafaada bulundu ve EKREM BEY'le aralarında bazı münakaşa oldu. HAKKI BEY'in bu babdaki fikrinin isabetini zaman isbat etti.

Bir gün de açıkta kalan memurlara ticaret ve saire gibi muamelâta teşebbüs ettikleri halde ma'zûliyet maaşı verilip verilmemesi mevzu-ı bahs oldu. Yine HAKKI BEY "*Ma'zûliyet maaşı verilmezse bunlar teşebbüsât-ı şahsiyede bulunmazlar ; cüz'î bir maaşı vermiyelim diye teşebbüsât-ı şahsiyelerine mâni olmıyalım*„ dedi.

§ Meb'usan intihabı hitam bularak intihab olunan meb'uslar peyderpey İstanbul'a toplanmağa başladı. Hey'et-i âyan'a da vükelâdan ve memurîn-i sâireden bir takım zevat intihab olundu. Şûray-ı devlet reisi TEVFİK PAŞA ile Maarif nâzırı EKREM BEY âyana naklo-

lunarak Sadr-ı âzam ile araları açılan Dahiliye nâzırı HAKKI BEY Maarif nezâretine[1], Adliye nâzırı HASAN FEHMİ PAŞA Şûray-ı devlet riyasetine tahvil olunup HÜSEYİN HİLMİ PAŞA Dahiliye ve Manyasî zâde REFİK BEY Adliye nezâretlerine tayin kılındılar. Fakat HAKKI BEY Maarifte kalmak istemiyerek bir sefarete tayinini arzu ediyordu. Hattâ Maarif nezâretine tayin kılındığı gün Mecliste yeni mevkiine oturunca Şeyh ul-islâm CEMALEDDİN EFENDİ kendisini tesliye maksadiyle "*Devlet memuriyetleri satranç tahtasının hânelerine benzer ; memur olanlar bir hâneden diğer hâneye konarlar. Fakat bu hânelerin hepsi de birdir*„ demesi üzerine HAKKI BEY "*Onun Roma gibi bazı uzak hâneleri de vardı ; biraz da öyle bir hâneye konsak*„ diye mukabelede bulundu. Filhakika arası çok geçmeden Roma sefaretine tayin edilerek Maarif nezâretine de vekâleten Defter-i hakanî nâzırı âyandan ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, Defter-i hakanî nezâretine de iadeten Roma sefiri ZİYA PAŞA getirildi.

§ Sadr-ı âzam, ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ'ye Maarif nezâreti vekâletini benim vasıtamla teklif etmişti. O da Maarifce yapılacak çok iş olup haftada üç gün Mecliste bulunmaya vakti olamayacağından bahisle Meclise gelmemek şartiyle kabul ederim dedi. Sadr-ı âzam da buna muvafakat etti. Aradan biraz zaman geçtikten sonra ABDURRAHMAN EFENDİ odama gelerek "*Sadr-ı âzam hazretlerinin emirleri veçhile Maarif nezâreti vekâletini deruhde ettim, muamelâtı bir dereceye kadar yoluna koydum. Eğer tarz-ı mesâimden memnun iseler asaletimi icra buyursunlar. Değil iseler yerime asaleten diğer birini getirsinler, ben de âyana çekileyim*„ dedi. Suret-i müracaatını Sadr-ı âzama ifade ettiğimde "*Biz onu iş görsün diye Maarife getirdik ; bir müddet tecrübe ederiz , muvaffak olursa asaletini icra ederiz ; yoksa yerine diğerini tayin ederiz*„ dedi. ABDURRAHMAN EFENDİ bu cevaptan memnun kalmadı. Nihayet 31 Kânun-ı sâni günü o da kabineden istifa edenlere iltihak etti.

§ Evvelce Rüsûmat emanetinde bir memuriyete alınıp bu defa hizmetine nihayet verilmek istenilen bir Almanın mukavelesi mucibince tazminat-ı nakdiye ve tekaüdiye talebinde bulunduğu Rüsûmat emanetinden bildirilmesi üzerine olbabdaki tezkire ve mukavelenâme Mecliste okundu. Mukavelede, devletçe hizmetine nihayet

[1] Halbuki benim Dahiliyeden infikâk ettiğim zamana kadar aralarında hiç bir eser-i iğbirar yoktu. Bilmem ki ondan sonra ne gibi tesirat ile bu iğbirar hasıl oldu !

verildiği halde tazminat ve maaş talebine hakkı olacağı gibi vefatından sonra da âilesine maaş tahsis kılınacağı muharrer ve bu da o zamanki Rüsûmat emini ile Hariciye nâzırı TEVFİK PAŞA tarafından mümzâ idi. Dahiliye nâzırı HÜSEYİN HİLMİ PAŞA, bu şerâite kesb-i vukuf edince zapt-ı nefs edemeyip "*Bu nasıl mukavele ? Bunu hangi hamiyetsiz imza etmiş ? Bu âdeta devlete ihanettir*„ diye şiddetli ta'rizatta bulundu. TEVFİK PAŞA da yanında oturduğu halde hiç ses çıkarmadı. Fakat ta'riz ve hücum pek şedid olduğundan HÜSEYİN HİLMİ PAŞA yanımdan geçerken "*Paşa hazretleri, mukavelenâmede Hariciye nâzırının da imzası var ; ta'rizat biraz şiddetli oldu, münasib suretle tamir buyurulsa*„ dedim. O da "*Ne yapayım, böyle bir mukaveleyi imza etmiyeydi. Onun imza ettiğini bilmiş olsaydım yüzüne karşı söylerdim*„ dedi ve tamiri cihetine gitmedi.

§ Bağdad vilâyeti müfettiş-i umumîliğinden munfasıl NÂZIM PAŞA bir gün odama gelerek Aydın vilâyetinin açık olduğundan bahisle oraya tayini için Sadr-ı âzam nezdinde delâlette bulunmamı rica etti. Esasen memur tayini işine karışmak mesleğime muvafık olmadığı gibi Sadr-ı âzamla henüz yeni münasebette bulunduğum cihetle mevkiim de buna pek müsaid değildi. Fakat NÂZIM PAŞA ile lisan mektebinde arkadaşlık etmiş olduğumuzdan hatırını kıramıyarak gidip söylemeğe mecbur oldum. Sadr-ı âzam müracaatımı hüsn-i kabul ile "*Aydın valiliğine diğeri intihab olundu, Yanya valiliği açıktır ; benim tarafımdan Dahiliye nâzırına söylesin de oraya yazsınlar*„ dedi. Keyfiyeti NÂZIM PAŞA'ya ifade ettiğimde gidip Dahiliye nâzırı ile görüştü ; bir iki gün sonra Yanya'ya memuriyeti icra kılındı. Fakat her nedense bilâhara nâdim olup istifa etti. Hükm-i kader yerini bulacakmış ! HÜSEYİN HİLMİ PAŞA sadaretinde Adliye nezâretine tayin olunduğu halde 31 Mart vak'asında kaza kurşununa hedef oldu.

§ Meclis-i meb'usan 4 Kânun-ı evvel 1324 tarihinde mutantan bir surette küşad edildi. SULTAN ABDÜLHAMİD de resm-i küşadda bizzat hazır bulundu. Beyannâmeyi KÂMİL PAŞA tahrir ve Başkâtip CEVAD BEY kıraat eyledi. Bir zaman mürûrunda meb'uslar bir istizah takriri vererek ahval-i dahiliye ve hariciye hakkında Sadr-ı âzamdan malûmat taleb ettiler. Gazeteler Sadr-ı âzamın mufassal bir beyannâme hazırlamakta olup ya Dahiliye nâzırı HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'ya veya Dahiliye müsteşarı ÂDİL BEY'e kıraat ettireceğini yazıyorlarsa da kendisi buna dair Mecliste bir bahis açmamıştı.

Mecliste beyannâmenin kıraatı için tayin olunan günden bir gün evvel Sadaret mühürdarı *"Sadr-ı âzam hazretleri bu gün okunmasını emrediyorlar"* diye müsveddesini getirip bana tevdi etti. Hey'et toplanınca ben de kıraata ibtidar ettim. İki defa kıraatla bazı yerlerinde hafif tadilât icrasından sonra götürüp Sadr-ı âzam'a takdim ettim. Sadr-ı âzam *"Mektupçu Bey de yarın bunu Meclis-i meb'usanda bülend-âvaz ile kıraat eder"* dedi. Ben o vakte kadar umumî bir mecliste beyannâme kıraatına alışkın olmadığımdan bir dereceye kadar mümarese hasıl etmek için evvelce bir kere kendi kendime okumak üzere müsveddenin bana iadesini rica eyledim. Akşam eve gelince vücûdumda şiddetli bir hararet hissettim. Geceyi ateş içinde geçirdim. Sabahleyin kalktıkta bu hal devam ediyordu. Hakikaten gidecek halde değildim ; fakat ne yapayım ? Öyle mühim bir anda böyle mühim bir vazifeden çekilmek mümkün olamazdı. Beyannâmeyi kendi kendime yüksek sesle tekrar ettikten sonra bir arabaya binerek ve iyice sarınarak Bab-ı âliye gittim. Ne garib hal ki Bab-ı âliden içeri adım atınca vücûdumdaki rahatsızlıktan eser kalmamıştı. Sadr-ı âzam hazır olmaklığım için haber gönderdiğinde odasına gittim ; Dahiliye nâzırı HÜSEYİN HİLMİ PAŞA da yanında idi. Birlikte odadan çıkılıp kendisi yalnız olarak arabasına bindi. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA dahi beni kendi arabasına aldı. Meclis-i meb'usan'a vürûdumuzda vükelây-ı sâire de hazırdı. Sadr-ı âzam ve HÜSEYİN HİLMİ PAŞA ibtida Meb'usan ve Âyan reisleriyle hususî odalarında mülâkat eyledikten sonra vükelây-ı sâire ile beraber içtima salonuna girildi. Salonun her tarafı ve hattâ koridorlar hınca hınç dolu idi. Reis celseyi küşad edince KÂMİL PAŞA beni de beraber alarak kürsî-i hitabete çıktı. Meb'uslara hitaben kendisinin sadası müsaid olmadığından bahisle *"Beyannâmeyi Mektupçu Bey kıraat edecektir"* dedi. Kendisi için bir sandalya getirdikleri halde oturmayıp yanımda ayak üzerinde durdu. Ben de muhitin tesirâtından göz yumarak ve gayr-i tabiî bir cehd ve ikdam neticesi olduğu hissini vermiyerek yüksek sesle kıraata başladım ve sesimi her tarafa işittirmeye ve okuduğumu anlatmaya muvaffak oldum.

Kürsü-i hitabetin arkasında mevki-i riyasette oturan AHMED RIZA BEY kulağıma eğilerek *"Her bend bittikçe biraz teneffüs edin de hüzzâra derece-i tesirini anlayalım"* dedi. Onun ihtarı veçhile hareket ederek her bendin nihayetinde biraz duruyordum. Her taraftan tavanı çatlatacak derecede el çırpmak suretiyle mukabele olunuyor-

du. Beyannâmenin kıraatı üç çeyrek saat devam eyledi. Ben de nihayete kadar sesimin âhengine halel getirmedim. Hitam-ı kıraatta Sadr-ı âzam ile birlikte kürsüden inerek yerimize geldik. Reis *"Lehte ve aleyhte söz alanlar kürsüye buyursunlar"* demesiyle beş altı meb'us birbirini takiben kürsüye çıkarak îrad-ı hitabe ettiler. İçlerinden en marufları Rıza Tevfik, Çanakkale meb'usu Doktor Ârif İsmet Bey'lerle İstanbul meb'usu Zührab ve Serfiçe meb'usu Boşo Efendi'lerdi. Doktor Ârif İsmet Bey nutkunda *"Sadr-ı âzam Paşa hazretleri genç Türkiyenin kar-âzmûde bir veziridir"* diye kendisini alkışlamıştı. Hatibler nutuklarını itmam, Hüseyin Hilmi Paşa da kabine nâmına cevab îta ettikten ve istizah takririni vermiş olan Hüseyin Cahid Bey dahi izahatı kâfi gördüğünü bildirdikten sonra ittifak-ı ârâ ile kabineye itimad reyi verildi. Hitam-ı müzakerâtta Kâmil Paşa avdet için yerinden kıyam etti. Müzakere salonunun kapısından çıkar çıkmaz her tarafta sürekli alkışlar başladı. Koridorda, büyük merdivende, daire önünde, Ayasofya meydanında içtima etmiş olan halkın *"Yaşasın Kâmil Paşa"* nidaları ile bitmez tükenmez alkışları kulaklarımızı çınlatıyordu. Kâmil Paşa yalnız olarak arabasına binip Hüseyin Hilmi Paşa da beni yine kendi arabasına alıp Bab-ı âliye kadar caddenin iki tarafında dizili olan halkın alkışları arasından geçerek Kapıya vâsıl olduk.

Sadaret müsteşarı Ziya Bey ve sâir Daire-i sadaret erkânı Sadr-ı âzamı Binek taşı'nda istikbal ettiler. Ziya Bey'le beraber kendisini takiben Sadaret odasına gittik. İptida Ziya Bey, sonra ben müşarünileyhi tebrik ettik. *"Muvaffakiyet-i fahîmânenizi tebrik ederim"* deyince *"Sizin de sadây-i âliniz o muvaffakiyeti temine hizmet etti"* diye beni taltif etti. Bizden sonra diğerleri de gelip birer birer tebrik ettiler.

O günkü alkışları işiten kulaklarım, üç sene sonra Bab-ı âli vak'ası gecesi Binek taşının üzerinde ve müctemi olan halk muvacehesinde Mahmud Şevket Paşa'nın sadaret hattını okurken Kâmil Paşa da Sadaret odasında hâl-i mevkufiyette bulunurken *"Kahrolsun Kâmil Paşa"* seslerini de işitti.

§ Bu sıralarda Bahriye nâzırı Ârif Hikmet Paşa istifa etti. Kâmil Paşa beni çağırıp ve istifanâmeyi verip Göztepe civarında ikamet etmekte olan Ârif Hikmet Paşa'nın köşküne bir memur izamiyle görüşmek üzere Bab-ı âliye davet edilmesini emretti. Ertesi gün Ârif Hikmet Paşa gelip kendisiyle görüşerek yerine münasib

biri bulununcaya kadar memuriyetine devama muvafakat göstermiştir. İstifanâme dahi bir kaç gün benim yanımda kalmıştır. Hakikat-ı keyfiyet böyle olduğu halde KÂMİL PAŞA'nın iskatı esnasında ÂRİF HİKMET PAŞA istifasını inkâr etmiştir. Onu müteakip bir gün Âmedçi ÂSAF BEY'in odasına gittiğimde bir irade-i seniyye gösterdi ki Harbiye nâzırı ALİ RIZA PAŞA'nın Mısır komiserliğine nakli ile yerine ikinci ordu kumandanı NÂZIM PAŞA'nın tayini ve Bahriye nezâretine vekâleten Mekteb-i bahriye nâzır-ı sabıkı Ferik HÜSNÜ PAŞA'nın ve Maarif nâzır vekili ABDURRAHMAN EFENDİ'nin yerine dahi asâleten Defter-i hakanî nâzırı ZİYA PAŞA'nın nasbını mutazammın idi. O gün tezkire-i resmiyeleri tahrir ve gazetelerle ilân olunmak üzere Matbuat idaresine tevdî kılındı. Ertesi gün çıkan gazetelerde Meclis-i meb'usanın itimadına mazhar olan bir kabine âzasının tebdiline Sadr-ı âzamın selâhiyeti olamıyacağından bahisle hiddetli tenkîdat yürütülüyordu. O gün Meclis-i vükelâ günü olduğundan yeni Harbiye ve Bahriye nâzırlarının iştiraki ile Meclis in'ikad ve akşama kadar müzakerât devam etti. Akşama doğru iki bahriye zabiti gelip bazı ma'ruzatta bulunacaklarını bildirmiş olduklarından Sadr-ı âzam, HÜSNÜ PAŞA'ya "*Şayet aleyhinizde bir şey söylemek isterlerse siz bulunmayın ; biraz içerki odada intizar edin*„ dedi. NÂZIM PAŞA da "*Belki bir b... yerler, ben de dayanamam, atılırım*„ deyip o da birlikte çıktı. Biri yaşlıca biri genç iki bahriye zabiti gelerek ve biri sükût edip diğeri söze başlıyarak umûr-ı bahriyenin daire-i intizamdan çıkmış olduğundan bahisle erkân-ı askeriyeden tehdîdini ikaa kadir bir nâzır tayini lüzûmunu terbiye dairesinde olmak üzere hararetli bir lisanla ifade eyledi. Zabitler çıktıktan sonra Sadr-ı âzam "*Paşaları çağırınız*„ dedi. Ben de diğer odaya gidip kendilerini meclise davet ettim. HÜSNÜ PAŞA derhal avdet edip NÂZIM PAŞA beni biraz alıkoyarak "*Ne diyorlar ?*„ diye sordu. Ben mâcerayı nakledince "*Ne dersin Mektupçu Bey, Bahriye nezâretini ben istevip te topunun analarını m.....?*„ diyerek avdet etti. NÂZIM PAŞA mevkiin resmiyet ve nezaketine bakmaksızın böyle lâübaliyane sözler söylerdi.

Meclisin hitamına kadar vükelâ arasında hiç bir ihtilâf ve münakaşa zuhûruna muttali olmadım. Yalnız HASAN FEHMİ PAŞA giderken benim masamın yanında durarak "*Canım hiç böyle şey olur mu ? İstifa etmeden vükelâ tebdil edilir mi ?*„ deyip geçti.

§ Ertesi sabah gazetelerde HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'nın istifanâmesini okudum. KÂMİL PAŞA bilâhare evrak-ı havadisle neşrettiği maka-

lede o gün akşama kadar aralarında hiç bir eser-i ihtilâf zuhûr etmediği halde HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'nın gece "rical ül-gayb„ ile bilmüzakere istifasını göndermiş olduğu bildirilmiştir. Bab-ı âliye vürûdumda HASAN FEHMİ PAŞA ile Manyasî zâde REFİK BEY'in istifa ettiklerini haber aldım.

Maliye nâzırı ZİYA PAŞA ilk defa olmak üzere muntazam bir bütçe tanzimi için aylardan beri uğraşmakta olduğundan her defa Meclise geldikçe artık tâb u tuvanı kalmadığını beyan ile bütçeyi takdim ettiği gün istifanâmesini birlikte takdim edeceğini söylüyordu. Filhakika o gün müşarünileyh bir tezkire ile bütçeyi ve diğer bir tezkire ile de istifanâmesini gönderdi. Fakat o vakit zannolunduğu gibi bu istifanın diğer mesele ile alâkası yoktu. KÂMİL PAŞA, Dahiliye nezâreti vekâletini Maarif nâzır-ı cedîdi ZİYA PAŞA'ya tevdi edip açık kalan sâir makamata da muvakkaten birer vekil tayin eyledi.

§ Harbiye ve Bahriye nâzırları meselesinden dolayı KÂMİL PAŞA aleyhinde şiddetli galeyan hasıl olarak istizah için kendisini Meclise davet ettiler. Müşarünileyh de bazı esbab serdiyle dört gün sonraki çarşanba gününe ta'likini bizzat yazmış olduğu tezkire ile taleb eylemiş ise de muvafakat gösterilmiyerek o gün mutlaka Mecliste isbat-ı vücûd eylemesi için ısrar ettiler. Müşarünileyh Sadaret müsteşarına yazdırdığı ikinci bir tezkire ile taleb-i sâbıkını tekrar eylediği halde buna da kanaat etmiyerek o gün gelmediği takdirde iskatına karar verileceğini ihsas eylediler. Üçüncü defa olarak bana bir tezkire yazdırıp müsveddesini takdim ettiğimde kendi kalemiyle âtideki fıkray ilâve etti : "*Kanun-ı esasînin 38 inci maddesine riayet olunmadığı halde galeyan-ı efkârdan dâhilen ve hâricen husûle gelecek vehametin mes'uliyeti bâdilerine ait olmak üzere hemen bi'l-istifa mühr-i hümâyunu zât-ı şâhâneye arz ve takdim ile Meclis-i meb'usana hazırlamakta olduğum beyanatı matbuat vasıtasiyle neşr ve ilâna mecbur olacağımdan bu babda cevab-ı âlîlerine muntazır olduğumun beyanına ibtidar kılındı.*„

Tezkireyi imza ederek bir yaver ile Meclise gönderdikten ve ba'dehu Zaptiye nâzırı SAMİ PAŞA'yı celbedip âsâyiş ve inzibata dikkat olunması hakkında talimat-ı lâzime verdikten sonra kürklü paltosunu giyerek gûya yarın yine makamına avdet edecekmiş gibi hiç bir eser-i telâş göstermeksizin kemal-i sükût ile çıkıp gitti. ZİYA PAŞA ile beraber biz de büyük sofaya kadar kendisini takip ettik. Müşarünileyh, Şeyh ul-islâm CEMALEDDİN EFENDİ ile görüşmek üzere doğru Bab-ı Meşihat'a giderek bi'l-müzakere istifaya karar vermişler

ise de buna mahal kalmadan Meclisce azîm gürültü ile KÂMİL PAŞA'nın iskatı kararlaştırılmıştır. Ertesi gün de CEMALEDDİN EFENDİ Saraya azîmetle istifasını takdim eylemiştir. TAL'AT PAŞA'nın bilâhare bana vaki olan beyanına göre kendileri KÂMİL PAŞA'yı iskat etmek istedikleri halde sarıklı meb'uslar muvafakat göstermemekte olup, fakat bunlar da Şeyh ul-islâmı istemediklerinden onun dahi birlikte infisali şartiyle aralarında muvafakat hasıl olmuştur.

SULTAN ABDÜLHAMİD, Şeyh ul-islâmın istifasını bidayeten kabul etmemiş ise de vâki olan ısrarı üzerine Meşîhat için kendisinden üç namzed isteyip o da Mısır kadı-i esbakı sudûrdan YAHYA RAŞİD EFENDİ ile Meclis-i tetkikat-ı şer'iyye reisi sudûrdan ESAD ve İstanbul kadısı sudûrdan ZİYAEDDİN EFENDİ'leri namzed olarak irâe ve Hünkâr ise ZİYAEDDİN EFENDİ'yi tercih etmiştir.

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN SADARETİ

§ HÜSEYİN HİLMİ PAŞA 31 Kânun-ı evvel 1324 tarihinde mevki-i sadarete geldi. O gün Sadaret alayı icra olunmak üzere istihzarât-ı lâzimede bulunuldu. Fakat Meşîhata tayin olunacak ZİYAEDDİN EFENDİ'yi celb için memur-ı mahsûs gönderildiği halde kendisi bulunamamış ve bulunup ta getirildikten sonra Meşîhatı kabulde tereddüt göstermiş olmasiyle alayın icrası teahhur eylemiştir. Nihayet muvafakati istihsal edilmiş ise de bu defa da başka müşkilât zuhura gelmiştir. Meşîhata mahsus ferve-i beyzâ CEMALEDDİN EFENDİ'nin eşyasiyle beraber sandık derûnunda yalıya gönderilmiş olduğundan ve başka ferve-i beyzâ da bulunmadığından o gün alayı tehir etmemek üzere bizzarûre ZİYAEDDİN EFENDİ siyah lâta üzerine nişan ve kordon tâlik ederek o kıyafetle gelmiştir.

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA, refakatinde Şeyh ul-islâm Efendi ile hatt-ı hümâyunu hâmil olan Mabeyn başkâtibi CEVAD BEY bulunduğu halde akşamdan sonra istimbotla Sirkeci iskelesine vürûd etmiştir. ZİYAEDDİN EFENDİ'nin dişleri ağrıması cihetiyle yüzüne boyalı bir yazma yemeni de sarmış olması kıyafetindeki garabeti tezyîd etmiş ve o vakte kadar hiç misli görülmeyen bu hal halk nazarında pek çirkin görülmüştü.

O zamanlar Sadaret alayı Istabl-i âmiredan gönderilen mükellef gaşiyeli atlarla icra olunmak ve Daire-i sadaret erkânından beylikçi, mektupçu, teşrifatçı, evrak müdürü ile teşrifat ve evrak muavinleri

alaya binmek mutad olduğundan ben de Sadaret mektupçusu sıfatiyle alaya iştirak ettim. Önde muzika *"Ey vatan, ey ümm-i müşfik, şâd u handan ol bugün"* marşını terennüm etmekte bulunduğu ve karanlık basmış olduğu halde Sirkeci ve Bab-ı âli caddesi tarîkiyle Kapıya muvasalat eyledik ve teşrifat memurları tarafından şamdanlarla istikbal edildik. Hattı, Sadaret müsteşarlarının veyahut âmedçilerin okuması mutad olduğu halde Müsteşar Ziya Bey'in mazeret-i sadriyyesi ve Âmedçi Âsaf Bey'in de mazeret-i lisaniyyesi cihetiyle kendileri bu vazifeyi îfaya cesaret edemiyerek Sadr-ı âzam, Arz odasında hattı okutacak adam araştırmakta olduğu sırada beni ileri sürdüler. Ben de hattı Sadr-ı âzamın elinden alıp bülend-âvaz ile okudum. Sadaret mektupçuluğunda bulunduğum müddetçe bu vazife benim uhdemde tekarrur etti.

§ Sadaret alayından sonra sadr-ı âzam beni çağırıp o gece konakta içtima olunarak Hey'et-i vükelâ teşkil ve kabine listesi tanzim olunacağından benim de hazır bulunmaklığımı emretti. Kendisini evvelden hiç tanımadığım halde Dahiliye nezâretine geleliden beri hakkımda ibraz-ı tevecüh ediyordu. Hattâ bir gün Mecliste oturduğum sandalyanın yanına gelerek *"Ben sizin ahvâlinizi daha Selânikte iken tahkik etmiştim"* diye iltifat gösterdi. O akşam Bab-ı âliden doğruca eve gidip taam ettikten sonra bir arabaya binerek Nişantaşı'nda ikamet eylediği konağa azimet ettim. Kâmil Paşa kabinesinden istifa edip te yeni kabineye dahil olacak vükelâdan Ziya Paşa ile Manyasî zâde Refik Bey'den maadası mevcut ve Dahiliye müsteşarı Âdil Bey de hazırdı. Hüseyin Hilmi Paşa Dahiliye nezâretini kendisi deruhte eylediğini, Hariciye nezâretine Londra sefiri Rifat Paşa tayin kılınacağından İstanbul'a vürûduna kadar nezâret vekâletinde Nâzır-ı sâbık Tevfik Paşa'nın ibka olunacağını beyan eyledi. Ali Rıza Paşa iadeten Harbiye nezâretine tayin, Hasan Fehmi Paşa Şûray-ı devlet riyasetinde, Ziya Paşa Maliye nezâretinde, Manyasî zâde Refik Bey Adliye nezâretinde, Mavrokordato Efendi dahi Orman ve Maâdin ve Ziraat nezâretinde ibka edildi. Bahriye nezâretine Topçu feriki Rıza Paşa intihab olundu. Gabriyel Efendi'ye Nâfıa nezâretinde kalması teklif edildiği halde *"Hasbe'l-meslek Hariciye nezâreti olsaydı neyse fakat Nâfıa nezâretinde kalmak istemem"* diye bidayeten istiğna gösterdi ise de Sadr-ı âzamın ricası üzerine bilâhara o da muvafakat etti. Abdurrahman Efendi'nin Kâmil Paşa tarafından icray-ı asaletine muvafakat gösterilmemiş olması

kendisinin yeni kabinede Maarif nezâretine tayini için vesîle-i istihkak addolundu. Evkaf nâzırı ŞEMSEDDİN PAŞA'nın, KÂMİL PAŞA kabinesinin sukutundan evvelce Meclis-i meb'usan'da irad eylediği nutukta Arap meb'uslarına « يا اخوان العرب انتم المخاطبون » diye hitab eylemesi meb'uslar beyninde haylice kıyl ü kali mucib olarak *"Ne diyor, ne diyor„* diye birbirlerine sorup kimi *"Dua ediyor„* kimisi de *"Burası dua yeri değildir„* diye söylenmişlerdi. Bu defa kabine ile beraber onun da iskatiyle muamelât-ı evkafın ıslahı için Mısırda Evkaf nezâretinde bulunmuş olan HAMÂDE PAŞA'nın celbine karar verilerek mumaileyh gelinceye kadar Evkaf nezâreti ilâve-i memuriyet olmak üzere muvakkaten Sadaret müsteşarı ZİYA BEY'e ihale edilerek vükelâ listesi tanzim ve o gece arz ile irade-i seniyyesi tahsil edildi. Fakat TEVFİK PAŞA Hariciye nezâretinde vekâlet suretiyle kalmayı kabul etmediği gibi ZİYA BEY de Evkaf nezâreti vekâletini kabulden istinkâf eyledi. ZİYA PAŞA dahi Sadr-ı âzamın bilvasıta vukubulan ısrarına rağmen Maliye nezâretini kabul etmeyip Manyasî zâde REFİK BEY ise hastalığı gittikçe müşted olmasından dolayı yeni kabine de bir defa olsun ispat-ı vücûd etmeye muvaffak olamadı.

Manyasî zâde REFİK BEY'in vefatı üzerine HÜSEYİN HİLMİ PAŞA *"Adliye nezâretine Yanya vali-i sabıkı Nâzım Paşa'yı sevk ediyorlar; tanır mısınız, ehil midir ?„* diye bana sordu. Vaktiyle lisan mektebinde refakatimiz olduğundan kendisini iyi tanıdığımı ve erbab-ı ehliyet ve malûmattan bir zat olduğunu söyledim. Müşarünileyh Adliye nezâretine tayin olununca Mecliste birkaç celsede ihtiyar-i sükût ettiği halde sonraları her işte beyan-ı mütaleaya başladı. Sadr-ı âzam da daima onu muhatab addediyordu. Hattâ bir gün bana *"Hakkınız varmış, Nâzım Paşa iyi çıktı„* dedi.

§ HÜSEYİN HİLMİ PAŞA erbab-ı kalemden ve cerheze-i lisaniyye eshabından olup hafızası metin ve gayet çalışkan bir zattı. Fakat hayat-ı memuriyeti taşrada geçip muamelât-ı merkeziyyeye kesb-i vukuf eylemeden makam-ı sadarete irtika etmiş ve bu noksanını kendisi dahi müdrik bulunmuş olduğundan *"Ben sadr-ı âzam olmak isterdim amma şimdi değil ; Said ve Kâmil Paşa'lar gibi zatlarla iki üç sene birlikte bulunduktan sonra„* derdi. Tab'ındaki istîcal ve şiddet te muamelâttaki noksanına inzimam ederdi. Maamafih Meclisin idaresinde iktidar gösterirdi. Hiç bir işte ağzını açmayan ZİYAEDDİN EFENDİ'den hoşlanmayıp *"Cemaleddin Efendi'nin yerine Şeyh ul-islâm bulamadık„* derdi.

§ Dahiliye müsteşar-ı esbakı İsmail Fuad Bey ilân-ı Meşrutiyetten biraz evvel Kastamonu valiliğine tayin kılınmıştı. Oraya gider gitmez menfîleri tazyike başlamasiyle ilân-ı Meşrutiyette aleyhine galeyan-ı efkâr hasıl olarak firaren İstanbul'a gelmeğe mecbur olmuştu. İstanbul'a avdetinden sonra Tekaüd sandığına müracaatla maaş tahsisini istida ve sandık ta Bab-ı âliden istîzan eylamesine mebni keyfiyet Meclis-i vükelâda taht-ı tezekküre alındı. Şeyh ul-islâm Cemaleddin Efendi kendisinin şöhret-i şâyiasından bahisle itiraz etti ise de o zaman Dahiliye nezâretinde bulunan Hüseyin Hilmi Paşa "*Madem ki hakkında bir hükm-i kanun yoktur, hakk-ı kanunisi olan maaşın tahsisini men edemeyiz*„ diye müdafaada bulundu ve maaş tahsisine karar verildi.

Meclis-i meb'usan açılınca keyfiyet oraya aksederek Tekaüd sandığı nâzırını celb ile "*Şöhret-i şâyiası olan bu adama nasıl maaş tahsis ettiniz ?*„ diye tazyik eylemişler. O da Meclis-i vükelâ kararı tahsis edildiği cevabını vermesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın birinci sadaretinde kendisine bir sual takriri göndermişler. Müşarünileyh de cevab îtası için bizzat Meclise gitmeye vakti müsaid olmadığından bahisla cevap vermek üzere Meclise azimet etmesini Müsteşar Ziya Bey'e teklif etti. Müşarünileyh ârıza-i vücûdiyesinden ve umumî bir mecliste söz söyliyemiyeceğinden bahisle "*Bu işi Mektupçu Bey bendeniz yapar*„ diye benim üzerime attı. Ben de itiraz eylemek istedimse de Hüseyin Hilmi Paşa serdettiğim mazereti kabul etmiyerek azimetim için israr eyledi ve "*Bu istîzah olmayıp sual olduğundan ve sual haricine çıkamıyacaklarından vereceğiniz cevabı ben dikte edeyim de onu Mecliste okuyunuz*„ dedi. "*Meclise verilen cevab kâfi görülmez de istizah suretine tahvil edilirse ne yapayım? İstîzaha cevab îtasına benim hak ve selâhiyetim olamaz*„deyince"*Cevabı bitirir bitirmez kürsüden inersiniz*„ dedi. Halbuki bu vazifenin îfası benim için müşkildi. Çünkü Fuad Bey'le bir kalemden yetişmiş ve uzun müddet arkadaşlık etmiş olduğumuzdan Meclistealeyhinde söyliyerek seyyiatını teşhîre vasıta olmak istemiyordum. Lehinde söyliyecek olsam arkadaşlık sâikasiyle himayete haml olunarak hücûma maruz kalacağımdan korkuyordum. Fakat Hüseyin Hilmi Paşa gibi şedid bir zata karşı daha ziyade israr edemiyerek dikte ettiği cevabı yazdıktan sonra Ziya Bey'le beraber odasından çıktım ve beni böyle bir müşkil işe sevk ettiğinden dolayı kendisine serzenişte bulundum. Ziya Bey "*Siz yarın vükelâdan olacaksınız, şimdiden böyle işlere alışmalısınız*„

diye mukabele etti. ZİYA BEY bu gibi müşkil ahvalde daima kendisini kurtarmak ve başkasına tahmil-i bâr etmek isterdi. Her ne hal ise iki üç gün ayak sürüdükten sonra çâr-u nâçâr gitmeğe karar verdim. Tam gideceğim gün 31 Mart hâdisesi zuhûr etmesin mi ? Artık ne HÜSEYİN HİLMİ PAŞA kaldı, ne Mecliste sual takririni düşünecek kaldı ; ne de FUAD BEY maaş aldı. Zaman-ı sâbık ricalinden taht-ı maznûniyette bulunanların birer mahalle teb'idlerine karar verilmesi üzerine FUAD BEY firar ile yakasını kurtardığı gibi ben de bu vesile ile kurtulmuş oldum.

§ Meb'uslar devâirce tensîkat yapılması için hükûmeti tazyik etmekte, Maliye nâzırı RİFAT BEY de bu fikre peyrev olmakta bulunduğundan Sadr-ı âzam, Âyan ve Meb'usandan intihab olunacak birer zat ile devâir erkân-ı memurîninden mürekkep olarak tensik komisyonları teşkiliyle devâirde tensîkat-ı umumiye icra kılınmak üzere bir kanun lâyihası kaleme almasını Adliye nâzırı NÂZIM PAŞA'ya havale etti. NÂZIM PAŞA yaptığı lâyiha-i kanuniyeyi bana tevdi ederek Martın otuzuncu günkü içtimada akşamdan sonra Mecliste kıraat ettim. Lâyihanın kıraat ve müzakeresi hitam bulunca bu gün bu kadarla iktifa edelim denilip Meclis dağıldı. Bu lâyiha NÂZIM PAŞA'nın son eseri oldu.

§ Ertesi sabah evde evrak-ı resmiye ile meşgul iken mektupçuluk-odacısı gelip "*Bu sabah Avcı taburları Ayasofya'da Meb'usan dairesi önünde toplanarak ihtilâl çıkardılar; Hey'et-i vükelâ da Bab-ı âlide içtima ettiler ve Şeyh ul-islâm Efendiyi nasihat etmek üzere gönderdiler*„ diye haber verdi. Ben de derhal giyinip ve bir arabaya binip arka sokaklardan geçerek Bab-ı âliye gittim; Kapıya vürûdumda Sadr-ı âzamın istifa için Harbiye nâzırı ile beraber saraya gittiğini ve diğer vükelânın içtima halinde bulunduklarını söylediler. Sadr-ı âzamlara mahsus dairenin sofasına gelince karşıma NÂZIM PAŞA çıktı ; yemek yemek üzere diğer odaya gidiyormuş. Gayet dalgın bir halde ve âdeta beni tanımamış gibi bir vaziyette selâm verip geçti. Vükelâ ise kara tarafındaki küçük odada bulunduklarından yanlarına gittim. Müzakere etmeyip ayak üzerinde birbirleriyle telâşlı konuşuyorlardı. O sırada Bab-ı âliye gelmiş olan AHMED RIZA BEY de telefonla Meclis-i meb'usanla görüşüyordu. Biraz yanlarında bulunduktan sonra bence bir iş olmadığını anlıyarak odama gittim. Mektupçuluk odası deniz tarafında olup evlerin arasından tranvay caddesi görülmekte bulunduğundan caddeden bir cemm-i gafir arasında gürültü ile bir araba

geçmekte olduğunu uzaktan gördüm. Gürültünün esbabını odacıdan sual ettiğimde "*Pâdişah Meclis-i meb'usana gidiyormuş*„ dedi ise de buna ihtimal vermedim. Meğer ben odama geldikten sonra Adliye nâzırı NÂZIM PAŞA ile Bahriye nâzırı Topçu RIZA PAŞA'yı saraydan istemişler ; biri Sadarete, diğeri Harbiye nezâretine tayin olunacakları ümidiyle bir arabaya binerek memnûnen gitmişler.

Bilâhara RIZA PAŞA'dan mesmûum olduğuna göre giderken arkadaşları, âsi askerin köprünün iki başını tuttuklarından Köprü tarikiyle gitmeyip Sirkeci iskelesine inerek oradan kayıkla Beşiktaş'a geçmelerini ihtar etmişler. Kendileri de arabacıya o yolda tenbîhatta bulunmuşlarsa da tranvay caddesine vürûdlarında arabacı hayvanların başını zapt edemeyip Yeni-cami tarafına sapmış ve dönmek için camı vurdukları halde arabacıya işittirmek kabil olmamış olduğundan haydi buradan gidiversin demişler. Köprüye vürûdlarında âsi askerler "*Sizin işiniz burada değil, Meclis-i meb'usandadır*„ diye arabayı geri çevirerek cemm-i gafir ile Meclis-i meb'usana sevk etmişlerdir. Meclisin dış kapısından girerken asker silaha davranıp RIZA PAŞA da mukabele için çizmesinin içinde bulunan rovelverini çıkarmak isteyip o sırada atılan tüfenklerle kendisi ayağından, NÂZIM PAŞA da kalbinden vurulmuş ; derhal âyan ve meb'usan hademesi yetişip koltuklarına girerek merdivenden çıkarırlarken teslim-i ruh etmiştir. O zaman Meclis-i meb'usan reisi AHMED RIZA BEY'e benzetilerek vurulduğu rivayet olunmuştu. Aralarında veçhen bir dereceye kadar müşabehet bulunsa da biri uzun diğeri kısa olduğundan bu rivayet mecruh görünür. Nâzım Paşa'nın vefatı üzerine vükelây-i sâire de saraya davet olunarak sapa yollardan gitmişlerdir.

O sırada AHMED RIZA BEY'in Bab-ı âlide bulunduğunu haber alan bir cemm-i gafir de Kapı önünde toplanmalarıyle kendisi istifanâmesini tahrir ile Binek taşında alenen kıraat ettirmiş ve koridorlardan dolaşarak arka kapıdan savuşmuştur.

§ HÜSEYİN HİLMİ PAŞA istifasında ısrar etmesiyle makamı-ı sadaret, Hariciye nâzır-ı sâbıkı TEVFİK PAŞA'ya tevcih ve Harbiye nezâreti de Tesalya ordusu kumandanı Müşir EDHEM PAŞA'ya tefviz kılınmıştır. O gün akşam ezanı vaktine kadar Bab-ı âlide Sadr-ı cedîdin vürûduna muntazır olduğumuz halde gelen giden olmadı. Ezandan sonra evlerimize avdet etmek üzere bazı rüfeka ile beraber kapıdan çıkarken tesadüf ettiğimiz gazete muhabirleri "*Yeni Sadr-ı âzam geliyor ; hatt-ı hümâyun okunacak*„ diye bizi iğfal eylemeleri

ile yerlerimize avdet ve ezânî saat bir buçuğa kadar intizar eyledik. Fakat gelen olmadığından biz de evlerimize avdete mecbur olduk. Köşe başlarını müsellah asker tutup gelip geçenlere nazar-ı hışm ile bakmaktaydılar.

Koska'da bulunan hânemize vürûdumuzda bir kızılca kıyamettir koptu ; her taraftan atılan kurşunlar odamın pencerelerine kadar geliyordu. Bu hali şehirde azim bir mukatele vukuuna hamlederek müteheyyiç ve mütecessir oldum. Bir müddet sonra gürültünün arkası kesildi. Harbiye nâzır-ı cedîdi Meclis-i meb'usan önüne gelerek iki askeri birbiriyle barıştırmış ve tüfenklerin de nümayiş maksadiyle atılmakta bulunmuş olduğu anlaşıldı.

TEVFİK PAŞA'NIN SADARETİ

§ Ertesi gün yeni Sadr-ı âzam gelerek Arz odasında hatt-ı hümâyun okunacağından Bab-ı âli ricalinden bazı zevat ile beraber Sadaret dairesinde alayın vürûduna intizar ediyorduk. Ellerinde silâhlarıyle başı boş dolaşan askerlerin muttasıl etrafa silâh atmaları cümlemize dehşet veriyordu. O sırada Teşrifatçı bey yanıma gelip "*Hasbe't-teşrifat alaya dahilsiniz ; üniformanızı giyip Sirkeci iskelesinde bulunmalısınız*„ dedi. Böyle her taraftan silâh atılırken üniforma giyip alaya iştirak etmek hem nefsimce tehlikeli ve hem de halka karşı gülünç olacağından suret-i kat'iyyede itizar ettim. Biz odada alaya intizar ederken Bab-ı âli evrak müdürü elinde bir telgraf gelerek Adanada islâm ve hıristiyan ahali beyninde dehşetli mukatelât zuhurunu haber verdi.

Sadr-ı âzam TEVFİK PAŞA, refakatinde Şeyh ul-islâm bulunduğu ve başından kurşunlar geçmekte olduğu halde eser-i telâş göstermeksizin at üzerinde Bab-ı âliye geldi .Bu alay atla icra olunan alayların sonu olup sonra sadaret alayları "*kaleş*„ denilen alay arabaları ile icra kılındı.

Arz odasında hatt-ı hümâyunun kıraatı için yine beni ileri sürdüler. Resm-i kıraatı müteakip bahçeden müzika çalınmak mutad iken bu defa müzika sedası yerine silâh sesleri işitilmekte idi. İnsan her ne kadar metanet göstermek istese de böyle bir halin âsâbına az çok tesir etmemesi mümkün olmayacağından ben hattı okurken Sadr-ı âzamın başı, benim de ellerim titremekte idi. Bir türlü kâğıdı tesbit ile kıraat etmek mümkün olamıyordu. O anda hatırıma bir tedbir geldi ; kâğıdın iki başından tutup sıkı sıkı gerdim ; bu suretle

kıraata imkân hasıl oldu. Bunun da kâğıdı ziyadece gerip yırtmak ihtimali var idiyse de bereket versin öyle bir hal olmadı.

§ Hattın kıraatından sonra Sadr-ı âzam beni odasına çağırıp Hey'et-i vükelâ listesini verdi. O sırada Harbiye nâzırı EDHEM PAŞA da nefes nefese ve bitkin bir halde odaya geldi. Geceki yorgunluğunun tesiri olacak! Yeni vükelâ listesinde müşarünileyh EDHEM PAŞA nezâret-i mezkûreye, âyandan ZİHNİ PAŞA Şûray-ı devlet riyasetine, HASAN FEHMİ PAŞA Adliye nezâretine, Mülkiye tekaüd sandığı nâzırı NURİ BEY Maliye nezâretine tayin ve Hariciye nâzırı RİFAT PAŞA ile Maarif nâzırı ABDURRAHMAN ŞEREF, Nâfıa nâzırı GABRİEL, Orman ve Maâdin ve Ziraat nâzırı MAVROKORDATO EFENDİ'ler ve Evkaf nâzırı HAMÂDE PAŞA yerlerinde ipka edilmişlerdi. Dahiliye ve Bahriye nezâretlerine de vekâleten Dahiliye müsteşarı ÂDİL BEY ve Bahriye mirlivalarından EMİN PAŞA tayin kılınmışlardı.

Gariptir ki Hariciye ve Bahriye nâzırlarının suret-i intihabı meselesinden dolayı tehaddüs eden bu kadar gürültüden sonra Sultan ABDÜLHAMİD, TEVFİK PAŞA'nın sadaret hattına da o fıkranın derci için ısrar etti. Başkâtip CEVAD BEY marifetiyle kendisine haber göndermiş ise de bu fıkra hatta derc edilecek olursa sadareti kabul edemiyeceğini suret-i kat'iyede bildirmesi üzerine fikrinden feragat etmiş olduğu bilâhare Paşay-ı müşarünileyhden mesmûum olmuştur.

Vükelâya teblîgat icra ettirmek üzere listeyi alıp odama geldim. Hariçte atılan silâhlar hâlâ devam ediyordu. O esnada yanıma gelmiş olan Şehremini HÂZIM BEY'le otururken vız diye bir şey kapıdan girip odanın sağ cihetinde kâgir duvarı delip çıktı. Bunun hariçten atılan bir kurşun olduğu anlaşıldı. Bereket versin ki oturduğumuz sandalya sol cihette olduğundan bizlere bir zarar vermedi. Kurşunun nerden girdiği de anlaşılmadı.

Ertesi gün ZİHNİ PAŞA Şûray-ı devlet riyasetinden istifa ettiğinden yerine Rüsûmat emini RÂİF PAŞA'nın ve ÂDİL BEY'in yerine asâleten Dahiliye nezâretine de Aydın vali-i sâbıkı RAUF PAŞA'nın tayini istîzan ve irade-i seniyyesi istihsal kılınmıştır.

ÂDİL BEY her ne kadar erbab-ı zekâdan ise de gayet hayalperest idi. Tahayyül ettiği her şeyi hakikat olmak üzere ortaya sürmek isterdi. 31 Mart hâdisesinden sonra cereyan eden vukuatı hep TEVFİK PAŞA'nın cesaretsizliğine hamlederek müşarünileyh kendisini konağa celb ile Dahiliye nezâretini teklif etmesi üzerine işin hal' ile netice-

pezir olacağını idrak edip bu vazifeyi ancak bir suretle deruhde edebileceğini, o da Sofya komiseri REFİK BEY'in biraderi olan Matbuat müdürü TEVFİK BEY'i hemen Sofya'ya gönderip Bulgarların hududu tecavüz eylediklerine dair Bab-ı âliye bir şifre yazdırmak ve bunun üzerine hey'etçe huzura çıkılarak İstanbul'da bulunan askerlerin muhafaza-i hudud için Edirneye sevki hususunda ısrar edilmek ve İstanbul askerden hâlî kalınca hükûmetçe müşarünileyhe istifa teklif etmek olduğunu bildirmiş ise de TEVFİK PAŞA buna cesaret edemediğini ve onun üzerine kendisi de nezârette kalmak istemediğini ve eğer söyledikleri o zaman yapılmış olsaydı sonra tahaddüs eden vekayie meydan verilmemiş olacağını söylerdi. Zehî hayal-i bâtıl ! Tevfik Paşa gibi umûrdîde bir zâtın böyle hayalâta müstenid bir oyuna girişmiyeceği derkârdı.

Bahriye nezâreti vekâletine tayin olunan EMİN PAŞA da ihtiyar ve geveze bir adam olup *"Ondan saniye efendim, ondan saniye efendim,,* diye daima yanındakileri iz'ac etmekte olduğu ve nezâret umûrunu idare edemiyeceği anlaşıldığından tayininden üç dört gün sonra da onun tebdili ile Bahriye nezâretine erkân-ı askeriyeden diğer EMİN PAŞA'nın memuriyeti icra kılındı.

§ TEVFİK PAŞA kabinesinin başlıca iştigali 31 Mart hâdisesinin izale-i tesirâtı ile İstanbul'da âsâyişin iadesi ve Divan-ı Harb-i Örfî teşkiliyle vak'a fâillerinin cezalandırılması, İkinci ve Üçüncü ordularda hasıl olan galeyanın teskini ile Selânik ve Edirne'deki Hareket ordusunun İstanbul üzerine yürümesinin men'i, Adana'da idare-i örfiye ilânı ile vukuat fâillerinin cezalarının tayini maddeleri idi.

31 Mart vak'ası iptidâen İSMAİL CANBULAT imzasiyle *"Meşrutiyet mahvoldu,,* ibaresiyle İstanbuldan çekilen bir telgrafnâme ile Selânik'e ihbar olunması üzerine Hareket ordusunun tertibine kıyam edilmişti. İttihad ve Terakki İstanbul merkezi müdürü ile Bab-ı âliye îta olunan varakada hareket-i ihtilâliyeye pîşva oldukları zannolunan Ahrar fırkasına mensup bir takım kimselerin ve ezcümle İSMAİL KEMAL ve Mîzan muharriri MURAD BEY'lerle Kâmil Paşa zâde SAİD PAŞA'nın ve ikinci mabeynci EMİN BEY'in ve bazı gazete sahib-i imtiyazlarının hemen taht-ı tevkife alınmaları ihtar olunuyordu. Başlarında vali ve mutasarrıf ve kaymakamlar olduğu halde taşra mecâlis-i idaresinden ve bilcümle İttihad ve Terakki kulüblerinden Bab-ı âliye ve vükelâya *"Gayr-i meşrû kabineyi tanımayız,,* diye tel-

graflar geliyordu. TEVFİK PAŞA işbu tehditlere daima olduğu gibi soğukkanlılıkla mukabele ediyorsa da hey'etten bazıları bunu şahıslarına karşı tecavüz manasına haml ile telâş gösteriyorlardı. Ezcümle Maliye nâzırı NURİ BEY her Meclise geldikçe *"Bugün yine 'gayr-i meşrû kabinenin gayr-i meşrû Maliye nâzırı, seni tanımayız, diye bir takım yerlerden telgraflar aldım ; biz niçin gayr-i meşrû olalım ? Ben bu adamların hiç birini tanımıyorum, şahsıma karşı böyle tecavüzde bulunmaya ne hakları var ?* „ diye izhar-ı teessür ediyordu. Perapalas oteline çekilmiş olan Âyan reisi SAİD PAŞA da *"Hey'et-i âyanın masuniyet-i nefsiyeleri için lüikûmetçe ne tedbir ittihaz olunuyor ve tedabir-i müttehizenin kifayetine kanaat ediliyor mu ?*„ diye teminat istiyordu. *"Kendisi muhtac-ı himmet bir dede — Kande kaldı gayriye himmet ede*„ beytini asla hatıra getirmiyordu.

Şu ahvale karşı Hey'et-i vükelâca düşünülen yegâne tedbir Topçu feriki HURŞİD PAŞA ile Ders vekili HALİS EFENDİ'den mürekkep bir hey'etin Hareket ordusunun pişdarlarına karşı gönderilerek ve Meşrutiyetin malıfûziyeti hakkında teminat verilerek yerlerine iadelerine ve ordunun kuvve-i külliyesinin Selânik'ten hareketinin men'ine sarf-ı mesâiden ibaret idi. Fakat giden hey'et gelen kuvvetle yolda telâki ederek kendilerini iknaa muvafak olamamış olduğundan geri dönüp keyfiyeti Hey'et-i vükelâya anlattılar.

Hey'et-i vükelâ bir taraftan bu işlerle meşgul olmakta iken diğer taraftan da Meclis'i meb'usan huzurunda isbat-ı vücûd etmek üzere beyannâme ihzarı ile iştigal ediyordu. Fakat ahval-i hâzıra karşısında Meclisten itimad kararı taleb edilip te verilmiyecek olursa bir kabine buhranı zuhûru ile memleket için yeni bir gaile hudûs edeceğinden o sırada tatbiki kabil olmayacak mufassal bir programla Meclis huzûruna çıkmaktansa ne gibi şerait dairesinde ve ne maksadla idare-i umûru deruhde eylediklerine dair muhtasar bir beyannâme tanzim olunmasına ve itimad kararının netice-i ahvale ta'liki istenilmesine karar verdiler. Olbabdaki beyannâme müsveddesinin kaleme alınmasını bana ve tetkiki vazifesini Şûray-ı devlet reisi RÂİF PAŞA ile Maarif nâzırı ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ'ye havale ettiler. Tayin olunan günde hey'etçe Meclis-i meb'usana gidilip TEVFİK PAŞA, Meb'usan ve Âyan reisleriyle suret-i hususiyede mülâkat ederek itimad meselesinin âtîye ta'likini temin ettikten sonra ibtida Meb'usan ve sonra Âyan huzurûnda ayrı ayrı olarak beyannâmesini kıraat ettirdi. Sadr-ı âzam tarafından bu vazife gene bana havale edildi. KÂMİL

PAŞA'nın beyannâmesine her tarafca alkışlarla mukabele olunduğu halde bu defa derin bir samt ve sükûn içinde dinlenildi. Hitâm-ı kıraatta evvelce görüşülmüş olduğu veçhile Meclis itimad kararını ta'lik etti.

Sadr-ı âzam, Meb'usan ve Âyan reisleri ile görüşürken vükelâdan bazılariyle sokak üzerinde bir odada oturuyorduk. Yine bir cemm-i gafir Meclisin önünde derbeder bir surette dolaşıyordu. Evkaf nâzırı HAMÂDE PAŞA bunları görünce arkadaşlarına hitaben *"Pauvre pays! Tu sera comme l'Egypte"* (Zavallı memleket! Sen de Mısır gibi olacaksın), yani istiklâlini kaybedeceksin dedi.

O sırada Selânik'ten hareket eden ordu hatve hatve İstanbul'a yaklaşmakta, SULTAN HAMİD ise bunlara silâhla mukabele etmek istememekte olduğundan vürûdlarında iki asker arasında müsademe vukuuna mahal kalmamak üzere beyn el-havas tedbir düşünülerek Şeyh ul-islâm ile Fetvâ emininin ve Birinci ve İkinci fırka kumandanlarının kışlalara gidip, gelen asker dahi kendi kardeşleri olduğundan bunlara karşı silâhla mukabele ve müdafaada bulunmamaları için efrad-ı askeriyeyi ikna ile tahlif etmeleri kararlaştırılmış ve Birinci ordu kumandanı NÂZIM PAŞA Meclis-i vükelâya celb ile karar-ı vâki kendisine tebliğ olunmuştur. Ertesi sabah iki hey'et muayyen saatte azimetle hükm-i kararı tatbik edeceklerdi. NÂZIM PAŞA bu kararı lâzım gelenlere tebliğ için avdet edip ancak İran sefarethânesinin önüne gidecek kadar zaman geçer geçmez elinde bir kâğıt olduğu halde geri dönerek İkinci fırka efradının yemin etmiyeceklerini bildirmiş oldukları haberini getirdi. Bu son tedbirden de bir netice hasıl olamayacağını anlayan Hey'et-i vükelâyı buht ü hayret istilâ etti. Bunun üzerine Adliye nâzırı HASAN FEHMİ PAŞA *"Öyle ise finito!"* diyerek ayağa kalktı, meclis te dağıldı.

§ Hareket ordusunun İstanbul'a suret-i vürûdu, Hey'et-i âyan ve meb'usanın Ayastafonos'ta içtimaı, SULTAN HAMİD'in hal'i gibi vekayi cümlece malûm bulunmuş ve zaten o günden sonra cülûsa kadar Bab-ı âlide Meclis-i vükelâ içtima etmemiş olduğundan ben de bizzat şahidi olmadığım vekayi-i mezkûreden bahse lüzûm görmiyerek yalnız istitrad kabilinden bir kaç söz ilâvesi ile bu faslı itmam eyledim.

Hareket ordusu 1325 senesi Nisanının onuncu cuma günü akşam üzeri İstanbul'a dahil olmuştu. Biz de bir gün evvel Acıbadem'deki köşkümüze nakletmiştik. Cumartesi sabahı şiddetli top tarrakaları

ile uykudan uyandım. Beşiktaş sırtlarında iki asker arasında müsademât vukubulmakta olduğu anlaşıldı. İki üç saat sonra top sesleri kesilerek bozgun asker Üsküdar cihetine geçerek tüfekleri omuzda olduğu halde birer ikişer tarlalar arasından memleketlerine doğru firar etmekte oldukları görüldü. O gün ve ertesi pazar günü devâir-i resmiye tatil olacağı cihetle bittabî iki gün İstanbul'a inmedim. Pazartesi günü dairelerin açılacağını gazetelerde görerek Haydarpaşa vapuru ile Köprüye geldim. Vapurdan çıkarken Bahriye nâzır-ı sâbıkı Ateş Mehmed Paşa zâde ÂRİF HİKMET PAŞA'ya tesadüf ettim. Konuşarak birlikte Köprü başına gelince müthiş bir manzara karşısında kaldım. Divan-ı harp ilk kurbanlarını kesmiş ve 31 Mart hâdisesi faillerinden altı kişiyi Köprüde darağaçları kurdurarak asmıştı. Maslûpların hali halka dehşet veriyodu. Bu hal karşısında müteessir oldum ise de ÂRİF HİKMET PAŞA : "*Bu kadarla olmaz, hiç olmazsa yüz kişi olmalı*„ dedi. İstanbul'un asîl bir çocuğunun ağzından işittiğim bu söz bütün bütün teessürümü arttırdı. Ertesi gün de Meclis-i meb'usanda verilen hal' kararını ABDÜLHAMİD'e tebliğ için âyan ve meb'usandan kimlerin gideceği müzakere olunurken ÂRİF HİKMET PAŞA'nın "*Ben giderim*„ diye ortaya atılarak ve mahud Karasu'nun peşine takılarak gitmesi de nimetşinaslığına delâlet edecek hususâttan değildi. Çünkü bu kadar sene yaverliğinde bulunarak nân u nimeti ile perverde olmuş ve sâye-i lûtfunda az zamanda feriklik rütbesine kadar irtika etmiş bir adamdan başka Hey'et-i âyan arasında bu kararı tebliğ edecek kimse yok mu idi ?

" *Sana lâzım mı olmak, âleme cellâd lâzımsa !* „

Gene o sayede pek genç yaşında birinci ferikliği istihsal etmiş olan Birinci ordu kumandanı MAHMUD MUHTAR PAŞA da hal' günü akşamı kurşuni kaputunu arkasına atarak gûya kendisi İstanbul'u fethetmiş gibi bir tavr-ı mağrurâne ile Kadıköy vapuruna gelmiş ve vapur halkı da kendisini alkışlamışlardır. Paşa bu gururu başkaları eli ile her şey olup bittikten sonra vapura binerken değil 31 Mart hâdisesinin ertesi günü Moda'daki konağından duvardan duvara atlayıp bir ecnebi hânesine iltica ederken göstermeli idi.

Âhır yine hâk olur bunlar—Bilmem neye kibreder edenler

SULTAN REŞAD'IN CÜLÛSU

§ Hareket ordusu ile İstanbul askerinin musademâtından sonra işin hal' ile neticeleneceği görülüyordu. Fakat zaman-ı icrası bilinemiyordu. Salı günü köşkden İstanbul'a indiğimde sokaklarda bir gayr-i tabiilik hissettim. Bab-ı âlide hemen kimse yok gibi idi. Odama geldikte Şûray-ı devlet âzasından Reşid Paşa hafîdi MUSTAFA REŞİD BEY de gelerek dairede kimse olmadığından *"Ne var ?„* diye sordu. Bu sırada teşrifat memurlarından biri vürûd edip kapıların kapanmasını ve hariçten dahile ve dahilden harice kimsenin girip çıkmaması için Hareket ordusu tarafından haber geldiğini söyledi. O zaman iş tamamiyle tavazzuh etti. Alaturka saat beşten sekize kadar tam üç saat REŞİD BEY'le karşı karşıya oturup kendisinin bir takım manasız sözlerine maruz kaldım ki bu müddet ömrümün en sıkıntılı geçen zamanlarından biri idi. Her ne kadar tertibat ve tedabir-i lâzime ittihaz olunmuş ise de 33 sene bilistibdat icray-ı saltanat eden bir pâdişahın hal'inden memleketçe ne gibi netayic husûle geleceği endişesi varken teşrifat meratibinden başka düşüncesi olmayan REŞİD BEY muttasıl *"Meclis-i vükelâda Hariciye nâzırı mı Dahiliye nâzırına ,Dahiliye nâzırı mı Hariciye nâzırına tekaddüm eyliyor„* gibi abes sualler îrad ediyordu. Üç saat bu hâle tahammül ettim.

Saat sekiz raddelerinde Pâdişah-ı cedîdi hâmil olan istimbot Tophâne önlerine gelince toplar atılmaya başladı. Pâdişahın Sirkeci iskelesine vürûdunu haber verdiklerinde Sadr-ı âzamın dairesine giderek sokağa nâzır salonun penceresinden alayı seyrettim. Zât-ı şâhâne bir çift yağız at koşulu olan hususî arabasına râkib olup AHMED MUHTAR PAŞA da karşısında idi. Bendegânı hâmil olan birkaç araba dahi takib etmekte idi. Pâdişah-ı cedîd Sirkeci, Bab-ı âli ve Divanyolu tarikiyle Harbiye nezâretine götürülüp üst katta bulunan Hünkâr dairesinde resm-i bîat icra ve MEHMED-İ HÂMİS unvaniyle tahta iclâs edilmiştir. Bilâhare TAL'AT PAŞA'dan mesmûum olduğuna göre tebliğ-i cülûs için Âyan reis vekili AHMED MUHTAR PAŞA ile birlikte SULTAN REŞAD'ın dairesine giderek cülûsunu tebliğ ile resm-i bîatın icrası için Bab-ı Seraskerîye götürülmek üzere istimbota irkâb eyledikleri sırada bir gûna eser-i telâş göstermediği halde Tophâne önlerine geldiklerinde toplar atılmaya başlayınca veçhinde âsâr-ı heyecan nümâyan olarak *"Bu toplar ne topları ?„* diye sormuş, kendi-

si de "*Efendimizin cülûs-ı hümâyunları topları*„ diye mukabele eylemiş ise de emniyet ve itmi'nan hâsıl edemeyip "*Top cülûsu müteakip atılır*„ demiş. Sirkeci iskelesine çıkılıp ta halkın "*Pâdişahım çok yaşa*„ diye bağrışmalarını işitinceye kadar endişesi zâil olmamıştır. An'anât-ı saltanat o yolda ise de bunu bilen olmadığından istimbot Topḥâne önünden geçerken top atılmakta isti'cal gösterilmiştir.

Fransız sefareti baştercümanı Mösyö Lödu [Ledoux] o gün alayı seyir için Bab-ı âliye gelmiş olduğundan odama avdet ederken Sadaret dairesinin sofasında kendisine tesadüf ettiğimde "*Depuis Samedi le règne d'Abdulhamid etait moralement fini*„ dedi.

Bir müddet sonra Sadr-ı âzamın geldiğini ve beni istediğini haber verdiler. Nezdine gittiğimde hal' fetvâsiyle Pâdişah-ı cedîdin cülûsuna dair devair ve vilâyata icra kılınacak teblîgatı havi ihzar edilmiş olan varakayı vererek müsveddesinin tanzimini emretti. Ben de müsveddeyi yazarak kendisine irâe eyledim. O vakte kadar vükelây-ı sâire de birer birer geldiler. Maarif nâzırı Abdurrahman Şeref Efendi ile Şehremini Hâzım Bey tezkireleri tebyiz için bana yardım ettiler.

§ Sadr-ı âzam zât-ı şâhânenin Hey'et-i vükelâyı ibka eylediğini ve başmâbeyncilik ile başkâtiplik için Bab-ı âlice münasiblerinin intihab edilmesini emreylediğini söyledi. O sırada Hariciye nâzırı Rifat Paşa yerinden kalkıp Sadr-ı âzamın masasının önüne gelerek kulağına bir şey fısıldadı. Onu müteakip Sadr-ı müşarünileyhin yanındaki koltukta oturmakta olan Şûray-ı devlet reisi Râif Paşa dahi diğer kulağına eğilip o da bir şey söyledi. Sadr-ı âzam da rûy-i muvafakat gösterdi. Fakat ne söylediklerini işitemedim. Bu esnada Râif Paşa "*Başmâbeyncilik ile başkitabete iyi zatlar intihab edildi. Lütfü Bey de, Halid Ziya Bey de eklere* [=*éclairé*] *adamlardır*„ dedi. O zaman mezkûr hizmetlere bunların intihab olunduğunu anladım. Ancak keyfiyet-i intihabları Rifat ve Râif Paşa'larla Sadr-ı âzam beyninde suret-i hususiyede cereyan edip hey'etce müzakere-i resmiyye ve aleniyye cereyan etmemiştir. Gerçi Lütfü Bey "*Gördüklerim*„ unvanlı eserinde kendisi o gün Meclis-i vükelâ'ya davet edilerek başmâbeyncilik teklif kılındığını ve adem-i kabûlü hissiyat-ı vatanperverânesine müracaatla ısrar edilmesi cihetiyle kabûle mecbur olduğunu bildirmekte ise de ben kendisinin ne Meclis-i vükelâ'ya davet olunduğuna ve ne de memuriyet-i mezkûreyi kabûlü için ısrar edildiğine vâkıf değilim. Fakat başkitabete tayin olunan Halid Ziya Bey ertesi sabah Tevfik Paşa'nın konağında toplanıldığı sırada oraya gelip Sadr-ı âzam

memuriyet-i cedîdesini tebliğ ve saraya azîmetle îfay-ı vazifeye mübaşeret eylemesini tenbih etmişti.

TEVFİK PAŞA'nın bana bilâhare vâki olan beyanına göre "*Biattan sonra Harbiye dairesinde kendileriyle görüşürken zât-ı şâhâne yanında bulunanlara 'Sadr-ı âzam Tevfik Paşa nerede?' diye sordu. Onlar da 'Karşınızda görüştüğünüz zâttır' dediler. 'Şimdiye kadar kendilerini görmemiştim' diye beyan-ı itizar etti. Usûlen kabinenin istifasını arz eylediğimde 'Biraderime on dört sene hizmet ettiniz ; bana da bir sene olsun hizmet eylemez misiniz?' dedi ve kabineyi ibka etti. Ba'dehu 'Başmâbeyncilik ile başkitabet için benim adamım olmadığından Bab-ı âlice münasiblerini intihab ediniz' dedi. Kapıya vürûdumuzda vükelâ ile otururken Rifat Paşa yerinden kalkarak yanıma gelip kendisi Hariciyece tensikat yapacağı ve Tahrirat-ı hariciye kitabetini lağvedeceği cihetle Lütfü Bey açıkta kalmamak üzere başmâbeyncilîğe onu sevk eylememi rica etti. Yanımda oturan Râif Paşa da Halid Ziya Bey hem akrabamdan ve hem de erbab-ı kalemdendir. Onu dahi başkitabete sevk etseniz dedi. Ben de muvafakat gösterdim*„ demişti.

§ Bazı müzakerât cereyanından sonra Sadr-ı âzam İstanbul'da henüz ahvalin karışık bulunduğu ve Adana'da vekayi-i mühimme hâdis olduğu ve cülûs-ı hümâyun münasebetiyle ertesi gün devâir tatil olunacağı cihetle şayet vükelâyı toplamak icab eder bir hal zuhûr ederse müşkilâta tesadüf edileceğinden bahisle "*Yarın sabah bizde toplanalım da orada ahvâle intizar edelim*„ dedi. Âmedçi ile benim de hazır bulunmamızı emretti. İdare-i örfiye ilânından dolayı akşamdan sonra sokakta bulunmak menedilmiş olduğundan ben de vapura yetişmek üzere izin alıp çıktım. Ertesi sabah Sadr-ı âzamın Ayaspaşa'da kâin konağına gittim. Vükelâ da birer birer geldiler. Sadr-ı âzam bir odada Fransız sefiriyle yalnız görüşüyordu. Sefir gittikten sonra vükelânın bulunduğu odaya gelerek o gece, SULTAN ABDÜLHAMİD'in Hareket ordusu tarafından Yıldız'dan kaldırılıp Selânik'te Alâtini köşkünde ikamet etmek üzere sevk olunmuş olduğu sefir tarafından haber verildiğini söyledi. Müteakiben Âyan reisi SAİD PAŞA ile Meb'usan reisi AHMED RIZA BEY geldi. Bu haberi AHMED RIZA BEY de teyid eyledi. O sırada Şeyh ul-islâm ZİYAEDDİN EFENDİ dahi vürûd etti. Beti benzi kül gibi kesilmiş, hal' fetvasının buharı başına vurarak büsbütün sersemlemişti. Salonda bütün Hey'et-i vükelâ ve Âyan ve Meb'usan reisleri hazır oldukları halde hiç birine atf-ı nigâh

etmiyerek kapıdan girer girmez bana bir temenna ile "*İyisiniz inşallah Mektupçu Efendi*„ dedi.

Sadr-ı âzam, SULTAN ABDÜLHAMİD'in Sclânik'e götürülmüş olduğunu Hünkâra ihbar için saraya gitti. Avdetinde Harbiye dairesinde bîat resmi icra kılınırken zât-ı şâhânenin sarayda kalan adamlarını bir vapura irkâb ile götürmüş olduklarını ve bundan kendisinin pek ziyade mütcessir olduğunu haber verdi. Pâdişahın ısrarı üzerine bu adamlar geri getirilip hizmetlerine iade olunmuşlardır.

O gün Sadr-ı âzamın konağında Hey'et-i vükelâya muntazam bir dejöne verildi.AHMED RIZA BEY de sofrada hazır bulundu. Yemekte "*Sultan Abdülhamid'in acaba ne kadar parası vardır ?*„ diye bahs açılıp kimi beş milyon, kimi on milyon parası olacağını tahmin ettikleri halde Şûray-ı devlet reisi RÂİF PAŞA "*Benim tahminime göre ancak bir buçuk ile iki milyon arasındadır*„ dedi. Filhakika Yıldız sarayında bulunmuş olan ve Alman bankalarında mevcut olup bilâhara cihet-i askeriyeye tevdi kılınan paranın mecmûu o mikdara karib bulunduğu anlaşılmıştır ki RÂİF PAŞA'nın bu tahmininin isabetine müteaccib olmamak mümkün olamaz.

Taamdan sonra vükelâ bir salonda toplanarak Adana vukuâtını müzakere ediyorlardı. Maliye nâzırı NURİ BEY de beşâşetle "*Elhamdülillah, biz de kesb-i meşrûiyet ettik*„ diyordu. Bunlar bir salonda müzakere ile meşgul oldukları sırada diğer salonda Sadr-ı âzamla AHMED RIZA BEY başbaşa vererek gene Hey'et-i vükelâ tertibiyle iştigal ediyorlardı.

§ TAL'AT PAŞA'nın bilâhara vâki ifadesine nazaran hal' günü sabahleyin Şeyh ul-islâm ile Fetvâ emini NURİ EFENDİ'yi Meclis-i meb'usana götürmek üzere bizzat evlerine gitmiş, o gün akşama kadar birşey yemeye vakti olamıyacağı cihetle Fetvâ emininin evinde kendisine bir iki yumurta pişirilmesini istemiş ve o gün Meclis-i meb'usana gelmesini ihtar etmiş. NURİ EFENDİ fetvâ îtası kendisine taallûk etmeyip Şeyh ul-islâma âit olduğundan bahisle itiraz eylemiş ise de serd ettiği mazerete bakmıyarak vuku bulan ısrarı üzerine azîmete mecbur olmuş. Oradan Bab-ı meşîhata giderek Şeyh ul-islâma da birlikte azîmet eylemesini teklif etmiş. Müşarünileyh "*Ben hastayım gidemem*„ diye serd-i mazeret etmesiyle "*Neniz var ?*„ diye sorup "*İdrarımı tutamıyorum*„ deyince "*Efendi, iş bu hâle geldikten sonra donuna da işesen ben seni zorla alıp götürürüm ; ördeğini de beraber al*„ diye tehdid ederek birlikte götürmüştür.

Yine TAL'AT PAŞA'dan mesmûum olduğuna göre hal'in icrası günü Hey'et-i âyan ve meb'usan Ayasofya'daki dairede Âyan reisi SAİD PAŞA'nın taht-ı riyasetinde içtima ederek hal' kararı îta edildiği ve bu kararı kabul edenlerin ayağa kalkması suretiyle rey toplandığı sırada kendisi de SAİD PAŞA'nın yanında durup hocalardan ayağa kalkmamış olanlar üzerine hışm ile atf-ı nigâh etmekte, onlar da derhal ayağa kalkmakta imiş. Âyan tarafından da bazı kalkmayanlar olduğundan SAİD PAŞA kulağına eğilerek "*Efendim, biraz da bu tarafa baksanız !*„ demiştir.

O zaman Maarif nezâretinde bulunan ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ'nin de beyanına göre Meclis-i meb'usan reisinin odasında Fetvâ eminine fetvâ îtası teklif olundukta : "*Fetvâ vermek bana âit değil, Şeyh ul-islâma âittir. Fetvâ emini yalnız müsveddesini yazar Şeyh ul-islâm imza eder. Hem hal'de şeâmet vardır ; bunu yapmayın. Rusya muharebesi esnasında* (SULTAN ABDÜLAZİZ'in hal'inden sonra) *ben muhacirîn-i islâmiye çocuklarını omuzlarımda taşıdım. Teklif edin, nefsini azletsin*„ demiştir. Onun üzerine taraf-ı Şeyh ul-islâmîden imza ve âyan ve meb'usandan mürekkeb Meclis-i millî halinde içtima eden hey'ette kıraat olunan fetvây-ı şerî'de münderiç şıkkeynden hal' cihetî bilittifak tercih olunmuştur.

Muharrir-i fetvâ meb'usandan KÜÇÜK HAMDİ EFENDİ'nin bu babdaki ifâdâtı daha vâzıh olduğundan onu da zapt ile âtiyc aynen derc eyledim :

Sadr-ı âzam ve Şeyh ul-islâm ile Âyan ve Meb'usan reisleri ile meb'usandan MUSTAFA ÂSIM ve KÜÇÜK HAMDİ EFENDİ'ler de hazır oldukları halde Meclis-i meb'usan reisinin odasında Fetvâ emini NURİ EFENDİ'ye fetvâ îtası teklif olundukta : "*Fetvâ îtası bana âit değil, Şeyh ul-islâma aittir. Fetvâ emini yalnız müsveddesini yazar, Şeyh ul-islâm imza eder. Ben fetvâ emanetinden istifa etmiştim ; istifayı sizin kanun-ı esasîniz de kabul ediyor*„ demiştir. HAMDİ EFENDİ ise "*Bir ferd-i müslim size fetvâ emini sıfatiyle değil, memleketin ulemây-ı meşhûresinden bir zât sıfatiyle müracaat edip te bunun câiz olup olmadığını sorarsa cevab vermeğe şer'an mecbursunuz*„ demesi üzerine "*Sen akıllı bir adama benziyorsun ; hal'de şeâmet vardır, bunu yapmayın ! Rusya muharebesi esnasında* (SULTAN ABDÜLAZİZ'in hal'inden sonra) *ben muhacirîn-i islâmiye çocuklarını omuzlarımda taşıdım, omuzlarım çürüdü. Feragat teklif edin, belki nefsini azleder*„ demiştir. MUSTAFA ÂSIM EFENDİ "*O halde fetvâ feragat teklifi veya hal'i suretiyle iki şık*

üzerine yazılırsa ne dersiniz ?„ deyince *"Bu olur„* diye mukabele etmiştir. Bunun üzerine fetvayı HAMDİ EFENDİ yazmıştır. Fetvâ müsveddesi *"Erbab-ı hall u akd tarafından feragat teklifi veya hal'i„* suretinde yazılmasiyle *"Buna evliyay-ı umûr tâbirini de ilâve ediniz„* demiştir.

Âyan reisi SAİD PAŞA ise her şeyde olduğu gibi bunda da kendisi için bir kaçamak yolu arayarak *"Evliyay-ı umûr„* tabirinden bilistifade *"Evliyay-ı umûr vükelâdır, biz değiliz ; burada bizim işimiz yoktur, biz gidelim„* demişse de *"Siz de erbab-ı hall u akde dahilsiniz„* denilip bu suretle yakasını kurtaramamıştır.

§ Sadr-ı âzam beni nezdine çağırıp AHMED RIZA BEY'le birlikte tertip ettikleri vükelâ listesinin tebyizini emretti. Ben de arka taraftaki salona çekilerek kimseye ser-rişte vermeksizin tebyiz ve takdim ettim. Vükelâ içeriki odada Adana meselesini müzakere ile iştigal ederlerken ben diğer odada yeni vükelâ listesini yazmakla meşguldüm. TEVFİK PAŞA bu listeyi alarak zât-ı şâhâneye arz eylemek üzere saraya gitti. Vükelâ ile Sadaret müsteşarı da arz-ı tebrik için onu takiben giderek Dahiliye müsteşarı ve Âmedçi ile ben konakta kaldık. Akşama doğru Sadr-ı âzam irade-i seniyyeye iktiran eden listeyi getirdi.

Yeni liste mucibince Dahiliye nezâretine Sadr-ı sâbık HÜSEYİN HİLMİ, Harbiye nezâretine İkinci ordu kumandanı Ferik SALİH PAŞA'lar, Adliye nezâretine meb'usandan HAYRİ BEY, Bahriye nezâretine Topçu RIZA PAŞA, Maliye nezâretine meb'usandan CAVİD BEY tayin olunarak diğer vükelâ yerlerinde ipka edilmişti. Sadr-ı âzam yeni intihab olunan zevatı AHMED RIZA BEY'le bilmüzakere kararlaştırmış ve İttihad ve Terakki hey'et-i merkeziyesi ise kendilerinin malûmatı olmaksızın yapılan bu intihaba muvafakat etmiyerek HAYRİ ve CAVİD BEY'leri kabulden men eylemiş olduğundan bunlar istifalarını yazıp göndermişlerdir. Bu suretle memuriyetleri mevki-i icraya konulmamıştır. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA dahi Dahiliye nezâretini kabulden beyan-ı mazeret eylediğinden Sadr-ı âzam telgrafla Aydın vali vekili Sadr-ı esbak FERİD PAŞA'ya teklif ile muvafakatini istihsal etmiştir. Adliye ve Maliye nezâretini teklif için de cuma günü Mahkeme-i temyiz rüesâsından HACI EMİN BEY'le Maliye nâzır-ı esbakı RİFAT BEY'i konağına davet edip RİFAT BEY Maliye nezâretini kabul etmiş ise de EMİN BEY Adliye nezâretini kabulden istinkâf eylemesi ile Nezâret-i mezkûre HÜSEYİN HİLMİ PAŞA sadaretinde Bağdat valisi NECMEDDİN MOLLA BEY'in tayinine kadar açık kalmıştır.

§ NECMEDDİN BEY ilân-ı Meşrutiyet sırasında İstinaf müddeî-i umumîliğinde bulunduğu halde sinni İstinaf hâkimliği derecesine irtikaya müsâid olmadığından bahisle Encümen-i Adliye kararıyle Umûr-ı Hukukiyye müdiriyetine nakl olunmuş ve bu karara o zaman Adliye müsteşarlığında bulunan sudûrdan ŞÜKRÜ EFENDİ de iştirak etmişti. NECMEDDİN BEY müdiriyeti kabul etmediğinden bir müddet sonra yine Encümen kararıyle İstinaf Hukuk riyasetine intihab olununca ŞÜKRÜ EFENDİ bir ay evvel sininin adem-i müsaadesinden bahisle bilfiil hükkâmdan olmayan müddeî-i umumîlikten kaldırılmış olduğu halde bu defa fi'len istinaf hâkimliğine tayinine muhalefet ve esbab-ı muhalefetini sarahaten mazbataya derc eylemişti. NECMEDDİN BEY, İstinaf riyasetinden Bağdad valiliğine tahvil ve HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'nın ikinci sadaretinde oradan Adliye nezâretine tayin olunarak İstanbul'a vürûduna kadar nezâret vekâleti müşarünileyh ŞÜKRÜ EFENDİ'ye tefviz kılınmış ise de kendisi meslek sahibi bir zat olduğundan hizmet-i vekâleti kabulden istinkâf ile beraber müsteşarlıktan istifa ederek çekilip gitmiştir. Nezâret vekâleti muvakkaten Defter-i hakanî nâzırı MAHMUD ESAD EFENDİ'ye ihale olunmuştur.

§ FERİD PAŞA Dahiliye nezâretine tayinini müteakip İzmir'den İstanbul'a geldi. Meclis-i vükelâ mün'akid olduğu sırada müşarünileyhin vürûdunu haber verdiklerinde Sadr-ı âzam bir eser-i nezaket olmak üzere bizzat meclisten çıkıp Sadaret odasına giderek kendisini birlikte alıp getirdi. Arz odasından içeri girerken FERİD PAŞA'nın çehresi kıpkırmızı olmuştu. İhtimal ki az zaman evvel Sadr-ı âzam sıfatiyle girdiği meclise şimdi bir Sadr-ı âzamın arkasından nâzır sıfatiyle girmesi gücüne gitmişti. Herhalde müteheyyiç bir vaziyette idi.

§ Teceddüd-i saltanat vukûunda Sadr-ı âzamın ipkası halinde keyfiyetin yeniden hatt-ı hümâyunla ilânı ve cülûs hatlarının nev'amâ o devrin programı şeklinde olarak Bab-ı âlice tanzimi mutad olduğundan cülûsu müteakip kıraat olunacak hatt-ı hümâyunun suret-i tanzimi Meclis-i vükelâda müzakere edildi ve müsveddesinin kaleme alınması Sadaret müsteşarı ZİYA BEY'le Âmedçi ÂSAF BEY'e havale olundu. SULTAN ABDÜLAZİZ'in cülûsunda ÂLÎ PAŞA tarafından kaleme alınan hatt-ı hümâyunla SULTAN MURAD ve SULTAN HAMİD'in cülûs hatları esas ittihaz edilerek bu kere kıraat olunacak hatt-ı hümâyunun da müsveddesi bunlar tarafından tanzim ve Mec-

lis-i vükelâca kıraat ve taslıih edildikten sonra arz olundu. TEVFİK PAŞA'nın makam-ı sadarette ipkasını mutazammın olan bu hatt-ı hümâyun Mabeyn başkâtibi HALİD ZİYA BEY vedâatiyle ve merasim-i mutâde ile Bab-ı âliye irsal ve Sadr-ı âzam ve Hey'et-i vükelâ tarafından istikbal olunarak Arz odasında pek kalabalık bir cemiyet müvacehesinde taraf-ı âcizânemden kıraat edildi.

§ Cülûsu takip eden günlerden pazar günü Sadr-ı âzam beni nezdine çağırdı ; FERİD PAŞA ve sair vükelâda yanında idiler. Meclis-i meb'usan reisi AHMED RIZA BEY kabineye istifa teklif edip zât-ı şâhâne ise kılıç alayına kadar olsun kendisini bırakmamalarını Sadr-ı âzamdan âdeta rica tarzında taleb eylemiş olduğundan bu hale karşı ne türlü hareket etmek lâzım geleceğini müzakere ediyorlardı. Bazıları derhal istifa edip çekilmeyi, bazıları da zât-ı şâhâneyi kırmamaları fikrinde bulunuyorlardı. ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ "*Bu adamlar genç ve heveskâr adamlardır, mevki-i iktidara gelmek istiyorlar; biz çekilelim onlar gelsinler de heveslerini alsınlar*„ deyip MAVROKORDATO EFENDİ bunun fikrine iştirak ediyor ve "*Yerlerimize adam bile hazırlamışlar*„ diyordu. FERİD PAŞA karşıdan atılarak ve elini kalbinin üzerine koyarak "*Abdurrahman Efendi, Abdurrahman Efendi, sen burandaki gibi söylemiyorsun, biz çekilelim amma memleketi kimlerin eline bırakacağız ?*„ diyordu. Nihayet "*Mektupçu Beyi Ahmed Rıza Bey'e gönderelim, reis vekillerinden birini alarak buraya teşriflerini rica edelim, birlikte görüşüp bir karar verelim*„ dediler. Bir arabaya binip Meclis-i meb'usana gittim ; dış kapının önünde şikârını bekliyen yırtıcı kuş gibi üç boş darağacı kurulmuş olduğunu gördüm ki ertesi sabah kim bilir kimlere nasib olacaktı. Bu boş darağaçları bana bir hafta evvel Köprü başında tesadüf ettiğim maslûplardan ziyade tesir eyledi.

Riyaset odasına gidip keyfiyeti AHMED RIZA BEY'e anlattım. Kendisi müteazzımâne bir tavır ile "*Tevfik Paşa kabinenin istifa edeceğini söylemiştir, hâlâ istifa etmediler. Meb'uslar bekliyorlar ; hem benim işim var, celseyi açacağım, gidemem*„ dedi. O sırada odaya gelen birinci reis vekili TAL'AT BEY beni bir köşeye çekerek "*Tevfik Paşa 31 Mart vak'asında hakikaten memlekete hizmet etti ; fakat taşrada galeyan ziyade olduğundan kabinenin istifası zarurî görünüyor. Ben gider kendileri ile görüşürüm*„ dedi. Bab-ı âliye avdetimde keyfiyeti Hey'et-i vükelâya bildirdim. Müteakiben TAL'AT BEY de ikinci reis vekili ARİSTİDİ PAŞA ile birlikte gelerek ve kendileri ile görüşerek istifaya

karar verilmiş, üç gün sonra da HÜSEYİN HİLMİ PAŞA ikinci defa sadarete gelmiştir.

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN İKİNCİ SADARETİ

§ Rumî nisanın yirmi ikinci çarşamba günü HÜSEYİN HİLMİ PAŞA alayla Bab-ı âliye vürûd etti. Makam-ı meşîhate de âyandan Pîrî zâde SÂHİB BEY tayin olundu. Hatt-ı hümâyunu gene ben kıraat ettim. Resm-i kıraat ve tebrikin hitamından sonra Şeyh ul-islâm ile birlikte alay arabaları ile Bab-ı meşîhat'a giderek kendisini makamına ik'ad ile Bab-ı âliye avdet eyledik.

Yeni kabinede Bahriye nezâretine ikinci defa olarak âyandan ÂRİF HİKMET PAŞA, Maarif nezâretine meb'usandan NÂİL BEY, Orman ve Maâdin ve Ziraat nezâretine gene meb'usandan ARİSTİDİ PAŞA tayin olunmuş, diğerleri yerlerinde ipka edilmişti. Fakat bilâhara ipka edilenler de tebeddüle uğramışlardı.

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA kabinesi mevki-i iktidara gelince Adana ihtilâlinin teskîni, İstanbul ve vilâyatta âsayişin temini, Divan-ı Harb-i örfîler mukarrerâtının tatbiki Bosna ve Hersek ve Bulgaristan meselesinin hall-i kat'îsi ve son zamanlarda da tensîkat-ı umumiye meselesi ile meşgul oldu.

KÂMİL PAŞA kabinesi ve HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'nın ilk kabinesi âzasının ekserisi kudemâdan ağır başlı adamlar olduğundan Mecliste müzakerat sükûn ve sükûnetle cereyan eylediği halde ikinci kabineye peyderpey yeni unsurlar dahil oldukça tarz-ı müzakerelerinde ve yekdiğerine karşı muamelelerinde âsâr-ı asabiyet nümâyan olmağa başladı.

§ Culûs-ı hümâyunu müteakip Mekteb-i Harbiyede bir resm icra olunup Hey'et-i vükelâ ile beraber Şeyh ul-islâm SÂHİB BEY ve Meb'usan reisi AHMED RIZA BEY de hazır bulunmuşlardır. AHMED RIZA BEY Çırağan Sarayının Meslic-i meb'usan ittihaz edilmek üzere terkini taleb edip Sadr-ı âzam buna mümâşat eylediği halde SÂHİB BEY itiraz etmiştir. Ertesi gün keyfiyet Meclis-i vükelâdan mevki-i tezekküre konuldukta itirazını teşdîd ederek bir hayli münakaşa cereyan eyledi. Müzakere masasına yumruğuyla vurarak "*Bir takım ..... oraya el atacaklar ; olmaz efendim olmaz ! Korkuyorsanız benim üzerime atın, Şeyh ul-islâm razı olmuyor deyin*„ diyordu. Serd eylediği itirazlara cevab verildikçe yeni yeni esbab-ı müdafaa dermeyan edip nihayet "*Bunu da hal'edecek olursak nerede oturtacağız*„

dedi. Fakat gene işin önüne geçemedi. Çırağan sarayı gûya suret-i muvakkatede olmak üzere Meclis-i meb'usana tahsis kılındı.

Meb'usan dairesi haline ifrağ olunmak için külliyetli masarif-i tamiriye îta olunarak ikinci devre-i içtimaiye pek mükellef surette orada küşad edildi. Az zaman sonra elektrik tesisatı yapılırken tavan arasından harik zuhur ederek koca saray çatır çatır yandı gitti.

§ Mecliste Şeyh ul-islâm, Sadr-ı âzamın sağında, Dahiliye nâzırı FERİD PAŞA da solunda otururlar, mühim bir müzakere olmadıkça söze karışmayıp bazen de uyurlardı. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA ise müzakerâtın intizam dairesinde cereyanını ve dikkatle istimaını arzu edip bu hâle canı sıkılırsa da şahısları ve mevkileri itibariyle kendilerine bir şey diyemezdi. Bir gün Meclisten çıkıp odasında bulunmakta iken ben de bir iş için yanına gitmiştim. Bana hitaben "*Oğlum, bu adamlarla ne yapacağız ; biri bir tarafımda, diğeri öteki tarafımda uyuyor*„ diye şikâyette bulundu. Fakat SÂHİB BEY bazan uyursa da bazan da ziyade uyanıklık gösterir ve her tehlikeyi göze alırdı.

§ Bir gün de Meclis pek mühim bir mesele karşısında bulundu. Sadaret müsteşarı ZİYA BEY Mecliste okunmak üzere Hareket ordusu kumandanlığının bir tezkiresiyle İkinci Divan-ı Harb-i örfînin mazbatasını bana tevdi etti. Mazbata bir takım esbab-ı zaîfeye istinaden Hakan-ı sâbıkın 31 Mart vak'asında iştirak ve medhali bulunduğu tebeyyün ettiğinden bahisle Divan-ı Harb-i örfîde taht-ı muhakemeye alınmasını mutazammındı. Fakat mazbata okununca herkesi buht ü hayret istilâ ederek kimse ağzını açamıyordu. Nihayet Sadr-ı âzam, Harbiye nâzırı SALİH PAŞA'ya hitab ile "*Ne buyurursunuz ?*„ demesi ile müşarünileyh de yüksek ve kalın bir sesle "*Asla câiz olmaz*„ cevabını verdi. Mecliste cihet-i askeriyeyi temsil eden ve hükmü veren Divan-ı Harb reisinin kayın biraderi olan SALİH PAŞA'nın bu cevabı hüzzâra cür'et-bahş olup SÂHİB BEY kemal-i tehevvürle yumruğunu masaya vurarak "*Altı yüz senelik devlet-i aliyyede asla görülmemiş bir hal ! Böyle bir mazbatanın yapılmasına da, burada okunmasına da teessüf ederim, teessüf ederim*„ diye bağırmaya başladı. FERİD PAŞA "*Sâhib Beyefendi, Meclis-i millîde istifa mı hal' mi diye reye konulduğu zaman hal' hal' diye bağıran siz değil miydiniz ?*„ deyince "*Dedim, inkâr etmem ; fakat böyle bir kararı da asla kabul eylemem*„ diyerek ref'-i âvaz etti. FERİD PAŞA da bir hayli müdafaadan sonra "*Taht-ı muhakemeye aldırmak demek öldürmek demektir, ihtiyar adam, günahtır*„ diye müdafaaya kalkıştı ise de bunun kanunen bir kıymeti yoktu.

Nihayet Sadr-ı âzamı meseleyi, karar-ı vâkiin red veya kabûlu suretinde reye koyarak reddi hususunda ittifak-ı ârâ hasıl oldu. Maarif nâzırı NÂİL BEY red kararına iştirak ile beraber *"Ben hâlâ Abdülhamid'ten korkarım„* diye ortaya müteredditdâne bir söz attı.

Sadr-ı âzam, Divan-ı Harb kararının reddi hakkındaki mazbatanın müsveddesini bizzat kaleme aldı. Fakat bence bu mazbata esasât-ı hukukiyeye muvafık bir surette yazılamadı.Çünkü Hakan-ı müşarünileyhe isnad olunan keyfiyetin farz-ı muhal olarak sıhhatı teslim edilse bile esnay-ı saltanatta vukua gelmiş ve Kanun-ı esasî hükmünce bir pâdişah müddet-i saltanatındaki ef'alden gayr-i mes'ul bulunmuş ve bu yüzden kendisine bir ceza terettüp etmek lâzım gelse hal'den ibaret olarak o da zaten icra kılınmış bulunmasına nazaran mesele bu nokta-i nazardan müdafaa edilmeliydi.

Zaten TAL'AT PAŞA da Abdülhamid'in 31 Mart vak'asında medhali olmadığını bana bir çok defa söylemişti.

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA ile FERİD PAŞA Hakan-ı müşarünileyhin lûtuf-dideleri olduğundan onların müdafaası o kadar hâiz-i ehemmiyet addolunamaz ise de zahm-hordeleri olan SALİH PAŞA ile SÂHİB BEY'in şu hareketleri her halde şayan-ı takdirdir.

Bu karar Meclisce gayet hafî tutulmuş ve evrakı Sadr-ı âzamın emri ile bir zarf derununa konarak ve üzeri üç mühürle mühürlenerek öylece hıfzedilmişti. Sadaret müsteşarı ÂDİL BEY'in nezdinde mahfuz olduğu halde Bab-ı âli harikinde muhterik olmuştur. Gariptir ki o zaman Ankara meb'usu olan MAHİR SAİD BEY 31 Mart hâdisesine dair evvelki sene gazete ile neşretmiş olduğu makalâta Divan-ı harbin bu babdaki mazbatasının suretini aynen derc etmiştir. Ne tarik ile elde etmiş olduğuna taaccüp ederim.

§ Meb'usların muamelât-ı umumiye-i devlete kesb-i vukuf eylemeleri için Meclis-i meb'usandan birer parlemanter müsteşarlık ihdası ve bunların Meclis-i vükelâ müzakeratına da iştiraki arzu olunduğu Sadr-ı âzam tarafından Meclise tebliğ kılınması üzerine FERİD PAŞA şiddetle itirazda bulunduğundan ve sair nüzzâr da buna iştirak eylediğinden teklif-i vâki Mecliste kabule iktiran etmedi.

Ertesi gün Sadr-ı âzamın yanında bulunuyordum. Odama avdetimde müşarünileyh *"Bu gün bir encümenimiz var, geçerken Dahiliye nâzırı paşa hazretlerine uğrasanız da teşriflerini benim tarafımdan rica etseniz„* dedi. Ben de odasına uğrayıp keyfiyeti FERİD PAŞA'ya tebliğ ettim. *"Geliyorum„* diye ayağa kalkıp ve oda kapısının önüne

gelince yüzünü dönüp "*Nasıl dün iyi yapmadım mı ? Topunun ağızlarına .....*„ diyerek gitti. FERİD PAŞA aynı sözü arkadaşlarından birine de söyleyip o da rüesay-ı İttihad'a haber vermiş olduğundan kendisine istifa teklif ettiler. Yerine Meclis-i meb'usan birinci reis vekili TAL'AT BEY'i getirdiler. GABRİYEL EFENDİ de Cemiyet-i İttihadiye'ye ilkay-ı emniyet edememesi cihetiyle Tanin gazetesiyle aleyhine bir kampanya açıldı. GABRİYEL EFENDİ mahkemeye müracaatla Tanin aleyhinde zarar-ı manevî talep eyledi. Mezkûr gazete dahi hükmolunacak cezay-ı nakdiyeyi tesviyeye yardım etmek üzere bir iane listesi dere edip İttihada mensup vükelâ haremlerinin kâffesi bu ianeye iştirak eylediklerinden ve Mecliste bulunan rüfekası tarafından da kendisine ihtarât vâki olmuş olduğundan GABRİYEL EFENDİ artık mevkiinde duramayıp istifaya mecbur oldu ve İstanbul meb'usu HALLACYAN EFENDİ Nâfıa nezâretine tayin olundu.

§ Maliye nâzırı RİFAT BEY bütçe müzakeresi esnasında Meclis-i meb'usanda bulunup Meb'us VARTAKES EFENDİ'nin memurlara verilecek maaşâtı istiskar ile "*B..... yesinler, bütün memurları Sarayburnu'ndan denize atmalı*„ demiş olduğunu Sadr-ı âzam hazır olmadığı bir sırada Mecliste nakledivordu. SÂHİB BEY bunu işitince dayanamayıp "*Teessüf ederim, teessüf ederim, sen de bu sözleri işittin de sükût ettin ?*„ diye RİFAT BEY'e acı serzenişlerde bulundu.

§ O sırada Girit meselesi yeniden uyanmış ve halk "*Girit bizim canımız, feda olsun kanımız*„ teranesiyle nümâyişler yapmakta bulunmuştu. Bundan dolayı Yunan hükûmeti ile Bab-ı âli beyninde hararetli notalar teati olunuyordu. Bir gün Meclis-i vükelâda FERİD PAŞA "*Bu sabah Yunan sefiri bizim eve gelerek şikâyette bulundu*„ diye söze başlayınca Hariciye nâzırı RİFAT PAŞA "*Geldi ise kabul etmiyeydiniz efendim ; Hariciye nâzırı siz misiniz ben miyim ?*„ diyerek ve FERİD PAŞA ile HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'nın yüzlerine bakarak "*Vaktiyle Çinde bir hariciye nâzırı varmış, burası da oraya döndü*„ dedi. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA ile FERİD PAŞA tab'an mütehevvir oldukları halde bu söze karşı ağız açmadılar.

Bir gün esnay-ı müzakerede memlekette devam eden iğtişaşdan bahis açıldıkta Şûray-ı devlet reisi RÂİF PAŞA "*Bu haller hep cemiyetler arasındaki muhasamâttan ileri geliyor ; memlekette sükûn ve âsâyişin temini için on sene olsun siyasi cemiyetler teşekkülüne müsaade edilmemeli*„ dedi. Maliye nâzırı RİFAT BEY "*İttihad ve Terakki cemiyetinin bu son zamanda memlekete ettiği hizmeti unutuyor musunuz ? Ben böyle*

müzakereye iştirak edemem„ diyerek çıkıp gitti. RÂİF PAŞA da "*Maliye nâzırı ne kadar İttihadcı imiş*„ dedi.

Bir gün dahi Hakan-ı sâbıkın metrukâtından Yıldız sarayı'nda zuhûr eden beş yüz elli küsur bin liranın levâzım-ı askeriye mübayaası için cihet-i askeriyeye terki hakkında Harbiye nezâretinin bir tezkiresi okundu. RİFAT BEY bunun usûle mugayeretinden bahisle itiraz ederek "*Para Maliye veznesine teslim olunur ; cihet-i askeriyece ne gibi levazıma ihtiyaç varsa defteri yapılarak usûlen tahsisat istenilir ve bedeli Harbiye veznesine teslim edilir*„ dedi. Harbiye nâzırı iş'arında ısrar eylemesi üzerine RİFAT BEY evrakını toplayıp Meclisten çıktı. Arkadan memhur bir zarf derununda Sadr-ı âzama istifanâmesini gönderdi. İstifa kabul olunup Maliye nezâretine Selânik meb'usu CAVİD BEY intihap edildi. Gariptir ki RİFAT BEY iki defa nâzır olarak bulunduğu bir dairede müsteşarlığı kabul etti.

§ Meclis-i meb'usan Bütçe encümenince Sadaret bütçesinin müzakeresinde Daire-i sadaret memurları maaşâtının teamül-i kadîme veçhile devair-i sairede ayni derecede bulunanlardan farklı olması esası kabul edilmeyip bu babda HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'nın vâki olan müdafaâtı nazar-ı itibara alınmamış olduğundan müşarünileyh de bundan münfeil olarak bütçenin hey'et-i umumiyede müzakeresi esnasında hazır bulunmamıştı. Hariciye nâzırı RİFAT PAŞA ile Nâfıa nâzırı GABRİYEL EFENDİ mükerreren telefon edip "*Meclisce pek şiddetli gidiyorlar ; Sadr-ı âzam hazretleri teşrif buyursunlar, önünü alsınlar*„ dedikleri halde "*Ben elçileri kabul edeceğim, vaktim yok ; her nâzır kendi dairesi bütçesini müdafaa etsin*„ diye benim vasıtamla telefon ettirdi. Mecliste hükûmeti temsil eden ve hisset-i tab'ı malûm olan FERİD PAŞA ise teklif olunan miktarı hey'et-i umumiyesi itibariyle şayan-ı kabul görmesi ile gerek vükelâ ve gerek memurîn maaşları o derece baltalandı ki otuz sene evvelki tensîk-i maaşât kanunu ile tayin edilmiş olan miktarlar bile muhafaza olunmayıp kimse için geçinebilmek imkânı kalmadı. Nâzırlar daireleri tahsisatını ayrı ayrı müdafaa ettiklerinden memurlar beyninde sınıf ve derece de gözetilemedi. Bu suretle aynı derecede olan iki memurun maaşı nâzırın tesir-i şahsîsine göre bir dairede fazla, diğer dairede noksan oldu. Tensîk-i maaşât kanunu mucibince birinci sınıftan olan Sadaret müsteşarı ile ikinci sınıftan bulunan Hariciye ve Dahiliye müsteşarlarının maaşları seyyânen yedişer bin beşer yüz kuruşa tenezzül ettiği halde Maliye nâzırı Cavid Bey'in hatırına riayeten Maliye müsteşarına

on bin ve aynı derecede olan Adliye müsteşarına ise altı bin kuruş maaş tahsis edildi. İçlerinden bazısına bir miktar tahsisat verildiği halde bazısına o da îta kılınmadı. Velhasıl her suretle adem-i ittirad nümâyân olup barem kanununun neşrine kadar düzelemedi. Buna Sadr-ı âzamın inadı, Dahiliye nâzırının imsaki ve meb'usların adem-i vukufu sebep oldu.

O sırada sadaret maaşı yirmi beş bin, vükelâ maaşları da on beşer bin kuruşa tenezzül etmişti. TAL'AT PAŞA iptidaları "*On beş bin kuruş bizim nemize elvermez, ben iki bin beş yüz kuruşla geçinirim ; üst tarafını ianeye ve umûr-ı hayriyeye sarf ederim, hattâ bir miktar para da arttırabilirim*„ diyordu. Fakat bir zaman sonra "*Yanlış düşünmüş olduğunuzu anladım ; vükelâlığın kendine mahsus masrafları varmış ; bu maaşla geçinilemiyor*„ demeye başladı. Vâkıa kendisi pek sâde yaşadığından sonuna kadar maaşiyle geçindiyse de içlerinde o isre tebaiyyet etmeyip te açıklarını tahsisat-ı mestûre ile kapayanlar ve esnay-ı harpte bol bol vagon ticareti edenler ve ihtikâr muamelâtına karışanlar da oldu.

§ Bidayet-i Meşrutiyette vükelâ ve rical-i sâbıkadan bir takım kimseler bir cemm-i gafir tarafından hânelerinden kaldırılarak Harbiye nezâretinde Kırmızı kışla'da tevkif ve bazıları da Meclis-i meb'usanca verilecek karara intizaren Büyük Ada'da ikame edilmişlerdir.

31 Mart vak'asının zuhûru ile haklarında verilecek kararın teahhur etmesi ve İstanbul'da idare-i örfiye ilân olunması üzerine Divan-ı harblerce rütbelerinin ref'i ve nişanlarının nez'i ile idare-i örfiye mıntakası haricine çıkarılmış olmak üzere kalebend suretiyle Bahr-i Sefid'deki adalara ve Trablusgarb ile Bodruma teb'idleri taht-ı karara alınmış ve haklarındaki kararlar Meclis-i vükelâca da mevki-i tezekküre konulmuştu. İçlerinden yaşlı olanların uzak mahallere sevklerinden ve kalebend olarak ikametlerinden sarf-ı nazar ile onların da Adalara sevk olunmaları suretiyle mukarrerât-ı vâkıa ta'dîlen tasdik edildi. O sırada Defter-i hakanî nâzırı MAHMUD ESAD EFENDİ, Adliye nezâreti vekâletinde bulunuyordu. Sadr-ı âzam bir aralık Meclisten çıkması ile GABRİYEL EFENDİ, MAHMUD ESAD EFENDİ'ye "*Sen bu karara nasıl iştirak ediyorsun ? Sonra Adliye nâzırı sıfatiyle seni Divan-ı âliye sevk ederler*„ diye muahezekârâne hitabta bulunmasiyle MAHMUD ESAD EFENDİ bu sözden ürkerek ve yüzü de kıpkırmızı kesilerek odanın içinde büyük büyük adımlarla dolaşmaya başladı.

§ HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'nın ilk sadaretinde ihzar ile Meclis-i meb'usana tevdi edilmiş olan tensîkat kanunu bazı ta'dilât ile bu sırada ikmal olunarak tasdik-i âliye iktiran etmişti. Bu kanun intihab kılınacak birer âzadan ve nüzzâr tarafından da daireleri rüesay-ı memurîninden seçilecek üçer zâttan mürekkep olmak üzere teşkil edilecek komisyonlar marifetiyle yapılacaktı. Daire-i Sadarette teşkil olunacak komisyona benim de memur edileceğimi hisseylediğimden bir takım kimselerin medar-ı maişetten mahrûmiyetlerine âlet olmamak için afvıma delâlet eylemesini Sadaret müsteşarı ZİYA BEY'den rica ettim. ZİYA BEY "*Ben de bulunmak istemiyorum ; birlikte Sadr-ı âzama gidip rica edelim*„ dedi. Sadr-ı âzam, ZİYA BEY'e "*Siz dairenin müsteşarı ve en büyük âmirisiniz ; komisyonda bulunmanız zarurîdir*„ deyip ZİYA BEY de âsâbı rahatsız olduğundan bahisle itiraz edip "*Bu işe Mektupçu Bey bendeniz daha münasiptir*„ dedi. (Halbuki kavil ve kararımız bunun hilâfı idi). HÜSEYİN HİLMİ PAŞA "*Mektupçu Bey de bulunacak*„ dedi. "*Fakat sizin mutlaka bulunmanız lâzımdır*„ deyip ve aralarında söz uzayıp âdeta münakaşa şeklini aldı. Oturduğu sandalyanın üzerinde ZİYA BEY'e baygınlık geldi. Artık benim de îtirazda bulunmama imkân kalmadı. Nihayet ZİYA BEY'in mingayri resmin komisyona devam ve müzakerâta iştirak edip fakat mazbatayı mühürlememesi ve komisyonda resmî âza sıfatiyle Beylikçi NÂSIR ve Âmedçi ASAF BEY'lerle benim bulunmam takarrür etti.

Her dairece ittihaz olunacak mukarreratın yeknasak olması için komisyonlar müzakerâta ibtidardan evvel Meb'usan dairesinde toplanarak ne esas üzerine hareket edileceğini kararlaştıracaklardı. Komisyon içtima etti. Biz de NÂSIR BEY'le giderek müzakereye iştirak eyledik. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA komisyonların vazifesi, mevcudu fazla olan mecalisten ve aklâmdan harice çıkacak olanların tefrikine münhasır bulunmak fikrinde ve Meclis-i vükelâca yapılan kanun lâyihası da bu merkezde idi. Halbuki Meclis-i meb'usanda esnay-ı müzakerede hükûmetçe memur îzamiyle bu nokta-i nazarın müdafaa edilmemesinden yapılan tadilâttan büyük küçük bilumum memurînin tensîke tabi tutulacakları istidlâl olunmakta ve meb'uslardan komisyona memur edilenler de o yolda ısrar eylemekte idi. Keyfiyeti telefonla Sadr-ı âzama haber verdiğimde kendi nokta-i nazarının müdafaası için bana talimat verdi. Ben de kürsüye çıkarak ve epeyce münakaşa ederek bu fikirde epeyce ısrar eylediımse de kabul olunmadı. Bab-ı âliye avdetimde keyfiyeti Sadr-ı âzama tafsîlen bildirdim. Yanında

bulunan TAL'AT ve CAVİD BEY'ler ise kanunun ruh ve manası tensikatın bilumum memurîne şumulü merkezinde olduğunu beyan ederek Sadr-ı âzamı fikrinden vaz geçirdiler.

Daire-i sadarette teşekkül eden komisyona Âyandan ABDÜLHALİM ve Meb'usandan Gümülcüne meb'usu ÂRİF BEY'ler intihab olundular. Doğrusu ikisi de hak-şinas zatlar olduğundan bir gûnâ haksızlık ve tarafgirlikte bulunmadılar. Hattâ müzakerâtın hitamında ÂRİF BEY cebinden bir deste kâğıt çıkarıp "*Şimdiye değin bu kadar tavsiye ve ihbarnâme aldım. Fikrimde tesir husûle getirmemek için hiç birisini okumadım, şimdi hepsini birden sobaya atıyorum*„ dedi.

§ Ramazanın hulûlü münasebetiyle HÜSEYİN HİLMİ PAŞA hüzzâra "*Ramazan hali ile muntazaman çalışamayız, birbirimizle kavga ederiz, içtimaâtı geceye tahvil etsek nasıl olur ?*„ dedi. Bu teklif sairleri tarafından da kabul olundu. Meclis gününe müsadif olan ramazanın ilk günü müşarünileyh yanında bulunduğu sırada bir yaver çağırıp "*Bu akşam Topkapı sarayında iftar etmek arzu ediyorum ; Hazine kethüdası beye haber ver de bize yemek hazırlatsın*„ dedi. Bana da birlikte gitmemi teklif etti ve akşam üzeri arabasına alıp götürdü. Mecidiye kasrının önündeki cihan-manzar sed üzerinde oturup Hazine kethüdası da birlikte olduğu halde iftar ettik.

Başkitabet hizmetinde bulunduğum sırada her sene ramazanın on beşinde Sadr-ı âzam ve havass-ı vükelâ ile orada iftar etmeyi itiyad eylemiş isek te ilk defa olarak bulunduğum o gece duyduğum zevk-i ruhanîyi hiç bir vakit bulamadım. İftardan sonra gece Sadr-ı âzamla birlikte gene Bab-ı âliye avdet eyledik.

İkinci defaki gece içtimaında Maliye nâzırı CAVİD BEY suret-i tesviye-i âhireden dolayı Rusya tazminatından bize kalan senevî üç yüz altmış bin liranın karşılık ittihazı ile Osmanlı Bankasından bir istikraz akdi zımnında tanzim etmiş olduğu mukavele müsveddesini meclise getirerek kıraat ve banka memurları ile icra eylediği müzakerâtın suret-i cereyanı ve mukavelenâmenin alıkâm-ı mündericesi hakkında şifahen de îtay-ı izahat eyledi. Meclisce kabul ve takdir olundu. Vakit ilerlemiş olduğundan Şeyh ul-islâm SÂHİB BEY "*Bu gece bununla iktifa edelim ve işi ağzımızın tadı ile bırakalım*„ diyerek hey'et dağıldı. Bu benim son bulunduğum meclis oldu. Bir kaç gün sonra akşam üzeri Sadr-ı âzam beni nezdine çağırdı. Dahiliye nâzırı TAL'AT BEY'le oturuyorlardı. Bana hitaben "*Beyefendi, Dahiliye nezâret-i celilesi müsteşarlığını kabul eder misiniz ?*„ dedi. Ben de "*Zât-ı*

fahîmâneleri tensib buyururlarsa bittabiî kabul ederim. Fakat memur intihabına karışmamak şartiyle„ dedim.

Çünkü memur intihabatına karışmak bir çok isnadâta nefsini hedef etmek demek olacağını bildiğim cihetle bundan öteden beri tevakki ederdim. TAL'AT BEY "*Bu vazifeyi ben deruhte ederim*„ deyince ben de kabul ve teşekkür ederek odama avdet ettim. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA Sadaret müsteşarı ZİYA BEY'le geçinemiyerek kendisini azl ile yerine Dahiliye müsteşarı ÂDİL BEY'in tayinini tasvib etmiş ve benim de dahiliye işlerine vukuf-ı sâbıkım cihetiyle TAL'AT BEY'le bilmüzakere Dahiliye müsteşarlığına tayinimi tensib ve tasvib etmiştir.

§ Dahiliye nezâreti merkez-i muamelât olup pek çok mühim işler oradan geçerdi. Fakat ekseriya meclisce bunlar karara iktiran ettikten sonra mevki-i icraya konulmak üzere tebliğ edildiğinden esnay-ı müzakerâtta geçen muhaverâta bittabiî ıttıla hasıl olamazdı. Binâenaleyh Dahiliye müsteşarlığında bulunduğum üç sene zarfında zapt-ı vukuâta hacet göremedim.

* * *

§ Dahiliye müsteşarlığım esnasında Arnavutluk'ta üç büyük isyan zuhûr etmişti. Üçüncü isyanın zuhûru, memleketçe ahali ve asker beyninde alâim-i nâ-hoşnudî hudûsu ve MAHMUD ŞEVKET PAŞA'nın Harbiye nezâretinden istifası üzerine SAİD PAŞA da Meclis-i meb'usanda ekseriyet-i azîmeyle almış olduğu itimad kararına rağmen makam-ı sadaretten bilistifa çekilmiş ve yerine tayini karargîr olan Londra sefiri TEVFİK PAŞA da bazı şerait dermeyaniyle kabulden istinkâf göstermiş olduğundan Sadaret ma'zullerinden KÂMİL ve FERİD ve HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'ların iştiraki ile Âyan reisi GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA'nın taht-ı riyasetinde bir kabine teşekkül etti. İkinci defa olarak CEMALEDDİN EFENDİ makam-ı Meşîhate, NÂZIM PAŞA Harbiye, MAHMUD MUHTAR PAŞA Bahriye, ZİYA PAŞA Maliye, GABRİYEL NORADUNGİYAN EFENDİ Hariciye nezâretlerine tayin kılındı. 9 Temmuz 1328 tarihinde Bab-ı âlide hatt-ı hümâyun kıraatiyle yeni Hey'et-i vekîlenin memuriyetleri ilân olundu. Hattın kıraatını müteakip Arz odasından çıkarken arkamdan gelmekte olan HÜSEYİN HİLMİ PAŞA "*Beyefendi, Damad Şerif Paşa'yı bulup bana gönderir misiniz?*„ dedi. Ben de kendisini bularak müşarünileyhin nezdine gönderdim. Dahiliye nezâretine tayin olunan FERİD PAŞA

Avrupa'da bulunduğundan avdetine kadar nezâret vekâletini Sadr-ı âzam bizzat deruhde etmişti. Vilâyâta müteallik emirleri olur mülâhazasiyle teneffüs odasında intizarda bulunduğum esnada HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'nın beni istediğini ve deniz üzerinde elçi odasında vürûduma intizar etmekte olduğunu haber verdiler. Yanına gittiğimde *"Beyefendi, Halid Ziya Beyefendi'nin infisali icab ediyor. Mâbeyn-i hümâyun başkitabetini kabul eder misiniz ?„* dedi. Ben de *"Evvelce Dahiliye müsteşarlığını teklif buyurduğunuz vakit söylemiş olduğum veçhile zât-ı fahîmâneniz hakkımda her neyi tensib buyurursanız bittabi kabul ederim„* dedim. Yanından çıkınca sofada DAMAD ŞERİF PAŞA'ya tesadüf ettim. Beni bir odaya götürüp kendisine Ticaret ve Nâfıa nezâretlerinden birini teklif etmeleriyle o da Nâfıa nezâretini kabul eylediğini ve o akşam arz olunacağını beyan etti. Bana da Mâbeyn başkitabeti teklif olunduğunu mahremâne söyledim.

Aradan bir hafta kadar zaman geçtiği halde bir şey zuhûr etmedi. Avrupa'da bulunan FERİD PAŞA avdetle Dahiliye nezâretini kabul etmiyerek Hey'et-i âyan riyasetine nasb olunduğundan Dahiliye nezâretine de Maliye nâzırı ZİYA PAŞA tayin kılındı.

ZİYA PAŞA nezârete gelince tebrik için odasına gittiğimde *"Mahrem bir işimiz var, kimseyi koymayın„* diye hademeye tenbih ettikten sonra *"Beyefendi, ben bu nezâreti bir kabine buhranı çıkmamak için kabul ettim ; kabûlümün asıl sâiki de sizin burada bulunmanızdır. Fakat maatteessüf sizi de bana çok gördüler. Hey'etçe müttefikan Mâbeyn başkitabetine tayininize karar verdiler. Ben nezâret muamelâtına biraz istinas hasıl edinceye kadar olsun sizi bırakmalarını rica ettiğim halde muvafakat etmediler ve sizden istimzaca beni memur eylediler. Hüseyin Hilmi Paşa "O benim reyimden çıkmaz, kendisinden istimzaca hacet yoktur„ dediyse de usûlen bir kere istimzac lâzımdır dediler. Eğer kabul ederseniz bu akşam arz edecekler„* demesiyle ben de *"Mademki hey'etçe tasvib edilmiştir. Adem-i kabul muvafık olmaz„* dedim. Odama avdet edince ZİYA PAŞA iade-i ziyaret ettikten sonra kabûlümü tebliğ için Daire-i sadarete gitti.

Benim memuriyetin ittifak-ı ârâ ile kabul olunduğu halde HALİD HURŞİD BEY'in Başmâbeynciliğe tayini AHMED MUHTAR PAŞA tarafından teklif edilmesi üzerine hey'eti terkib eden on iki zâttan altısı kabul ve altısı adem-i kabul hakkında rey verip ekseriyet hasıl olamamış ve o gün Maliye nezâretine tayin olunan ABDURAHMAN EFENDİ gelince Sadr-ı âzamın bulunduğu tarafın reyine iştirak etmesiyle

HALİD HURŞİD BEY'in bir rey ekseriyetle Başmâbeyncilige memuriyeti takarrüz etmiştir.

HALİD HURŞİD BEY'in kabul-i memuriyeti tarafında bulunanlar Sadr-ı âzamla Şeyh ul-islâm, HÜSEYİN HİLMİ PAŞA, MAHMUD MUHTAR PAŞA, Evkaf nâzırı Azim zâde MEHMED FEVZİ PAŞA ve Maarif nâzırı SAİD BEY olmuştur. Kabul etmiyenler ise KÂMİL PAŞA, Harbiye nâzırı NÂZIM PAŞA, DAMAD ŞERİF PAŞA, ZİYA PAŞA, Ticaret ve Ziraat nâzırı MUSTAFA REŞİD PAŞA ve Hariciye nâzırı GABRİYEL EFENDİ imiş.

ŞERİF PAŞA kendisinin Teşrifat-ı umûmiyye nâzır-ı sâbıkı GALİP PAŞA'yı sevk eylediğini söylerdi.

§ Ertesi sabah Bab-ı âliye vürûdumda Sadaret müsteşarının odasında iki saat kadar intizar eylediğim halde irade-i seniyye zuhûr etmediğinden odama giderek işlerimin tasfiyesi ile meşgul oldum. O gün Hey'et-i vükelâ, Meb'usan dairesinde bulunduklarından memuriyetim hakkındaki irade-i seniyye sair mıa'ruzât ile beraber öğleden evvel oraya gönderildiği halde Sadr-ı âzamın meclisce meşguliyeti hasebiyle açmağa vakti olamamış. İkindiye doğru Meb'usan dairesinden Maarif nâzırı SAİD BEY telefonla beni arayıp "*Beyefendi, irade-i seniyye şeref-sudûr etti : Sadr-ı âzam hazretleri şimdi Mâbeyn-i hümâyuna teşrifinizi rica ediyorlar*„ dedi.

Ben de nezâretin erkân-ı memurînini ve kalem müdürlerini Müsteşarlık odasına davet ve kendilerine tebliğ-i keyfiyetle veda ettikten ve Matbuat müdürü FAZLI NECİP BEY bilmukabele nüvazişkârâne bir nutuk îrad eyledikten sonra aklâmı dolaşıp efendilere de veda ettim. Bilcümle memurîn ve ketebe arkam sıra sokak kapısına kadar gelerek kimi boynuma sarılıp kimi ellerimi, kimisi de eteklerimi öperek pek samimî surette veda ettiler. Bu suretle otuz sene müddet hizmet ettiğim Bab-ı âliden kemal-i samimiyetle ayrıldım. Hakkımda gösterilen bu eser-i samimiyet a'mâk-ı kalbimde derin bir tesir bıraktı.

Cenab-ı hakka hamd ederim ki inkılâb üzerine son memuriyetim olan Sadaret müsteşarlığından da müfarakat ederken Bab-ı âli muhafızı büyük sofaya bir manga silâhlı asker dizerek şerefli bir teşyi yaptı.

İşte bunlar kırk senelik namuskârâne hizmetimin mükâfât-ı maneviyyesidir !

İKİNCİ KISIM

SULTAN REŞAD DEVRİNDE BAŞKİTABETTE BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ

Bab-ı âliden doğru Yıldız sarayına azîmetle kadîmen hukuk ve münasebetimiz olan İkinci mâbeynci TEVFİK BEY'in odasına gittim. Başmâbeynciliğe tayin olunan HALİD HURŞİD BEY daha seleflerimiz müfarekat etmeksizin erkenden gelip intizarda imiş. Zât-ı şâhâne "*Başkâtip gelsin de ikisini birden kabul ederim*„ demiş olduklarından benim vürûdumu bekliyorlarmış. Vürûdumu arz edince ikimizi birden huzûrlarına kabul eylediler ve "*Ben Lütfü Bey'le Halid Ziya Bey'den de hoşnuddum; fakat haklarında galeyan olduğunu söylediklerinden kendilerine bir zarar gelir mülâhazasiyle tebdillerine muvafakat ettim. Onlar da ağlayarak veda edip gittiler*„ dedi. "*İnşallah siz de hüsn-i hizmetle beni hoşnud edersiniz*„ sözlerini ilâve etti.

Müddet-i hizmetimde kendilerini hoşnud eylediğime eminim; çünkü daima "*Başkâtip, ben sağ kaldıkça sen başkâtipsin, ama ben öldükten sonra bilmem*„ derdi. Hakikaten de öyle oldu.

LÜTFÜ BEY'le HALİD ZİYA BEY giderken SULTAN REŞAD mûtadı hilâfına olarak kendilerine beşer yüz altın atiyye vermiştir.

Dahiliye müsteşarlığında bulunduğum sırada iki defa ziyafete davet olunmuş ve bir defasında bazı zevât ile beraber suret-i hususiyede huzûra kabul buyrulmuş isem de zât-ı şâhâne beni tanıyamadı. HALİD HURŞİD BEY Düyûn-ı umumiyyeden yetişip öyle huzûr-ı hükümdarîde bulunmaya alışmış bir kimse olmadığından ifadât-ı hümâyuna karşı ağzını açamadı. Ben de ihtiyar-ı sükût edecek olsam pek ayıp olacağı cihetle "*Yüz yirmi seneden beri memlekete arz-ı hizmet ve sadakat etmiş bir âilenin evlâdı olduğum cihetle efendimize bizzat dahi hizmeti nefsimce en büyük şeref ve nimet addederim*„ yolunda bir kaç söz söyledim. Zât-ı şâhânenin bu sözlerden memnun olduğu çehresinden nümâyan idi.

Huzûrdan çıktıktan sonra odalarımıza gidip saray halkının tebrikâtını kabul ettik. Huzûrda iken yanımızda bulunan Esvabcıbaşı SÂBİT BEY de tebrik için odama geldikte "*Ceddinizin kim olduğunu*

ve şehid-i merhum zamanında mı hizmet etmiş idüğünü sual buyuruyorlar„ dedi. Ben de ceddimin SELİM-i SÂLİS asrı ricalinden Barut-hâneler nâzırı SEYYİD MEHMED TEVFİK EFENDİ olduğunu söyledim.

§ HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'nın hakkımdaki hüsn-i delâleti ne kadar mûcib-i şükran ise hizmet-i kitabete arz olunduğum gece Sertabib HAYRİ BEY'i konağına çağırarak *"Efendimize bir başkâtib buldum ki her haline bizzat kefilim ; hâk-i pây-ı hümâyuna öylece arz ediniz„* demiş olduğu bir kat daha bâis-i minnet ve kendisini daima hayır ile yâd ettirecek bir keyfiyettir. Bâhusus hakkımdaki tekeffül-i manevîden bana bir kere imâen olsun bahsetmemiştir.

§ SULTAN REŞAD merhum ma'ruzâta, ayrıca tahsis etmiş olduğu odada bakardı. Orta yerde üzerinde eski madenden mamûl yazı takımı duran bir masa, masanın bir tarafında koltuk, karşısında yaldızlı bir sandalya bulunurdu. Kendisi koltuğa oturup benim de sandalyaya oturmamı emrederdi. Memuriyetimin ilk günlerinde masa başında karşı karşıya otururken birden bire *"Hukanın hal'i iyi mi oldu fena mı oldu?* (SULTAN HAMİD'e daima "Hakan„ derdi)„ diye bir sual îrad ve beni müşkilâta ilka etti. Çünkü henüz ahlâkını bilmediğimden ve umum hânedanın hal'den ürkmekte olduklarını öteden beri işittiğimden iyi oldu desem, bu adam hal' taraftarı diye zihninde bir vâhime uyanacağını ve iyi olmadı desem, kendisinin cülûsu hayırlı olmadığı manasını vereceğini düşünerek bir iki dakika teemmülden sonra *"Bu mesele kulunuzun arz ve mütalea edebileceği bir mesele değildir ; ancak şu kadar arz edebilirim ki efendimizin cülûs-ı hümâyunları devlet için bir nimet olmuştur. Fakat bu nimetten hakkıyle istifade edemedik„* diyerek hakkımda şüphe uyandırmıyacak surette idare-i lisan ettim.

SULTAN HAMİD evâhir-i saltanatında on sene kadar SULTAN REŞAD ile görüşmemiş oldukları halde bidayet-i Meşrutiyette kendisine haber göndererek görüşmek arzusunu izhar etmiş olduğundan suret-i mülâkatlarını da hikâye etti. Yıldıza azimetinde kendisini Küçük mâbeyn'de alt kattaki büyük salonda ayak üzerinde kabul edip içeri girince yakasından tutarak *"Bu senin başının altındadır birader, bu senin başının altındadır birader„* diye bir kaç kere tekrar etmiş, kendisi de yakasını çekip kurtararak *"Bu benim başımın altında değil, sizin idarenizin netâyicindendir efendim„* demiş, ondan sonra ikisi oturup görüşmüşler.

SULTAN REŞAD ma'ruzâtı çıkardıktan sonra ya bu yolda hikâyeler nakleder veyahut ta bir kitab okutup dinlerdi ki alelekser MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA'nın *Mir'at-ı hakikat*'ini ve CEVDET PAŞA'nın *Ma'ruzâtı*'nı ve MUSTAFA PAŞA'nın *Netayic ül-vukuât*'ını okurdum. Bazan da ben okurken o uyurdu. Kesince derhal gözünü açıp "*Devam et*„ derdi. Bu hal bana SÜLEYMAN-I KANUNÎ'nin Sigetvar'dan cenazesi getirilirken SOKOLLU'nun arabanın yanında giderek ma'ruzâtta bulunmasını hatırlatırdı. Fakat ne benim karşımdaki SULTAN SÜLEYMAN, ne de onun karşısındaki SOKOLLU idi. Ahvalde ve eşhas arasındaki fark azîm idi : müşahebet yalnız bir cihete munhasırdı.

§ O esnada Arnavutluk'ta zuhûr eden üçüncü ihtilâl devam etmekte ve yeni kabine nazar-ı ihtimamını bu ihtilâlin teskinine atfeylemekte idi. Bidayet-i memuriyetimde bir sabah teşekkür için AHMED MUHTAR PAŞA'nın Feneryolu'ndaki köşküne gittiğimde Arnavutluk vekayiinden bahs açarak "*Benim niyetim sadareti Kâmil'e yahut Hüseyin Hilmi'ye terk ile Şûray-ı devlete çekilmektir. Nâzım-ı da atarak Harbiye nezâretine Mahmud'u* (oğlu) *getirip Arnavutluğa göndermektir. Onun üzerinde benim adım olduğundan ve Arnavutların bana büyük hürmetleri bulunduğundan o gidince derhal ihtilâli teskine muvaffak olur„ dedi.

Bir gün de Arnavutların devletçe haklarında tasavvur olunan müsaedâta da kanaat etmediklerini görünce burada bulunan Arnavut rüesâsını çağırıp "*Ah nankör Arnavutlar ! Benim onlara ettiğim hizmetleri unutuyorlar„ demiş olduğunu ve onun üzerine derhal müsaedât-ı vâkıayı kabul eylediklerini söyledi. Arnavutluk meselesi vâkıa bu defa kesb-i sükût etmiş ise de bunda âmil olan AHMED MUHTAR PAŞA tarafından vuku bulan tehdidât-ı lâfziye değil, devletçe gösterilen müsaedât-ı fi'liyedir. Fakat MUHTAR PAŞA'nın nefsine itimadı pek büyüktü.

§ O sırada Meclis'i meb'usan aleyhinde âsâr-ı galeyan nümâyan olduğundan hükûmet bu defa intihap olunan meb'usların müddet-i memuriyetleri, evvelki meb'usânla bâdi-i ihtilâf olan maddeye sıfat-ı hâkimiyetle karar vermeye mahsus ve münhasır olduğunu Hey'et-i âyana tefsir ettirerek yeniden intihâbat icra kılınmak üzere meclisi feshetti. (Bu suret-i tefsir CAHİTİYEL EFENDİ'nin zâde-i fikri imiş). Fesih kararının tebliği için ba'd ez-zuhur mecliste intizar edilmesi makam-ı sadaretten telgrafla Meclis-i meb'usan riyasetine bildirildiği halde meb'uslar kabl ez-zuhur içtima ile Âyanın hakk-ı tefsirine itiraz

ve Hey'et-i vükelâ hakkında gıyaben iskat kararı îta etmişlerdir. Ertesi gün Meclis-i meb'usan reisi HALİL BEY bu kararı Zât-ı şâhâneye tebliğ için saraya gelmişti. O gün Hünkâr Topkapı sarayına azimet edecekti. Başmâbeynci HALİD HURŞİD BEY, HALİL BEY'in huzûra kabul olunup olunmamasını telefonla Sadr-ı âzamdan istîzan edip kabul edilmemesi cevabını almasiyle, HALİL BEY'e Zât-ı şâhânenin Topkapı sarayına azîmet edeceklerinden bahisle itizar etmiş, Topkapıya gidildikte AHMED MUHTAR PAŞA Bağdad köşküne gelerek Hey'et-i vükelâ hakkında itimad-ı hümâyun berkemal olduğundan saadet ve intizam-ı umumîye azm u gayretle devam etmelerini ve Teşrin-i sâni ibtidasında Meclis-i umumî küşad edilmek üzere meb'usan intihâbât-ı umumiyyesinin her türlü müdahalât ve sû-i istimalâttan âzâde bir surette icrasını temin eylemelerini mutazammın Bab-ı âlice tanzim ettirmiş olduğu hatt-ı hümâyunu getirip Zât-ı şâhâneye takdim ile imza ettirdi ve bu hat Bab-ı âlice alenen kıraat olunacağından resmen göderilmiş olmak üzere benim de kendisine tefrîkaı îzamını rica etti.

Zât-ı şâhâne müsaade etmesi ile beni arabasına alıp birlikte Bab-ı âliye götürdü ve huzûru mutad olan zevatı toplayıp Arz odasında hattı kıraat ettirdi. Akşam saraya avdetimde HALİL BEY'in sabahleyin arz etmek istediği mukarreratı telgrafla tebliğ eylemiş olduğu görüldü.

Hey'et-i vükelâ bidayet-i memuriyetlerinde idare-i örfiyeyi kaldırmış oldukları halde bu vukuat üzerine tekrar iadeye mecbur oldular.

İSTİTRAD

[SAİD PAŞA sadaretten istifasından bir kaç gün sonra Zât-ı şâhâneyi ziyarete gelip Pâdişah kendisine "*Paşa, size emniyetleri vardır ; niçin istifa ettiniz ?*„ diye sorması üzerine başını önüne eğerek bir müddet düşündükten sonra "*Onların bana emniyetleri var ama benim onlara emniyetim yoktu*„ demiş olduğunu avdetinden sonra SULTAN REŞAD bana hikâye eyledi.]

§ Ramazanın ilk akşamı Hey'et-i vükelâyı iftara davetle kendilerine birer hediye îta etmek Zât-ı şâhânenin mutadı olduğundan vükelâ sarayda toplandılar. Dahiliye nâzırı ZİYA PAŞA, AHMED MUHTAR PAŞA ile uyuşamıyarak istifa etmiş olmasiyle o akşam iftarda hazır bulunmadı. Avdette DAMAD ŞERİF PAŞA'yı arabamla Beşiktaş

iskelesine götürürken Dahiliye nezâretini kendisine teklif ettiklerini söyledi. ŞERİF PAŞA ile kalem ve daire refakatimiz olduğu cihetle fikrimi açıkça söylemekten çekinmiyerek Dahiliye nezâreti vezâifinin ağırlığından dolayı şu zamanda bu teklifi kabul etmemesini ihtar eylediğim halde ertesi gün memuriyetini hâvi kararnâme geldi. Teşekkür için saraya geldiğinde niçin kabul ettiğini sordum. KÂMİL PAŞA Halep vali-i sâbıkı REŞAD BEY'in tayinini iltizam, HÜSEYİN HİLMİ PAŞA da kendisi ile teşrik-i mesâi edemiyeceğinden bahisle adem-i kabulde ısrar eyliyerek bir kabine bubranı zuhûr edeceği cihetle arkadaşlarının ilhahı üzerine kabule mecbur olduğunu söyledi. Fakat o da AHMED MUHTAR PAŞA ile itilâf edemiyerek iki gün sonra bilistifa çekildi. Bu istifalar kabinenin âhengini bozdu. Dahiliye nezâreti bir kaç gün açık kaldıktan sonra Selânik vali-i sâbıkı DANİŞ BEY'in tayini Bab-ı âliden arz edildi.

SULTAN REŞAD bu DANİŞ BEY kim olduğunu sormasiyle ben de Şûray-ı devlet İstinaf mahkemesi riyasetinde bulunduğu halde akab-i Meşrutiyette Selânik valiliğine tayin olunmuş ve elyevm ma'zul bulunmuş olduğunu söyledim. "*Böyle mühim bir zamanda tecrübe olunmamış bir adam hiç Dahiliye nezâreti gibi müşkil bir mevkie getirilmeli mi ? Şimdi Bab-ı âliye git, benim tarafımdan Sadr-ı âzama söyle, ya Hüseyin Hilmi Paşa'yı veya Ferid Paşa'yı ikna ederek onlardan birine arz etsin*„ dedi.

Ben de Bab-ı âliye gidip Sadr-ı âzama irade-i seniyyeyi tebliğ edince "*Hakk-ı hümâyunları var, ne yapalım? Hepsi birer birer çekiliyor. Dün akşam da Hüseyin Hilmi Paşa gelerek Harbiye nezâretinden istifa etti ; veda edip gitti. Ferid Paşa evvelce nezâreti kabul eylemediği gibi şimdi gene teklif etsem kabul etmez. Memurinden her kime teklif ettimse muvakkat olduğunu bildiklerinden memuriyetlerini feda eylememek için kabul etmiyorlar. Size teklif edeyim, kabul eder misiniz ?*„ deyince ben de böyle bir vazifeyi derubde etmeye iktidarım müsaid olmadığını suret-i kat'iyede söyledim. "*Öyle ise efendimiz Ferid Paşa'yı celb ile kendilerine teklif ve ısrar buyursunlar. Eğer kabul ederse ben de memnun olurum*„ dedi. "*Bu istifalar hep benim çekilmekliğim için yapılıyor. Halbuki diğerleri de istifa etseler yerlerine adam bulup boşlukları dolduracağım ; gene ben istifa etmiyeceğim*„ sözlerini de ilâve etti.

Saraya avdetimde keyfiyeti arz ettim. SULTAN REŞAD, FERİD PAŞA'nın nerede oturduğunu sormasiyle Büyük Ada'da ikamet ey-

lediğini söyledim. "*Yarın cumadır, ma'ruzât olmaz ; sabahleyin kalkar Adaya gidersin ; benim tarafımdan Ferid Paşa'ya nezâreti teklif eyleyip kabul ettirmeye gayret edersin ; akşam da buraya gelip neticeyi bana haber verirsin*„ dedi.

Ertesi sabah Maltepeden vapurla Adaya geçtim. Vapurda Sadr-ı esbak HAKKI PAŞA'ya tesadüf ettim. O da Yakacık'tan Ada'daki kulübe gidiyormuş. Beni görünce "*Nereye gittiğinizi anladım, fakat işiniz yarım saatte biter ; akşama kadar vapur yok ; yalnız ne yaparsınız ? Kulübe gelin de birlikte oturur görüşürüz*„ dedi. Benim de işime gelecek bir teklif ise de sabahleyin FERİD PAŞA'ya, oradan da HAKKI PAŞA'ya gitmek ve umumî bir mahalde akşama kadar birlikte bulunmak sıfat-ı memuriyetim îcabınca başka manalara hamlolunacağı cihetle mülâhazama el vermediğinden bu babdaki mülâhazamı kendisine de söyleyerek beyan-ı mazeret ettim. O da mazeretimi kabul eyledi.

Adaya çıkınca FERİD PAŞA'nın köşküne giderek irade-i seniyyeyi kendisine tebliğ ettim. "*Ben hastayım, yapamam ; aman Başkâtip Bey, ver elini öpeyim, efendimizi gücendirmeden bundan beni kurtar*„ diye çok ısrar etti ve "*Zât-ı şâhâne Ahmed Muhtar Paşa ile Şeyh ul-islâm Efendiyi ve Kâmil Paşa'yı huzûr-ı hümâyunlarına celb buyursunlar, birbirinden ayrılmayıp müttehidane hareket eylemelerini kat'iyyen irâde etsinler*„ dedi. Akşam saraya avdetimde keyfiyeti arz ettim. Ertesi sabah Sadr-ı âzamın vürûdunda Hünkâr kendisi ile görüşüp DÂNİŞ BEY'in memuriyetini kabul eyledi.

BALKAN MUHAREBESİ

§ Bu sırada Balkan devletleri beyninde akdolunan ittifakın alâimi zuhûr etmeye ve Balkanlarda galeyan-ı efkâr âsârı görülmeye başladı. Devlet bunların teskin-i efkârına medar olmak üzere Rumeli kıt'asında bulunan fazla kuvvetlerimizin terhîsi hususunda ibrâm ve hükûmet te buna karşı mümaşât ederek yüz yirmi tabur muallem Nizâmiye askerini terhis etmek suretiyle gaflet gösterdi.

İttihad ve Terakki taraftarları Balkan devletlerine karşı kuvve-i askeriyyemizin tefevvukuna kani olup Rumeli kıt'asının elimizde kalması ancak düvel-i mezkûreye harben ihraz-ı galebe ile kabil olacağı fikrinde bulunduklarından ve bu fikre fırkacılık gayreti de inzimam ettiğinden Darülfünûn talebesini bitteşvik Bab-ı âlî önünde harbcûyâne nümayişler yaptırdılar. AHMED MUHTAR PAŞA Binek

taşı'na çıkarak *Zivin* ve *Yahniler* muharebâtından ve kendi muzafferiyâtından bahsederek güç hal ile bunları dağıtabildi. Devlet ise işin harbe doğru gitmekte olduğunu görüp muharebenin önünü alabilmek üzere Rumeli'de temin-i âsâyiş için ittihazı lâzım gelecek tedâbire kendilerinin de teşriki talebinde bulundular ve bu talebin derhal kabulü ile Balkanlılara karşı onları muhatab mevkiine koymak ve şu suretle hiç olmazsa ikmal-i tedarikât için vakit kazanmak lâzım gelirken hükûmet harb lehindeki tezahürâttan ürkerek derhal cevab vermeye cesaret edemedi ve iki üç gün müzakerâtla zaman geçirdi. Biz buna cevab verinceye kadar Balkan hükûmetleri ültimatomlarını îta ve müteakiben de seferberliklerini ilân ettiler. Hükûmet-i seniyye de bilmukabele seferberlik ilân ederek Şark ordusu kumandanlığına Birinci Ferik ABDULLAH, Garb ordusu kumandanlığına Birinci Ferik ALİ RIZA ve Vardar ordusu kumandanlığına Ferik ZEKİ, Alasonya ordusu kumandanlığına da Harbiye nâzır-ı sâbıkı MAHMUD ŞEVKET PAŞA'lar tayin kılındı. Fakat MAHMUD ŞEVKET PAŞA kumandanlığı kabul eylemiyerek istifa etti.

§ SULTAN REŞAD'ın yevm-i velâdetine müsadif olan ertesi gün Hey'et-i vükelâile rical-i askeriyye ve mülkiyyeden birçok zevat tebrik için saraya gelmişlerdi. Darülfünûn talebesi de müdürleri Süleyman Paşa zâde SAMİ BEY'in delâletiyle Yıldız'da Hamidiye camii önüne gelerek miting yaptılar. Bir takım genç talebe "*Kanımızı son damlasına kadar dökmeye hazırız*„ diye hararetli nutuklar îrad ettiler. Zât-ı şâhâne vükelâ ile beraber sed üzerindeki köşke inerek bunların nutuklarını istimâ ve Maarif nâzırı SAİD ve Darülfünûn müdürü SAMİ BEY'ler delâletiyle huzuruna çıkan talebeden üç efendiyi kucaklamak suretiyle haklarında bezl-i iltifat etti.O esnada ben de hazırdım. Az zaman sonra hâk-i helâke serilecek olan bu genç evlâd-ı vatanın vatan uğrundaki tezahürâtı beni pek müteessir ederek bilâ ihtiyar gözlerimden yaş akmağa başladı. O kadar kişi içinde Âyan reisi FERİD PAŞA ile benden başka ağlayan olmadı.

O gün Başmâbeynci ile beraber sarayda orta kattaki büyük sofada bazı zevatla görüşürken Şerhemini Operatör CEMİL PAŞA gelerek "*Biz harb edecek halde değiliz ; evvelki sene Seyidler'de yapılan manevrada askerin hâlini gördüm ; bu askerle harb olmaz. Zât-ı şâhâneye söyleyin, muharebenin önünü alsınlar*„ diyordu. "*Biz hasb el-mevki muamelât-ı siyasiyyeye karışamayız. Kayın pederiniz, Şeyhulislâm ve beyn el-vükelâ hâiz-i nüfuz ve ihtiramdır. Bu hakikatı niçin*

ona söylemiyorsunuz„ dedim. HALİD HURŞİD BEY de benim sözlerime iştirak etti. O gün saraya gelen Şark ordusu kumandanı ABDULLAH PAŞA'nın da Bulgarlarla harb edecek halde olmadığımızı alenen söylemiş olduğunu haber aldım. Kumandanlığa tayinlerinden dolayı teşekkür için cuma günü müşarünileyh ile Birinci Ferik ALİ RIZA ve Ferik YAVER PAŞA'larla beraber Hamidiye camiinde huzûra çıkarken üçünün de başları önlerine eğilmiş olduğu halde meyûsâne bir vaziyette önümden geçtiklerini gördüm.

§ ABDULLAH PAŞA hal ve kali ile vaziyet-i askeriyeye vâkıf nüfûz-ı nazar sahibi bir zat olduğunu ispat etmiştir. Fakat maneviyatı bu kadar bozulmuş olan bir kumandanın ordunun başına geçerek en büyük kumandan mevkiini deruhde etmesinin ne gibi netâyic-i muzırra tevlid edeceğini düşünmemiştir. Madem ki kendisi o kanaatte idi, kumandanlık teklif olunduğu zaman "*Ben askerim, vazife-i askeriyyemi her nerede ve ne sıfatla olursa olsun ifadan kaçınmam ; fakat kanaatim hilâfına olarak ordu kumandanlığı vazifesini deruhde edemem*„ deyip ikinci derecede bir vazife almalı idi. Bu kendisinin şeref-i askeriyesine de halel vermezdi. Şayet benim takdir edemediğim bir mütalea-i askeriyyeye mebnî bu vazifeyi mutlaka kabul etmek lâzım geliyorsa o gün huzûrdan sonra derhal trene binerek ordusunun başına gitmek ve ordusunun tertibatını ikmale ve intizam-ı muamelâtını temine müzaheret göstermek îcab ederdi.

§ SULTAN REŞAD akşam üzeri beni evvelâ münferid, sonra da HALİD HURŞİD BEY'le huzûruna çağırıp o gün Şeyh ul-islâm Efendi ile Âyan reisi FERİD PAŞA gelerek ahvalin kesb-i ehemmiyet eylediğinden ve bundan sonra tedabir-i askeriyye ile tedabir-i siyasiyyeye birlikte tevessül edilmesi îcab edeceğinden bahisle AHMED MMUHTAR PAŞA'nın Şûray-ı devlet riyasetine nakli ile KÂMİL PAŞA'nın makam-ı sadarete getirilmesi kesb-i zarûret eylediğini söylediklerini, "*Bu adamı henüz iki üç ay evvel rica ve minnetle bu makama getirdik ; şimdi nasıl git diyelim ? Zaten ben şimdiye kadar hiç bir Sadr-ı âzamı kendiliğimden azletmedim. Siz kendisini ikna edin, ben muvafakat ederim*„ demiş olduğunu söyledi. HALİD HURŞİD BEY, AHMED MUHTAR PAŞA'nın adamı olduğundan bundan müteessir olarak "*Kâmil Paşa gelip te ne marifet gösterecekmiş ? Bari Gazi Paşa hazretleri sadaret-i ekremlikle ordunun başına geçseler de Kâmil Paşa kaymakam olarak burada kalsa*„ dedi. O gün MAHMUD ŞEVKET PAŞA'nın da tebrik meselesi ile saraya gelerek SAİD PAŞA'nın tekrar makam-ı sadarete tayini

lüzûmunu arz etmiş olduğu Zât-ı şâhânenin ifadât-ı vâkıasından anlaşıldı.

Ertesi gün İttihad ve İtilâf fırkaları mensuhîni ile Araplar ve Arnavutlar Dolmabahçede mitingler yapacaklarını bildirmiş olduklarından SULTAN REŞAD cuma günü selâmlık resminden sonra Dolmabahçe sarayına gelerek kendilerini orada kabul etti. Bunlar takım takım vürûd ile sarayın önündeki bahçede hararetli nutuklar îrad eylediler. Zât-ı şâhâne yanında Şeyh ul-islâm CEMALEDDİN EFENDİ bulunduğu halde alt katta bahçeye nâzır bir odadan bu nutukları istimâ etti. Araplar arapça olarak îrad-ı makal eylediklerinden CEMALEDDİN EFENDİ de tercümanlık vazifesini îfa ediyordu. CEMALEDDİN EFENDİ bir aralık namaz kılmak için benim odama gelip ve KÂMİL PAŞA'nın sadareti meselesini açıp "*Bu iş bu kadar uzamamalı idi, şimdiye kadar olup bitmeli idi ; vakit geçiyor*„ dedi.

§ Seferberlik kararı ile harbin ilânı arasında geçen günlerde NÂZIM PAŞA odama gelmesiyle netayic-i harbiyye hakkındaki fikrini istihsal ettim. Müşarünileyh "*Bulgarlar bizden evvel seferberliklerini ikmal edecekleri cihetle eğer ilân-ı harb on iki gün daha uzayacak olursa biz de o vakte kadar hazırlığımızı ikmal ederiz ; netice lehimize olur*„ dedi. Fakat aradan on iki günden ziyade zaman geçtiği halde neticesi külliyyen aleyhimize çıktı. Harb plânları hazır olup olmadığını sordum. "*Mahmud Şevket Paşa zamanında bir takım plânlar yapılmış, getirtip tetkik edeceğim*„ dedi. Anladım ki hâlâ tetkik etmemiş.

§ Müttefikîn arasında ilk defa muharebeye atılan Karadağlılar olmuştu. Harbe başladıklarını gazetelerin neşrettikleri ilâvelerden anladım. Bu ilâveler üzerine Zât-ı şâhâne İkinci mâbeynci TEVFİK BEY vasıtasiyle Bab-ı âliden telefonla sordurup keyfiyetin sahih olduğu ve Karadağ sefaretinden verilen ilân-ı harb notası tercüme ettirilmekte olduğundan hitamında takdim edileceği bildirilmiştir. Bu hal AHMED MUHTAR PAŞA kabinesi aleyhdarları tarafından kabine hakkında medar-ı ittiham ittihaz olunmuş ve kabinenin irâde-i seniyye istihsal edilmeksizin ilân-ı harp etmiş olduğu bilâhara içtima eden Meclis-i meb'usana da aksettirilmiş ise de isnadât-ı vâkıa hakikata muvafık değildir. Bab-ı âli bilâ istîzan ilân-ı harb etmeyip harbi ilân eden biz değil Karadağ hükûmetidir. Hükûmet-i mezkûre bize ilân-ı harb etmek için elbette Bab-ı âliden izin alacak değildi. Karadağ sefareti ilân-ı harb notasını îta ettiği sırada gazeteler bunu haber

alarak ilâve neşriyle ilân eylemişlerdir. Bab-ı âlinin bunda bir kusuru olmuş ise notanın îtasından telefonla derhal saraya malûmat vermeyip tercümenin ikmalini beklemiş olmaktan ibarettir.

§ O gün akşam üzeri sâbık Üsküp meb'usu SAİD EFENDİ odama gelerek Arnavut rüesâsı tarafından Zâtı- şâhâneye takdim olunmak üzere bir mahzar getirdi. Mündericatı AHMED MUHTAR PAŞA kabinesinin bîtaraf bulunmadığından bahisle KÂMİL PAŞA gibi bîtaraf bir zâtın taht-ı riyasetinde bir kabine teşkili talebini mutazammındı Ben KÂMİL PAŞA'nın sadarete getirilmesi hakkındaki teşebbüsâta vâkıf olduğum cihetle eğer müşarünileyhin tayininden evvel bu mahzar kabul olunacak olursa Arnavutlar tebeddül-i sadaretin kendi teşebbüsleri üzerine vukua gelmiş olduğu zehabı ile büsbütün şımararak nüfûz-ı saltanat muhtel olacağı gibi mahzarları kabul edilmezse o zamanda bunlar igzâb edilmiş olacağından kendisinden mahzarı red veya kabul cihetine gitmiyerek "*Bu gün Karadağ hükûmeti ilân-ı harb etmesiyle Zât-ı şâhâne müteessir bir haldedir ; bunun takdimini iki üç gün sonraya tehir etmek münasib olur*„ diye mahzarı almadım. SAİD EFENDİ'nin avdetinden sonra huzûr-ı şâhâneye giderek keyfiyeti anlattım ve "*Eğer Kâmil Paşa'yı Sadr-ı âzam yapacak iseniz bu mahzarı kabulden evvel icra buyurunuz ; eğer yapmayacaksanız o vakit mahzarın kabulünde beis olmaz*„ dedim. Zât-ı şâhâne meseleyi kendiliğinden kesip atamadığından "*O halde Âyan reisi Ferid Paşa'yı huzûrunuza celb ile bir kere de onunla istişare buyurun*„ dedim. FERİD PAŞA Büyük Ada'da ikamet eylediğinden bendegânından birini îzam ederek kendisini davet ettim. Ertesi gün gelmesi ile Zât-ı şâhâne beni huzûruna çağırıp "*Keyfiyeti paşaya anlatınız*„ dedi. Ben de bertafsil anlattım. FERİD PAŞA "*Başkâtip Bey bendeniz pek güzel idare etmiş. Bu Arnavutlar ne yüz vermeye, ne de hakaret etmeye gelir ; idare ile kullanılmalıdır. Muhtar Paşa efendimize sâdıktır. Kâmil Paşa da popüler adamdır. Birbirleriyle hüsn-i imtizac eylemelerini temin etmelidir. O halde mahzarın kabulünde beis olmaz*„ dedi. Ertesi gün SAİD EFENDİ tekrar gelerek mahzarı getirdiğinden ben de alıp Zât-ı şâhâneye takdim ettim. Hünkâr kendisi için yemek hazırlanmasını emretmesi ile aşağı odada suret-i hususiyede taam etti. Saray memurlarından hiç birine serrişte vermediğimden bu gelip gidişten ve böyle ikram edilişten bir şey anlamıyorlardı.

§ O sırada Beşiktaş sarayına nakl-i hümâyun vukubuldu. SAİD PAŞA tebrik için saraya gelip Başmâbeyncinin odasında oturuyordu.

O gün KÂMİL PAŞA da gelerek SAİD PAŞA'nın bulunduğunu haber alınca «الضدان لا يجتمعان» diye Başmâbeyncinin odasına girmeyip benim odama geldi ve İtalyanlarla Uşi muahedesinin imzalanmış olduğunu haber verdi. Müteakiben Hariciye nâzırı GABRİEL EFENDİ de muahedenin imzalandığına dair olan telgrafnâmeyi getirip ikisi birlikte huzûra girdiler.

§ Balkanlılarla beynimizde ihtilâf zuhûrunda SULTAN REŞAD ahval hakkında malûmat almak için beni sık sık Bab-ı âliye gönderirdi. Bir defasında da umûr-ı askeriyeye Sadr-ı âzam paşa tarafından bizzat nezâret olunmak vesâyâsiyle îzam etmişti. Gazeteler bunu âdeta bir tevcih-i resmî suretinde telâkki etmişlerse de iş öyle bir mahiyet-i resmiyeyi haiz olmayıp tebliğ-i vesâyâdan ibaretti.

§ Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan hükûmetleri de birbirini müteakip ilân-ı harb ettiler. MAHMUD MUHTAR PAŞA'nın kumandasında bulunan Üçüncü kolordunun Kırkkilise cihetinden tecavüze geçtiği haber alındığı halde neticeye dair hiç bir ses çıkmaması mûcib-i merak olmaya başladı. Bu esnada gelen Avrupa gazeteleri de fena fena havadisler neşrediyorlardı. Zât-ı şâhâne bir gün Topkapı'daki Hırka-i saâdet dairesine azimet ederek beni de maiyyetine alarak HALİD HURŞİD BEY'i ahval hakkında malûmat almak üzere Sadr-ı âzam nezdine gönderdi ve avdette kendisi Tophâne kasrına uğrayacağından oraya gelip malûmat vermesini tenbih etti. Tophâne kasrında bulunduğumuz sırada HALİD HURŞİD BEY avdet edip telâşla merdivenden çıkarken "*Ne haber?*„ diye sordum. "*Hiç sorma, debandad* [=débandade]„ diye cevap verince beynimden vurulmuşa döndüm. Meğer ordu bozularak perişan bir halde ric'at ediyormuş.

Saraya avdet edince Zât-ı şâhâne HALİD HURŞİD BEY'le beni ve İkinci mâbeynci TEVFİK BEY'i nezdine celb ile "*Tevfik Bey şimdi Sadr-ı âzama gitsin, şu ahvâle nazaran harbe devam olunmak mı yoksa şimdiden teşebbüsât-ı sulhiyeye ibtidar edilmek mi lâzım geleceğini müzakere için Hey'et-i vükelâ ile Âyandan ve erkândan mülkiye ve askeriyeden îcab edenlerin saraya celbi ile bir meclis akdedilmesini kendisine ifade eylesin*„ dedi. TEVFİK BEY avdetinde Sadr-ı âzamın bu fikr-i hümâyunu pek musib gördüğünü ve "*Ben de efendimizden bunu istirham edecektim*„ demiş olduğunu arz etti. İcab edenlere tezkireler yazılarak ertesi gün Sarayda alt katta kara tarafındaki salonda meclis in'ikad eyledi.

Ben meclis odasına giderek taraf-ı şâhâneden beyanât-ı âtiyede bulundum :

" *Şevket-meâb efendimiz hazretlerinin hey'et-i celîlenizi bu gün Saray-ı hümâyunlarına celb ve da'vet buyurmaktan maksad-ı hümâyunları ahval-i harbiye ve vaziyet-i siyasiyemiz hakkında evrak ve muhaberât-ı resmiyyeye hey'etçe etrafiyle malûmat alınarak ona göre ittihazı lâzım gelen tedabir-i askeriyye ve siyasiyyeyi kararlaştırmaktan ibarettir. Binaenaleyh bu dairede icray-ı müzakerât ve ittihaz-ı mukarrerât olunarak neticesinin arz-ı huzûr-ı âli kılınması muktezay-ı irade-i seniyyedendir.* „

Herkes toplandığı halde Dahiliye nâzırı DANİŞ BEY gelmemişti. Meğer nakl-i hümâyun vukuundan bihaber olup Yıldız'a çıkarak kapı kapı Zât-ı şâhâneyi aramış. Meclis geceye kadar devam etti. Deniz tarafındaki salonda sofralar kurularak hüzzâra akşam taamı verildi. Yemekten sonra FERİD ve HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'larla ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ yanımızdaki odaya gelerek ayak üzerinde baş başa görüşmeye başladılar. DAMAD ŞERİF PAŞA da bizim yanımıza gelip "*Sadr-ı âzam ne söylediğini bilmiyor ; harbin suret-i zuhûr ve cereyanını uzun uzadıya anlattıktan sonra mevâki-i harbiyyeden gelen telgrafnâmeler okununca cereyan-ı hâlin onun izahâtına külliyen muhalif olduğu anlaşıldı. Şimdi Ferid ve Hüseyin Hilmi Paşa'lar beynlerinde konuşarak zât-ı şâhâneye ma'ruzâtta bulunacaklar*„ dedi.

Orduda mağlûbiyet zuhûru üzerine Harbiye nâzırı NÂZIM PAŞA Başkumandanlık vekâleti vazifesini bizzat deruhde etmek üzere maiyeti erkân-ı harbiyesi ile karargâha gitmiş ve Nâfıa nâzırı SALİH PAŞA da Başkumandan vekâleti muavinliğine tayin kılınmıştı. O geceki müzakerelerde SALİH PAŞA'nın orduyu teftiş etmesi ve onun getireceği malûmata göre harbe devam olunup olunmamasının taht-ı karara alınması tezekkür edilmiştir.

Bu sırada diğer bir müşkil daha zuhûr etmiştir. Yunanlılar Selânik'e yaklaşmakta olduklarından şayet şehri zapt edecek olurlarsa Alatini köşkünde misafir bulunan Hakan-ı sâbıkın dûçar-ı esaret olmasına mahal kalmamak üzere DAMAD ŞERİF ve ÂRİF HİKMET PAŞA'ların Almanya sefareti maiyyetinde bulunan *Loreley* vapuru ile ertesi sabah Selânik'e gönderilerek Hakan-ı müşarünileyhi İstanbul'a avdete ikna eylemeleri kararlaştırılmıştır. AHMED MUHTAR PAŞA beni meclise çağırıp bu hususta Zât-ı şâhânenin istihsal-i muva-

fakatine memur etti. Pâdişah da muvafakat gösterdi. Müsaade-i seniyyeyi tebliğ için meclis odasına avdet ederken büyük sofada MAHMUD ŞEVKET PAŞA'ya tesadüf ettim. Müşarünileyhin istifası üzerine Alasonya ordusu kumandanlığına jandarmadan yetişme Ferik HASAN TAHSİN PAŞA tayin olunarak bir eser-i muvaffakiyet göstermeksizin Yunanlılar Selânik'e tekarrub etmiş olduğundan ve teessür hâlinde sözümü saklıyamadığımdan müteessirâne bir lisanla MAHMUD ŞEVKET PAŞA'ya "*Niçin istifa ile kumandayı böyle nâehillere bırakmış oldunuz*„ diye serzenişte bulundum. O da "*Canım efendim, ne yapayını, bu benim şöhretimi ve şeref-i askerîmi ihlâl için yapılmıştı ; şöhretimi nasıl feda ederim !*„ dedi.

Zât-ı şâhâne KÂMİL PAŞA ile suret-i hususiyyede mülâkat arzusunda bulunduğundan meclisin hitamında avdet etmeyip bizim odada intizar eylemesini ve benim tarafımdan huzûra getirilmesini emretti. KÂMİL PAŞA odama gelip bir müddet intizardan sonra huzûra kabul olundu.

§ ŞERİF ve ÂRİF HİKMET PAŞA'lar meclis kararı üzerine hazırlanmak için saraylarına gitmişlerdi. O sırada Almanya sefareti Baştercümanı MÖSYÖ VEBER (=Weber) ile *Loreley* vapuru süvarisi odama gelerek sefaret maiyet vapurunun paşaları hâmilen gündüzün limandan hareket etmesi kavâid-i bîtaraflîye muvafık olamayacağından vapur iki saate kadar mutlaka İstanbul'dan hareket eylemek ve paşalar da o vakte kadar hazırlanmak lâzım geleceğini söylediler. O sırada muvakkaten Koska'daki hânemizde bulunduğum cihetle geçerken yol üzerinde olan ŞERİF PAŞA'nın sarayına uğrayarak tarafımdan ihbar-ı keyfiyet ve ÂRİF HİKMET PAŞA'nın sultanın kethüdası bulunan Hazine-i hassa müdîr-i umumîsi HACI FEYZİ EFENDİ tarafından da paşa-i müşarünileyhe îtay-ı malûmat olunması kararlaştırıldı. Geçerken ŞERİF PAŞA'nın dairesine uğrayıp ve herkes uykuya yatmış oldukları cihetle bir müşkilât ile kapıyı açtırıp paşayı yatağından kaldırarak îtay-ı malûmat eyledim. O da hazırlanıp vakt-i muayyeninde yetişti.

§ Ertesi sabah Saraya vürûdumda FERİD ve HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'ları orada buldum. Birlikte huzûra kabul olunarak nakl-i mâcera etmişler. FERİD PAŞA huzûrdan çıktıktan sonra benim odama uğrayarak yarın sabah MUHTAR PAŞA'ya gidip istifa teklîf eylemeyi kendisine tahmil ettiklerini ve kendisi ise bunu îfa etmek arzu eylemediğini hasbihal makamında beyan etti. ABDURRAHMAN EFENDİ

de geceleyin taraf-ı şâhâneden KÂMİL PAŞA'ya gönderilerek kabinesini hazırlaması ve fakat teşkil edeceği kabineye Gümülcüneli İSMAİL gibi gulâttan kimse almaması tenbih edilmiştir (Bizzat ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ'den işittim).

§ Pazartesi günü Zât-ı şâhâne SALİH PAŞA'nın avdet edip etmediğini ve ordudan ne malûmat olduğunu anlamak üzere beni Bab-ı âliye AHMED MUHTAR PAŞA nezdine gönderdi. Paşa nezleden muztaripti. SALİH PAŞA'nın henüz avdet etmediğini ve ordudan da yeni malûmat alamadığını söylemekte olduğu sırada kapı açılıp SALİH PAŞA gayet müteessir bir halde içeri girerek ordunun ahval-i perişanisini bertafsil nakletti ve iki gözünden yaşlar akarak "*Şu asker elbisesini giymekten haya ediyorum*„ dedi. Ben de teessürle avdet edip keyfiyeti zât-ı şâhâneye hikâye ettim.

FERİD PAŞA, AHMED MUHTAR PAŞA'nın Feneryolu'ndaki köşküne gidip istifa teklif etmiş olduğundan müşarünileyh salı günü Saraya, Başmâbeyncinin odasına gelip gayet karışık bir surette yazmış olduğu istifanâme suretini bana tevdi ile tebyiz ettirilmesini rica etti. Ben de Mâbeyn kâtiplerinden MURTAZA BEY'e tebyiz ettirdim. AHMED MUHTAR PAŞA müsveddeyi geri almak istediyse de elde kalacak istifanâme Mâbeyn kâtiplerinden birinin yazısı ile olduğundan istifa sarayda yazılıp cebren kendisine imza ettirilmiş gibi bir manaya mahmûl olmamak için kendisinin yazısı ile olan müsveddeyi alıkoydum. AHMED MUHTAR PAŞA huzûra çıkarak istifanâmeyi bizzat takdim etmek istediyse de Zât-ı şâhâne müşarünileyhin istifa için geleceğini bildiği cihetle hastalık bahanesiyle Mâbeyne çıkmadı ve istifanâmesinin benim vasıtamla takdimini irâde etti. O gün ilk defa olarak Harem dairesine kabul olunup istifanâmeyi takdim ettim. Hünkâr, odasında gecelik entarisi ve üzerinde elma kürk ile oturmakta idi. İstifanâme aynen zirde münderiçtir :

Mücerred şevket-penah efendimiz hazretlerine ve devlet ve milletimize hidemât-ı müstahsene ifa edebilmek kaydiyle mevki-i sadareti bilkabul teşkil ettiğim vükelâ ile şimdiye kadar velev bir meselede bile zâhiren beynimizde hiçbir ihtilâf çıkmayarak hep bilittifak temşiyet-i umûr eylemiş ve şevket-penah efendimiz hazretlerinin de bilâ istisna her hususta iane-i şehriyârîlerine mazhar olmuş olduğumdan arz-ı şükran ederim. Ancak bu âcizînizin hamden lillahi teâlâ bütün dünyaca ma'rûf olan elli senelik hayat-ı askeriyyem ile sâfiyet-i kalbiyemin im-

tizac ve tahammül edemiyeceği bazı hâlât meşhûd ve mesmûum olmakla beraber şimdiye kadar sebât ve hizmetimde fütur getirmedimse de ba'demâsı için kabine erkânının tabayi'ce yeknesak olması lüzûmunu takdir ettiğimden mesned-i sadaretten afvım hususunu rica ve istirhama mecbur olduğum cihetle emr ü ferman şevket-meâb efendimiz hazretlerinindir. „

Zât-ı şâhâne MUHTAR PAŞA'nın istifasını kabul ile kendisine Şûray-ı devlet riyasetini teklif eylediyse de "*Eğer Şûray-ı devleti kabul edecek olursam halk sadareti yapamadı da Şûray-ı devleti istedi diye sû-i zehabta bulunup şöhretime halel gelir*„ diyerek ve Rusya muharebesi esnasında ihraz eylediği muvaffakiyetlerden ve hayatında geçirmiş olduğu şerefli günlerden bahsederek itizar etti. Ben Hareme gidip müşarünileyhin beyanatını arz ettim. Zât-ı şâhâne de ısrar etmedi.

MUHTAR PAŞA sefer tası ile pehriz yemeğini de beraber getirmiş olduğundan Başmâbeyncinin odasında yemek yiyordu. Her ne mütaleaya mebni ise işi ağır tutuyordu. Halbuki o gün KÂMİL PAŞA celb edilecek ve hatt-ı hümâyun yazılarak alay tertip olunacağından işin uzamaya tahammülü yoktu. Nihayet gitmek üzere hazırlanınca mühr-i hümâyunu istedim. Kutusu yanında olmadığından bahisle "*Yarın kutu ile beraber gönderirim*„ dedi. Ben de "*Mühür yeni tayin olunacak Sadr-ı âzama verilmek lâzım geleceği cihetle bu gün iadesi zarurîdir; kutuya ihtiyaç yoktur*„ diyerek mührü aldım. Şu muhaverât esnasında ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ de odada idi. Cereyan-ı hal bundan ibaret iken hariçte bir takım şâyialar çıkarılmış ve güyâ MUHTAR PAŞA mührü iadeden imtina edip "*Vermem de vermem*„ dermiş. ABDURRAHMAN EFENDİ ile ben de "*Aman Paşam, etme ver*„ diye yalvarmışız. Nihayet elini eteğini öperek güç hal ile elinden almışız. İnsan işin içinde bulunmasa inanacağı gelir. AHMED MUHTAR PAŞA ikindiye doğru Saraydan hareket edip Başmâbeynci ile birlikte sadaretinde olduğu gibi kendisini teşyi ettik [1].

§ Zât-ı şâhâne benim otomobil ile Bab-ı âliye gidip KÂMİL PAŞA'yı tevcih-i sadaret için Saraya davet etmemi irade eyledi. O

[1] AHMED MUHTAR PAŞA evâhir-i sadaretinde bir gün bana "*Hükm-i mukadderâta bakın! Hakan-ı sâbık Mâbeynci Fahri bey'e o kadar zûlm ve gadretti; şimdi kendisi onun eline kalacak, Fahri Beyi muhafız tayin edeceğiz*„ dedi. Ben de "*Bu kendisini vehme ve vesveseye düşüreceği gibi halkca da sû-i zannı davet eder*„ diye mukabele ettim. Bunun üzerine o fikrinden vazgeçti.

esnada Sarayda yalnız bir otomobil olup ona da Seryaver vekili binerek mecrûhîn-i askeriyyeye mahsus hastahâneleri dolaşmaya gitmiş olduğundan arabamı ısmarlayıp onunla gitmeye mecbur oldum. KÂMİL PAŞA Meclis-i vükelâda bulunduğundan haber gönderip kendisini Sadaret odasına davet ettim. Gelince koltuğuna girip vaktiyle Sadaret mektupçuluğuna tayin olunduğum gün teşekkür için girdiğimde oturmakta olduğu kanepeye oturtarak Makam-ı sadaretin uhdesine tevcih olunduğunu tebşir ve kendisini yine o kanepede tebrik ettim.

Ağasını çağırıp konağıma haber göndererek "*Arabamı ve üniformamı getirsinler*„ dediyse de buna vakit müsaid olmadığından benim arabamla teşriflerini rica ve üniformayı doğrudan doğruya saraya getirmelerini ihtar ettim. O da kabul ederek birlikte saraya gittik.

KÂMİL PAŞA'nın ifadâtının güç anlaşılmakta olduğunu beyan eylemiştim. Zamanla anlamaya başladım. Sade arabanın gürültüsü ile o gün söylediklerinden hiç birini anlamıyordum. Bunlardan zapt edebildiğim yalnız "*Geç kaldı, tedbir ittihazına vakit kalmadı*„ sözünden ibarettir.

Saraya vürûdumuzda birlikte huzûra çıktık. Zât-ı şâhâne sadareti uhdesine tevcih eylediğini KÂMİL PAŞA'ya beyan, o da râsime-i teşekküreyi îfa eyledi. Hattın yazılmasını bana emretti. Ben hattın müsveddesini zâten hazırlamış olduğumdan nöbetçi kâtibine tebyiz ettirerek taraf-ı şâhâneye takdim eyledim. O sırada saraya davet edilmiş olan Şeyh ul-islâm CEMALEDDİN EFENDİ de gelip KÂMİL PAŞA ile beraber üniformalarını iktisa edip üçümüz birlikte tekrar huzûra girdik. Zât-ı şâhâne mühr-i hümâyunu KÂMİL PAŞA'ya ve kırmızı atlas kese derunundaki hatt-ı hümâyunu da bana teslim etti.

Resm, oda kapısından itibaren başladı. Önde Mâbeyn müdürü ve arkada bütün Saray memurîni olduğu halde yavaş yavaş yürüyerek ve saltanat merdiveninden inerek deniz kapısına yanaşmış olan istimbota bindik. İstimbot hareket edinceye kadar Saray memurları rıhtım üzerinde resm-i selâmı îfa ediyorlardı. Pâdişah da odasının penceresinden seyrediyordu. Sirkeciye muvasalatımızda alaya dahil olan Bab-ı âli ricali tarafından iskeleden istikbal olunarak ve ihzar olunan alay arabalarına binerek hatt-ı hümâyun yed-i ihtiramımda bulunduğu ve önde muzika çalmakta olduğu halde Bab-ı âliye vâsıl ve Arz odasına dahil olduk. Ben hatt-ı hümâyunu ba'det-takbîl Sadr-ı âzama, o da kıraat için Sadaret müsteşarına tevdi ederek mu-

vacehe-i enâmda kıraat olundu. Resm-i kıraatın hitamından sonra Sadr-ı âzamın teşekkürnâmesini alarak Saraya avdet eyledim.

Ertesi gün Sadr-ı âzam Mâbeyne gelerek yeni Hey'et-i vükelâ listesini takdim ve irade-i seniyyesini tahsil etti. Bu liste mucibince Harbiye nezâretinde NÂZIM PAŞA, Ticaret ve Ziraat nezâretinde MUSTAFA REŞİD PAŞA, Hariciye nezâretinde GABRİYEL EFENDİ, Maliye nezâretinde ABDURRAHMAN EFENDİ ipka. Dahiliye nezâretine Aydın valisi REŞİD BEY, Şûray-ı devlet riyaseti vekâleti inzimamıyle Adliye nezâretine DAMAD ÂRİF HİKMET PAŞA, Maarif nezâretine DAMAD ŞERİF PAŞA, Evkaf nezâretine Dahiliye nâzır-ı esbak-ı ZİYA PAŞA, Nâfıa nezâretine Sadaret müsteşar-ı sâbıkı ZİYA BEY, Telgraf ve Posta nezâretine MOSOROS KİKİS BEY, Bahriye nezâreti vekâletine de Nâfıa nâzırı Ferik SALİH PAŞA tayin kılındı.

§ ZİYA PAŞA'nın Evkaf nezâretine tayini garip bir şekilde oldu. Tebeddülden iki üç gün evvel Zât-ı şâhâne beni çağırıp "*Maliye nâzırı Ziya Paşa'yı görmek istiyorum*„ dedi. (Mükerreren Maliye nezâretinde bulunduğu için Maliye nâzırı ZİYA PAŞA diye müştehir idi). Mâbeyn kâtiplerinden Kadıköy cihetlerinde oturan İZZET BEY'i müşarünileyhin Erenköyünde kâin köşküne îzam ile kendisini davet ettimse de akşama kadar gelmedi. Akşamdan sonra Zât-ı şâhâne Hareme gitti. Biz de o gün Nişantaşı'nda başkitabete mahsus konağa nakleylemiştik. Eve gitmek üzere hazırlanırken kapı açılıp ZİYA PAŞA içeri girdi. Seferberlik hasebiyle trenler ve vapurlar suret-i muntazamada işlemediğinden ve arabalar da réquisitionné edilmiş olduğundan vasıta-i nakliye bulamayıp bir çek çek arabasına binerek Üsküdar'a inmiş ve oradan kayıkla Beşiktaş'a geçmiş olduğunu ve bu sebeble geciktiğini söyledi. Ben müsahib ağalardan birini celb ile Hareme haber gönderip müşarünileyhin vürûdunu Zât-ı şâhâneye ihbar eyledim. Bir müddet sonra müsahib avdet ederek "*Efendimiz soyunmuş olduklarından kendileri ile yarın görüşürüm ; hem ben Maliye nâzır-ı sâbıkı Ziya Paşa'yı değil, Maliye nâzırı Aabdurrahman Efendi'yi istemiştim. Fakat beis yok, zaten onu da görmek arzu ediyorum, buyurdular*„ dedi. Ben bunu hakikaten yanlışlığa hamlederek hem pâdişaha hem de ZİYA PAŞA'ya karşı mahcub oldum. O gece nerede kalacağını sorduğumda "*Bir otel bulur kalırım*„ dedi. Ben de vâkıa bu gün nakletmiş isek te tahsis olunan konakta kendisini misafir edecek yer ve yatak mevcud olduğundan bizde kalmalarını rica ettim ve arabama alıp götürdüm.

Sabahleyin yine birlikte saraya geldik. Huzûra kabulünde vükelâca tebeddül vukua geleceğinden bahisle yeni kabineye dahil olmasını teklif etmiş. ZİYA PAŞA itiraz eylemesiyle Zât-ı şâhâne ısrar edip "*Eğer kabul eylemeyecek olursanız benim müddet-i saltanatımda bir daha sizin için memuriyet yoktur*„ diye Evkaf nezâretini kabule ikna etmiş. Meğer bu bir yanlışlık değil de kurnazlık imiş. Hünkâr kabinenin tebeddülünü tasvib edip ZİYA PAŞA'yı yeni kabineye almak arzu ediyormuş. Başmâbeynci, AHMED MUHTAR PAŞA'nın adamı olduğundan böyle geceleyin vükelây-ı sâbıkadan birini celb ve huzûra kabul edilmesinden kuşkulanarak kendisine haber verir mülâhazasiyle bu yolda bir tedbir kurmuştur.

§ Hakan-ı sâbık sâlimen İstanbul'a muvasalat ederek Beylerbeyi sarayında misafir edildi. Zât-ı şâhâne de Başmâbeynciyi îzamı ile kendisine beyan-ı hoşâmedî eyledi. Fakat müşarünileyhin suret-i dâimede nerede ikamet edeceği bir mesele oldu. Kendisi orada oturmak arzu etmediğinden Çırağan'da SELÂHADDİN EFENDİ'nin ikamet eylediği dairenin tahsisi düşünülmüşse de SELÂHADDİN EFENDİ Zât-ı şâhâneye bir âvize takdim ederek "*Köpeklerin bile ikamet edecek birer yerleri olduğu halde beni âilemle sokağa atmak reva mıdır ?*„ diye şikâyette bulundu ; Nişantaşı'nda Şakir Paşa zâde CEVAD PAŞA konağının tahsisi hatıra gelmişse de o da bir telgraf keşidesi ile "*Mevki-i hatta bulunan bir kumandanın evi elinden alınır mı ?*„ diye tazallumda bulundu. Bir aralık Meclis-i meb'usan riyasetine mahsus olan Maçkada kâin konağın tahsisi mevzu-ı bahs edilmişse de ona karşı da ben "*Hükûmet Meclis-i meb'usanı dağıttı ; şimdi de riyasete tahsis olunan konağı istirdad ediyor. Artık Meclisi açmayacak*„ gibi dedikodulara mahal vereceğini ve halkça hüsn-i tesir hasıl etmiyeceğini ihtar ettiğimden bundan da vaz geçildi. Nihayet DAMAD ÂRİF HİKMET PAŞA "*Kendisi soğuktan çok korkar ; benim dairemde kalorifer vardır. Her suretle istirahatı temin olunur*„ diye orasını teklif eylemişse de bunu da arzu eylemediler. O sırada ise gavâil-i harbiyenin iştidadı ve düşmanın İstanbul'a takarrübü hasebiyle bu mesele ile uğraşmaya meydan kalmadı. Kendisi de Beylerbeyi sarayına alışıp artık o yolda müracaatta da bulunmadığından vefatına kadar orada ikamet eyledi. Tebeddülün ertesi günü Sadr-ı âzamın da Sarayda bulunduğu sırada Almanya sefareti Baştercümanı odama gelerek Hakan-ı sâbıkın selâmetle İstanbul'a vürûdunu tebelluğ etmekle beraber Selânik'in Yunanlılar tarafından işgal olunduğunu da haber al-

dıklarını bildirdi. Eğer Hakan-ı müşarünileyh iki gün daha Selânik'te kalmış olsaydı Yunanlıların eline esir düşeceği muhakkaktı.

§ Aydın valiliğinden Dahiliye nezâretine tayin olunan REŞİD BEY İstanbul'a vürûdunda gece geç vakit Saraya gelerek ordumuzun sağ cenahı Bulgarlara karşı ilerlemekte olduğu gibi sol cenahı da dokuz tabur kuvve-i imdadiyye ve bir batarya top ile takviye edildiğinden yarına kadar dahi ilerlemesi me'mûl bulunduğunu haber verdi. Zât-ı şâhâne Hareme gitmiş olduğundan beni dairesinde kabul eyledi.

Ertesi sabah hayır habere intizaren Saraya vürûdumda KÂMİL PAŞA'nın mutaddan evvel gelip Zât-ı şâhâne ile mülâkat edip avdet eylemekte olduğunu gördüm ve buna bir mana veremedim. Bilâhara icra eylediğim tahkikata nazaran Vize taraflarında bulunan İkinci Şark ordusu hayli ilerlemiş olduğu halde Karağaç ve Lüleburgaz cihetlerindeki Birinci Şark ordusunun muhataraya maruz kalmasından dolayı kumandanlıkça ric'at emri verilmiş ve askerin perişan bir halde gerilere çekilmekte bulunmuş olduğu anlaşılmasına mebnî harbe nihayet verilip icab eden teşebbüsât-ı siyasiyyeye bilâ ifâte-i vakt ibtidar olunması 21 Teşrin-i evvel 1328 tarihli telgrafnâme ile Başkumandan vekili ve Harbiye nâzırı NÂZIM PAŞA tarafından bildirildiği anlaşıldı.

§ O sıralara tesadüf eden bir cuma günü Dolmabahçe camiinde mahfilde Evkaf nâzırı ile benim seccadelerim yan yana serilmiş olduğu halde hutbeyi istima ediyorduk. Nâzır ZİYA PAŞA perişan bir halde gelerek *"Hutbe mi okunuyor?"* diye sordu. Bu garip suale *"Evet"* diye cevap verince iki ellerini dizlerine vurarak ve *"Eyvah! Bu son haftasıdır"* diye hıçkıra hıçkıra ağlayarak kalkıp gitti. Bu hal bana pek elîm bir surette tesir etti. Ben de duramıyarak erkân-ı askeriyye ve sâirenin bulundukları odaya gittim. Meğer orduda kolera zuhûr etmiş ve ZİYA PAŞA'nın teessürü de bundan ileri geliyormuş. Şehremini CEMİL PAŞA orduda kolera'nın zuhûrunu, bir çok koleralı askerin İstanbul'a vürûdunu ve bunların Ayasofya camiinde tahtı tecrid ve muhafazaya aldırıldığını acıklı bir surette nakletmekte ve *"Koleralı asker sefirdir"* diye izhar-ı me'yûsiyet eylemekte idi. ZİYA PAŞA bu teessürle doğru Bab-ı âliye giderek KÂMİL PAŞA'ya çatmış olduğundan müşarünileyh ertesi gün Saraya vürûdunda rüfekasının telâşlarından şikâyet ediyordu: *"Bizim rüfeka müteâlişi; biz bu hallerin daha nelerini gördük"* diyor ve gene aldırmıyordu. Bozgun asker

perişan bir halde Çatalcaya doğru gelmekte, Bulgarlar ise peyderpey ilerlemekte olduğundan askeri durdurarak Çatalcada yeni bir hatt-ı müdafaa tesis olunmak üzere kendilerine icray-ı nesâyih için Veliahd YUSUF İZZEDDİN EFENDİ'nin maiyyetinde AHMED MUHTAR PAŞA olduğu halde Çatalcaya îzamı kararlaştırılmışsa da Paşay-ı müşarünileyh 22 Teşrin-i evvel 1328 tarihinde başkitabete çektiği telgrafnâmede hastalığından bahisle itizar etmekle beraber "*Gördüğüm hâle nazaran bu günkü iktiza kumandanca tebeddülden ibaret olsa gerek. İcray-ı nesâyihe gelince Sadr-ı âzamlık makamında bulunan zâtın sıfatı iktizasınca onun gitmesi daha münasib olur zannederim*„ diye infisalinden dolayı izhar-ı infial ve ahz-ı sâr etmek istemiştir. Onun yerine Müşir FUAD PAŞA gönderilmiştir. O ihtiyar adam bu vazifeyi derhal kabul ile beraber orduda kendisine de bir vazife verilmesini taleb ediyordu.

§ Bu esnada İttihadcılar harekete geldiler. Bir gün Âyandan Manastırlı İSMAİL HAKKI ve Şeyh ul-islâm-ı esbak MUSA KÂZIM EFENDİ'lerle Dahiliye nâzır-ı esbakı HACI ÂDİL BEY Saraya gelerek İkinci mâbeynci TEVFİK BEY'in odasına toplanıp huzûr-ı hümâyuna kabul olunmak istiyorlardı. TEVFİK BEY bunları her ne kadar bizzat huzura çıkarmamış ise de kendisinin bir kaç kere Başmâbeyncinin odasına giderek ve huzûra çıkarmak istediklerini bildirerek mânen gayret ve delâlette bulunmuş olması hükûmete aksedince İkinci mâbeyncilikten bâdi-i infisali olmuştur. Bunlar huzûrda ahvalin vehametini îzah ve NÂZIM PAŞA'nın azli ile MAHMUD ŞEVKET PAŞA'nın Başkumandan vekâletine tayini için ricada bulunmuşlardır. Gene o gün akşama doğru Fetvâ emini NURİ EFENDİ de ilk defa olarak Saray gelip zât-ı şâhâne ihtiyarlığına hürmeten bizzat alt kata inerek kendisini oradn kabul etmişti.

Mülâkat uzayınca beni huzûruna istedi. İçeri girince gördüm ki NURİ EFENDİ ile karşı karşıya oturarak uyukluyorlardı. SULTAN REŞAD merhum sıkılınca uyuklamaya başlardı. Beni görünce ma'ruzâtın gelip gelmediğini sordu. Gelmiş olduğu cevabını verince "*Siz evrakı hazırlayıp yazı odasında beni bekleyin ; ben de geliyorum*„ dedi. SULTAN REŞAD için ma'ruzât can kurtaran makamında idi. Her ne vakit uzun bir ziyaretten sıkılırsa beni çağırıp ma'ruzâtı sorar veyahut şehzâdelerden ve hariçten birini kabul eylediği zaman eğer on dakikaya kadar gitmezse "*Sen gel ma'ruzâtın hazır olduğunu söyle*„ diye bana tenbih ederdi. Ben ise alelekser bu müddeti geçirirdim.

Bilâhare anladım ki NURİ EFENDİ'nin ziyareti Zât-ı şâhânenin sancağı alıp bizzat meydan-ı harbe gitmesini hasbeten lillah arz ve ihtar maksadına mebnî imiş.

Zât-ı şâhâne "*Ben harbe gitmekten çekinmem ama ordu bu hale geldikten sonra bozgun askerin önüne düşüp te İstanbul'a ne yüzle avdet ederim*„ derdi. Fakat mütareke sıralarında Çatalcaya gidip orduyu görmek hevesine düştü. Sarayca istihzarât-ı lâzime de icra edildi ve beni KÂMİL PAŞA'ya gönderip birlikte gitmek üzere kendisinin de hazırlanmasını irade eyledi. O da derhal muvafakat ettiyse de ben henüz yanında iken NÂZIM PAŞA bagteten Hadımköyü'nden gelerek "*Bu mevsimde gidip te ne yapacak ? Hayvanların ayakları çvmurdan çıkmaz, orduyu gezemez. Ben saraya gider, keyfiyeti kendisine anlatırım*„ dedi. Bu suretle pâdişahı caydırdı.

§ Bir kaç gün sonra Âyandan Manastırlı İSMAİL EFENDİ füc'eten vefat ettiğinden Zât-ı şâhâne KÂMİL PAŞA'yı Âyanlığa tayin ederek tezkiresini benimle gönderdi. Müşarünileyh arz-ı teşekkürle beraber vaktiyle bunu hakan-ı sâbık ta teklif etmişse de kabul eylemediğini ve şimdi hiç sırası olmadığını beyan ederek mevki-i icraya koymadı. Sadaretten infisalinde nezdinde hıfzetmiş olduğu irade-i seniyyeyi MAHMUD ŞEVKET PAŞA'ya gönderip o da bilfiil makam-ı sadarette ve vükelâlıkta bulunanların âyanlığa tayini Kanun-ı esasî ahkâmına tevafük etmiyeceğinden bahisle tezkireyi bir tezkire-i hususî ile Saraya iade eyledi. Fakat hiç düşünmemiş ki ekser vükelâ bilfiil mevki-i memuriyette bulundukları esnada âyanlığa intihab olunmuşlardır.

§ 31 Teşrin-i evvel 328 tarihinde Bab-ı âliden akşamdan sonra vürûd eden mufassal Meclis-i vükelâ mazbatasında işin evveliyâtı ve NÂZIM PAŞA'dan âhiren gelen telgrafların münderecatı ve tavassut için düvel-i muazzamaya vuku bulan müracaatların semeresiz kalmış olması tafsîlen hikâye edildikten sonra mesâib-i harbiyyeye nihayet verilmiş olmak üzere tarafeyn kumandanları beyninde bir mütareke akdi ve müteakiben müzakerât-ı sulhiyyeye girişilmesi için Bulgar ordusu kumandanlığına emir verilmesi zımnında taraf-ı sadaretten Bulgaristan kıralına telgraf yazılması istîzan olunuyordu.

Telgraf yazıldığı halde Bulgarlar hareket-i askeriyyelerini tatil etmeyip Çatalca istihkâmları üzerine yürüyorlardı.

Kurban bayramından bir gün evvel Saraya gittiğimde büyük Binek taşı üzerinde Müşir FUAD PAŞA ile Başmâbeynci ile Seryâver

durarak uzaktan gelmekte olan top seslerini dinlemekte olduklarını gördüm. Esbabını sual ettiğimde düşmanın Çatalca istihkâmlarını dövmekte olduğu haberini aldım. Top sesleri akşama kadar müteza-yiden devam ederek cümlemizi ye's ve telâş içinde bıraktı. Akşam üzeri odamda otururken telefon çalındı. O gün Harbiye nezâretine gitmiş olan Seryaver SALİH PAŞA düşmanın mağlûben Çatalca'dan ric'at etmiş olduğu haber-i meserret-bahşâsını bildirdi. Ben de derhal gidip keyfiyeti Zât-ı şâhâneye tebşir ettim. Zavallı ihtiyar izhar-ı mesar eyledi.

Muvaffakiyet-i vâkıadan dolayı taraf-ı şâhâneden Başkumandan vekili NÂZIM PAŞA'ya taltifi hâvi aşağıdaki telgrafnâme yazılmıştı :

"Ordumuzun düşman hücumlarına karşı avn-i hakla gösterdiği sebat ve mukavemet benimle beraber bütün Osmanlıları mesrur etmiştir. Vatanı tahlis için ibraz edeceğiniz himmet ve gayret bugün düşman ayağı altında çiğnenen ülkemizi vaktiyle kanları bahasına teshir etmiş olan ecdadımızın ve meydan-ı ma'rekede yatan şühedâmızın ervahını da şâd edecektir. Pâdişahınızın ve umum milletin kalbi sizinle beraberdir. Sizden ve kumandanlarımızla efrad ve zabitânımızdan ve asker evlâdlarımdan sabır ve metanet beklerim. Efrad-ı şecaat-nihadımızın gayret-i dîniyye ve hamiyyet-i vataniyyelerini tamamen izhar ve namus-ı askerîlerini ikmal edecekleri zaman işte bu ândır. İşbu telgrafımızın bütün kıtaâta tebliğini tavsiye eder ve cümlenizi Cenab-ı Hakkın sa'n-ı samedânîsine emanet eylerim."

KÂMİL PAŞA bu telgrafnâmeyi takdir ile alıp *"Rüfekaya göstereyim de Bab-ı âli'den keşîde ettiririm"* diye beraber götürmüştü.

Harbin safahât-ı evveliyesinde gerek taraf-ı şâhâneden ve gerek başkitabetten ordulara teşcii hâvi bu yolda telgrafnâmeler yazılırdı.

§ KÂMİL PAŞA tarafından Bulgar kıralına çekilen telgrafnâmeye o vakte kadar cevap verilmemişken Çatalca mağlûbiyeti üzerine Bulgar Başvekilinden alınan telgrafnâmede mütareke müzakeresi için murahhasların tayinine intizar edilmekte olduğu bildirilmiştir. Bulgaristan ve Şarkî Rumeli vak'ası esnasında Bulgaristan henüz taht-ı tâbiiyyet-i Osmaniyyede bulunduğundan KÂMİL PAŞA doğrudan doğruya Prensle muhabere ederdi. Halbuki şimdi Bulgaristan ilân-ı istiklâl etmiş, Prens kıral sıfatını iktisab eylemiş ve bâhusus bu muharebede devlete ihraz-ı galebe etmiş olduğundan doğrudan doğruya Sadr-ı âzamla muhabereye tenezzül etmiyeceği bedihî idi. KÂMİL

PAŞA bunu düşünemiyerek bâlâ-pervazâne hareketi ile şu muameleye ma'ruz kaldı.

Bayramı günü alay ve muâyede resmi icra olunmayıp benim ihtarım üzerine Zât-ı şâhâne bayram namazını suret-i hususiyede Dolmabahçe câmiinde eda ettikten sonra elbise-i yevmiyeleri ile Saraya gelmiş olan vükelânın tebrikâtını alt kattaki büyük sofada ayak üzerinde kabul eyledi.

§ Bulgar Başvekilinin telgrafı üzerine Bab-ı âlice Başkumandan vekili NÂZIM PAŞA ile Hariciye Hukuk müşavirlerinden ŞADAN BEY'-in mütareke müzakeresine memuriyetleri istîzan edildi. Zât-ı şâhâne "*Böyle mühim bir iş için devletce ma'ruf olmayan bir adam nasıl murahhas tayin edilir? Ya Âyan reisi Ferid veya Ticaret nâzırı Reşid Paşa'yı tayin etsinler*„ diye beni Bab-ı âliye Sadr-ı âzam nezdine gönderdi. KÂMİL PAŞA, REŞİD PAŞA'yı intihab ederek ve murahhaslara verilecek ruhsatnâmeleri de yazdırarak taraf-ı şâhâneden imza olunmak üzere vesatet-i âcizânemle takdim etti. REŞİD PAŞA da benimle beraber Saraya geldi. Kendisi huzûra kabul olunarak ben de ruhsatnâmeleri imza ettirerek müşarünileyhe tevdi ettim. Arz-ı veda edip oda kapısından çıkarken Hünkâr arkasından "*Paşa, Edirne sana emanettir*„ diye bağırdı.

Murahhaslar şerait-i matlûbe dairesinde bir mütareke akdine Bulgar murahhaslarını ikna etmişlerse de REŞİD PAŞA Bab-ı âliye malûmat vermek üzere parafe edilmeksizin İstanbul'a gelmişti. Fakat imza için avdetinde Bulgar kumandanı ve başmurahhası GENERAL SAVOF mütareke müddetince Edirne'ye zahire idhali şartından nükûl ederek "*Bu bize ait değildir. İki hükûmet beyninde bilmuhabere kararlaştırmak lâzım gelir*„ demesine ve Bulgaristan hükûmeti ise bu şartla muvafakat göstermemesine mebnî Edirne açlığa ma'ruz ve sukuta mahkûm oldu. REŞİD PAŞA İstanbul'a avdetinde "*Evvelki mukavelenâmeyi parafe etmeden avdet eylememeli idim*„ diye izhar-ı nedamet eyliyordu. Fakat iş işten geçmişti. REŞİD PAŞA'nın bu takdirsizliğinin cezasını memleket çekti.

§ Mütareke akdinden sonra Bulgar, Sırp, Yunan ve Karadağ murahhaslarından mürekkep olarak müzakere-i sulhiyye için Londra'da bir konferans akdi karargîr oldu. Taraf-ı devlet-i aliyyeden birinci murahhas olarak REŞİD, ikinci murahhas olarak Berlin sefiri OSMAN NİZAMÎ PAŞA'lar memur edildikleri gibi üçüncü murahhaslığa da Âyandan DAMAD FERİD PAŞA intihab olunmuştu. Ertesi gün FERİD

Paşa'nın memuriyeti teahhur ederek yerine Bahriye nâzır vekili Salih Paşa'nın tayini arz ve istîzan edildi.

Ferid Paşa'nın teahhur-ı memuriyeti esbabını Kâmil Paşa'dan sual ettiğimde "*Kanun-ı esasî ahkâmında hiç bir sebeb ve bahane ile memalik-i şâhâneden yer terki câiz olamıyacağından ben gidersem arazi terkine bir veçhile muvafakat edemem*„ demesine ve hasb el-hal bu şartın icrası kabil olmayacağına binâen Ferid Paşa'nın memuriyetinden sarf-ı nazar kılındığını beyan eyledi. Paşanın dirayetine bir burhan daha !

Murahhaslar Londra'da içtima ile müzakerâta ibtidar etmişlerse de düvel-i müttefika Edirne ile beraber bütün Rumeli'nin ve Bahr-i sefid adalarının kendilerine terk ve tesliminde ve hududumuzun Enez ve Midya hattıyle tahdidinde ısrar ettiklerinden ve düvel-i muazzama da galip olan tarafın netice-i galibiyetinden istifade edemiyeceği hakkında kabl el-hal serdeyledikleri nazariyeyi ihmal ederek Rumeli'nin artık eski şekilde muhafazısı kabil olamayacağı beyaniyle Balkanlıların fikrine tarafdar olduklarından konferansta tarafeyn metalibinin telifi kabil olamadı. Bir taraftan da Edirne'de zahiresizlik yüzünden müzayeka iştidad ediyordu.

Kâmil Paşa öteden beri İngiliz tarafdarlığıyle müştehir ve bu meselede onların müzaheretine muntazır olduğu halde İngilizlerden hiçbir muavenet göremememesini İngiltere Sefiri Lavter [=Lowther]-in gevşekliğine hamlederek "*Nerede* Vayt [=White], *nerede* Küri [=Currie]*? Bu adam tenbel, tenperver*„ diye şikâyette bulunuyordu. Nihayet düvel-i muazzama Edirne şehri ile etrafı düvel-i müttefikaya terk olunmak ve Adaların mukadderât-ı âtiyesinin tayini kendilerine havale edilmek üzere akd-i sulh olunması hakkında devleti tazyike başladılar. Kâmil Paşa kabinesi de sarayda bir meclis-i umumî akdi ile işi ârây-ı umumiyeye vaz'etti.

Kâmil Paşa müzakerâtın hitamında devletlere verilecek cevaba dair tanzim etmiş oldukları kısa bir mazbatayı taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere bana tevdi etti. Ben de mazbatayı bittakdim imza buyurulduktan sonra götürüp kendisine iade ettim. Mecliste iftitah-ı kelâm olarak Sadr-ı âzam nâmına ve meselenin safahât-ı mühimmesini hâvi Hariciye nâzırı Gabriyel Efendi tarafından kıraat edilen iki kıt'a lâyiha vesâik-i tarihiyyeden olduğundan suretleri zîre derc edildi.

Meclis-i umumînin in'ikadından bir iki gün evvel Şehzâde VAHİDEDDİN EFENDİ saraya gelerek âtiyen muhalifîn için vesîle-i itiraz olmamak üzere bunların ileri gelenlerinden de bir kaçının akdolunacak meclise dâvet edilmesinin Sadr-ı âzam paşaya ihtar olunmasını arzetmişti. Zât-ı şâhâne de keyfiyeti Sadr-ı âzama iblâğ için beni Bab-ı âliye gönderdi. KÂMİL PAŞA, HAKKI ve MAHMUD ŞEVKET PAŞA'larla NECMEDDİN MOLLA BEY'in davet olundukları ve başkalarının davetine hacet olmadığını söyledi. Avdet ederken beni kapıya kadar teşyi ederek "*Artık âtisi filân kalmadı ; onlar bir fırka-i ihtilâliyye idi, merkezleri Selânik'ti ; Selânik gitti, onlar da defolup giderler*„ dedi.

Bu mecliste Sadr-ı esbak SAİD PAŞA hazır bulunduğu halde HAKKI ve MAHMUD ŞEVKET PAŞA'lar itizarı hâvi tezkire yazarak meclise gelmemişlerdi. Maliye nâzır-ı esbakı NÂİL BEY de Saraya kadar gelmişken kerîmesinin hastalığından bahisle meclis salonuna girmeyip gitti.

§ İkinci mâbeynci TEVFİK BEY'in yerine Bab-ı âlice intihab olunan firarîlerden REŞİD BEY her işe burnunu sokar ve daima menfaat peşinde koşar bir adam olduğundan ve her nasılsa Bab-ı âlice kendisine yüz verildiğinden [1] ziyade şımarmıştı. Mâbeyn müdiriyeti de uhdesinde bulunmak hasebiyle meclis günü ecnebi, Rum ve Ermeni ne kadar gazete muhbiri varsa saraya doldurmuştu. Meclisin hitamından sonra Başmâbeynci, Sadaret müsteşarı ve ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ bizim odada otururlarken Harbiye nâzırı NÂZIM PAŞA da geldi. Merdivenden inerken merdiven ayaklarında ve büyük sofada bu kalabalığı görünce Başmâbeynciye : "*Bu kıtipiyoz Firenkler kim ? Bunları saraya ne doldurdunuz ? Sarayı hemen hemen Abdülhamid zamanındaki saraya benzettiniz*„ dedi. Başmâbeynci de "*Bunları biz doldurmadık : sizin gönderdiğiniz İkinci mâbeynci doldurdu*„ diye mukabele etti. NÂZIM PAŞA sözünü esirgemez bir adam olduğundan bir kaç gün evvel de zât-ı şâhâneye mumaileyh REŞİD BEY için "*Bu b...ı saraya ne soktunuz*„ deyip kendisi de "*Onu biz sokmadık, siz gönderdiniz*„ demiş olduğunu Hakan-ı müşarünileyh bizzat nakletti. NÂZIM PAŞA bir müddet oturduktan sonra gitti ; benim de kendisini son görüşüm oldu.

[1] İttihad ve Terakki hakkında Akşam gazetesi ile neşrolunan Hâtırat o zaman Bab-ı âlice buna ne derece yüz verildiğini göstermektedir.

BAB-I ÂLÎ BASKINI

§ Askerî ve siyasî mağlûbiyetlerin tevâlisi ve İttihadçıların tahriki hasebiyle efkâr-ı umumiyede kabine aleyhine adem-i hoşnudî tezayüd etmekte ve hattâ KÂMİL PAŞA hakkında alenen tefevvuhâtta bulunulmakta olduğu işitiliyordu. Kabine âzası arasında da adem-i imtizac nümâyan idi. Dahiliye nâzırı REŞİD BEY'in NÂZIM PAŞA ile ve bâhusus GABRİYEL EFENDİ ile araları bozuk olup hattâ bir gün REŞİD BEY, Ticaret nâzırı MUSTAFA REŞİD PAŞA ile odama gelerek GABRİYEL EFENDİ'den şikâyette bulunduktan sonra "*Bir gün o sinir herifi kolundan tutup kapı dışarı atacağız*„ diyordu. Evkaf nâzırı ZİYA PAŞA dahi Sadr-ı âzamın harekât-ı lâkaydiyesinden şikâyette bulunuyordu. Bir gün de Sarayda vükelâ odasında Sadr-ı âzamla konuşurken Şeyh ul-islâm Efendi, ÂRİF HİKMET PAŞA'dan şikâyet ederek "*O babasının zamanında da* (ABDURRAHMAN PAŞA'nın) *bize neler yapmazdı, babasını doldurur doldurur üzerimize saldırtırdı*„ diyordu. Bu ahvâl arasında Meclis-i umumînin mukarrerâtı efkâr-ı nâsı üst tetiğe getirip birden bire patlak verdi.

§ Meclisin ertesi gün Zât-ı şâhâne, nezdinde Şehzâde ABDÜLMECİD EFENDİ olduğu halde beni çağırdı. Ordunun hâl-i galeyanda bulunduğuna dair bir binbaşı tarafından Çatalcadan şehzâdeye takdim olunan telgrafnâmeyi tevdi ederek Bab-ı âliye gidip Sadr-ı âzama irâe ile tedabir-i teyakkuzaya müsaraât eylemelerini irade etti. ABDÜLMECİD EFENDİ, "*Hey'et-i vükelâca verilecek cevabî nota müsveddesini kabl et-tebliğ bir kere biz de görelim ; bir mütaleamız olursa beyan edelim*„ demiş olduğundan bu babda da Sadr-ı âzamın fikrini istihsal etmemi ilâve etti. Otomobile binip Bab-ı âliye gittim ; vükelâ yemek yiyip Meclis salonuna avdetle yeniden müzakereye başlamış olduklarını söylediler ve vürûdumu Sadr-ı âzama haber verdiler. Bir çeyrek saat kadar intizardan sonra Sadr-ı âzam gelerek makamına oturdu. Ben de pencere önünde bulunan yanındaki koltuğa oturdum. Evvelâ nota müsveddesi hakkında şifahî olan iradeyi tebliğ ettikte, Sadr-ı âzam bunun kabil-i icra olamayacağını bildirdi. Ba'dehu telgrafnâmeyi vererek "*Mütalea buyurun da onun hakkındaki irade-i seniyyeyi de tebliğ edeyim*„ dedim. Kendisi telgrafnâmeyi okurken hâricen bir gürültü işitildi. Başımı pencereye çevirince önlerinde irili ufaklı çocuklar olduğu halde sarıklı sarıksız bir takım adamların tekbir alarak Bab-ı âliye doğru gelmekte olduklarını gördüm. Sadr-ı

âzama "*Bu gün miting mi var? Ellerindeki bayraklarla bir çok adamlar Bab-ı âliye doğru geliyorlar*„ dedim. "*Yok öyle bir şey*„ diyerek telgrafnâmeyi okumaya devam etti. Fakat gittikçe gürültü artıyordu. Başını çevirip te baktığımda "*İçeriye girmek üzere parmaklıklara tırmanıyorlar efendim, parmaklıklardan aşıyorlar*„ deyince "*Haber veriniz de kapıları kapasınlar*„ dedi. Düşündüm ki bunların erbab-ı kıyam olduklarına şüphe yok ; ibtida Sadr-ı âzamın odasına hücum edecekleri de muhakkak şu halde durmak nefsimce büyük tehlikeyi mûcib. Hemen haber vermek bahanesiyle odadan çıktım; aradaki odada kapı ağaları ve hademeler toplanıp "*Bu başımıza gelenler nedir !*„ diye ağlaşıyorlardı. Hariçteki büyük sofada da şangır şangır camlar kırılıyor, silâhlar atılıyordu. Deniz tarafındaki elçi odasına gittim ; orada Maliye nâzırı ABDURRAHMAN EFENDİ ve Telgraf ve Posta nâzırı MOSOROS KİKİS BEY ile Doyçe Bank direktörleri ve Almanya sefareti Baştercümanı avans müzakeresiyle meşgul oluyorlardı. Odaya girince bir köşeye sığınarak netice-i hâle intizar eyledim. Sofadan daha şiddetli silâh ve "*Ay*„ diye birinin feryadı işitildi. Odacılar gelip Harbiye nâzırı NÂZIM PAŞA'yı vurduklarını haber verdiler. Gerçi Bab-ı âlide bulunan asker yetiştiyse de Nallı-mescid önünde silâh çatarak hiç bir harekette bulunmadı.

MOSOROS KİKİS BEY de "*Ah, madam şimdi Pariste bu vak'ayı duyarsa benim için kim bilir ne kadar telâş eder*„ diye oda içinde dolaşıyordu. Bir müddet sonra Şeyh ul-islâm Efendi ile REŞİD BEY de bizim bulunduğumuz odaya geldiler. Şeyh ul-islâmın hal ve tavrında bir eser-i telâş görünmüyordu.

Odacılar TAL'AT ile ENVER BEY'lerin Sadr-ı âzamın yanına gelerek kendisine istifa teklif eylediklerini ve ENVER BEY istifanâmeyi alıp Saraya götürdüğünü haber verdiler. Ondan sonra hariçteki gürültü azaldı. Bu aralık KÂMİL PAŞA beni nezdine çağırıp "*Enver ile Tal'at geldiler, istifa teklif ettiler. Yazdığım istifanâmede 'cihet-i askeriyyeden vuku bulan teklif üzerine, diye yazmış olduğum halde 'ahali, tabirini de ilâve ettirdiler*„ dedi ve evvelce kendisine tevdi ettiğim telgrafnâme yi iade eyledi. Bu KÂMİL PAŞA ile son mülâkatım oldu. Okunmaz bir yazı ile yazılmış olan istifanâmenin sureti berveçh-i âtidir :

Huzûr-ı Âli-i Hazret-i Pâdişâhî [1]

Ahali ve cihet-i askeriyyeden vuku bulan teklif üzerine huzûr-ı şâhânelerine istifanâme-i âcizânemin arzına mecbur olduğum muhat-ı ilm-i âli buyuruldukta ol babda ve katıbe-i ahvalde emr ü fermân hazret-i veliyy ül-elmr efendimizindir. 10 Kânun-ı sâni 328.

Sadr-ı âzam Kâmil

***

TAL'AT PAŞA istifanâmesini yazıp vermesini KÂMİL PAŞA'ya sert bir sesle teklif etmiş olduğunu söylerdi.

O gün İttihad hatiblerinden ÖMER NACİ dahi ayrıca KÂMİL PAŞA'nın yanına giderek "*Kâmil Paşa, sen bize karşı muhalif bulunmayıp ta bizimle ittihad etmiş olaydın sonuna kadar sadr-ı âzamdın ; niçin bunu yaptın?*„ demesi üzerine KÂMİL PAŞA'nın "*Haydi, haydi*„ diye eli ile işaret ederek kendisini kovmuş olduğunu da rivayet eylediler.

§ Bir müddet sonra Başmâbeynci HALİD HURŞİD BEY, refakatinde ENVER BEY olduğu halde gelerek istifanın kabulünü KÂMİL PAŞA'ya ve MAHMUD ŞEVKET PAŞA'nın sadaret için davet olunduğunu da rüesây-ı İttihada tefhim etti. Ben, Başmâbeynciye giderken beni de birlikte götürmesini söyledim ; o da TAL'AT PAŞA'ya söyleyip muvafakat eylediğinden bir buçuk saat kadar mevkufiyetten sonra çıktım. TAL'AT PAŞA önümüze düşerek büyük sofaya kadar bizi götürdü. Sofa kalabalıktan tahliye edilmişti. O sırada İstanbul muhafızı Ferik MEMDUH PAŞA'nın kapıdan içeriye girmekte olduğunu gördük. TA'LAT PAŞA, NÂZIM PAŞA'nın vurulduğunu söyleyince "*Ah!*„ diye feryad etti. Binek taşının önü o kadar kalabalıktı ki inmek ve yol bulup gitmek mümkün değildi. Kalabalık içinde hiç tanımadığım bir adam "*Gel Fuad Beyim, seni çıkarayım*„ diye beni kucaklayıp Binek taşından aşağı indirdi. HALİD HURŞİD ve ENVER BEY'lerle beraber otomobille saraya gittik.

ENVER BEY yolda "*Bizim maksadımız Nâzım Paşa'yı vurmak değildi ; bir yanlışlık olarak vuruldu*„ diyordu.

Rivayet olunduğuna göre İttihadçılar müşarünileyhe hükûmeti devirip kendisinin sadarete getirilmesini teklif ve muvafakatini istih-

[1] "ye„ kelimesini unutmuştur.

sal eylemişler. Fakat kendisi, işin böyle muhaceme ve mukatele suretiyle icrasına tarafdar olmadığından gürültüyü duyunca tehevvürle yerinden fırlayarak sofa kapısının önüne çıkmış ve muhacimlere karşı "*P....ler siz, beni aldattınız ; bana verdiğiniz söz böyle miydi ?*„ diye itâle-i lisana başlamasına mebnî öte taraftan atılan bir kurşunun isabetiyle derhal vefat etmiştir. Bilâhara TAL'AT PAŞA da "*Biz ona sadaret teklif ettik*„ derdi.

§ Saraya vürûdumda Zât-ı şâhâneye abdest almak üzere kolları sıvalı olduğu halde daire-i hususiyedeki sofada tesadüf ettim. Beni görünce boynuma sarılarak muhabbetle kucakladı. Vak'anın suret-i cereyanını sordu. Mahdumları ZİYAEDDİN ve NECMEDDİN EFENDİ'ler de pederlerinin harekâtını taklid ettiler. O sırada MAHMUD ŞEVKET PAŞA'nın vürûdunu haber verdiler. Hünkâr kendisini kabul edip Harbiye nezâreti inzimamıyle ve rütbe-i müşîrî ile mesned-i sadareti uhdesine tevcih etti. Fakat aralarında bir ihtilâf zuhûr eyledi. SULTAN REŞAD, CEMALEDDİN EFENDİ'nin meşîhatta ibkasını istiyordu. MAHMUD ŞEVKET PAŞA da sâbık kabinenin Şeyh ul-islâmının kendi aralarında bulunmasını tecviz etmeyerek muhalefette bulunuyor ve meşîhata Şerîf ALİ HAYDAR BEY'i sevk ediyordu. Zât-ı şâhâne de onu kabul etmek istemiyordu. Ben işi kısa kesmek için "*Ali Haydar Bey tarîk-i ilmiyyeden olmayıp rütbe-i bâlâ ricalinden olduğundan meşîhata tayini nasıl olur?*„ dedim. Onun üzerine Şeyh ul-islâm tayininin ertesi güne tâliki ve sadaret hattının o akşam götürülmesi karargîr oldu. MAHMUD ŞEVKET PAŞA bunu unutmayıp ara sıra "*O akşam siz bana zahir olmadınız*„ derdi.

§ Hattı hazırlamak üzere odama giderken merdiven başında Şehzâde ABDÜLMECİD EFENDİ'ye tesadüf ettim. "*Zât-ı şâhâneye söyleyiniz, bana müsaade buyursunlar, şimdi bir ata binip gideyim, oradaki kalabalığı dağıtayım*„ diyordu. Ben "*Aman Efendi hazretleri, iş bu dereceye geldikten sonra öyle bir teşebbüs yalnız şahsınızı değil, saltanatı da tahr-ı tehlikeye kor*„ diyerek yanından ayrıldım. Efendi de bunu unutmayarak "*Ben gidip ahaliyi dağıtacaktım, Başkâtib mâni oldu*„ diye şuna buna söylemiştir.

§ Artık o hengâmede alay yapılamıyacağından Sadr-ı âzam ve ENVER BEY'le birlikte otomobile binerek ve hatt-ı hümâyunu da hâmil olarak geceleyin Bab-ı âliye gittik. MAHMUD ŞEVKET PAŞA alaylık elbise iktisâ etmeyip elbise-i yevmiyyeyi lâbis idi. Bab-ı âli önüne varınca ahali "*Ah Mahmud Şevket Paşa, Edirnemizi kurtar*„

diye bağrışarak ve otomobili tekerleklerinden tutup kaldırarak Bab-ı âli avlusuna soktular. İçinde bulunanlardan benden gayrisi asker olduğundan fırlayıp Binek taşı'na atladılar. Ben bittabiî onların hareketine imtisal edemiyerek otomobil içinde kaldım. Bazı kimseler "*Menşur getiriyor, yol açınız !*„ diye bağrıştıklarından bir parça yol açılıp beni otomobilden çıkardılar. Halk hâlâ "*Mahmud Şevket Paşa, Edirnemizi kurtar*„ diye feryad ediyorlardı. ABDÜLMECİD EFENDİ gelip te o hâli görmeliydi.

KÂMİL PAŞA ve sair vükelâ Sadaret odasında mevkuf bulunuyorlardı. İttihad ve Terakkiye mensup vükelây-ı sâbıka içlerinde merhum SAMİH RİFAT BEY bulunduğu halde Arz odasının kapısı önünde dizilmişlerdi. MAHMUD ŞEVKET PAŞA "*Bir an evvel hattı okutalım da ahaliye bir kaç söz söyliyerek şu kalabalığı dağıtayım*„ diyordu. Fakat ortada hattı okuyacak kimse görünmüyordu. Müsteşar ve Âmedçinin evlerine birer çavuş gönderek davet ettikse de gelen olmadı. MAHMUD ŞEVKET PAŞA istîcâl etmekte bulunduğundan "*Her ne kadar muvafık-ı usûl değilse de bu, ahval-i fevkalâdedir ; ben okurum*„ dedim. Bir taraftan hat okunurken bir taraftan da halk "*Kahrolsun Kâmil Paşa*„ diye bağırıyordu. Kendisi oturduğu odadan bu sözleri işitiyordu. Hattın hitam-ı kıraatında dua edecek kimse bulunmadığından Binek taşı üzerinde Kastamonu meb'us-ı sâbıkı İSMAİL MÂHİR EFENDİ gözüme ilişerek yakasından tutup getirdim ve "*Hoca, bir dua et*„ dedim. O da başını gözünü yararak öyle bir dua etti ki mislini bir daha kulaklar işitmesin.

MAHMUD ŞEVKET PAŞA orada ahaliye bir hitabe îrad ve bir an evvel dağılmalarını ihtar eyledi. Kalabalık yavaş yavaş dağıldı. Arz odasına avdetimde MAHMUD ŞEVKET PAŞA kendi kabinesinde Maarif nâzırı olan ŞÜKRÜ BEY'i karşısına alarak yeni kabine listesini tanzim ediyordu. Ben veda edip giderken DAMAD ŞERİF PAŞA'nın tahliyesini TAL'AT BEY'den rica ettim. O da derhal muvafakat eyledi. Evkaf nâzırı ZİYA PAŞA'yı da kendiliğinden tahliye etti. KÂMİL PAŞA ile vükelây-ı sâire benim orada bulunduğum müddetçe hâl-i mevkufiyette bulunuyorlardı. Sonradan KÂMİL PAŞA'yı ve Dahiliye ve Maliye nâzırlarından maada vükelâyı konaklarına göndermişlerdi. DAMAD ÂRİF HİKMET PAŞA ile Nâfıa nâzırı ZİYA BEY ise o gün hiç gelmemişlerdi.

Esnây-ı avdette ENVER BEY yanıma gelerek "*Ben sizinle beraber gideceğim. Bab-ı âliye giderken Zât-ı şâhâne 'Başkâtibi sana emanet*

ediyorum, nasıl götürüyorsan yine öylece getireceksin' buyurdular„ deyip otomobile birlikte binerek Saraya kadar geldim. Yolda bana *"Bu işte ben tesadüf kabilinden olarak bulundum. Sabahleyin askere talim ettirmek üzere Maslak cihetlerine gitmiştim. Oradan atla Eyub ve İstanbul tarikleriyle avdet ediyordum. Nuruosmaniye'den geçerken bu cemiyete rast geldim. Beni de önlerine katarak getirdiler„* dedi. Bu sözler bana Sadr-ı esbak HÜSREV PAŞA'nın *"Kim inanır Ragıb Ağa! Kim inanır Ragıb Ağa!„* fıkrasını ihtar etti [1].

§ Ertesi gün MAHMUD ŞEVKET PAŞA Saraya gelerek yeni Hey'et-i vükelâ listesini getirdi. Makam-ı meşihata da Fetvâ emini ESAD EFENDİ tayin olunarak Sadr-ı âzam ile birlikte alayla Bab-ı âliye azimet ettiler.

NÂZIM PAŞA'dan münhal olan Başkumandanlık vekâletine de Erkân-ı harbiyye-i umumiyye reisi İZZET PAŞA tayin kılındı.

KÂMİL PAŞA'nın infisalinin ertesi günü Seryâver SALİH PAŞA müşarünileyhin konağına gönderilerek mühr-i hümâyun aldırıldı. KÂMİL PAŞA yatakta olduğundan SALİH PAŞA taraf-ı şâhâneden tebliğ-i selâm ile sebeb-i îzamını istifsar-ı hatır şeklinde göstermişse de mührü iadeye davranmadığını görünce *"Hazır gelmişken mühr-i hümâyun da iade buyrulsa„* demiş. *"Ben iyi olunca gelir bizzat takdim ederim„* demesi üzerine *"Halefinize îta buyurulacağı cihetle bu gün iadesi lâzımdır„* diyerek mührü almaya mecbur olmuştur.

§ Kâmil Paşa üç beş gün sonra Başkitabete bir tezkire yazarak Mısır'a azimet edeceğini bildirdi. Tezkire-i mezkûrenin sureti zîre derc edildi:

Mâbeyn-i Hümâyun Başkitabet-i celîlesine

Mukadderât-ı ilâhiyyeden olan vak'a-i mâziyyeyi takip eden muamelât-ı acibenin tesirâtına inzimam eden ahvâl-i havâiyye zaten zebûn olan vücûd-ı âcizânemi pek sarsmış olduğundan etibbânın tedavisi tahtında bir hafta müddet esir-i firaş kaldıktan sonra ifakata yüz tutmuş ve her ne hal ise iyileşmiş isem de gereği gibi kesb-i ifakat için tebdil-i havaya etibbâ lüzum göstermiş olmalariyle bakiyye-i hengâm-ı şitayı Mısır'da geçirmek üzere müsaade-i seniyye-i şâhâne ile binnennihi teâlâ bu gün azîmete niyet edip bu münasebetle hâk-i pây-ı hümâyun-ı cenâ-

[1] Bu fıkra *"Maruf simalar„* unvanlı eserimizin Hüsrev Paşa makalesinde münderiçtir.

b-ı şehriyârîye cebin-sây-ı ubûdiyyet olmak emelinde olduğum halde bu farîzanın îfasında şayed şeref-müsûle nâiliyyet-i kemterânem teessürât-ı şâhâneyi tecdid eder mütaleasına binâen takdîm-i arîza ile iktifa ve her halde velinimet-i bîminnetimiz zât-ı şevket-simât efendimiz hazretlerini Cenab-ı Hakkın savn-i samedânîsine ıtâ eylediğimin südde-i seniyye-i mülûkâneye arzı babında irade hazret-i men lehü'l-emrindir.

22 Kânun-ı sânî 1328
Sadr-ı sâbık
Kâmil

Zât-ı şâhâne tebliğ-i selâm için Ceyb-i hümâyun kâtibi HAKKI BEY'i vapura göndermiş ve yüz yirmi lira da ihsan yollamıştır.

§ Bab-ı âli vak'ası esnasında İttihada mensup ve Istabl-ı âmirede müstahdem bazı kimseler Saraya gelerek taraf taraf İkinci mâbeynci REŞİD BEY'i aradıklarını ve mumaileyhin ihtifa eylemesi cihetiyle ele geçirilmediğini Bab-ı âliden avdetimde söylediler. Bir iki gün sonra meydana çıkıp zabıtaya teslim-i nefs ederek Avrupa'ya azîmetine müsaade olunmuş ve bu suretle yakasını kurtarmıştır.

***

1. ZEYİL

BALKAN MUHAREBESİ NETİCESİNDE TALEB-İ SULH OLUNMASI LÜZÛMUNA DAİR MECLİS-İ VÜKELÂ MAZBATASI SURETİDİR:

Malûm-ı âli olduğu üzere Bulgaristan ve Sırbistan ve Yunanistan ve Karadağ hükûmetleri Rumeli vilâyâtını istilâ için beyinlerinde sene-i hâliye iptidasından beri akdettikleri ittifak-ı hafî mucibince istihzarâtta ve müteakiben seferberlikte bulunmaları üzerine Devlet-i Osmaniyyece dahi Rumelide bulunan ve oraya nakli mümkün olan kıtaâtın seferberîye vaz'ı ile sevkine mübaderet edilmiş ve müddet-i kalîle zarfında tecavüzât ve muhasamâta başlayan hükûmât-ı mezkûre ordularına müstaînen billah mukabele etmesi için orduy-ı hümâyuna bizzarûre emir verilmişti. Henüz lâyıkıyle anlaşılamayıp muharebenin hitamından sonra tahkikat icrası tabiî olan esbabdan dolayı ordularımızın kuvve-i maneviyyesi her nasılsa haleldar olarak Şark ordumuz Kırkkilise'den ric'at ettikten sonra mezkûr ordu Birinci ve İkinci Şark ordusu namiyle ikiye taksim ve Birinci Şark ordusu Karağaç ve Lüleburgaz hattında ve İkinci Şark ordusu Vize hava-

lisinde tahşid edilip ordunun muhtel olan intizamının iadesine çalışılarak bir dereceye kadar muvaffakiyet hâsıl olmuş ve 15 Teşrin-i evvel 1328 tarihinde bilibtidar ordunun bütün cephesinde dört gün devam eden muharebede İkinci Şark ordusu harekât-ı taarruziyesinde muvaffak olarak hayli ilerlemiş ve Birinci ordu da mevkiini muhafaza etmiş olduğu halde muharebenin üçüncü günü Birinci ordunun sol cenahı ihataya maruz kalacağı anlaşılması üzerine Çerkezköyü'nde ele geçen dokuz tabur ve bir batarya top mezkûr cenaha âcilen sevk olunmuş iken kolordulara esbab-ı mücbireye müstenid olmaksızın ve Karargâh-ı umumîden sorulmaksızın Birinci kolordu kumandanlığınca ric'at emri verildiği iş'ar-ı vâkiden münfehim olmasiyle sebat etmeleri hakkında teblîgat îfa olunduğu halde kıt'aların çekilmekte bulunduğu anlaşıldığından evvelce işgal eyledikleri hattan on beş yirmi kilometre kadar geride tevkif edilmişlerse de mezkûr ordunun ekser kıtaât ve efradı bu hatta durmayarak daha gerilere çekilmekte oldukları ve kolordunun kuvvetleri pek ziyade tenakus eylediği ve bu suretle mezkûr ordunun intizamına halel geldiği iş'arât-ı vâkıadan müsteban olup Vize havalisinde epice ilerlemiş olan İkinci Şark ordusunun muvaffakiyetinden istifade imkânı münselip olmuş ve diğer taraftan Bulgarların sol cenahımıza karşı sevkiyat-ı askeriyye icra etmekte oldukları istihbar edildiği gibi Seyidler istasyonuna kadar ilerlemeleri dahi ordunun sol cenahını tehdid etmekte ve Bulgarların sevkiyat-ı askeriyyesi sağ cenahımız karşısında, diğer mahallerdeki kuvvetlerini ordumuzun sol cenahı önünde toplamakta olduklarını irâe eylemekte bulunmuş olduğundan ve Birinci Şark ordusunun ahvâl-i mesrûdesine nazaran böyle hatt-ı ric'ati üzerine tevcih olunacak bir kuvvete mukavemet edemiyeceği zâhir bulunduğundan ordunun inhizamına yahut esaretine mahal kalmamak üzere Çatalca hatt-ı müdafaasına çekilmeye karar verilerek evâmir-i lâzime îta kılındığı ve ordunun bu hatta muntazaman çekilmesine muvaffakiyet hasıl olursa avn ü inayet-i rabbaniyye ile bu istihkâmatın arkasında muhafaza-i mevki edilmesi mümkün görülmekte olup bu ahvâl ve vaziyete nazaran Çatalca hattının müdafaasında henüz harben dûçar-ı inhizam olmamış bir kuvve-i askeriyye elimizde bulundurulmuş olduğu cihetle bundan bilistifade bu işe bir netice verilmesi lüzûmunu Harbiye nâzırı ve Başkumandan vekili NÂZIM PAŞA'dan alınan 19—20 ve 20 Teşrin-i evvel 328 tarihli iki kıt'a telgrafnâmede bildirilmesi üzerine muhasamât-ı hâzıranın tatili için hükûmet-i seniyyenin ista-

tükonun muhafazası esası üzerine vuku bulacak tavassutu kabule müheyyâ olduğunu düvel-i muazzamaya bildirmeleri zımnında süferâmıza talimât-ı lâzime verilmiştir. Müşarünileyh NÂZIM PAŞA'dan müteakiben vârid olan 21 Teşrin-i evvel 328 tarihli telgrafnâmede harbe nihayet verilmek üzere îcab eden teşebbüsât-ı siyasiyyenin bilâ ifâte-i vakt icrası lüzûmu dermeyan olunmasına binâen düvel-i muazzamanın tesrî-i tavassutu ile tatil-i muhasamât eylemesi ve Bulgar ordusunun İstanbul'a duhûlüne meydan verilmemesi zımnında süferâmıza tekrar teblîgat icra olunmakla beraber tavassut hususunda düvel-i muazzama Fransa hükûmetini tevkil ettiklerinden buradaki Fransa sefirine dahi müracaât ve diğer sefirlere de malûmat îta edilerek muavenetleri taleb ve teblîgat-ı ma'rûze bitte'kid netice-i muntazıra istîcal olunmuştur. Müşarünileyh NÂZIM PAŞA'dan 24 Teşrin-i evvel 328 tarihinde gelip tarih-i mezkûrda Meclis-i vükelâda mütalea olunan ve 23 Teşrin-i evvel 328 tarihinde yazıldığı âhiren alınan diğer tahrirâttan anlaşılan tarihsiz ve numarasız tahrirâtta Şark ordumuz Çatalca hatt-ı müdafaasına çekilmekte olup askerin kuvve-i maneviyesi muhtel olmuş ve toplarımızın bir çoğu elden çıkmış idüğü ve zâten hâl-i metrukiyette kalmış olan Çatalca hattını şu bir kaç gün içinde usûl-i cedîdeye tevfîkan berveçh-i matlûb ihkâm ve teslih mümkün olamıyacağı ve zaten şimdi adeden bize fâik olan düşman Makedonya'da serbest kalan kuvây-ı askeriyyesini şimendiferlerle bu tarafa celb ederek tefevvuk-ı hâzırını tezyid edebileceği ve buna mukabil bizim Şarkî Anadolu'dan ancak on beş yirmi güne kadar getirebileceğimiz on beş bin kişilik bir kuvve-i imdadiyye ile ihraz-ı tefevvuk etmekliğimiz kabil olamıyacağı cihetle Çatalca hattında yapılacak muharebenin neticesi meşkûk ve bilâkis böyle bir muharebe neticesinde ordunun büsbütün dağılması ve düşmanın maazallah bilfiil pâyitahta girmesi gibi pek elîm ve vahîm ahvâl tahaddüs etmesi muhtemel olduğundan ve şimdiye kadar yaptığı müteaddid hurûclarda muvaffak olan Edirne mevki-i müstahkemi ile beraber İşkodra, Manastır, Yanya ve Selânik mevkileri daha elimizde iken ve Bulgar ordusu İstanbul'un yakınında bulunan Çatalca önlerine kadar gelip payitahta karşı bir vaz'-ı tehdid almadan ve Edirne vilâyetinin büyük bir kısmını henüz yed-i zâptına geçirmeden ve ordumuz bütün bütün dağılmadan evvel devletçe harbe nihayet verilmesi ahval ve şerait-i hâzıra tahtında en sâlim bir hareket görülmekte olmasına nazaran hükûmet-i seniyyenin iktiza eden teda-

bir-i siyasiyeyi ittihaz etmesi taht-ı vücupta bulunduğu beyan olunduğu gibi Hariciye nezâretinden bu sırada gelip kezalik Meclis-i âcizânemizde okunan 24 Teşrin-i evvel 328 tarihli tezkirede Fransa reis-i nüzzârı ve Hariciye nâzırı MÖSYÖ PUANKARE [=Poincaré]'nin istediğimiz şekil ve surette müdahalenin gayr-i kabil olduğunu ve muharibler beyninde muhasamâtın terki ve şerait-i sulhiyyenin tayini zımnında tarafımızdan vâki olacak tavassut talebini nazar-ı itibara alabileceğini ifade eylediği Paris sefaret-i seniyyesinden cevaben bildirilmesi üzerine nâzır-ı müşarünileyhin teklifi veçhile hükûmet-i seniyyenin muhasamâta derhal nihayet verilmek ve şerait-i sulhiyye tayin edilmek üzere düvel-i muazzamanın tavassut-ı müştereklerini taleb ettiği mealinde Paris sefirimize cevap yazılmakla beraber buradaki Fransa sefiri BOMPAR [=Bompard]'a da tebliğat icra edilmiş ve bu cevap diğer büyük elçilerimize de tamimen bildirilmiş olduğu ve evvelce verilen talimât üzerine gelen cevablardan anlaşılacağı veçhile İngiltere Hariciye nâzırı SİR EDVAR GREY [= Edward Gray] müzakerât-ı sulhiyenin kararlaştırılmasından evvel bir mütareke akdine lüzum olduğu ve bu ise tarafeynin meydan-ı harbe kuvve-i muavene göndermemeyi taahhüd eylemesiyle kabil olabileceği hakkında fikr-i zâtîsini dermeyan ve Rusya Hariciye nâzırı MÖSYÖ SAZANOF ise Bulgaristan hükûmetinin Edirne'nin teslîminden evvel müsalehaya girişmemek fikrinde olduğunu ve Bulgarlara söz anlatmak mümkün olup olamayacağı meşkûk bulunduğunu ve Makedonya'nın muhasımîn beyninde taksimi ile Arnavutlukta taht-ı hâkimiyet-i hazret-i pâdişahîde bir muhtariyet-i idare tesis olunabileceğini ihsas ettiği ve düvel-i muazzama hariciye nâzırlarının ifadâtına ve buradaki sefirlerin nütaleâtına nazaran düvel-i muazzamanın ilân-ı harbten mukaddem vukubulan heyânatı hilâfına olarak Balkan hükûmetlerinin bir çok yerleri işgal etmelerinden dolayı Balkanlarda istatükonun muhafazası artık mümkün olamıyacağı fikrinde bulundukları ve Avrupay-ı Osmanînin kâmilen değilse bile kısm-ı âzamının hükûmât-ı mezkûre beyninde taksimi ihtimalini müsteb'ad görmedikleri istidlâl olunmakta ve bu işten mümkün mertebe az zarar ile kurtulabilmek ancak Çatalca hatt-ı müdafaasında ve Edirne mevki-i müstahkeminde mukavemet ederek düşmanımızı hiç olmazsa gereği gibi yorup müsalehaya imâle etmeye mütevakkıf bulunmakte olduğundan bu cihetlerin Başkumandan vekili NÂZIM PAŞA'ya suret-i mahsusada tebliği lüzûmu beyan olunduğundan müte-

kaidîn ve müstahdemîn-i erkân ve ümerâ ve zabitân-ı askeriyyeden mazbut ül-esâmi otuz kadar zât hazır olduğu halde cereyan eden mubahesât neticesinde bir taraftan teşebbüsât-ı siyasiyyede bulunmakla beraber Hariciye nezâretinin tezkiresi ile Petersburg sefaret-i seniyyesinin tezkire-i mezkûrede suret-i mütercemesi merbut telgrafnâmesinin müşarünileyh NÂZIM PAŞA'ya tebliği ile mukavemet menâfi-i vataniyyeye ne derece muvafık ve aksi ise ne kadar muzir ve vahim olacağı müşarünileybimce anlaşıldıktan sonra ordu hey'eti ile bilistişare vâki olan mütaleâtın muvazzahan bildirilmesi lüzûmunun müşarünileyhe tavsiyesi ve ordunun kuvay-ı maddiyye ve maneviyyesinin tezyîdi için bazı tedabir ittihazı kararlaştıralarak bu babda tanzim olunan zabıtnâme salif ül-arz tahrirât ve tezkire ve telgraf tercümesi ile maan ve Ağır topçu müfettiş-i umumîsi Mirliva İBRAHİM PAŞA'ya tevdîan NÂZIM PAŞA'ya gönderilmişti. Müşarünileyhden cevaben gelen 25 Teşrin-i sâni 328 tarihli tahrirâtta Çatalca hattına doğru çekilmekte olan Birinci ve İkinci Şark ordularının mecmû-ı kuvveti kırk elli bini tecavüz etmemekte olduğu gibi İstanbul'dan gönderilecek top ve obüslerin teşkilâtı mefkud ve eski obüslerin kıymet-i harbiyyeleri sıfır derecesinde bulunduğundan ve elyevm Şark ordusunun elinde kalan topçu bataryaları zabitânı hayliden hayliye zâyi olduğundan ve gönderileceği beyan edilen altmış beş bin kişilik kuvvet gayr-i muallem efraddan olduğu cihetle bunların zaten kuvve-i maneviyyesi muhtel olmuş olan Şark ordusu üzerinde bir aksülamel husûlüne muvaffak olmaları ve bir faide temin etmeleri muhtemel görülmediğinden ve ordunun şimdiye kadar geçirdiği ahvâl, bir mağlûbiyet neticesi olmaktan ziyade askerin esbab ve avâmil-i muhtelife tesiri ile kuvve-i maneviyyesi bozulup bilâ lüzûm dağılmasından ileri geldiğinden ve kuvve-i maneviyyedeki bu tezelzül bütün orduda umumî bulunduğundan ve iki üç günden beri zuhûr eden dizanteri ve şüpheli hastalık alâimi dahî ordunun hâl-i perişanîsini büsbütün tezyîde sebeb olacağı şüphesiz bulunduğundan ve Bulgar ordusunun mühim bir kuvvetini Yunan donanmasiyle müttehiden Bolayır hattına sevk ederek Çanakkale'nin istihkâmâtının gerisini almaya çalışması da muhtemel olduğundan bu ahvâl ve şerâit dahilinde Çatalca hattının müdafaasına gayret olunmakla beraber orada icra edilecek muharebenin neticesi meşkûk olduğu ve evvelki tahrirâtta münderiç mütaleâta orada mevcud erkân ve ümerâdan davet ve cem olunan zevât tarafından tamamiyle iştirak edildiği bildiril-

miştir. Müşarünileyh NÂZIM PAŞA tarafından ve müteakiben ve memûren îzam olunan Başkumandan vekâleti muavini ve Bahriye nâzırı vekili SALİH PAŞA, Erkân-ı harbiye reisi Ferik MEHMED HÂDİ ve Başkumandanlık erkân-ı harbiye reis-i sânisi PERTEV ve Şark ordusu erkân-ı harbiyesi reis-i sânisi ALİ RIZA PAŞA'lar tarafından müştereken verilen takrirde elyevm ordunun İstanbul'da bulunan ihtiyat cephânesi on dört bin atımdan ibaret olmasiyle bunlar Çatalca hattında cem olunacak toplara taksim edildikte her topa yüz atım isabet edeceği ve bu kadar cephâne ile iki günden ziyade muharebe etmek mümkün olmadığı ve bundan başka Çatalca hattında bulunan kıtaât-ı askeriyye meyanında hüküm süren kolera tevessü etmekte olup birinci günü iki musap, ikinci günü de üç musap olduğu halde üçüncü günü otuz beş ve dördüncü günü de elli beş musap vuku bulduğu ve buraya gelen efrad içinde dahi iki gün zarfında elli musap görüldüğü ve hâl-i tedafüde bulunan ve mahallini tebdil edemiyeceği derkâr olan bir orduda kolera zuhûru pek vahim netâyic hasıl edeceği beyan edilmiş ve filhakika koleranın gittikçe tevessü etmekte ve yüzlerce musap ve vefat vuku bulmakta olduğu NÂZIM PAŞA'nın iş'arât-ı âhiresinden müsteban olmuştur. Mütekaidîn ve müstahdemîn-i rical-i askeriyyemizden bazılarının orduy-ı hümâyunun ahval-i maddiyye ve maneviyyesinin bilcümle islâhı ile Çatalca'nın temin-i müdafaası mümkün olacağını beyan etmekte oldukları anlaşılmasına ve her ihtimale karşı Ayastafanos-Küçükköy hattında ikinci bir mevki-i müdafaa ihzarı ve hamiyyeten arz-ı hizmet etmekte olan mütekaidîn ve müstahdemîn-i erkân ve ümera ve zabitândan münasiblerinin bu hattın tesisinde istihdamları vârid-i hatır olacağı Harbiye nezâreti vekâletinden bildirilmesine nazaran ordunun ve Çatalca hattının ahvâl-i hâzırasını görerek hatt-ı mezkûrda ne dereceye kadar müdafaa ve mukavemet mümkün olduğunu ve Ayastafanos-Küçükköy hattındaki ikinci bir mevki-i müdafaa tesisi muktezî ve kabil olup olmadığını ve olduğu takdirde ne yapılmak lâzım geleceğini NÂZIM PAŞA ve ordu erkânı ile müzakere ve istişare etmek üzere mevzu-ı bahs olan rical-i askeriyyeden Müşîr FUAD ve Birinci Ferik SÜLEYMAN ve mütekaidîn-i ferikandan RİFAT ve BAHRİ ve Mîrliva SAMİ ve VELİ PAŞA'lar mahsûs bir tren ile Teşrin-i evvelin 29 uncu pazartesi günü avdet ederek kabl el-azîme ordunun hâlini bittabi tamamen bilmedikleri cihetle müdafaa cihetini tercih ve iltizam etmişlerse de müşahede ettikleri ahvâle ve ordunun mevcudu ve

kuvve-i maneviyesi hakkında Başkumandan vekili ve ordu erkân-ı taraflarından verilen malûmata göre ta'dil-i fikr ederek el-haletü hazibi işin siyaseten neticelendirilmesi re'yinde bulunduklarını ekseriyetle ifade eylemişlerdir. Garp mıntıkasında bulunan Vardar ordumuz Komanova ve Üsküp'ten Manastır'a ric'at etmekte olup mecmu-ı kuvvetin yirmi bin raddesinde tenezzül ettiği ve Sekizinci mürettep kolordunun mükerrer ric'atlerde Vardar nehrinin gerisine kadar çekildiği ve Sırplar Eski Üsküb'ü işgal ettikleri gibi Prizren Sırplıların ve İpek Karadağlıların yedine geçtiği ve Şark ordusunun Kırkkilise'den ric'âtından sonra Edirne Bulgarlar tarafından muhasara olunduğu ve İşkodra epice müddetten beri Karadağlıların taht-ı muhasarasında bulunduğu, Preveze'nin de Yunanlılar tarafından berren ve bahren muhasara edilmişidüği ve henüz cihet-i mülkiyye ve askeriyyeden malûmat-ı sahîha alınmamış ise de Selânik'in Yunanlı tarafından zapt olunduğuna dair bir iki günden beri deveran eden rivayetin Jandarma müfettiş-i umumîsi BOMAN PAŞA'ya Selânik'te bulunan jandarma zabitânından biri tarafından vuku bulan iş'ar ile tahakkuk etmekte bulunduğu Harbiye nâzırı vekili AHMED FEVZİ PAŞA tarafından ve Selânik'in Yunan askerine teslim olunduğuna dair süferây-i ecnebiyyeden bazılarına da haberler vürûd etmiş olduğu Hariciye nâzırı NORADUNGİYAN EFENDİ canibinden ifade edilmiştir. Tafsilât-ı ma'ruzadan rehîn-i ilm-i âli olacağı veçhile Garb ordularının vaziyeti pek ziyade kesb-i müşkilât etmiş ve asâkir-i Osmaniyyenin taht-ı işgalinde bulunan mahaller birer birer yed-i â'daya geçmekte bulunmuştur. Vâkıa Çatalca hattı mukavemete müsait bir mevki ise de orada müddet-i medîde mukavemet edilebilmesi hatt-ı mezkûrun kavaid-i hâzıra-i harbiyyeye tevfîkan suret-i mükemmelede ihkâmı ve müdafaa edecek kuvve-i askeriyenin kemal-i sebat ve metanetle mukavemeti gibi iki şart-ı esasîye mevkuf olup halbuki tensîkat-ı âhirenin hîn-i icrasında yani takriben iki buçuk sene mukaddem Çatalca istihkâmâtı kânunen fesh olunarak her türlü esbab ve âlât-ı müdafaadan tamamen tecrid edilmiş olduğu ve Bulgarların oraya getirebilecekleri büyük toplara karşı elde kâfi miktar büyük çaplı top olmadığı gibi mevcud bir kaç büyük top sevk olunsa dahi hunların vaz'ı ve istimali haftalara muhtaç olduğu cihetle ordunun esnây-ı ric'atte Çatalca hattına getirebildiği kırk elli bataryа sahra topu ile İstanbul'da bulunup gönderilen yüz kırk kadar top ve obüsün tâbiyesiyle hatt-ı mezkûrun alelacele hâl-i müdafaaya konulmasına mecburiyet hasıl

olmasına ve mâhâza bu topların zâbitanı da noksan bulunmasına nazaran böyle noksan âlât ve edevât-ı harbiyye ve alelacele icra olunan bir kaç günlük ameliyyat ve tertibât-ı ihkâmiyye ile şart-ı evvelin tamamen istihsalindeki adem-i imkân vâreste-i arz u beyan olduğu misillu ordumuzun Başkumandanlık vekâletinden, evvel ve âhır iş'ar edilen ve buraya memûren gelen ordu erkânı taraflarından bu iş'arâtı teyîden beyan olunan ahval-i maneviyyesine göre kuvay-ı mevcûdemizin hatt-ı mezkûru müdafaada ne dereceye kadar sebat edeceği de meşkûk olmasına ve maazallah Teâlâ gene bir ric'at vuku bulursa Bulgar ordusunun pâyitahta harben girerek daha ağır şerait-i sulbiyye teklif ve bunda ısrar etmesine sebeb verilmiş olacağı ve bundan maada düşmanın pâyitahta duhûlü siyaseten azim mahzûrâtı ve hâricen pek ziyade sû-i tesirâtı intac edeceği gibi hüdanekerde muhill-i âsâyiş hâdisat zuhûru ile anâsır-ı muhtelife ve ecnebten mürekkeb ve bir milyonu mütecaviz nüfus beyninde mukatelât-ı azîme vukuu kaviyyen melhûz ve bundan tevellüd edecek netâyic-i vahîme ise arz u îzahdan müstağnî olup düvel-i muazzamanın harbe nihayet vermek üzere tavassutta bulunmaları için icra ve şimdiye kadar kemal-i ehemmiyetle mükerreren tekîd ve takib olunan teşebbüsât-ı siyasiyyeden ümidbahş olabilecek bir netice hasıl olamıyarak düvel-i mezkûrenin beyinlerindeki rekabet-i siyasiyyeden dolayı müdahale-i fi'liyyede bulunamayacakları muhaberât-ı câriyeden ve Bulgar ordusunun pişdarları Çatalca'ya tekarrüb ettiği ve Terkos cihetindeki kuvvetlerimizle bir Bulgar kıt'a-i askeriyyesi beyninde top ateşine başlanıldığı NÂZIM PAŞA'dan âhiren alınan telgrafnâmelerden anlaşılmasına nazaran bu teşebbüsât-ı gayr-i müsmirenin neticesine daha ziyade intizara artık vakit kalmamış ve harbin meşkûk olacağı Başkumandan vekili ve ordu erkânı tarafından biddefaât iş'ar ve tekrar olunan neticesine intizar ise pâyitahtın ve aksam-ı bakiyye-i memâlikin selâmeti nokta-i nazarından tehlikeden âzâde görülememiş olduğundan ve orduda da şiddetle icrây-ı ahkâm etmekte ve her gün artmakta olan kolera illet-i müdhişesi de ordunun kuvay-i maddiyye ve maneviyyesini ehemmiyetli surette dûçar-ı zaaf edecek avâmil-i müessireden olup yalnız Hadımköy merkezinde dün sabahtan akşama kadar on iki saat zarfında hastahâneye beş yüz elli musab dahil ve bunlardan ve evvelki musablardan vefat edenlerin adedi üç yüz elliye ve hastahâne mevcudunun altı yüz elli bire bâliğ olduğu ve merkez mıntaka-i müdafaasında altı yüz mevcutlu Bandırma tabu-

runda yevm-i mezkûrda yüz otuz bir musab ve on vefat zuhûr ettiği ve diğer kıtaâtın ahval-i maneviyyesi de bu merkezde bulunduğu Nâzım Paşa'dan âhiren alınan telgrafnâmelerde beyan olunduğundan şu ahvâl-i elîme ve muhatarât-ı azîme ile harbe devam edilmesi kat'iyyen gayr-i câiz ve mütareke akdiyle mesâib-i harbiyyeye nihayet verilmek üzere müzakerât-ı sulhiyeye girişilmesi zarûrî görülerek dün bâ mazbata arz olunduğu veçhile tarafeyn kumandanları beyninde bilmüzakere bir mütareke akdi ve müteakiben müzakerât-ı sulhiyyeye girişilmesi için Bulgar ordusu kumandanlığına emir verilmesi zımnında taraf-ı sadaretten Bulgaristan kıralına bir telgrafnâme keşîde ve mezkûr kumandana bilmüracaat tarafeynce muhasamâtın tatili ve ba'delhu müzakerât-ı sulhiyyeye ibtidar edilmesi için müşârünileyh Nâzım Paşa'ya da telgrafla mezuniyet îtası tezekkür kılındığı muhat-ı ilm-i âli buyruldukta katıbe-i ahvâlde.

3 Zilhicce 1330
ve 31 Teşrin-i evvel 1329

2. ZEYİL

MECLİS-İ UMUMÎDE İFTİTAH-I KELÂM OLARAK KÂMİL PAŞA TARAFINDAN KIRAAT ETTİRİLEN HİTABEDİR:

Musalehaya dair düvel-i muazzama süferâsı tarafından Bab-ı âliye verilen müttehid ül-meal notaya verilecek cevabın şekli hakkında Hey'et-i vükelâca karar verilmezden evvel, çünkü Meclis-i meb'usan hâl-i içtimada bulunmadığından devletçe usûl-i kadîmeden olduğu üzre meselenin akdolunacak bir Meclis-i umumîde mevki-i istişareye vaz'ı bittensib, olunan davet üzerine bu mecliste huzûr-ı âlilerinizle teşerrüf olundu. Husemâ ile suretâ mütareke halinde isek te kısmen berren ve bahren berdevam olan muharebenin menşei ve keyfiyet-i vukuuna dair bazı malûmat îtası lâzım olsa da hat'iyyat-ı mütevaliyeden mütevellid olan bu muharebâtın ledüniyat ve hakayikine dair izahat îtası mevzu-ı bahis olan meseleyi sadedin haricine sevk ile bir takım münakaşayı dâi olabileceğinden ve halbuki vakit buna müsait olmayıp devletler musaleha veya muharebe hakkında lâ ve neam kat'î bir cevaba muntazır olduklarından gerek bunca istihlâsına uğraştığımız Edirne ve gerek binnefs İstanbul taht-ı muhasarada olduğu nazar-ı teemmül ve mutaleaya alınarak istitâat-ı harbiyye ve maliyyeye dair Başkumandan vekili paşa ile Maliye nâzırı beyefendi

hazerâtı tarafından verilecek izahata ve ahvâl-i siyasiyyemiz hakkında Hariciye nâzırı efendi hazretlerinin vereceği malûmata göre musaleha veya muharebe şıklarından hangisinin tercihi muvafık-ı hâl olacağı zemininde beyn el-hüzzâr teati-i efkâr olunması temenni olunur.

3. ZEYİL

MECLİS-İ UMUMÎDE AHVÂL-İ SİYASİYYENİN SAFAHÂT-I MÜHİMMESİNE DAİR HARİCİYE NÂZIRI GABRİYEL EFENDİ TARAFINDAN KIRAAT ETTİRİLEN İZAHNÂME SURETİDİR:

Orduların Kırkkilise ve Komanova'da düçar olduğu hezimet üzerine askerin kuvve-i maneviyesi muhtel bir halde her taraftan ric'ate başlamasiyle ahvâlin kesb-i vehamet etmesi ve kumandanlarımızdan meselenin siyasetcn halli lüzûmuna dair olan iş'arât üzerine bu vaziyet-i elîmeye karşı ittihaz edilecek tedâbirin ehemmiyetine binâen re'yine müracaat edilmek üzere mülkî, ilmî ve askerî ekâbir-i rical-i devletten mürekkeb olarak davet olunan bir meclis-i meşveret 13 Teşrin-i evvel 1328 tarihinde Mâbeyn-i hümâyun-ı mülûkânede akd-i içtima eylemişti. İşbu meclis-i âli huzurunda vâki olan sual üzerine siyaset-i hariciyyemiz hakkında meali hülâsaten âtide münderiç beyanâtta bulunulmuştu.

Arnavutluk ve Makedonya mesâili üzerine vatanın selâmetini ve teâlisini ahalinin refah ve saâdetine hâdim ıslâhât-ı cedîdenin tanzim ve tatbikinde gören hükûmet-i seniyyenin gerek Rumeli vilâyâtında, gerek memâlik-i mahrûsenin diğer aksamında ıslâhat icrasına ehemmiyetle teşebbüs ettiği düvel-i muazzamaca müşahede olunduğundan Balkan hükûmetlerinin bize karşı alız ettikleri etvâr ve evzâ-ı tehdidkârâneyi tasvib etmedikleri gibi Avrupa efkâr-ı umumiyyesi ve kabinelerin temayülâtı lehimize olarak nümâyan olmakta idüğü ve Balkan düvel-i müttefikasının harb tehdidi muvacehesinde düvel-i muazzamanın bir harb vukuunda bundan tahassül edecek netayic her ne olursa olsun istatükonun ihlâline razı olmayacaklarını beyan ettikleri ve harbi müteakiben ordumuzun hemen her taraftan mağlûb oluvermesi dolayısıyle kabinelerin ve efkâr-ı umumiyyenin lehimizdeki tezahüratının dûçar-ı tahavvül olmak üzere bulunduğu o gün meclis-i âlinin nazar-ı dikkatine arz edilmiş ve ordu kumandanlarının talebi veçhile müzakerât-ı sulhiyyeye ibtidar olunduğu takdirde mümkün mertebe menâfiimize muvafık netayici istihsal edebilmek

için Rumeli'de bulunan asakirimizin müteferrik bulundurulmayıp fenn-i harb nokta-i nazarından müfid bir surette kabil-i müdafaa olan İştip, Kalkandelen, Manastır ve saire gibi nıkatın intihabiyle müçtemi ve kuvvetli bir halde oralarda tahşîdi ve Çatalca hutût-ı müdafaasının dahî suret-i mükemmelede tahkîmi ve bu suretle bilâ ifâte-i vakt Rumeli'de bir kaç Plevne teşkil edilerek düşmanı yormak ve sulha icbar etmek lüzûmu tarafımızdan dermeyan edilmişti.

Mârr uz-zikr meclis-i meşveret, bir taraftan müzakerât-ı sulhiyyeye ibtidar zımnında siyaseten icab eden teşebbüsâta ibtidar edilmesine, diğer taraftan da ordunun serîan ikmal-i nevâkısı ile müdafaa-i vatana kadir bir hale ifrağı babında tedabir-i lâzimenin ittihaz olunmasına karar vermişti.

Bundan sonra Lüleburgaz mağlûbiyeti üzerine askerin Çatalca üzerine çekilmesi ve Manastır ve Selânik'in sukutu ve bazı adaların işgali muhasımlarımızla akd-i müsaleha için bizi Avrupa'nın tavassutuna müracaata mecbur ederek bu hususta harpten evvel kabinelerce müttehiz karar mucibince istatükonun muhafazası, fakat Rumeli vilâyât-ı şâhânesinde kendilerinin inzimam-ı re'yi ile ve mürakabeleri altında ıslâhât-ı vâsia icrası suretiyle müzakerât-ı sulhiyyeye ibtidar eylemeye âmâde bulunduğumuz beyaniyle düvel-i muazzamanın tavassutları talep edildi. Fakat tavassut-ı mezkûrun icrası için düvel-i muazzama beyninde müzakerâtın uzaması ve düvel-i müttefikanın dahi Avrupa müdahalesini kabul etmeyip bizimle doğrudan doğruya müzakereye girişmeyi tercih ettikleri istihbar kılınması ve Çatalcada mütcha şşid ordularımızın o zamana kadar kesb-i intizam edememesi ve kolera illetinin bütün şiddetiyle hüküm-fermâ olarak külliyetli vefiyâtı mûcip olması ve Bulgarların bu ahvalden bilistifade Dersaâdete kadar gelmeleri tehlikesi ehemmiyetle teemmüle şayan bir keyfiyet görüldüğünden muhasımîn ile mütareke akdi ve mukaddemât-ı sulhiyyenin kararlaştırılması zımnında 29 Teşrin-i sâni 1328 tarihinde taraf-ı âli-i sadaret-penâhîden doğrudan doğruya KIRAL FERDİNAND'a müracaat edildi.

Bir hafta sonra Bulgar hükûmeti işbu teklifimizi müttefikleriyle ba'd el-müzakere Edirne istihkâmâtı ile muhafızlarının ve Çatalca hatları istihkâmâtının Bulgar ordusuna, Yanya istihkâmâtiyle muhafızlarının Yunan ordusuna, İşkodra istihkâmâtiyle muhafızlarının Karadağ ordusuna, Debre ve Draç şehirlerinin de Sırp ordusuna teslimi ve müzakerât-ı kat'iyye-i sulhiyyeye mübaşeret kılınması şerâit-i

esasiyyesiyle bir mütareke akdine muvafakat edilebileceğini dermeyan eylemesi üzerine tabiî bu suret şayan-ı kabul görülmedi. O sırada Çatalca mevakii üzerine Bulgar ordusu tarafından vâki olan hücumların def'edilmesi sayesinde hükûmât-ı müttefika tarafından talıt-ı muhasarada bulunan mevâkiin teslim edilmemesi ve müzakerât-ı kat'iyye-i sulhiyyeye ibtidar edilmesi gibi şerâit-i esasiyye ile ve fakat Yunanîler işbu şerâiti kabul etmediklerinden onlar hariç bırakılarak yalnız Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ hükûmetleri nâmına Bulgaristan delegeleri ile bir mütareke akdolundu. Londra'da tarafeyn murahhasları beyninde müzakerât-ı sulhiyyeye ibtidar kılındı. Şerâit-i ânife dairesinde akd-i mütarekenin adem-i kabûlüne mebnî o aralık donanmamızın Yunan donanmasına karşı bazı muvaffakiyâtı elvermesi ve Yanya cihetlerinde asakirimizin Yunan ordusuna karşı muzafferiyâtı, vârid olan iş'arâttan müsteban olması ve bu hâl ile Yunanistanla muharebenin devamı bizim için daha faideli olacağı mülâhazasiyle hükûmet-i mezkûre ile hâl-i harbte kalmakla beraber müzakerât-ı sulhiyyeye dahi girişmeyi menâfiimize daha muvafık bulduk.

Düvel-i müttefika murahhasları tarafından arazi hakkında vâki olan metalib şunlardan ibarettir :

1. Gelibolu şibihcezîresi bizde kalmak üzere Tekirdağı'nın Şarkından bed'ile Karadenizde Midye körfezinin Şarkında Malatra koyuna müncer olacak bir hattın Garbinde kalacak bilcümle arazinin terki, işbu arazi meyanına hududu ile teşkilât-ı siyasiyyesi hilâhara tekarrur etmek üzere Arnavutluğun dahi dâhil edilmesi.

2. Cezair-i Bahr-i sefîd'in terki.

3. Girit cezîresindeki hukukumuzdan feragat olunması.

İşbu teklif-i fâhiş üzerine ordumuzun maatteessüf dûçar olduğu adem-i muvaffakiyet, donanmamızın suret-i ciddiyede ibraz-ı faaliyet etmemesi ve umumiyet itibariyle vaziyet-i hâzıramızla düvel-i muazzamanın temayülâtı arîz ve amîk tetkik edildikten sonra evvelâ Edirne vilâyeti ve Cezair-i Bahr-i sefîd bizde kalmak ve Makedonya ile Arnavutluğa muhtariyet verilmek ve düvel-i müttefika hududları işbu esasât üzerine tashih edilmek ve Girit meselesinin tesviyesini de düvel-i hâmiyenin re'yine bırakmak suretiyle teklifât-ı vâkıaya cevab verdikse de düvel-i müttefika bu sureti reddile metalib-i evveliyelerinde ısrarda devam ettiklerinden hîn-i hacette hududunun bazı mertebe tashihi ile Edirne şehri de dahil olmak üzere Edirne vilâyeti ve Cezair-i Bahr-i sefîd bizde kalmak ve hududu ve teşkilât-ı siya-

siyesi düvel-i muazzama ile birlikte tayin edilmek üzere muhtariyet-i idareye mâlik bir Arnavutluk teşkili şartiyle Edirne vilâyetinin Garbinde bulunan bilcümle arazinin terkini ve Girit hakkındaki suret-i tesviyenin düvel-i muazzamanın kararına havalesini dermeyan ettik.

Düvel-i müttefika metalib-i sâbıkalarında gene temerrüd eylediklerinden Edirne ile Adalar hakkındaki nokta-i nazarımızda ısrar ile Edirne vilâyetinin Garbında kâin araziyi terk ettiğimizi ve Girit cezîresindeki hukudumuzdan feragat eylediğimizi son teklif olarak bildirdik. Balkan devletleri ancak şehrin kendilerine terk edilmek üzere Edirne vilâyetinin hududunu tayin eylemekliğimizi bilbeyan metalib-i sâirelerinde ısrar eylemeleri ve halbuki Edirne ile Adaların terki bizce gayr-i kabil bulunması hasebiyle mârruz-zikr son teklifimizin murahhaslarımız tarafından düvel-i müttefika murahhaslarına bildirilmesini müteakib bunlar her türlü usûl ve âdâta ve kavâid-i nezakete mugayir bir surette murahhaslarımıza fikirlerini îzaha bile vakit bırakmaksızın müzakerâtı bilâ ta'yin-i müddet ta'lik eylediler.

Hiç şüphe yok ki düvel-i müttefikanın müzakerâtı kat'etmeyip bilâ ta'yin-i mühlet terk eylemeleri işi sürüncemede bırakarak Edirne'nin sukutunu beklemek ve gerek bizi, gerek düvel-i muazzamayı bir emr-i vâki karşısında bulundurmak maksadına ma'tuftur. Âhiren tarafeynin nokta-i nazarlarında ısrar edecekleri mahsûs olup müzakerâtın inkitaına mahal vermemek üzere SİR EDVAR GREY [=Edward Gray] tarafından hâkimiyet-i Osmaniyede kalmak ve sırf müsaedât-ı ticariyye ve iktisadiyyeden müstefid olmak üzere Edirne şehri ile civarının bir serbest mıntaka haline ifrağı suretiyle bir çare-i tesviye teklif edilmiş olmakla düvel-i muazzamaya ve Avrupa efkâr-ı umumiyyesine karşı Balkan vukuâtının bidayetinden beri ibraz edegeldiğimiz efkâr-ı îtilâf-cûyânenin yeni bir delilini daha göstermek ve harbe bir an evvel nihayet vererek âti için muhtaç olduğumuz esbab-ı refah ve saâdeti temin edecek vesâitin ihzarına sarf-ı mâ-hasal-ı makderet eylemek niyet-i halisânesiyle mârr uz-zikr şekil ve mahiyette kalmak şartiyle İngiltere Hariciye nâzırının teklif-i vâkiini dahi kabule müheyyâ bulunduğumuzu müşarünileyhe bildirdik.

SİR EDVAR GREY bu hususta düvel-i müttefika murahhaslarına dahi müracaat ve hattâ Edirne istihkâmâtının hedmi suretini dahi dermeyan etmiş iken bunlar teklif-i vâkii kabule muvafakat etmeyip Edirne'nin terkinde ısrar etmektedirler.

Devlet-i aliyyenin dûçar olduğu müşkilât içinde sarf edilen bilcümle mesâiye rağmen düvel-i muazzamadan hiç birinin müzaheretine mazhar olunamamasının esbabı hakkında dahi hülâsaten bazı malûmat vermeyi vaziyetimizin hakkiyle idrakine medar olacağı cihetle vecîbeden addederim :

Avrupa'da düvel-i muazzama müttefiksiz gerek siyaseten ve gerek iktisaden tenîn-i menâfi edebilmek, hattâ bazı ihtimaller muvacehesinde idâme-i hayat eylemek müteassir olduğunu idrak ederek akd-i ittifak eyledikleri ve bu suretle son zamanlarda Avrupa'nın *İttifak-ı müselles* ve *İtilâf-ı müselles* namlariyle iki kısma ayrıldığı malûmdur. Bu iki hey'et-i müttefika Avrupa'da tevazün-i kuvâ esası üzerine teşekkül etmiş olduğundan hey'et-i mezkûrenin haricinde fakat bizzat oldukça hâiz-i kuvvet olan devlet-i aliyyeye mârr uz-zikr tevazün-i kuvâ esasını muhafaza emeli ile bazan bir taraf bazan diğer taraf müzaherette bulunuyorlar ve aleyhimizde de ibraz-ı husûmetten tevakkî ediyorlardı. Devlet-i aliyyenin temamiyyet-i mülkiyyesi esası dahi ittifaklar beynindeki rekabet dolayısiyle ve tevazün-i mezkûrenin halelden vikayesi ümniyesiyle düvel-i muazzamaca nazar-ı itibara alınmaya seza bir keyfiyyet-i mühimme idi. Halbuki muharebe-i hâzıranın ilânını mütcakip orduların hemen her tarafta aynı zamanda mağlûp olması ve donanmamızın da bir büyük faaliyette bulunamaması hasebiyle Bahr-i Sefîd adalarından İtalya'nın işgalinde bulunanlardan maadasının Yunan askeri tarafından zapt edilmesi üzerine tevazün-i kuvâya hâdim bir kuvvet olan, yahut bu hususta lüzumlu bir unsur addedilen Devlet-i aliyyenin yerine Balkan hey'et-i müttefikası kaim olmuş gibi telâkki olunmakta ve Balkan ittihadını İslavlık hasebiyle menâfi-i siyasetine muzır gören İttifak-ı müsellesin, bâhusus Avusturya'nın Bulgaristan'ı işbu ittihadtan ayırmaya sa'y ettiği ve İtilâf-ı müsellesin bilâkis ittihad-ı mezkûru takviyeye ve hattâ Romanya'yı dahi idhale sarf-ı mesâi eylemekte olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan düvel-i muazzama muharebe-i hâzıranın Avrupa'da bir harb-i umumî tevlid etmesine mahal vermemek için evvelâ Balkanlarda arazice istifade aramayıp Balkan memâlikini suhûletle düvel-i müttefika beyninde taksim suretiyle muharebeye bir an evvel nihayet vermeye çalışmaktadırlar.

Hükûmât-ı müttefika tarafından istilâ edilen memâlikin beyinlerinde taksimi hususunda Avrupaca takib edilen siyasete hânedan-ı

hükümdârîler arasındaki akrabalıklar da tesirden hâli kalmamakta ve hükûmet-i seniyyenin bilcümle mesâisi semere bahş olmamaktadır.

Binaenaleyh müzakerât-ı sulhiyyenin bidayetinde Devlet-i aliyyeye mülâyemet tavsiyesinde bulunan düvel-i muazzama, Edirne ile Adaları kat'iyyen terk edemiyeceğimiz üzerine şehr-i mezkûrdan feragat etmemizi musırren tavsiye ve aksi takdirde dûçar olacağımız müşkilât ve mehâliki derpiş ettiler ve Rusya hükûmeti, hükûmet-i seniyye tekrar muhasamâta başladığı takdirde artık bîtaraflığını muhafaza edemiyeceğini kerraren beyan etti. Bundan sonra dahi Edirne'nin terki hususunda vuku bulacak bilcümle teşebbüsât ve hattâ tazyikâtın semere-bahş olamıyacağı tarafımızdan resmen beyan edilimiş iken düvel-i muazzama gene bu kere Edirne'nin hükûmât-ı müttefikaya terkini ve Adalar meselesinin hallinin kendilerine tevdiini ve aksi takdirde muhasamâtın Asyây-ı Osmaniyye'ye de sirayet edebileceğini ve pâyitahtın dahi tehlikede bulunabileceğini dermeyân ile tevellüd eyleyecek mes'uliyetin tamamiyle hükûmet-i seniyyeye ait olacağı mealinde bir nota îta ettiler.

Şu hâle nazaran Edirne'nin terki bir mesele-i düveliyye şeklini almış olduğu ve Adalar meselesinde düvel-i muazzamadan bazıları hakkımızda muavenet göstermekte iseler de keyfiyetin halli cereyan-ı hâle tâbi bulunacağı vâreste-i îzahtır.

4. ZEYİL

EDİRNE'NİN TERKİ HAKKINDA DEVLETLER TARAFINDAN VERİLEN NOTA ÜZERİNE ÎTASI TASAVVUR OLUNAN CEVABIN ESASLARINI MUTAZAMMIN KÂMİL PAŞA TARAFINDAN KALEME ALINAN VARAKA SURETİDİR :

Edirne şehri etrafiyle beraber bîtaraf ve hür bir şehir olup idaresi düvel-i muazzamanın kabul ve tasdiki ile müslüman bir mutasarrıfa ihâle olunacak ve dahil-i şehirde bulunan cevâmi-i şerîfe ile evkafa bakmak ve ahali-i müslimenin umûr-ı şer'iyyesini rü'yet etmek üzere taraf-ı meşîhat-ı islâmiyyeden mansub ve muvazzaf bir kadı ile ahali tarafından müntehab bir idare meclisi olup mutasarrıfın riyaseti tahtında bulunacak olan bu mecliste kadı reis-i sâni olacak ve cemâat-i saire rüesây-ı ruhâniyyesi dahi âza sıfatiyle bulunacak ve devâir-i vâkıa bu mecliste hükm ve fasl olunacaktır. Şehrin lüzûmu kadar polis ve jandarması olup gerek bunların ve gerek mutasarrıf ile mai-

yeti memurlarının maaşları varidât-ı mahalliyeden tediye edilecektir. Varidâtının adem-i kifayeti halinde tanzimât-ı belediye ve umuma ait mekteplerin masarifâtı için taraf-ı Devlet-i aliyyeden tahsisât verilir. Eyyâm-ı mübareke ve resmiyyede âdât-ı kadîme muhafaza olunacaktır. Şehir, asâkir-i Osmaniyyeden tahliye olunduktan ve esliha ve mühimmât-ı askeriyye alındıktan sonra şehrin bîlüzûm kalan istihkâmâtı ref olunur.

* * *

MAHMUD ŞEVKET PAŞA'NIN SADARETİ

§ MAHMUD ŞEVKET PAŞA'nın teşkil ettiği kabinede Harbiye nezâretini kendisi deruhte edip Şûray-ı devlet riyasetine Âyandan SAİD HALİM PAŞA, Bahriye nezâretine Çürüksulu MAHMUD PAŞA, Dahiliye nezâretine nâzır-ı esbak HACI ÂDİL BEY, Adliye nezâretine Selânik vali-i sâbıkı İBRAHİM BEY, Ticaret ve Ziraat nezâretine Dahiliye nâzır-ı esbakı CELÂL BEY, Evkaf nezâretine nâzır-ı esbak HAYRİ BEY, Maliye nezâretine nâzır-ı esbak RİFAT BEY, Nâfıa nezâretine Âyandan BESARYA EFENDİ, Maarif nezâretine Dahiliye mektubî-i sâbıkı ŞÜKRÜ BEY, Posta ve Telgraf nezâretine OSKAN EFENDİ tayin kılınarak Sadr-ı esbak HAKKI PAŞA'yı ikna edinceye kadar Hariciye nezâreti iki üç gün vekâlette bırakıldı. Fakat HAKKI PAŞA nezâreti adem-i kabulde ısrar ve "*Siz beni mahvettiniz*„ diye dürüştâne sözler îrad eylemiş olduğundan ve o sırada hey'ette ma'ruf bir zâtın bulunmasını hasb el-hal iltizam ettiklerinden HAKKI PAŞA ile İBRAHİM BEY'i SAİD PAŞA'nın konağına göndererek ilhah ile Şûray-ı devlet riyasetini kabul ettirmişler ve SAİD HALİM PAŞA'yı da Hariciye nezâretine nakleylemişlerdir.

§ KÂMİL PAŞA tarafından İkinci mâbeynciliğe getirilmiş olan REŞİD BEY derhal ihrac ile TEVFİK BEY memuriyet-i sâbıkasına iade olunmuştur. Fakat TEVFİK BEY teşekkür için huzûra çıkınca "*Koyu İttihadçı Tevfik kulunuz*„ diye kendisinden memul edilmiyecek bir söz sarf etmiştir.

§ Bab-ı âli vak'asının akabinde düvel-i müttefika mütarekeyi fesh ederek yeniden taarruza başlamışlardır. Bu defaki taarruzlarında Çatalca cihetinde ilerlemelerine meydan verilmemişse de Bulgarlar Edirne muhasarasını teşdid eylediklerinden aylardan beri zahiresizlik yüzünden hâl-i ıztırara düşmüş olan Edirne şehrini 26 Mart 329

tarihinde zapt etmişlerdir. Edirne'nin sukutu memleketçe elim bir tesir husûle getirmiştir. Edirne düşünce artık muharebeye devama sebeb kalmamış olduğundan ve o sırada Yanya ve İşkodra da sukut ettiğinden Londra'da yeniden bir konferans akdi ile Enez-Midye hattı, hatt-ı hudud ittihaz edilerek bütün Rumeli'nin terki ile akd-i sulh olunmuştur. Bab-ı âli vak'ası gecesi "*Edirne! Edirne!*„ diye feryadlariyle kubbe-i âsumanı çınlatanlar bu defa ağızlarını bile açmamışlardır.

§ MAHMUD ŞEVKET PAŞA kabinesinin başlıca icraatı İngiltere ile aramızda muhtelifün-fih olan bazı mesâili bilmüzakere halletmek üzere HAKKI PAŞA'nın memûren Londra'ya îzamı, İran devleti ile münaziun-fih olan hudud meselesinin İngiltere ve Rusya devletlerinin tavassutu ile ve fakat aleyhimizde olarak faslı, vilâyât kanunu ile hukuk-ı tasarrufiyeye müteallik bazı kanunların Meclis-i meb'usanın içtimaına intizar edilmeksizin kanun-ı muvakkat şeklinde mevki-i tatbika vaz'ı olmuştur.

Şûray-ı devlet reisi SAİD PAŞA mes'uliyetten ihtirâzen kanun-ı muvakkat neşrinin aleyhinde olduğundan bu hususta Meclis-i vükelâda Adliye nâzırı İBRAHİM BEY'le aralarında münakaşa vuku bularak MAHMUD ŞEVKET PAŞA'nın vefatına kadar meclise devam etmemiştir. Hudud-ı İraniyye meselesi Sadaret müsteşarı ÂDİL BEY'in taht-ı riyasetinde muhtelit bir komisyona muhavvel olup ÂDİL BEY metâlib-i asliyyemizde ısrar ile uyuşmak cihetine gitmediğinden Balkan muharebesindeki mağlûbiyet neticesinde taht-ı işgalimizde olan yerler bile tahliye ettirilmişti. MAHMUD ŞEVKET PAŞA bir gün sarayda ittilâf-ı âhirden bahsederek "*Ah, ben bu meseleyi vaktiyle devletin menfaatine olarak halledecektim ; ama Âdil Bey midir nedir, orada bir müsteşar var, o mâni oldu*„ diye şikâyet etti. Bu sözden ÂDİL BEY'i müsteşarlıkta bırakmayacağı anlaşıldı.

Filvâki tebdiline teşebbüs eylemiş olduğu halde ömrü vefa etmediğinden, halefi zamanında tebdil olundu.

MAHMUD ŞEVKET PAŞA, nasıl olursa olsun pürüzlü meseleleri temizlemek emelinde idi.

§ O sırada muhalifin bir sû-i kasd tertib ederek MAHMUD ŞEVKET PAŞA Harbiye nezâretinden Bab-ı âliye gelirken Beyazıt'ta otomobiline hücum ile kendisini yaveri ile beraber itlâf etmişlerdir.

Bir gün evvel vükelâ, nakl-i hümâyun vukuundan dolayı tebrik için Saraya gelmişlerdi. MAHMUD ŞEVKET PAŞA esnây-ı taamda

Bağdad vilâyetinin kabiliyet-i imariyyesinden bahisle "*Ben selâhiyet-i vâsia ve müddet-i muayyene ile Bağdad valisi olsam, görürdünüz az zamanda nasıl imar ederdim*„ diyordu. Zavallı adam, kendisinin yirmi dört saat bile ömrü kalmamış olduğunu hatırına getirmiyordu. Yemekten kalkınca "*Bize bir oda tahsis edin de biraz müzakere edelim*„ demesiyle kendilerine bir oda irâe edilerek hayli müddet aralarında müzakere ettiler.

Ertesi gün öğle taamına henüz başlamış olduğumuz sırada telefona çağırılan yâverlerden TAHSİN BEY telâşla avdet edip "*Şimdi Mahmud Şevket Paşa'yı Bab-ı âliye giderken Beyazıt'ta otomobilde vurmuşlar*„ diye haber verdi. Bu haber Sarayca teessür ve telâşı mucib oldu. Benim de âsabıma dokunarak başımda bir titreme husûle geldi. Derhal sofradan kalkıp Baş ve İkinci mâbeyncilerle beraber keyfiyeti Zât-ı şâhâneye ihbar ettik. O sırada Saraya da hücûm edileceği rivayet olunduğundan kapıları kapatmak suretiyle tedâbir-i ihtiyatiyyeye tevessül eyledik.

§ İkindiye doğru Şeyh ul-islâm ESAD EFENDİ ile Adliye nâzırı İBRAHİM BEY Saraya gelip huzûra çıkarak vak'anın suret-i cereyanına ve hasb el-hal makam-ı sadaretin bir dakika bile münhal kalması haterden sâlim olmayacağına dair Hey'et-i vükelâca tanzim olunan mazbatayı takdim ve SAİD HALİM PAŞA'nın sadarete nasbını arz etmişlerdir.

SULTAN REŞAD HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'yı sadarete getirmek arzusunu izhar ve kendisi Viyana'dan gelinceye kadar makam-ı sadaret boş kalmamak için SAİD HALİM PAŞA'nın kaymakam nasbına muvafakat eylemiştir. O sırada hen huzûrda bulunmadığımdan İBRAHİM BEY odama gelerek SAİD HALİM PAŞA'nın kaymakamlık hattının yazılması irade olunduğunu tebliğ etti. Hat yazılıp ve bu esnada Saraya davet olunan SAİD HALİM PAŞA da gelip gayr-i resmî surette otomobil ile birlikte Bab-ı âliye azimet ve hatt-ı hümâyun kıraat olundu.

Zât-ı şâhâne HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'nın sadaret için celbi ve kendisinin de Hariciye nezâretinde ipkası hakkındaki arzusunu SAİD HALİM PAŞA'ya beyan etmesi üzerine müşarünileyh Başmâbeyncive HÜSEYİN HİLMİ PAŞA ile birlikte Hariciye nezâretinde kalmak istemediğini söyleyip o da keyfiyeti arz etmiş olmasiyle Bab-ı âli'den avdetimde Hünkâr, Baş mâbeyncı ile beni ve İkinci mâbeyncıyi birlikte huzûruna celb ile ikrimizi sordu. Başmâbeyncı, SAİD

HALİM PAŞA'nın icray-ı asaleti muvafık olacağını, İkinci mâbeynci de müşarünileyhin kaymakamlığa tayini ile hâlen isticale mahal kalmamış olduğundan keyfiyetin iyice teemmül buyurulması lâzım geleceğini arzettin. Ben vak'anın esbab ve sevâikini ve ordunun fikri ne merkezde bulunduğunu bilmediğimden cihetle acele ile yanlış bir yola gidilmiş olmamak üzere TEVFİK BEY'in akşamdan sonra otomobil ile suret-i hafıyede karargâh-ı umumîye îzamı ile Başkumandan vekilinin fikri istimzac ve onun üzerine ittihaz-ı karar olunması muvafık olacağını beyan ettim. HALİD HURŞİD BEY ordunun fikri istimzaç edilmesi doğru olmadığından itiraz eyledi. Ben de zâten ihtimali müstenid bulunan fikrimde ısrar etmedim. Nihayet Zât-ı şâhâne bir müddet düşündükten sonra meseleyi kendisi halletti: "*Bunların istediklerini yapmaktan başka çare yoktur. Tevfik Bey! şimdi Bab-ı âliye git, Said Halim Paşa'yı gör, yarın asalet-i memuriyeti icra olunmak üzere kendisini saraya davet et*„ dedi. Ertesi gün SAİD HALİM PAŞA gelerek sadareti icra ve alayla Bab-ı âliye gidilerek hatt-ı hümâyun kıraat edildi.

§ MAHMUD ŞEVKET PAŞA'nın cenazesi de o gün ihtifalât-ı fevkalâde ile kaldırılarak Hürriyet-i Ebediyye tepesine defnolundu.

Müşarünileyhin suret-i şehadeti hakkındaki Hey'et-i vükelâ mazbatası aynen buraya derc edildi:

Atebe-i Ulyây-ı Hazret-i Pâdişahîye

Cenab-ı hak ömr-i şâhânelerini müzdad buyursun. Bu gün sabahleyin Sadr-ı âzam ve Harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa Harbiye nezâretinde umûr ve muamelât-ı harbiye ile meşgul olarak saat on bir buçuk raddelerinde Bab-ı âliye azimet ederken Bayazıt meydanı civarında Ketenciler[1] *kapısı önünde dört şahıs tarafından dûçar-ı tecavüz olmuş ve merkumların attıkları kurşunların isabeti ile irtihal-i dâr-ı baka eylemiştir. Kurşunlardan biri müşarünileyhin yâverine isabet ederek mevtini mûcib olmuş ve diğeri hizmetçisini cerîhadar etmiştir. İki maznun derdest olunarak dest-i adalete tevdi edilmiştir. Âsâyiş lehülhamd halelden masun kaldığı gibi tedabir-i muktezîyye-i inzibatiyye de tamamiyle ittihaz edilmişse de harbin îkaettiği müşkilât-ı siyasiyenin*

[1] "*Kökçüler kapısı*„ olacak

halli ile uğraşıldığı bir sırada sadaret-i uzmânın bir dakika münhal kalması haterden salim olamıyacağının arzını vecibe-i zimmet bildiğimiz malûm-ı şâhâneleri buyruldukta ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman pâdişahımız efendimiz hazretlerinindir.

6 Receb ül-ferd 1331 — 29 Mayıs 1329

Şeyh ul-islâm	*Hariciye nâzırı*	*Dahiliye nâzırı*	*Bahriye nâzırı*
Esad	*Mehmed Said*	*Âdil*	*Mahmud*

Adliye nâzırı	*Maliye nâzırı*	*Ziraat ve Ticaret nâzırı*
İbrahim	*Rifat*	*Celâl*

Evkaf-ı hümâyun nâzırı	*Posta ve Telgraf nâzırı*
Hayri	*Oskan*

Maarif-i umumiyye nâzırı
Ahmed Şükrü

***

§Zât-ı şâhâne MAHMUD ŞEVKET PAŞA'nın çehresinin korkunçluğu ile beraber sert ve sür'atli adımlarla sofadan geçerek ve ayağındaki mahmuzlu çizmelerle parkeleri çatırdatarak huzûruna gelişinden âdeta ürkerdi. Hareket-i sâbıkasını tahattur ve Sadaretle Harbiye nezâretinin uhdesinde içtimaından tevahhuş ederek arasıra "*Başkâtip, bu adam Sadaret ile Harbiye nezâretini birlikte idare edemiyor ; bari Sadaretten çekilse de Harbiye nezâretinde kalsa*„ derdi. Mamafih yüzüne karşı hüsn-i muamele ve iltifat gösterirdi. Hattâ Dahiliye müsteşarlığında bulunduğum sırada bir akşam ziyafet-i seniyyeye davet ve bazı zevat ile beraber suret-i hususiyyede huzûruna kabul ettikte MAHMUD ŞEVKET PAŞA da yanında idi. Bize hitaben "*Harbiye nâzırı paşa devletin bir ordusudur*„ diye hakkında beyan-ı itimad etmişti.

Müşarünileyh hadd-i zâtında faal, kâr-güzar bir adam olmakla beraber göründüğü gibi korkunç değildi. Bilâkis cesareti az ve bazı hususta ihtiyatı fazla olup eğer hayatta ve mevki-i iktidarda kalmış olsaydı Edirne'yi istirdad için teşebbüste bulunmaya cesaret edemezdi. Kendisini yakından tanıyanlar da bu ciheti itiraf ve tasdik etmektedirler.

SAİD HALİM PAŞA'NIN SADARETİ

§ SAİD HALİM PAŞA, teşkil eylediği kabinede Hariciye nezâretini kendi uhdesinde ipka ederek ve SAİD PAŞA'yı Âyan riyasetine nakl ile Şûray-ı devlet riyasetine Meclis-i meb'usan reis-i sâbıkı HALİL BEY'i, Dahiliye nezâretine TAL'AT BEY'i, Harbiye nezâretine ilâve-i memuriyet olarak Başkumandan vekili İZZET PAŞA'yı, Nâfıa nezâretine Berlin sefiri OSMAN NİZAMÎ PAŞA'yı ve Ticaret ve Ziraat nezâretine de Meb'usandan SÜLEYMAN BOSTANÎ EFENDİ'yi getirerek MAHMUD ŞEVKET PAŞA kabinesini teşkil eden diğer zevâtı yerlerinde ipka eylemiştir.

§ SAİD HALİM PAŞA Kabinesinin ilk icraâtı Divan-ı harbler teşkili ile MAHMUD ŞEVKET PAŞA vukuâtında fâil ve zîmedhal olanların icray-ı muhakemat ve tertib-i mücazâtı ve muhalifînden üç yüz elli kadar kimsenin idare-i örfiye mıntakası haricine çıkarılmış olmak üzere Sinob'a nefyi ve teb'îdi oldu. Bu mesele Sarayca ehemmiyetli netayic tevlid etti. Hayreddin Paşa zâde DAMAD SALİH PAŞA'nın maznûnîn meyanında taht-ı tevkif ve muhakemeye alınması azim tesir yaparak bir taraftan zevcesi sultan ile validesi, diğer taraftan da şehzâde ve sultanların cümlesi bizzat ve bilvasıta her gün Zât-ı şâhâneye müracaat ile isti'taf ediyorlardı. Bu müracaatlardan Hünkâr pek ziyade sıkılıyordu. Nihayet SALİH PAŞA îdama mahkûm edilerek hüküm mazbatası vürûd etti. Zât-ı şâhâne müşkül mevkide kaldı. "*Şimdi ne yapalım?*„ diye sorunca Sadr-ı âzamı celb ile kendisi ile görüşmek ve hiç olmazsa işi Meclis-i vükelâdan geçirmek muvafık olacağını söyledim. Sadr-ı âzamı celb etmek istemeyip TAL'AT BEY'le HAYRİ BEY'i davet ederek ve o gün saraya gelmiş olan HALİL ve İBRAHİM BEY'ler de beraber bulunarak arka taraftaki salonda uzun müddet kendileri ile yalnızca görüştü. Netice-i mülâkatta beni çağırıp "*Hokka kalem ile beraber o kâğıdı getirin*„ dedi. Ben dayanamayıp hey'et muvacehesinde "*İmza buyuracak mısınız efendim?*„ dedim. "*Evet*„ deyince TAL'AT BEY'e hitab ederek "*Siz bu kararı Zât-ı şâhâneye tasdik ettirirseniz hânedana karşı kendisini pek müşkül mevkie sokarsınız. Böyle bir kararı icra etmeyiniz, hiç olmazsa Meclis-i vükelâdan geçirerek bir çare düşününüz*„ dedim. TAL'AT PAŞA "*Divan-ı harb karaları Meclis-i vükelâdan geçmez*„ deyince "*Vaktiyle Hakan-ı sâbıkın taht-ı muhakemeye alınması hakkındaki karar geçti ya!*„ diye mukabele ettim. "*O pek mühimdi*„

demesiyle "*Bu da mühimdir ; hânedana tesiri pek ziyade olacaktır. Zât-ı şâhânenin hânedan arasında mevkii sarsılacaktır*„ diye ısrar ettim. Çünkü âzay-ı hânedan daima "*Siz hânedanımızın büyüğüsünüz ; bir kabahatimiz olursa cezamızı siz tertip buyurunuz*„ derlerdi. Şimdi bir Sultan zevcinin divan-ı harp kararı ile idamına müsaade eylemesinden dolayı umum hânedan zât-ı şâhâneye şiddetli iğbirar hasıl eyleyeceklerdi. TAL'AT BEY'den ümid münkatî olunca İBRAHİM BEY'e dönerek "*Hakan-ı sâbık vaktiyle pederiniz merhumu nefyetmek istediği zaman bu adamın pederi Hayreddin Paşa şiddetle ısrar ederek kendisini nefyden kurtarmış olduğunu unutmamalısınız!*„ dedim. Bu esnada diğer zevât söze karışmayıp sükût ediyorlardı. Mesele münakaşa şeklini alınca Zât-ı şâhâne işi kısa kesmek için kâğıdı getirterek imza etti. Ben de hülâsanın altını imzalamaksızın kâğıdı TAL'AT PAŞA'ya teslim ederek odadan çıktım. Ertesi gün de SALİH PAŞA diğerleri ile beraber îdam olundu. Mesmûatıma nazaran o esnada bu işleri idare eden İstanbul muhafızı CEMAL BEY "*Eğer Zât-ı şâhâne Salih Paşa'nın îdamına irade vermezse ben irade olmaksızın onu asarım ; sonra siz de beni asınız*„ demiş. Vükelâ CEMAL BEY'e söz anlatamayınca bu halin tevlid edeceği neticeyi düşünerek SALİH PAŞA'nın îdamında ısrar etmişler. Hattâ o günkü müzakere esnasında Zât-ı şâhâneye "*Salih Paşa'nın îdamına müsaade buyurulmadığı halde iş daha yakınlarınıza kadar sirayet edecektir*„ diye gözünü korkutmuşlar.

Bilâhara ahval değişip mütarekeden sonra İttihad ve Terakki rüesası da îdam olunmak üzere takib edildikleri sırada İBRAHİM BEY "*Siz vaktiyle Salih Paşa'nın îdamından tahlisi için çok ısrar etmiştiniz ; hakkınız varmış. O zaman ben de ısrar ettim ama dinlemediler*„ dedi.

SALİH PAŞA'nın îdam edildiği gün sultan ile validesi "*Başkâtibi veya İkinci mâbeynciyi yollasınlar*„ diye haber gönderip ben kat'iyyen gitmek istemediğimi bildirince Zât-ı şâhâne TEVFİK BEY'i îzam ve dairesi halkına atiyyeler irsal eyledi. TEVFİK BEY gidince bunlar bir çok feryad u figan ve pâdişah hakkında itâle-i lisan ile "*Sakalı kana boyansın*„ diye alenen beddua eylemişlerdir. Artık ondan sonra gerek şehzâdeler ve gerek sultanlar Zât-ı şâhâneye muğber ül-hatır olup bir zaman saraya gelmemişler ve sultan ile validesi ise bir daha kendisine görünmemişlerdir.

§ Zât-ı şâhânenin ikinci mahdumu olup bir kaç aydan beri kalb illetinden esirfiraş olan NECMEDDİN EFENDİ de bu haber-i elîmi alınca bir iki gün içinde müteessiren vefat etmiştir. SULTAN REŞAD müşarünileyhin cenazesine beni memur eylemişti. Mâbeyn kâtiplerinden İZZET BEY'i yanıma alarak sabahleyin şehzâdenin Kuruçeşme'deki yalısına gitttim. Daha kapıdan içeri girerken harem ağalarını hindi sadasına benzer bir sesle hep bir ağızdan acaip bir surette bağrışmaları âsâsbıma dokunarak bir odaya oturup lâzım gelenlere yazılacak telgraf ve tezkireleri hazırlamakla meşgulken dışarda acı bir feryad koptu ; meğer biraderi ZİYAEDDİN EFENDİ gelip o bağırıyormuş. Bundan bütün bütün âsâbım müteessir oldu. Yine yazı ile meşgul olduğumuz sırada TAL'AT BEY, BAHAEDDİN ŞAKİR BEY'le beraber bizim bulunduğumuz odaya gelerek "*Ne yapıyorsunuz ?*„ diye sordu. Ben de "*Şehzâde ve devâire telgraf ve tezkire yazıyoruz*„ dediğimden "*Damadlara da yazınız*„ dedi. Halbuki cenaze resminde üniforma ile bulunulacağından ve damadlardan müşîriyet rütbesini hâiz iken rütbeleri tenzil edilenler üniformaları olmadığı beyaniyle merasime iştirak etmemekte olduklarından ve SALİHA SULTAN'ın zevci AHMED ZÜLKİFL PAŞA ile emsali o kabilden bulunduğundan kendisine bunu anlatmak ve ne kıyafetle davet edeceğiz demek istediğim halde zihnim o kadar karışmış ki bilâ ihtiyar "*Damad Salih Paşa'ya da yazacak mıyız*„ demeyeyim mi ? Üç gün evvelki mâceraya nazaran şu sözü kendisine ta'riz makamında telâkki ederek hakkımda sû-i fikir isnad etmesi pek muhtemelken öyle bir zehabta bulunmayıp ve belki de hâlimden anlayıp işi lâtifeye yordu : "*Artık ona âlem-i bâlâda yazarlar ; siz diğerlerine yazınız*„ dedi ve bundan dolayı hakkımdaki muamelesini asla değiştirmedi.

O gün cenaze işleriyle çok meşgul olarak yorulmuştum. Saraya avdetimde SULTAN REŞAD bu yorgunluklarıma mükâfaten bana bir limonata ısmarladı.

EDİRNENİN İSTİRDADI

§ Balkan devletleri Rumeli'yi elimizden almak için ittifak ettikleri halde ganayimi paylaşmak hususunda bir türlü uyuşamıyorlardı. Sırplılar ve Yunanlılar Makedonya'nın taksiminden dolayı Bulgarlarla muharebeye tutuşmuş, Romanya hükûmeti de Bulgaristan arazisine tecavüz etmişti. Bulgarlar böyle her taraftan teca-

vüze maruz kalınca Edirne'yi askerden tahliyeye mecbur olmuşlardı. Devlet-i aliyye de şu fırsattan bilistifade Edirne'nin istirdadına kıyam etti. Bu harekete TAL'AT BEY önayak oldu. Başkumandan vekili ile görüşüp cihet-i askeriyyenin müzaheretini temin etti. Sadr-ı âzam SAİD HALİM PAŞA, Şeyh ul-islâm ESAD EFENDİ, Adliye nâzırı İBRAHİM BEY de ona tebaiyyet ederek vükelâdan tereddüt göstermekte olanlara galebe eylediler. Şûray-ı devlet reisi HALİL ve Evkaf nâzırı HAYRİ BEY'ler istirdada taraftarsalar da pek ileri varmak istemiyorlardı. Hattâ HAYRİ BEY "*Girit bizim canımız diye diye bu hale getirdik; Edirne'yi de ona benzetmiyelim*„ diyordu. Bahriye nâzırı ÇÜRÜKSULU MAHMUD PAŞA ve bâhusus Nâfıa nâzırı OSMAN NİZAMİ PAŞA büsbütün bu hareketin aleyhinde idiler. TAL'AT BEY, vükelây-ı saireyi de iğfal edememeleri için mecliste bunları daima nazar-ı dikkat altında bulundurmakta idi. Nihayet meclisten müttefikan bir karar alabilmek üzere "*Eğer siz buna muvafakat etmiyecek olursanız ben istifa eder çekilirim*„ dediğini, İBRAHİM BEY "*Ben de istifa ederim*„ diye ortaya atılınca "*Bırak Allahı seversen İbrahim Bey, sen bari sus*„ diye mukabele ettiğini bilâhara nakl eylerdi. TAL'AT BEY, ESAD EFENDİ'nin bu babdaki müzaheretini unutmayıp son zamanda kendisini âyan yaptırmak için çalışmıştı.

§ TAL'AT BEY Edirne üzerine yürümek için orduy-ı hümâyuna mezuniyet îtası hakkında uğraşa uğraşa Meclis-i vükelâdan istihsal eylediği mazbatayı bir akşam üzeri bizzat Saraya getirdi. Ben araba ile eve avdet ederken yoldan çevirip birlikte saraya götürdü. Huzûra çıkarak müsaade-i seniyyeyi istihsal eyledi. Ben de muamele-i resmiyesini ikmal ederek mazbatayı kendisine tevdi ettim. İki üç gün sonra İBRAHİM BEY, askerin Edirne'ye duhûlü hakkındaki telgrafnâmeyi alıp Saraya getirerek keyfiyeti Zât-ı şâhâneye tebşir eyledi.

Hünkâr, Edirne'nin istirdadından fevkalâde memnun olduğu gibi bu muvaffakiyet, mütevalî mağlûbiyetler neticesinde memleketin üzerine çökmüş olan zılâm-ı kâbusu ref, ederek halkın maneviyyâtını da yükseltti ve memleketin her tarafında meserretle telâkki edildi. Şimdi iş siyaseten temin-i muhafazasına kaldı.

§ Cuma günü Edirne'de Sultan Selim camiinde cuma namazından sonra büyük merasimle mevlid-i şerif okunacağından Zât-ı şâhâne, orada kendilerini temsîlen hazır bulunmak ve asker ve ahaliye selâm-ı şâhâneyi tebliğ etmek üzere beni îzam ve Seryâver

SALİH PAŞA'yı da terfik eyledi. Edirne fukarasına tevzi edilmek üzere Ceyb-i hümâyun kâtibi HAKKI BEY vedâatiyle iki bin beşyüz lira da irsal etti. Sabahleyin Sirkeci garına geldikte Mâbeyn kâtiplerinden NÜZHET BEY Romanya kıralı tarafından Zât-ı şâhâneye çekilmiş olan fransızca telgrafı getirerek bana irâe eyledi ki meali "*Avrupaca mukadderatı suret-i kat'iyyede tayin kılınmış olan havalide Devlet-i aliyyenin icra eylediği hareket-i askeriyye neticesinde dûçar olacağı sukut-ı hayale nazar-ı dikkatini celbetmeği bir vazife addettiğini*„ beyandan ibaretti. Telgrafnâmenin hemen bittercüme taraf-ı şâhâneye takdim olunmasını ifade ederek bundan dolayı İstanbul'dan müteessirâne ayrıldım.

Esnây-ı harpte yollar ve köprüler bozulmuş, trenler maden kömürü yerine odun yakmakta bulunmuş olduğundan tam on sekiz saatte Edirne'ye muvasalat eyledik. Geceleyin trenin Babaeski istasyonuna vusûlünde Başkumandan vekili İZZET PAŞA ile erkân-ı harbiyesinden Mirliva ZİYA PAŞA'nın bizi istikbal için istasyona gelmiş olduklarını haber verdiklerinden derhal trenden inerek kendileriyle mülâki olduk. Sabah vakti Edirne istasyonuna muvasalatla vali ve kumandan tarafından istikbal olunarak ve bir bölük asker tarafından resm-i selâm îfa kılınarak arabalarla şehre azimet ettik.

Hükûmet konağında memurîn ve eşraf-ı belde ve rüesây-ı ruhaniye toplanmış oldukları halde âtideki nutku îrad ve selâm-ı şâhâneyi iblâğ eyledim :

"*Pâdişahımız halife-i zîşan efendimiz hazretleri Edirne ahali-i sâdıkasını selâm-ı saâdet-encam-ı şâhâneleriyle taltif için bu bendelerini izam buyurdular. İnayet-i bâri ve imdad-ı ruhaniyyet-i Hazret-i Peygamberî ile asâkir-i şâhânelerinin sevgili Edirnemizi tahlise muvaffakiyetlerinden dolayı Cenab-ı Hakka hamd ü sena ettiler. Edirne Osmanlılığa pek kavî ve kavîm revâbıtla merbut olduğundan bu revâbıtın ilâ mâşaallah devam ve istimrarını eltaf-ı ilâhiyeden temenni eylediler. Ehass-ı âmâl-i şâhâneleri bilâ tefrik-i cins ü mezhep umum tebaalarının nâil-i etemm-i adalet olmasından ibaret bulunduğundan hükûmet-i seniyyelerinin bilcümle mesâisi bu maksada ma'tuf olacağı gibi sunûf-ı tebaa-i şâhânelerinin dahi cümlesi bir vatan evlâdı ve bir pâdişah-ı zîşanın tebaası olduklarını bittakdir yekdiğerleriyle daima hüsn-i âmiziş ve vifak üzere yaşamaları ve el birliğiyle vatanın îtilasına çalışmaları arzûy-ı kat'î-i şâhâneleri iktizasındandır. Cenab-ı*

Hak şevketli pâdişahımızı sizlere ve sizleri şevketli pâdişahımıza bağışlasın.„ 12 Temmuz 1329.

Vali bey ile beraber Daire-i askeriyyeye de gidilerek kumandan FERİK HURŞİD PAŞA ve başında kabalak olarak Kaymakam ENVER BEY ve sair ümerây-ı askeriyye de hazır oldukları halde orada dahi âtiyüzzikr nutku îrad eyledim :

"Pâdişahımız efendimiz hazretleri Osmanlılığın ikinci pâyitahtı olan ve her zerre-i hâki binlerce Osmanlı dilâverinin hûn-ı pâkiyle meşhûn bulunan şu kıt'a-i vatanı tahlis eden hizmet ve himmetinizi takdis ediyorlar. En büyük kumandanınızdan en son neferinize kadar cümlenizi selâm-ı şâhâneleriyle taltif buyuruyorlar ; dâreynde aziz olmanızı Cenab-ı Haktan temenni ediyorlar. Emin olunuz ki bu hizmetiniz yalnız vatanı tahlisten ibaret kalmadı, rûh-ı Resûlullahı ve şu ma'rekegâhta kefensiz yatan şühedânın ervâhını da şad etti. Osmanlı askerine imdad-ı ilahî daima yaver ve nusret ve zafer rehber olsun.„

Cuma namazı vakti hulûl ettiğinden Sultan Selim câmiine gidilerek cemâat-i kübrâ ile mahfelde eday-ı salât olundu. Güzel sesli hafızların kıraat ettikleri menkıbe-i mevlid-i şerif ve tevşihler istima edildikten ve câmiin dahili gezildikten sonra Hükûmet konağına avdet olundu. ENVER BEY de beraber olduğu halde öğle taamı tenavül edildi. Ba'dehu yine vali ile beraber Belediye dairesine gidilip Hey'et-i belediye ile de görüşülerek taraf-ı şâhâneden fukaray-ı ahaliye ihsan olunan iki bin yüz lira teslim kılındı. Oradan yaralı olan Bulgar zabitlerinin tedavi edilmekte bulundukları Bulgar hastahânesi ve Karaağaç'taki Askerî hastahânesi ve Sarayiçi mesîre-i meşhuresi gezildi. Memleketin âsâr-ı kadîmesinden olan Eski câmii görmek ve ikindi namazını orada eda etmek istediğimiz halde câmi mühimmat deposu ittihaz edilmiş olması cihetiyle kapalı bulunduğundan ziyareti müyesser olamayarak Hükûmet konağına avdet ve bütün meşhûdâtımın huzûr-ı şâhâneye arzına müsaraat edildi.

O sırada TAL'AT BEY otomobil ile İstanbul'dan gelmiş olduğundan kendisi müslim ve gayr-i müslim eşraf ve rüesây-ı mahalliye ile görüştükten ve akşam taamı da birlikte edildikten sonra yatsı vakti Edirne'den hareket olundu. TAL'AT BEY'le Babaeski'de bulunan karargâha uğrayarak Başkumandan vekili İZZET PAŞA ve sair erkân-ı askeriye ile de görüşülmesini kararlaştırmış olduğumuz halde Edir-

ne'den hareketimizde öyle bir yağmur ve sel başladı ki istasyondan karargâha kadar otomobil ile gitmek kabil olamıyacağını söylediklerinden bizzarûre bu fikirden sarf-ı nazar ederek şimendiferle İstanbul'a avdet ettik. TAL'AT BEY Edirne'den çıkarken "*Ah Sultan Selim, acaba seni bir daha görebilecek miyim?*„ diyordu. Bütün endişesi devletçe vuku bulan teşebbüsât-ı siyasiyyenin müntec-i muvaffakiyet olamaması idi.

Filhakika Bab-ı âlice yazılan notanın Petersburg sefirimiz tarafından hîn-i îtasında Rusya Hariciye nâzırı "*Bu notanızın cevabını ancak Harbiye ve Bahriye nâzırlarıyle görüştükten sonra verebilirim*„ diye ma'nîdar bir cevap vermiştir.

§ TAUBE nâm müellifin "*Kabl el-harb Rus siyaseti*„ unvanlie serinde beyanına göre Başvekil MÖSYÖ KOTOZOF ile Hariciye, Harbiye ve Bahriye nâzırları beyninde hususî bir meclis akd olunarak SAZANOF, Türk askeri Edirne önünde tevakkuf etmediği halde Türkiye sevahilinin muslihâne abluka altına alınmasını teklif ,Başvekil de ablukanın mehazirinden bahisle Edirne'yi muhafaza için daha kuvvetli bir mânia tesisi kabil olup olmadığını Harbiye ve Bahriye nâzırlarından sual edip Harbiye nâzırı ind el-îcab bir hey'et-i seferiyye ihzar edilebileceğini müteredditdâne bir surette beyan eylemişse de Bahriye nâzırı Bahr-i siyah filosunun vesait-i nakliyesi karaya asker ihracı için ne kâfi derecede ve ne de hüsn-i halde bulunduğunu söylemiştir. Başvekil "*Öyle ise bu şerait dahilinde fi'len kabil-i icra olmayan bir hususu müzakere için beyhude zaman sarf etmemelidir. Muslihâne ablukanın hiç bir tesiri olamayacağından ve asker ihracının ise gayr-i kabil bulunduğu anlaşıldığından, Türkleri durdurmak yed-i iktidarımızda olmadığını itiraf etmelidir. Bunlar Edirne'yi elbette işgal ederler*„ demiştir.

Bunun üzerine Ruslar bizi tazyikten vazgeçip ve Ruslar ortadan çekilince düvel-i sâire de tazyikatı gevşetip Edirne ve havalisi taht-ı işgalimizde kalmış ve Bulgaristan hükûmeti akd-i sulh için İstanbul'a murahhaslar irsaliyle müzakerata ibtidar eylemiştir.

§ İstanbul'da akdolunan meclis-i mükâlemeye taraf-ı Devlet-i aliyyeden TAL'AT BEY'le Bahriye nâzırı Çürüksulu MAHMUD PAŞA ve Şûray-ı devlet reisi HALİL BEY, Bulgaristan tarafından dahi Ceneral SAVOF ile nüzzâr-ı sâbıkadan MÖSYÖ NAÇOVİÇ ve MÖSYÖ TUŞEF memur edilmişlerdi. Netice-i müzakerâtta Meriç nehri hatt-ı

hudud ittihaz olunarak Edirne Devlet-i aliyyede kalmak ve Dimetoka dahi hinterland olmak üzere şerâit-i nâfia ile 29 Eylül 1913 tarihinde akd-i sulh olunmuştur. Zât-ı şâhâne Edirne'nin istirdadı hususundaki hizmetine mükâfaten SAİD HALİM PAŞA'ya murassa imtiyaz nişanı îta edip merasim-i mahsusa ile bizzat ta'lik eyledi. Sulhun in'ikadından sonra Bulgar murahhasları Zât-ı şâhâneye arz-ı ta'zimât için Saraya gelip kendileriyle görüşüldükte NAÇOVİÇ "*Devlet-i aliyye büyük bir imparatorluktur, Bulgaristan ise küçük bir devlettir*„ diye pek mahviyetkârane lisan istimal ediyordu. Bilâhare Yunanlılar ve Sırplılar ile de akd-i sulh olundu. Bu sulh, fevâid-i maddiyyesinden ziyade halkın maneviyyâtı üzerinde hüsn-i tesir hasıl ederek memleketçe ve hükûmetçe âsâr-ı intibah ve faaliyet görünmeğe başladı. Ordunun tensik ve islahı için Almanya'dan mütehassıs bir hey'et-i askeriyye celbi, İngiltere'ye diridnavd siparişi, Tersane için doklar inşası gibi faydalı teşebbüsler yapıldı. Ermeni meselesinin hall ü faslı için Rusya ile müzakerâta ve Araplarla da bir suret-i îtilâfiyye akdi zımnında teşebbüsâta girişildi. Fransa ile dahi umûr-ı nâfia hakkında mukavele-i mahsûsa akdedildi ve mesâib-i harbiyyenin tehvini için lâzım gelen masarife karşılık olmak üzere Fransa'dan mühim miktarda istikraz akdine muvaffakiyet hasıl oldu. Ne çare ki başımızdan bir belâ kalkar kalkmaz bin belâ baş göstererek Harb-i umumi zuhûriyle bütün bu teşebbüsât akim kaldı.

§ SULTAN REŞAD, Edirne'nin istirdadını müteakip bir gün Avusturya sefiri MARKİ PALLAVİÇİNİ gelip Edirne'nin terki için israr ve imparatorun da bu arzuda bulunduğunu iblâğ etmesi üzerine kendisi de "*Bunu siz söylersiniz ama İmparator hazretleri söylemezler. Hükümdarların kalbi âli olduğundan mülk-i meşrûumuzu bizden nez etmek istemezler*„ demiş olduğunu ve elçinin yüzü mosmor olup cevap vermeden çekilip gittiğini hikâye ederdi.

§ Bu esnada Serkarin HALİD HURŞİD BEY'in infisali vukubularak Karin-i sâni TEVFİK BEY, Başmâbeynci oldu. BirgünDolmabahçe sarayında alt kattaki büyük sofada muzika dinlerken HALİD HURŞİD BEY'i telefonla Bab-ı âliden istediler. Bir müddet sonra ağlayarak avdet edip kendisine istifa teklif edildiğini bildirdi. HALİD HURŞİD BEY esasen işret ve sefahata münhemik olduğundan bir gece sermest olduğu halde Beyoğlu'nda İsketin Palas'a giderek ve orada da şampanya içerek, muganniye kızlardan birini locasına celb ile rezalet

çıkarmış, bunun üzerine koltuğuna girip arabasına götürmüşler. Giderken, Rum palikaryaları "*Vive le Premier Chambellan de S. Majesté*„ diye arkasından bağrışmaya başlamışlar. Bu havadis Dahiliye nâzırı TAL'AT BEY'e aksedince Sadr-ı âzama giderek başmâbeyncilikten azli için ısrar etmiş. O da kendisini Bab-ı âliye çağırarak istifa teklif eylemiştir. Ertesi gün HALİD HURŞİD BEY yine saraya gelip huzûra çıkarak sûz ü güdazda bulunmuştur. Kendisi huzûrdan çıktıktan sonra Zât-ı şâhâne daire-i hususiyyesindeki sofada ayak üzerinde bulunduğu halde beni çağırarak "*Başkâtip ! Başmâbeyncinin yaptığını duydun mu? Bir dizine mahbûbeyi, bir dizine mahbûbu almış*„ diyerek kahkaha ile gülüyordu. "*Şimdi ağlayarak yanıma geldi, ben de 'Seni ben azletmedim, Bab-ı âliden azlettiler. Ben kimsenin ahvâl-i hususiyesine karışmam; gufran-ı zünubun!' dedim*„ diyordu.

O gün bermu'tad Sadr-ı âzam Saraya gelmiş olduğundan "*Artık kendisini huzûra o getirmesin, sen getir*„ dedi. Bu esnada hasb el-îcab bir kaç kere huzûra girip çıktığımda "*Başmâbeynci ne yapıyor*„ diye sordu. "*Sadr-ı âzamla yemek yiyor*„ deyince, "*Arsız !*„ dedi. Benim meşguliyetten yemek yemeğe vakit bulamamış olduğumu anlayınca "*Üçüncü kadın bana eliyle çerkes tavuğu yaptı, ben de sana ondan göndereyim*„ diyerek taltîfen bir tabak gönderdi ki hakikaten nefis idi.

§ Bu sırada zabitân arasında bir hizbin ENVER BEY'i Harbiye nezâretine getirmek üzere teşebbüsâtta bulunduklarını haber alan İZZET PAŞA nezâretten ve Başkumandanlık vekâletinden istifa ederek yerine livalık rütbesinde ENVER BEY tayin kılındığı gibi Nâfıa nâzırı CEMAL BEY de kezalik livalık rütbesiyle Bahriye nezâretine nasbedildi. Selefi Çürüksulu MAHMUD PAŞA âyanlık inzimamiyle Nâfıa nâzırı oldu. ENVER ve CEMAL PAŞA'lar kuvây-ı berriye ve bahriyeyi ellerine alınca, kendilerinden evvel mektepten çıkmış ne kadar erkân ve ümerâ ve zabitân var ise değerli, değersiz, genç ve ihtiyar demiyerek hemen kâffesini tekaüde sevk ile ordu ve donanmada gûya bir teceddüt vukua getirdiler. Bundan sonra zimam-ı idare artık Bab-ı âlinin elinden çıkarak ENVER PAŞA'nın eline geçti.

§ 3 Rebî ül-âhır 1332 tarihinde Sadr-ı esbak Âyan reisi SAİD PAŞA'nın irtihali vukubuldu. Müşarünileyhin hastalığı haber alınması üzerine Zât-ı şâhâne istifsar için Sertabib HAYRİ BEY'i göndermişti. Avdetinde, mûcib-i endişe bir hali olmadığını söyledi.

Başmâbeyinci TEVFİK BEY, "*Bizim sertabib herhangi hastaya iyi derse hasta ölür ve hangi hastaya fena derse hasta iyi olur*„ diye kendisini istihfaf ederdi. Bu defa SAİD PAŞA'nın mûcib-i endişe bir hali olmadığını HAYRİ BEY'den işitince, "*Eyvah, adamcağız gidiyor*„ dedi. Filhakika iki üç gün sonra vefat etti. O gün Dahiliye nâzırı TAL'AT BEY Saraya gelmiş olduğundan müşarünileyhin vefatını haber verince hükûmet nâmına mükellef bir cenaze alayı tertib ettirdi ve Eyüp câmii avlusunda haremiyle kerîmesinin kabirleri yanına defnedildi.

TEVFİK BEY'le beraber cenazenin arkasından giderken Maçka'ya geldiğimizde aramızda hâle muvafık bir söz ceryan etti. Önümüzde sabık Serkarin LÜTFİ BEY'le sâbık Serkâtip HALİD ZİYA BEY gidiyorlardı. O mevkiden hakan-ı sâbıkın ikamet ettiği Beylerbeyi sarayı da görünüyordu. TEVFİK BEY bir cenazeye ve bir de seleflerimize bakarak "*Hayat işte! Memuriyet ise işte!*„ diyordu. Ben dahi Beylerbeyi cihetine başımı çevirerek "*Saltanat ta işte !*„ dedim.

§ Bir müddetten beri Meclis-i meb'usan mesdud bulunduğu halde bu kere icra kılınan intihabât neticesinde yeni meclis Fındıklı'da kâin daire-i mahsûsasında merasim-i mu'tade ile küşad edildi ; resm-i küşadda pâdişah da bizzat isbat-ı vücud etti. 1324 senesinde meclisin bidayet-i küşadında nâmı-ı şâhâneye olarak kaleme alınan nutk-ı iftitahîyi o zaman Mâbeyn başkitabetinde bulunan CEVAD BEY kıraat eylemiş olduğu halde ondan sonraki içtimalarda Sadr-ı âzam HÜSEYİN HİLMİ, HAKKI ve SAİD PAŞA'lar tarafından kıraat edilmiş idi. Bu defa makam-ı sadarette bulunan SAİD HALİM PAŞA'nın umumî bir mecliste beyannâme kıraatına hâl ve sadası müsaid olmadığından pâdişah nâmına kıraat edilecek beyannâmenin kaideten onun başkâtibi tarafından okunması lâzım gelir diye ortaya bir prensip meselesi çıkardı ve bu suretle o vazifeyi üzerinden attı. Beyannâmenin müsveddesi arzolundukta Zât-ı şâhâne, "*Dur ben sana mecliste okumanın yolunu göstereyim ; okurken hiç kimsenin yüzüne bakma, daima önüne bak*„ diye ihtar etmişti. Resm-i küşad günü mecliste kürsü-i hitabete çıkarken beyannâmeyi yüksek sesle okudum ve okurken sıkılmadım. Ertesi gün SAİD HALİM PAŞA saraya geldikte, "*Başkâtip Bey kulunuz beyannâme-i hümâyununuzu pek güzel okudu*„ diye senakârlıkta bulununca Zât-ı şâhâne, "*Ona okumanın yolunu ben öğrettim ; okurken kimsenin yüzüne bakma diye tenbih ettim*„ dedi ve mükâfat olarak onbeş lira değerinde cihan-

kıymet bir boyun bağı iğnesi ihsan etti. Fakat SAİD HALİM PAŞA'nın müddet-i sadaretince bu vazife benim uhdemde takarrur ettiği halde bir daha bu ihsanı gözüne kestiremedi.

§ SULTAN REŞAD merhum evâil-i saltanatında Bursa, Edirne ve Rumeli seyahatlerinden mâada İstanbul'da da sıkca sıkca gezerdi. Balkan muharebesinden sonra me'yus ve meftur olması ve mesane hastalığının da kendisini rahatsız etmeğe başlaması üzerine artık nâdiren çıkar oldu. Halk arasında ise "*Bu da kardeşi gibi sarayda kapanıp oturuyor, Dolmabahçe ve Hamidiye câmilerinden başka bir yere çıkmıyor*„ diye sözler tekevvün eylediği mesmûum olduğundan bu kîl u kallerin önüne geçmek üzere bir münasebet getirerek "*Bir hafta da Ayasofya câmiinde selâmlık icra buyurulsa, hem orada ecdad-ı izâmınızdan Selim-i Sâni, Murad-ı Sâlis ve Mehmed-i Sâlis hazerâtının gayet kıymettar türbeleri vardır ; selâmlıktan sonra onlar da ziyaret buyurulmuş olur*„ dedim. Cevap olarak bana "*Ben öyle on yedi kardeşini bir günde öldürten adamın türbesini ziyarete gitmem*„ dedi. Büyük pederi SULTAN MAHMUD'a dahî, çok kan döktüğünden dolayı, muhabbeti yoktu. Halbuki ber muktezay-ı takdir kendi zamanında da bu kadar kan döküldü.

HARB-İ UMUMÎ

§ Balkan devletleriyle akd-i müsalehadan sonra Almanya ve Fransa devletlerinin Bahr-i Sefid donanmaları İstanbul'u ziyarete geldikleri gibi İngiliz donanması da Visamiral.....kumandası tahtında vürûd ederek merasim dairesinde kendilerine bir ziyafet-i resmiye ihzar olunmuştu. Başmâbeynci ile beraber elbise-i resmiyelerinizi giyerek ziyafet mahalline gideceğimiz sırada TAL'AT BEY gelip "*Ben de giyineyim de birlikte gideriz*„ dedi. Giyinmek üzere diğer odaya gittiği sırada kendisini telefona istediler. Telefon başına gelince, seyahat için Bosna ve Hersek cihetlerine azimet etmiş olan Avusturya ve Macaristan veliahdinin Saraybosna'da bir Sırplı tarafından vurulmuş olduğunu haber verdiler. Merasim dairesine azimetimizde bu haber henüz intişar etmemiş olduğundan İngiliz sefiriyle amiraline vak'adan TAL'AT BEY malûmat verdi. Ziyafet bittabii neşesiz geçti. İngiltere sefaretinden de bizi bilmukabele ziyafete davet ettikleri halde bu vak'adan dolayı ertesi gün tezkire tahririyle davetin tehir eylediğini bildirdiler. Bir müddet sonra ramazan hulûl etti. Ramazanın ilk akşamı vükelâ bermu'tad saraya iftara med'uv

bulunduklarından Çit köşkünde toplanmışlardı. Sadr-ı âzam SAİD HALİM PAŞA gelince, Avusturyalıların Sırplılara gayet şiddetli bir ültimatom vermiş oldukları haberini getirdi ki neticesi Avrupa'da bir harbe müncer olacağı mebâdi-i emrde anlaşılmakta idi. Ondan sonra Avrupa devletleri beyninde cereyan eden harpcuyâne muhaberât ve inkıta-ı münasebât ve Devlet-i aliyyece de seferberlik ilâniyle harbe dühûl için gösterilen istidat cümlece malûm olduğundan burada tafsîle hacet görülmedi.

§ Ramazan içinde bir gün Yıldız'da üst kattaki büyük salonda huzûr dersinde bulunurken "*Sizi Bab-ı âliden telefona istiyorlar*„ diye haber verdiler. Telefonda karşıma SAİD HALİM PAŞA çıkarak "*Efendimizden istihsal-i müsaade ile mühim bir iş için şimdi Bab-ı âliye gelmenize intizar ediyorum*„ dedi. Zât-ı şâhâneden ba'd el-istîzan otomobile râkiben Bab-ı âliye gittim. SAİD HALİM PAŞA meclis salonundan sadaret odasına gelerek "*Sizi gayet mühim ve mahrem bir iş için çağırdım. Bunu bir ben, bir siz ve bir de pâdişah bilecektir. Şayet bir tarafa şâyi olursa ikimiz de mes'ul oluruz. Başımıza gelen mağlûbiyetler üzerine bir müttefik bulmak için her tarafa başvurduğumuz ve hattâ Yunan devletine kadar müracaat ettiğimiz halde muvaffak olamadık. Şimdi İttifak-ı müsellese dahil olmak için bir fırsat zuhûr etti. Bu, devletin istikbalini kurtaracaktır. Almanlar ile bir ittifak-ı tedafüî müzakeresine girişmek için bir ruhsatnâme tanzimi muktazîdir*„ diyerek ayak üzerinde iki üç satırlık bir ruhsatnâme dikte etti. "*Keyfiyeti Zât-ı şâhâneye ifade ve ruhsatnâmeyi irâe ettikten sonra bugün bana getirmelisiniz*„ dedi. Ben de Saraya avdet ve Hünkâra arz-ı malûmat edip muvafakatini istihsal ile tekrar Bab-ı âliye giderek ruhsatnâmeyi SAİD HALİM PAŞA'ya tevdi eyledim. Fakat aradan üç dört gün geçtiği halde bir şey zuhûr etmediğinden Zât-ı şâhâne merak edip beni Sadr-ı âzamın Yeniköy'deki yalısına göndererek netice-i müzakerâtı sordurdu. SAİD HALİM PAŞA, "*İttifaknâmeyi tanzim ettik, şimdi tercüme ettiriyorum, taraf-ı şâhâneye takdim edeceğim*„ dedi ve "*Nusha-i mütercemeyi Başkâtip Bey bizzat tebyiz etsin*„ diye kendisinin Kalem-i mahsus müdürü ve elyevm Madrid sefiri olan ŞEVKİ BEY'le Saraya gönderdi. Bu, öyle etraflı bir mukavelenâme olmayıp bir kaç maddeden ibaret ve muhtac-ı tavzih ve tevsî idi. Bilâhare daha etraflı bir mukavelenâme yapılmasına lüzûm görünerek onun da müzakeresini âtiyy üz-zikr ruhsatnâme ile SAİD HALİM PAŞA deruhde etti :

"*Devlet-i aliyyemiz ile Almanya devleti arasında akdedilip Avusturya devleti tarafından da kabul edilmiş olan muahedeyi daha ziyade temin ve tevsî eylemek üzere tecdid için Sadr-ı âzam ve Hariciye nâzırımız Mehmed Said Paşa hazretlerine canib-i seniyy ül-cevânib-i şehriyârânemden mezuniyet verilmiştir*,,. (Bu ruhsatnâmenin müsveddesi müşarünileyhin hatt-ı destiyle muharrer idi).

TAL'AT PAŞA Almanya'ya gittikçe yeni yeni ilâvât dahi icra olundu. Bu babdaki mukavelât nüshaları Sadr-ı âzamın odasında bir kasa derûnunda mahfuz olduğu halde esnây-ı inkılâpta kasa ile beraber Hazîne-i evrak'a teslim edilmiştir. Gariptir ki müterekeden sonra gelip geçen Sadr-ı âzamlar kasayı açıp evrakı okumak zahmetini bile ihtiyar etmemişlerdir.

§ Almanya, Rusya ve Fransa devletleri arasında muharebe 1-3 Ağustos 1914 tarihinde ilân edildi. İngiltere devleti dahi 4 Ağustos 1914 tarihinde harbe iştirak eyledi. 9 Eylül 1914 tarihinde Devlet-i aliyye de kapitülâsyonların ve ba'dehu Paris ve Berlin muahedelerinin ilgasını ilân etti. Kapitülâsyonların ilgasına en ziyade îtiraz eden müttefikimiz olan Almanya devletinin sefiri oldu.

Almanlar düşmanların takibâtından kurtarmak maksadiyle Goben zırhlısı ile Breslav kruvazörünü Boğazdan idhal ediverdiklerinden ve İngiltere ve Frana devletleri buna şiddetle itiraz ederek mezkûr sefinelerin iadesi için devleti tazyik eylediklerinden, Devlet-i aliyye de bu sefîneleri gûya Almanlardan satın alıp kendisine mal etmiş olduğunu ilân etti. İş bir mesele-i düveliyye şeklini aldı. İngiltere sefiri bir gün Saraya gelerek ve elinde devletinden almış olduğu bir telgrafnâme bulunduğu halde huzûra çıkarak bu sefîneler iade edilmediği takdirde hiç olmazsa Alman mürettebâtından tecrid olunmasını musırrâne taleb etmiş, Zât-ı şâhâne ise hükûmete müracaat eylemesi lüzûmunu ihtar eylemişti. İngiltere ve Fransa devletleriyle aramızdaki ihtilâfın menşei bu sefîneler meselesi olup olbabdaki münakaşât bilfiil harbe girdiğimiz zamana kadar devam etmiştir.

§ O sırada bir gün gazeteler Bahr-i Sefid boğazının sefâin-i ecnebiyyeye seddedilmiş olduğuna dair bir ilân neşrettiler. SULTAN REŞAD bunu merak ederek esbabını Sadr-ı âzamdan tahkik için beni Bab-ı âliye îzam ve böyle bir hâlin İngilizlerle beynimizde harp zuhûruna sebep olması endişesini izhar eyledi. SAİD HALİM PAŞA İngiliz sefâin-i harbiyesi Boğaz önünde durarak sefâinimizin duhûl ve hurûcuna mani olmakta bulunduklarından devletçe de bilmuka-

bele Boğazın ecnebi sefâinine seddedildiğini ve bunun harbi intaç edecek bir sebep olmadığını beyan eyledi.

§ İngilizler ve Fransızlar ile münasebâtımız bu suretle gergin bir halde devam etmekte ve Avrupa devletlerinin yekdiğerine ilân-ı harb etmeleri üzerine Devlet-i aliyye de umumî seferberlik ilân ederek peyderpey asker toplamakta idi. Kurban bayramı gecesi, sabahleyin alaya yetişmek üzere erkence yatmış olduğum halde yanımızdaki konakta ikamet eden Başmâbeynci TEVFİK BEY bizim eve gelerek beni uykudan uyandırttı. AMİRAL SUŞON [=Souchon]'un kumandasında olarak istikşaf için Boğaz haricine çıkmış olan sefâin-i harbiyyemiz ile Rusya sefâini arasında müsademât başlamış olduğunu şimdi haber aldığından ve keyfiyetin Zât-ı şâhâneye aksetmesi ihtimalinden bahisle her halde hakikati öğrenmemiz lâzım geleceğini söyledi. Hakikati anlamak için ya ENVER PAŞA'ya veya CEMAL PAŞA'ya müracaat olunmak icabediyordu. ENVER PAŞA'nın konağına telefon ederek paşayı aradıksa da yatmış olduğu cevabını verdiler. CEMAL PAŞA'yı aradığımız halde onun da bir ziyafete med'uv bulunduğunu söylediler. Bu cevapların mürettep olduğu malûmdu, fakat bizim için başka vasıta-i istitlâ yoktu. Sabahleyin bayram alayı icra olunacağından erkence saraya gittik. Vükelâ dahi birer birer toplandılarsa da onlar da vak'adan haberdar değillerdi. ENVER ve CEMAL PAŞA'larla TAL'AT BEY gelince hakikat-ı vukuâta ittilâ bâsıl oldu.

O gün SAİD HALİM PAŞA Saraya gelmeyip rahatsız bulunduğuna dair başkitabete bir tezkire-i hususiye gönderdi. Tezkireyi Zât-ı şâhâneye takdim eylediğimde hatırını istifsar ve gaybûbetinin esbab-ı hakikiyyesini tahkik için İkinci mâbeynci NÜZHET BEY'i müşarünileyhin Yeniköy'deki sahilhânesine îzam eyledi. Bayram alayı ve muayede resmi Sadr-ı âzam mevcud olmadığı halde icra kılındı.

Vukuât Sadr-ı âzamın daire-i ittılâı haricinde cereyan eylemiş olduğundan buna kesb-i vukuf edince canı sıkılarak istifayı tasmim eylemiş ve o gün Saraya gelmeyip merasimde hazır bulunmamıştır. Muâyede resminden sonra vükelâ müşarünileyhin yalısına giderek ve ısrar ederek istifadan vazgeçirmişlerdir.

Bayramın ikinci günü sabahleyin Serkarin TEVFİK BEY ve Seryâver SALİH PAŞA ile beraber tebrik-i iyd için SAİD HALİM PAŞA'nın yalısına gitmiştik. Müşarünileyh bizi yalnız olarak kabul ederek ve vukuâttan bahis açarak "*Almanlar bizi harbe sokmak istiyorlar. Biz*

harbe girmeliydik amma onların ihtiyar edecekleri zamanda değil, bizim ihtiyar edeceğimiz zamanda„ demiştir.

§ Bu vak'a akabinde bir takım muhaberât-ı siyasiyye cereyan ve Rusya ve İngiltere ve Fransa devletleri, Devlet-i aliyyeye harp ilân ederek Çanakkale boğazını abluka ettiler ve derhal bombardıman icrasına başladılar. Harbe tarafdar olmayan Maliye nâzırı CAVİD BEY, Ticaret nâzırı SÜLEYMAN BOSTANÎ EFENDİ, Nâfıa nâzırı Çürüksulu MAHMUD PAŞA ve Telgraf ve Posta nâzırı OSKAN EFENDİ istifa ederek Maliye nezâreti vekâletine Dahiliye nâzırı TAL'AT BEY, Ticaret ve Ziraat nezâretine İstanbul meb'usu AHMED NESİMÎ BEY, Nâfıa nezâretine de Sadr-ı âzamın biraderi ABBAS HALİM PAŞA tayin olundular.

§ İngiliz ve Fransızlar Boğaz-ı şiddetle bombardıman etmeye devam eylediklerinden ve bu iki devlet-i bahriyyenin kuvvetine zâten kâfi derecede müstahkem bulunmayan Boğaz istihkâmâtının mukavemet edebileceği ümit olunmadığından hükûmetin muvakkaten İstanbul'dan Eskişehir'e nakli takarrur ve Zât-ı şâhâne de hâh u nâhâh muvafakat etti. Mefruşât müdürü HACI ÂKİF BEY, Eskişehir'e îzam olunarak orada pâdişah ve maiyyeti için ayrı ayrı hâneler tedarik olundu. Hazine-i hümâyunun kıymetdar eşyası da sandıklar derûnuna konularak ihtiyaten Konyaya gönderildi. Şayet düşman sefâini Boğazdan geçecek olursa Pâdişah, vükelâyı da birlikde alarak Eskişehir'e azimet eyliyecekti. Biz de maiyetde gidecektik. Âilelerimizin endişesi ile mukayyed olmamak üzere cümlemizin âilesi Yıldız sarayı'nda toplanacak ve bunlara İkinci mâbeynci NÜZHET BEY nezâret edecekti. Hakan-ı sâbıkı İstanbulda yalnız bırakmak istemediklerinden o da birlikte götürülecekti. SULTAN REŞAD, Başmâbeynci TEVFİK BEY'i Beylerbeyi sarayına îzam ile müşarünileyhin hazırlanması için haber gönderdi. Kendisi azimet etmek istemeyip Zât-ı şâhânenin dahi İstanbuldan mufarekat etmemesini tavsiye ve bir kere İstanbuldan çıkacak olursa bir daha avdet edemeyeceğini ihtar etmiş ve "*Benim zamanımda da Rusya muharebesi esnasında vükelâ hükümetin Geliboluya nakline karar vermişlerdi. İhtiyar bir Namık Paşa vardı ; onu göndererek bu kararlarını bana bildirdiler. Ben de bir temenna ederek 'Buyurun ! Ben şuradan şuraya gitmem' diye suret-i kat'iyyede muhalefet gösterdim*„ demiştir (TEVFİK BEY'in, NÂMIK PAŞA'nın haffidi olduğunu bilmiyordu).

Bu endişeler arasında bir gün akşam üzeri Sarayda otururken İngiliz ve Fransız donanmalarının Boğaz'a hücûmları def ve Boğaz haricinde dört kıt'a zırhlıları gark olunduğunu telefonla tebşir ettiler. Artık hükûmetin Eskişehir'e nakli hakkındaki teşebbüsata mahal kal madı. Çanakkale kumandanı CEVAD PAŞA'nın bu babda hidemât-ı meşkûresi görüldü.

Bu günden sonra İngiliz ve Fransızlar Boğaza hücûmdan sarf-ı nazar ederek karaya asker ihracı ile arkadan zapt etmek teşebbüsünde bulundular ve evvela Arıburun noktasına ve sonra da Anafartalara kuvva-i külliyye ile hücûm eylediler. Anafarta hücûmu GAZİ Hazretlerinin himmet-i mahsûsaları ile defolundu ve kendisi "ANAFARTALAR KAHRAMANI„ unvanını ihraz eyledi. Gerçi bu muharebât birçok evlâd-ı vatanın ve bâhusus İstanbul gençlerinin ziyaını mucib oldu ise de şerefli bir surette neticelenerek Türk askerinin âlem nazarında şanını i'lâ etti. Düşmanlarımız berren de nâil-i maksud olmaktan kat'-ı ümit edince iptida Arıburnu'ndan, sonra da Anafartalardan askerlerini çekerek Gelibolu şibih-cezîresini tahliye eylediler. Artık İstanbul için mûcib-i endişe bir hal kalmadı.

§ SULTAN REŞAD merhum ara sıra mesaneden rahatsız olur ve kan gelirdi. Etibbâ "Prostat„ diye tedavi ederlerdi. Fakat son zamanlarda sancılar başladığından taş olmasından şüphe ediliyordu. Bir gün TAL'AT BEY'le ENVER PAŞA saraya gelerek Sertabib HAYRİ PAŞA'yı celb ile hastalık hakkında izahât istediler. HAYRİ PAŞA "*Müsaade buyurulursa ben Viyana ve Berlin'e gideyim, oradaki mütehassıs etibbâ ile istişare edeyim, îcab ederse içlerinden birini de alıp getireyim*„ dedi. HAYRİ PAŞA'nın maksadı bilvesile Avrupa'ya gidip gezmek ve hem de harcırah almak olduğunu hissederek "*Hastanın hali gittikçe kesb-i vahamet ediyor ; işin ona tahammülü yok ; siz sefarete bir telgraf yazıp bilâ tehir bir mütehassıs celb edin*„ dedim. TAL'AT BEY'le ENVER PAŞA bu fikri tasvib ettiklerinden o gün sefarete bir telgraf yazarak Berlin'den meşhur PROFESÖR İZRAİL'i celb ettiler. Mumaileyh seyr-i serî ile İstanbul'a gelerek Pâdişahı bilmuayene hastalığın taş olduğunu ve hastanın hâli operasyona mütehammil bulunduğunu beyan edip Zât-ı şâhânenin etibbâ-i hususiyyesinin de muaveneti ile operasyonu icra etti. Operasyon esnasında vükelâ Sarayda toplanarak Çit köşkündeki büyük salonda intizar ediyorlardı. Bu esnada Şeyh ul-islâm HAYRİ EFENDİ ile ENVER PAŞA arasında hafif bir müna-

kaşa cereyan etti. ENVER PAŞA makam-ı meşîhatin kazaî işlerle iştigalden sarf-ı nazar ederek islâmiyeti i'lâ edecek hususâta hasr-ı eşgal eylemesi daha faideli olacağını söylemesi ile HAYRİ EFENDİ'nin canı sıkıldı. Müşarünileyh "*Bu fikir hep Türkçülerin eser-i ilkaâtıdır*,, diye ENVER PAŞA'ya münfeilâne mukabelede bulundu. O aralık İkinci mâbeynci NÜZHET BEY gelerek ameliyatın muvaffakiyetle hitam bulduğunu tebşir etti de münakaşaya hitam verildi. Ameliyat neticesinde iki büyük taş çıkarılmıştı. Zât-ı şâhâne on beş yirmi gün sonra kesb-i âfiyet ederek vefatına kadar mesaneden iztırab çekmedi.

§ Veliahd YUSUF İZZEDDİN EFENDİ'nin illet-i dimağiyyesi bir müddetden beri kesb-i şiddet etmişti. Müşarünileyhin illeti kendisinde kanser olduğu vâhimesiyle başlayıp kanser olmadığına itminan hasıl etmek üzere önüne gelene yemin ettirirdi. Bilâhara bu merak veliahdlıktan iskat olunacağı vehmine münkalib olarak iskat edilmediğine dair herkesten ve hattâ SULTAN REŞAD'tan bile yemin taleb eylemişti.

Hakan-ı müşarünileyh şefkat-i meftûresi îcabınca hatt-ı desti ile kendisine tezkire yazarak yemin ile teminât îta eyledi. Fakat bu yoldaki teminâtın tesiri muvakkat olup aradan bir kaç saat geçince yine eski vehmi avdet ederdi. (Topladığı tahlifnâmeler evrak-ı metrûkesi meyanında Hazine-i hümâyun'da mahfuzdur. İçlerinde ABDÜLHAK HÂMİD BEY'in de manzum tahlifnâmesi mevcuttur). Efendi-i müşarünileyhin teşrifatçısı Sahip Bey zâde OSMAN BEY bir gün yanında keskin bir ustura görerek hemen alıp saklamış ve bundan âkibeti istidlâl ederek vazifesinden istifa ile çekilmişti. OSMAN BEY çekildikten sonra Efendi, tedarik eylediği bir ustura ile kolunun kan damarlarını kat' edip intihar eylemiştir. Evde bir sabah istihmam ederken Başmâbeynci TEVFİK BEY acele ile beni telefona isteyerek keyfiyet-i intiharı haber verdi. Ben de derhal giyinip Saraya gittim. Cenaze tertibatı yapıldıktan sonra ertesi gün na'şı Beşiktaş sarayındaki dairesinden istimbotla Topkapıya nakil ve cenaze namazı Ayasofya câmiinde ba'del-edâ SULTAN MAHMUD türbesinde pederi ile validesi yanına defnolundu. Müşarünileyhin zikir ve fikri hep veliahdlık hukuku olup o hukukun kabil-i iskat olup olmadığı kaziyyesi idi. Bir gün hânedan meclisinde Şeyh-ul-islâm ESAD EFENDİ'ye "*Şer'an veliahdin hukuku nedir?*,, diye sordu. ESAD EFENDİ komisyonda hiç bir hususta ağzını açmaz iken o gün ağzından öyle bir söz kaçırdı ki Efendinin büsbütün vehmini arttırdı.

"*Şer'an veliahdlik yoktur ki hukuku olsun*,, demesi üzerine beti benzi sapsarı olarak bıyıklarını yemeğe başladı.

Adliye nâzırı İBRAHİM BEY'den mesmûum olduğuna göre bir cuma günü müşarünileyhin Zincirlikuyudaki köşkünde birlikte otururlarken Ma'muret ül-aziz meb'usu (Kocasarıklı) SAİD EFENDİ gelerek "*Şimdi selâmlıktan geliyorum ; Sultan Reşadı gördüm, koltuğuna iki kişi girerek güçlükle adım atıyordu. Artık bitmiş ; bir hafta ömrü ya kalmış ya kalmamış ; şimdiden cülûs-ı hümâyunu-nuzu tebrik ederim*,, diye hulûskârlık etmek istemiş. Halbuki YUSUF İZZEDDİN EFENDİ veliahdlıktan iskat edilmiş olduğu zu'mu ile Hakan-ı müşarünileyhin vefatı vukuunda kendisinin tevkif ve saltanattan tecrid olunacağı vehmine düşmüş olmasiyle bu söz müşarünileyh üzerinde büsbütün aksi tesir hasıl ederek tevehhümünü arttırmış ve hali gittikçe fenalaşmıştı. Filvaki ondan sonra da çok yaşamamıştır.

§ İngilizler Irak cihetinde de tecavüze başlayarak Bağdad civarında Kût ül-Amare'de tahassün eylemiş oldukları halde tarafımızdan icra kılınan şiddetli muhasara ve tazyik üzerine Kût ül-Amare mevkii arz-ı teslimiyete mecbur olacak hale gelmişti. İngiliz kumandanı CENERAL TAVSEND [=Townsend] muztar kalınca mahsur askerin silâhları ile çıkarak memleketlerine iadeleri şartiyle devlete bir milyon İngiliz lirası îtasını teklif ettiği halde bu teklif devletçe kabul olunmadı.

Topkapıdaki Askerî Müzesinde Yeniçeri kıyafetiyle bir mehterhâne takımı tertip kılınmıştı. Bunların Saraya getirilip huzûr-ı hümâyunda terennüm eylemeleri arzu edildiğinden yevm-i muayyende Hünkâr vükelâyı Malta köşkünde öğle yemeğine davet edip bunlar da hazır oldukları halde icray-ı âheng edeceklerdi. O gece Kût ül-Amarenin zapt ve mahsur olan on üç bin İngiliz askerinin kumandanları ile ve silâhları ile esir edildiğine dair karargâha gelen telgrafnâme telefonla Saraya tebliğ edilmişti. O gün nöbetçi kâtibi bulunan ŞEVKİ BEY aynen tebyiz ve Zât-ı şâhâneye takdim ettiği telgrafnâmeyi vâki olan irade-i seniyye üzerine huzûr-ı şâhânede kıraat edince pek mesrur ve münbasit olan Zât-ı şâhâne Malta köşkünde davetli bulunan vükelâya da kıraat etmek üzere mezkûr köşke azimet etmesini irade eylemiş ve o da bir otomobile râkiben Malta köşküne azimet ve telgrafnâmeyi beray-ı kıraat bana tevdî etmişti. Ben de Hey'et-i vükelâ muvacehesinde cehren kıraat eylediğimden cümlece pek ziyade sürûru mucip olmuştur.

O akşam Şevki Bey'in bu sürûr-bahş telgrafnâmenin takdimi sebebiyle taraf-ı şâhâneden on adet sîm mecidî ihsanı ile taltif buyrulduğu bilâhara Şevki Bey'in ifadesinden anlaşılmıştır.

Ba'dehu Pâdişah da bizzat gelerek icray-ı tebrikat edildi. Velhasıl pek meserretli ve şerefli bir gün geçti.

§ Said Halim Paşa Avrupa saray-ı hükümdarîlerinde mer'iyyü'l-icrâ olan hânedan nizamnâmelerini celb ile bunlardan iktibas ve ahkâm-ı esasiyyemize tevfik suretiyle, âzay-ı hânedanın velâdet ve izdivac ve vefatlarında tatbik olunacak ahkâmı câmi bir nizamnâme tertib ettirmiş ve bu nizamnâmenin tatbik-i ahkâmı için Veliahd ve Sadr-ı âzam ve Şeyh ul-islâm ve Harbiye nâzırından mürekkep olmak ve umûr-ı tahririyyesi de Mâbeyn başkâtibine mulıavvel bulunmak üzere "Hanedan komisyonu,, namiyle bir de komisyon teşkil kılınmıştı. Mezkûr nizamnâme mucibince hânedana mahsus bir de sicil tertib olunmuştu. Sultanların akdinde şer'an tefvîz-i talâk usûlü kabul olunarak damad emr-i talâkı Sultana tefvîz eder, o da bu hakkın istimaline Pâdişahı tevkil eylerdi. Tarafeynden vekâlet alınırken bu şart ile vekâlet verdiklerine dair sicile imza ettirilir, ba'dehu Zât-ı şâhâneye takdim edilirdi. Hünkâr da bâlâsına "*Berveçh-i meşruh vekâleti kabul ettim*,, ibaresini Şeyh ul-islâmın muvacehesinde olarak tahrir ve imza ederdi. Sultanlardan birinin akdinde Şeyh ul-islâm Hayri Efendi ile birlikte huzura girerek sicili takdim ettim; Hünkâr kalemi eline alarak ibare-i mezkûreyi yazarken bir de bakayım ki telaşla kâğıdın üzerine koca bir mürekkeb damlası damlattı; sonra da kalemtraşı alarak daha yaş iken hakketmeye başladı. Sicilin bu suretle berbat olacağını görerek "*Efendim, müsaade buyurun, kurusun da bendeniz hakkederim*,, dedim. Şeyh ul-islâma karşı bu hareketinden mahcub olmasiyle Sebebini bana atfetmek için "*Acelen ne? Beni sen şaşırtıyorsun*,, deyip ba'dehu Şeyh ul-islâma hitaben "*Bizim Başkâtib iyi adamdır, kendisini severim, fakat tabiatlarımız başka; o gayet aceleci, ben ise gayet müteennîyim. Acelesi ile daima beni böyle şaşırtır*,, dedi. Halbuki hiç umulmadığı halde kendisi aceleci idi. Lâkin nefsini kusurdan tenzih ederek başkasına atf-ı kusur etmek isterdi. Odadan çıkarken Şeyh ul-islâm gülerek "*Başkâtip Beyefendi, efendimizi niçin böyle şaşırtıyorsunuz ?*,, diye lâtife etti.

O günden sonra sicile yazı yazdırırken karşısında durmayıp gözüne ilişmemek için arka tarafa geçerdim ; o da sebebini sormazdı.

§ Şeyh ul-islâm HAYRİ EFENDİ bir gün Saraya gelerek Makam-ı meşîhat ile Evkaf nezâretinden ahval-i sıhhiyyesinden bahisle istifa etti. Zât-ı şâhâne o gün Eyübe ziyarete gittiğinden HAYRİ EFENDİ de Evkaf nâzırı sıfatiyle câmide hazır bulunuyordu.. Biz bunu istifadan nükûle hamleylediğimiz halde "*Havır, istifamdan vaz geçmedim ; Halife ile son defa olarak bir daha edây-ı salât etmek üzere geldim*„ dedi. Ertesi gün Zât-ı şâhâne Sadr-ı âzam ve TAL'AT BEY'le görüşüp istifasının adem-i kabulüne karar verdiler ve beni HAYRİ EFENDİ'nin Erenköyündeki köşküne göndererek istifanâmeyi iade ettiler. HAYRİ EFENDİ "*Ben istifaya suret-i kat'iyyede karar verdim. Geri alamam*„ deyip ve elimi öpmeye kıyam edip "*Aman Başkâtip Bey, sizden rica ederim, Zât-ı şâhâneyi gücendirmeden beni şu müşkülden kurtarınız*„ dedi. Israr ettiğim halde gene fikrinden dönmedi. İstifasının sebeb-i hakîkîsini sordukta "*Geçen gün Enver Paşanın yalısının arkasındaki köşkte vermiş olduğu ziyafette siz de hazırdınız ; gördünüz o musraflar o ihtişamlar neyle oluyor ; ben artık onlarla birlikte bulunamam*„ dedi. Bunun üzerine ben de ısrardan vaz geçtim ve istifanâmeyi geri aldım.

Zât-ı şâhâne şayet istifasında ısrar ederse yerine kimin tayini münasib olacağının kendisinden sualini de irade etmişti. Bu ciheti sorduğumda, esbak Şeyh ul-islâm MUSA KÂZIM EFENDİ efadıldan bir zât olduğundan onun yahut sudûrdan MAHMUD ESAD EFENDİ'nin veya NECMEDDİN MOLLA ile HACI EVLİYA EFENDİ'den birinin tayini muvafık olacağını söyledi. Saraya avdetle keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim.

SULTAN REŞAD "*Musa Kâzım Efendi'nin evvelki meşîhatinde farmason olduğuna dair Saraya pek çok kâğıtlar geldiğinden o olamaz. Mahmud Esad Efendi Avrupada karıları koltuğuna takarak sokaklarda gezermiş ; o ö... herifi de istemem. Necmeddin Molla ile Evliya Efendiden hangisi münasib ise onu intihab etsinler ; git Sadr-ı âzama söyle*„ dedi. Ben de Bab-ı âliye gidip SAİD HALİM PAŞA'ya tebliğ-i keyfiyet eylediğimde "*Bu akşam merkez-i umumideki rüfeka ile görüşürüz ; yarın Mâbeyn-i hümâyuna gelip neticeyi efendimize arz ederim*„ dedi. Ertesi gün vürûdunda MUSA KÂZIM EFENDİ'nin tayini için ısrar eylediklerini bildirmiş ve Zât-ı şâhâne de bu defa muvafakat göstermiş olduğundan Mâbeyn kâtiblerinden ŞEVKİ BEY'i otomobil ile müşarünileyhin Topkapı haricindeki köşküne göndererek kendisini celb ettik. O gün hatt-ı hümâyun tahrir ve alay tertib olunarak birlikte Bab-ı âliye azimet eyledik. ŞEVKİ BEY, MUSA KÂZIM

EFENDİ'yi amele kıyafetiyle köşkünün bahçesinde soğan tarlasında soğan yerken bulmuş ve otomobiline alarak ve kıyafetini tebdil ettirerek Saraya getirmişti. Fakat ağzının kokusunu tebdil ettiremediğinden istimbotla Sirkeciye giderken soğan kokusu kamarada bana haylice eza vermişti.

Zât-ı şâhâne HAYRİ EFENDİ'yi âyan âzalığına tayin ederek onun memuriyetini mutazammın olan tezkireyi bana tevdîan Sadr-ı âzama gönderdi. Hatt-ı hümâyunun kıraatından sonra HAYRİ EFENDİ hakkındaki tezkireyi Arz odasında Sadr-ı âzama tevdi ederken Maarif nazırı ŞÜKRÜ BEY yanında idi. Mumaileyh HAYRİ EFENDİ'nin âyanlığa tayini sözünc bilhassa atf-ı dikkat edip ve sonra da TAL'AT BEY'in yanına gidip kendisine bir şeyler söyledi. TAL'AT BEY ertesi gün Saraya gelerek "*Hayri Efendi'nin âyanlığa tayinini tebliğ etmişsiniz. Bizce âyanlığın ehemmiyeti olduğundan ba'dema bize malûmat vermeden tebliğ etmeyiniz, iki üç ay tecrübe edelim. Hayri Efendinin bize karşı ne vaziyet alacağını görelim ; ondan sonra yaparız. Hem kendisinin beş yüz lira parası bulunduğundan bir kaç ay onunla idare eder.*„ dedi.

HAYRİ EFENDİ esnay-ı meşîhatinde medreselerin ıslahına teşebbüs edip ŞÜKRÜ BEY de buna muhalif bulunmuş olduğundan araları açılmıştı. HAYRİ EFENDİ Saraya gelip te kendisinden bahsettikçe "*Ben onu Cenâb-ı Hakka havale eyledim*„ derdi. O da bu defa onun hakkında nefsaniyetinin eserini izhar eyledi.

§ Sur haricinde kâin Yenikapı mevlevîhânesinin selâmlık dairesi SULTAN REŞAD'ın cülûsundan evvel muhterik olmuştu. Müşarünileyh cülûsunu müteakip ihtimam-ı mahsûs ile yeniden inşa ve hitam-ı inşaâtta mi'raciyye kıraatiyle resm-i küşâdını icra ettirdi. Resm-i küşâdda vükelâ ile beraber bizzat hazır bulundu. Avdette de Çanakkale muhaberâtında mecruh olup buradaki hastahânelerde vefat etmiş ve Edirne kapısı haricinde şühedâ mezarlığına defn olunmuş olan şehit askerlerin kabirleri ziyaret olunması kararlaştırıldı. Kabristana varıldıkta yeni defnedilmiş ve kabirleri üzerinde henüz ot bitmemiş olan binlerce evlâd-ı vatanın sıra sıra yatmakta oldukları görülüyordu. Hava sünbülî, mevsim bahar, fakat etraf sünbülzâr yerine hep mezardı. Bu hakikaten pek hazin bir manzara idi. Havanın sünbülî olması,

Havay-ı sünbülîde seyr-i sünbülzâr a'lâdır
Zemini âsumanî gösterir özge temaşâdır

beytini ihtar ediyorsa da gönüllerde sünbülzâr temaşası hevesini değil karşımızda zîr-i zeminde yatan ölülerin hâlini ve arkalarında bıraktıkları âilelerin derece-i melâlini hatırlatmakta idi. Nazarlar dahi âsumana değil zemîne müteveccih idi. Kabristan medhalindeki meydanlığa bir seccade serilerek ve üzerinde genç bir hafız oturarak Kur'an-ı Kerîm tilâvet ediyordu. Gelibolu'yu kurtarmak üzere canlarını feda eden şühedâ ervâhı için üzerinde Hatm-ı Şerîf kıraat olunan bu seccade ile beş buçuk asır evvel Gelibolu'yu zapt için sal ile geçmiş olan guzât-ı islâmiyyenin gazâsını tebcîlen Mevlid-i şerif sahibi SÜLEYMAN YAZICI'nın :

Keramet gösterip halka, suya seccâde salmışsın
Yakasın Rumelinin dest-i takvâ ile almışsın

beyti ile tasvir eylediği seccade beyninde pek yakın bir münasebet vardı. Bu hazin manzara karşısında göz yaşlarımı zaptedemiyerek ağlamaya başladım. Karşımda duran TAL'AT BEY de teessüründen ağlıyordu. MUSA KÂZIM EFENDİ ise durduğu yerde muttasıl iki tarafına sallanıyordu. Hatm-i şerif icrâ ve ervâh-ı şühedâya ihdâ olunduktan sonra yine arabalarla Saraya avdet edildi.

Âlem yine ol âlem, devran yine ol devran

§ ABDÜLHAMİD zamanında şehzâdeler bir yere çıkamaz ve hariçten kimse ile ihtilat edemez olduklarından hal ve şanları enzâr-ı nasdan mestur kalıyordu. Meşrûtiyet ilân olunup ta bunlar meydana atılınca her halleri bütün üryanlığı ile zâhire çıktı ve bazılarının büsbütün tahsilden mahrûmiyetleri anlaşıldı. Kabl el-Meşrutiyye kendilerine müstevfâ maaşlar verildiği halde tensîkat-ı umumiyye sırasında tahsisâtları tenezzüle uğrayıp ve dairelerini tasfiyeye muktedir olamayıp maişetce müzayakaya ve düyûna dûçar ve bu yüzden de kadir ve itibarları haleldar olarak halk nazarında gittikçe mevkileri düşüyordu. Halbuki bir milletin re's-i idaresinde bulunan bir hânedan efradının muhafaza-i haysiyyetleri elzem olduğundan bu hale karşı bir çare bulunmasını çok düşündüm ve düşündüklerimi bir gün tafsilâtiyle SULTAN REŞAD'a arz ettim ki ma'ruzâtımın hülâsası : Şehzâdelerin halk nazarında mevkilerini yükseltmek, tahsillerine bilhassa itina etmekle olacağından ihtiyacat-ı asra göre kendi-

lerine mekâtib-i resmiyyede nezâret-i mahsûsa altında sıkı bir tahsil verdikten sonra Avrupaya gönderilip ikmal-i tahsil ettirilmeleri lâzım geleceği ve gerek şehzâde gerek sultanların küfüvleri olmayan âilelerle izdivaclarına meydan verilmeyerek sultanlar şehzâdelere tezvic edilecek olursa iki tarafın muhâssesatı birleşip daha müreffeh yaşıyacakları gibi bunlar şehzâdeler üzerinde bir nevi nigehbanlık vazifesi îfa ederek dahil ve hariç ile münasebatta bulunmalarına ve hânedanın gittikçe tekessürü ile âtiyen bu yüzden müşkilât hudûsuna meydan verilmemiş olacağı merkezinde idi.

SULTAN REŞAD yanında bulunan SÂBİT BEY'e "*Sâbit, Başkâtib bunları niçin söylüyor biliyor musun ? Biz mahdumları iyi okutamadık ta onun için söylüyor*„ diyerek pek halisâne olan ifadâtımı hüsn-i telâkki etmedi.

Mamafih SAİD HALİM PAŞA bilâhara bir hânedan nizamnâmesi yaptırıp efrâd-ı hânedanın tahsilleri, izdivacları ve sâir ahvâl-i şahsiyeleri hakkında bir takım ahkâm vaz' ederek ve bu ahkâmın tatbiki için "Hânedan komisyonu„ nâmiyle bir komisyon teşkil eyliyerek o gibi sû-i istimallerin önünü almak istedi. Fakat bununla da maksad hasıl olamadı. SULTAN VAHİDEDDİN zamanında daha şümullü ve daha etraflı bir hânedan kanunu yapıldı ise de onun dahi tatbik-i ahkâmına zaman kalmadı.

SAİD HALİM PAŞA'NIN İSTİFASI

§ Sanâdîd-i İttihad SAİD HALİM PAŞA'nın umûr-ı hariciyece idaresini gevşek bularak Hariciye nezâretinden çekilmesini istiyorlardı. Müşarünileyh de bunu hissile bilistifa nezâretten çekilmiş ve Hariciye nezâretine Şûray-ı devlet reisi HALİL BEY getirilmişti. Bu hal vükelâ ile SAİD HALİM PAŞA'nın beyninde mebde-i infial olup gittikçe araları açılmaya başladı ve artık makam-ı sadarette de kalamayacak hâle geldi. Evvelleri Zât-ı şâhâne beni Bab-ı âliye gönderdikçe daima yanında vükelâdan bir ikisine tesadüf ederdim. Sonraları kimse semtine uğramıyordu. Kendisi de gittikçe asabîleşiyordu. Nihayet hiç yoktan bir mesele bahane ederek sadaretten de istifa edip çekildi.

Zât-ı şâhâne bir gün Meclis-i meb'usan reisi HACI ÂDİL BEY'i Dolmabahçe'de Kuşluk köşkünde huzûrına kabul ederek kendisinden sonraya kalacak dört hareminin hükûmetçe usûlen tahsis kılınacak beşer bin kuruş maaşla geçinemeyip sıkıntı çekeceklerinden

bahisle kendi tahsisâtından kesilerek bunlara onar bin kuruş tahsisi için bir kanun yapılmasını teklif etti. HACI ÂDİL BEY de "*Bunu efendimizin tahsisâtından kat' etmeye teeddüb ederiz. Tal'at Bey kulunuzla görüşelim de arzûy-ı şâhâneleri dairesinde bir çare buluruz*„ dedi. TAL'AT BEY'le görüşerek Meclis-i meb'usana tebliğ edilmek üzere bir lâyiha-i kanuniyye ihzar ve imza için makam-ı sadarete takdim ettikleri halde SAİD HALİM PAŞA bunun kendisi ile görüşülmeksizin yapılmasına muğber olarak imzadan istinkâf ve esbab-ı sıhhiyeden bahisle sadaretten istifa eylemiştir.

Zât-ı şâhâne esbab-ı istifasını istifsar için Başmâbeynci TEVFİK BEY'i yalısına gönderip, fakat istifasının adem-i kabulünde ısrar etmemesini kendisine tenbih eylemiş ve makam-ı sadarete TAL'AT BEY'i intihab etmiştir. TAL'AT BEY'in intihabı doğrudan doğruya karîhadan olup ancak o sırada merkez-i umumîden de Başmâbeynciye telefon edilerek kendilerinin namzedi TAL'AT BEY olduğu bildirilmiştir. Bu suretle tevarüd vâki olmuş demektir.

Zât-ı şâhâne evvelleri SAİD HALİM PAŞA'yı pek severdi. Hattâ kendi hafîdesi ile müşarünileyhin küçük mahdûmunun akidlerini icra ettirmiş ve bunun icrasına beni tavsit etmişti. Fakat SAİD HALİM PAŞA'nın biraz nisyanı galip olduğundan ve sonraları elinde iktidar kalmadığından Hünkârın arzuları icra edilmez oldu. Zât-ı şâhâne de bundan münfail olarak "*O bizim dediklerimizi yapmaz*„ diye arzu ettiği şeyleri TAL'AT veya ENVER PAŞA'lara söylemeye başladı. TAL'AT PAŞA taraf-ı şâhâneden arzu edilen bir şey kendilerince esasen kabil-i icra ise cebinden not defterini çıkarıp kaydeder ve onu derhal icra ederdi. Şayet kabil-i icra görmezse ya bizim vasıtamızla veyahut lisan-ı münasible bizzat arz-ı ma'zeret ederdi. Zât-ı şâhâne de müşarünileyhin bu tarz-ı hareketinden memnun olurdu.

§ Hünkâr bir gün TAL'AT PAŞA'ya "*Senin evin yok, bir ev tedarik eylersen ben de yardım ederim*„ demiş ; TAL'AT PAŞA huzûrdan çıktıktan sonra Başmâbeynci ile beni çağırıp "*Zât-ı şâhâne bana böyle bir teklifte bulundu ; nakden muavenet kabulü benim prensibime muvafık değildir. Şayet bu fikirde ısrar edecek olursa kendisini gücendirmeksizin önünün alınmasını sizden bilhassa rica ederim*„ dedi. (Hünkâr kendisine iki bin beş yüz lira vermek istiyordu). TAL'AT PAŞA menâfi-i zâtiyye takip etmek ister adam değildi.

§ TAL'AT PAŞA 11 Rebi'ül-âhır 1335 tarihinde rütbe-i vezaretle

makamı sadarete tayin olundu. Kabinesini teşkil ve yeni kabine listesini tanzim ederek o gün Saraya getirdi ve "*Said Halim Paşa Edirne'nin istirdadında hizmet ettiğinden taraf-ı şâhâneden bir hatt-ı hümâyun tasdiri ile taltifini efendimizden istirham ederim*„ dedi. Bu suret nezd-i şâhânede de tasvîb olunması ile hatt-ı hümâyunu yazıp otomobil ile müşarünileyhin konağına götürdüm ; kendisi bundan dolayı izhar-ı memnuniyyet ve mühr-i hümâyunu iadeye müsaraat eyledi.

TAL'AT PAŞA'nın sadaret hattını zâten ihzar etmiş olduğumdan Saraya avdetimde emsali veçhile alayla birlikte Bab-ı âliye azimet ve Arz odasında hatt-ı hümâyun kıraat olundu.

§ Tebeddülden bir iki gün sonra Saraya gelen HALİL BEY, "*Ta'lat Paşa'ya vezâret verilmesi doğru olmadı ; hepimiz birer birer o makama geleceğiz ; infisalimizden sonra kahvelere gidip propaganda yapacağız ; şu halde vezâretin kadri kalmaz*„ dedi.

SULTAN REŞAD, SAİD HALİM PAŞA zamanında da TAL'AT ve HALİL BEY'lerle İBRAHİM BEY'e vezâret vermek istediği halde TAL'AT ve HALİL BEY'lerin adem-i kabulü üzerine İBRAHİM BEY de dûçar-ı husran oldu.

TAL'AT PAŞA'NIN SADARETİ

§ TAL'AT PAŞA'nın hatt-ı desti ile muharrer olan ve müsveddesi nezdinide mahfuz bulunan vükelâ listesi aynen zîre derc olundu:

Sadr-ı âzam : Dahiliye ve Maliye vekâletine

Şeyh ul-islâm ve Evkaf nâzırı: Vekâleten HAYRİ veya MUSA KÂZIM EFENDİ.

Harbiye : ENVER PAŞA.

Hariciye : NESİMÎ BEY.

Bahriye : CEMAL PAŞA.

Adliye ve Şûray-ı devlet : HALİL BEY.

Maarif : ŞÜKRÜ BEY.

Ticaret : ŞEREF BEY.

Nâfıa : ALİ MÜNİF BEY.

Posta ve Telgraf : ŞÜKRÜ BEY vekâleten.

TAL'AT PAŞA Dahiliye nezâretini muhafaza eylediği gibi istikraz müzakeresine memuren Almanya'da bulunan ve Maliye nezâretine

tayini tekarrur eden CAVİD BEY'in avdetine kadar nezâret-i mezkûre vekâletinde de kalmıştır.

Makam-ı meşihat için HAYRİ EFENDİ'yi istimzac edeceğinden kabul ederse onun tayin, kabul etmediği halde MUSA KÂZIM EFENDİ'nin ipka edileceğini ifade eylemişti. HAYRİ EFENDİ'nin adem-i kabulünden dolayı MUSA KÂZIM EFENDİ'nin ipkasını telefonla bildirip liste ona göre tebyiz edilmiştir. KÂZIM EFENDİ buna sonradan muttali olarak canı sıkılıp "*Eğer Hayri Efendi kabul etmiş olsaydı bizi Şeyh ul-islâmlıktan azl eyliyeceklermiş*„ diye izhar-ı infial ediyordu. Bilâhara Posta ve Telgraf nezâretine HAŞİM BEY tayin kılınmıştır.

Şûray-ı devlet riyaseti ile beraber Evkaf nezâreti vekâletinde bulunan İBRAHİM BEY bu tebeddülde açıkta kalıp bir müddet sonra âyan âzalığına tayin olunmuştu. SULTAN REŞAD müşarünileyhin âyanlığı hakkındaki kararnâmeyi imzâ ederken "*Hoşnudum o adamdan, Allah hoşnud olsun !*„ diyerek imza eylemiştir.

§ ENVER PAŞA harb içinde mevâki-i harbiyeyi dolaşmaya çıkıp Harbiye nezâretine Bahriye nâzırı CEMAL PAŞA'yı vekil bırakmış ve aynı zamanda rütbesinin de birinci ferikliğe terfiini inhâ etmişti. CEMAL PAŞA vekâlete gelince o da ENVER PAŞA'nın birinci ferikliğe terfiini arz edip her ikisinin tezkireleri bir günde Bab-ı âliden vürûd etti. TAL'AT PAŞA Saraya geldikte "*Enver Paşa'nın tezkiresini bir müddet nezdinizde alıkoyun ; Cemal Paşa halk nazarında kendisini mahvetti ; bari Enver Paşa mahvolmasın*„ demiştir. Fakat tahkik edemediğim bir sebebten dolayı ertesi gün telefonla kâğıdın yürütülmesini tebliğ eylemesi ile her ikisi de birinci feriklikle begâm olmuştur.

§ Harb-i umumî esnasında pâdişahın nefsine mahsus me'kûlâtın tedarikinde Hazîne-i hassaca kusur edilmemişse de gerek Mâbeyn ve gerek Harem devâirinin me'kûlâtı gayr-i me'kel bir hâle gelmişti. Harem-i hümâyun mensubâtı pirinç bulunamamasından dolayı uzun müddet bulgur yemeden bîzar olarak pâdişahı akşam sabah serzenişleri ile rahatsız ederlerdi. SULTAN REŞAD bundan müteessir olarak "*Başkâtip, biz fukara olduk ; bulgur yiyoruz*„ derdi. Nihayet ENVER PAŞA bu halden mahcub oldu da Sarayın erzakını cihet-i askeriyyeden temin ettirdi.

§ 10 Şubat 1334 tarihinde SULTAN ABDÜLHAMİD'in irtihali vuku buldu. Hastalığı Beylerbeyi sarayından telefonla Başmâbeynciliğe

haber verilip onun tarafından dahi Zât-ı şâhâneye ve efrad-ı âilesine îtay-ı malûmat edilmişti. Kendisi de istifsar-ı hatır için taraf-ı hümâyundan Beylerbeyine gönderilerek orada bulunduğu esnada hakan-ı müşarünileyhin vefatı vuku bulmuştur. Keyfiyet ENVER PAŞA tarafından telefonla Saraya bildirildiğinden Kuşluk köşkünde nezd-i şâhâneye gidip arz-ı malûmat ettim. SULTAN REŞAD. Sultan Mahmud türbesine defnini ve bilfiil makam-ı saltanatta bulunan pâdişahların cenazelerinde yapılan merasimin ayniyle yapılmasını irade etti. Ben de keyfiyyeti îcab edenlere telefonla tebliğ eyledim. O sırada Damad ÂRİF HİKMET PAŞA hastalığının derecesinden malûmat almak üzere Saraya gelip vefatını haber alınca ağlamağa başladı. Âilesi FATİH SULTAN MEHMED HAN türbesi derûnuna defni için ısrar eylemişlerse de ENVER PAŞA, FATİH'in türbesine hiç kimsenin defni câiz olamayacağından bahisle muvafakat göstermemiştir.

Ertesi gün cenazesi istimbotla Topkapı sarayına nakil ve Hırka-i saâdet dairesinde gasledildikten sonra Bâb üs-saâde önünde Şeyh ul-islâm MUSA KÂZIM EFENDİ imâmeti ile ve cemâat-ı kübrâ ile namazı edâ edildi. SULTAN REŞAD merhum cenazede bulunmak üzere beni memur eylediğinden namazında ve cenazesinde hazır bulundum. Cenaze merasimi pek ihtişamlı surette yapıldı. Bilcümle şehzâdelerle damadlar ecnebi sefirleri ve ateşe-militerleri, vükelâ, ulemâ ve rical-i mülkiye ve askeriye üniformaları ile hazır bulunmuşlardı. Yalnız damadlar kendilerine mahsus bir mütalcaya mebnî sivil kıyafetle gelmişlerdi. Cenazenin arkasında giderken Damad ŞERİF PAŞA, BÂKÎ'nin SULTAN SÜLEYMAN hakkındaki mersiyesinden:

Serkeşlik etti tevsen-i baht-ı sitizekâr
Düştü zemîne sâye-i eltâf-ı kirdgâr

beytini okuyordu. Ayasofya ve Divanyolu tarikiyle Sultan Mahmud türbesine gidilerek cenaze defnedildikten sonra lisanı daima SULTAN REŞAD'ı yâd etmeye alışmış olan imam-ı evvel SÛZÎ EFENDİ kabir başında dua ederken sürc-i lisan olarak "*Burada medfun olan Sultan Mehmed Reşad Han Hazretlerinin rûh-ı şeriflerine*„ demesin mi ? Bu sürc-i lisan hüzzâr üzerinde fena tesir husûle getirdi. Yanımda duran Şeyh ul-islâm MUSA KÂZIM EFENDİ bunu işitince iki elleriyle omuzlarıma vurarak bir kahkaha kopardı. Bu da ayrı bir tesir yaptı. Meğer intak-ı hak kabîlinden imiş. Dört ay sonra onun ruhuna da fatiha okunması mukadder imiş.

§ Hakan-ı müşarünileyhin muhafızlık hizmetinde bulunan Râsim Bey ertesi gün Saraya gelip suret-i vefatını naklederken kendisinin her sabah soğuk su ile duş yapmak mutadı olduğunu ve zatürreeye tutulması üzerine etibbâ duşu men eylemişlerken o sabah, halinde biraz eser-i salâh hasıl olması üzerine kimseyi dinlemeyip "*Dünyada benim azmime mani olacak bir kuvvet yoktur*„ diye duş yapmakta ısrar eylediğinden müteakiben göğsü sıkışarak ikindiye doğru vefat eylediğini bildirmiştir. Hastalığın iştidadı üzerine derhal tabib-i müdâvîsine haber gönderilip o gelinceye kadar Velialıd Vahîdeddin Efendi'nin dairesi tabibi olan ve Çengelköyü'nde ikamet eden Doktor Alkivyadis celb edilerek müdâvât-ı ibtidaiyyeye ibtidar kılınmış olduğunu ve kendi tabibi gelince getirilen tabibden mumaileyh beyan-ı memnuniyet eylediği halde kendisi "*Biraderiniz efendi hazretlerinin de doktorudur*„ demesi üzerine "*Je salue mon frère*„ diyerek mumaileyhi savmış idüğünü de ilâve eylemiştir.

§ Sultan Reşad'ın son zamanlarında Avusturya imparator-ı cedidinin biraderi, Almanya imparatorunun amca-zâdesi, Bulgar kıralının küçük oğlu ile Almanya başkumandanlarından Mareşal Makenzen [=Mackensen] Zât-ı şâhâneye Mareşal üniforması ve asâsı ile kılıç ve saire takdim etmek üzere İstanbul'a gelmiş oldukları gibi Eylülde bizzat Almanya imparatoru, Mayısta da yeni Avusturya imparatoru ve imparatoriçesi gelerek merâsim-i mahsûsa ile kabul ve teşyî olundular. Merâsime müteallik mesâil sadedimizden hariç ve Başmâbeynci Tevfik Bey'in gayr-i matbu hâtıratında tafsîlâtı ile muharrer olduğundan biz yalnız bir iki mühim cihetin derci ile iktifa eyledik :

Almanya imparatorunun suret-i kabulü hakkındaki program mucibince müşarünileyhe müşirlik rütbesi tevcih olunacağından Zât-ı şâhâne merasim dairesine azimetle müşirlik menşuru ile üniformasını ve kılıcını bizzat îta edecekti. İki hükümdar salonda otururlarken ben elimde menşur olduğu halde önde, Seryâver Salih Paşa arkada, Seresvâbî Sâbit Bey de elinde üniforma olarak daha arkada, içeri girdik. Ben menşuru ba'd et-takbil Zât-ı şâhâneye tevdi ederek geri çekildim. O da yeden be yed İmparatora îta etti. Sreyâver kılıcı takdim edince Pâdişah bir incelik göstermek ve kılıcı eli ile teslim etmemiş olmak üzere Seryâverin elinden alarak önlerinde duran masanın üzerine koyması ile imparator oradan aldı.

SÂBİT BEY de müşirlik üniformasını köşedeki masanın üzerine koyarak üçümüz birden salondan çıktık.

İlk akşamı İmparator'a Dolmabahçe sarayında bir ziyafet-i hususiyye verildiği gibi azimet edeceği akşam da resmî bir ziyafet îta kılınacak ve süferay-i ecnebiye de bulunarak iki hükümdar canibinden mütekabil nutuklar irad olunacaktı. Zât-ı şâhâne tarafından kıraat edilecek nutkun müsveddesi Bab-ı âlice tanzim olunarak takdim edildi. TAL'AT PAŞA "*Biz nutkun suretini zaten kendilerine gönderdik ; sofrada okunacak nutuk tamamiyle onun aynı olup olmadığının kimse farkına varmaz ; beyhude yere Zât-ı şâhâneyi yormamak için siz bunu yarı yarıya ihtisar edin de öyle takdim eyleyin*„ dedi. Ben de o veçhile hareket ettim. Zât-ı şâhâne yüksek sesle okumaya alışkın olmadığından gözlüğünü takarak ağır ağır ve hafif sesle okumaya başladı. İmparator da cevabî nutkunu Almanca olarak aynı suretle ağır ağır okudu. Seryâver SALİH PAŞA "*İmparator bunu Zât-ı şâhâne mahcub olmamak için yapıyor ; yoksa kendisi Almanya'nın meşhur hatiplerinden olduğundan nutuklarını gayet serbest îrad ve kıraat eder*„ dedi.

Müşarünileyhin vürûdunda Hakan-ı sâbık henüz berhayat idi. Zât-ı şâhâne İmparatora "*Geçen defa teşrifinizde biraderime misafir olmuş ve kendisi ile görüşmüş olduğunuzdan taraf-ı haşmetânelerinden birinin îzamı ile hatırı istifsar buyurulursa mutayyeb ve müteşekkir olur*„ deyip o da erkân-ı maiyyetinden birini ENVER PAŞA refaketinde îzam edip bu suretle İmparatorun bizzat görüşmek istemesi ihtimalini bertaraf etmiştir.

İmparatorun esnây-ı vürûdunda kız mektepleri talebesi de yeknesak elbise ile Köprü üzerinde dizilerek alkış icra etmişlerdi. İmparator TAL'AT PAŞA ile mülâkatında "*Memleketinizde bu defa kadınlarda hayli âsâr-ı terakki gördüm ; kıyafetleri, dizilişleri, alkışları muntazam ; fakat daha ilerisine gitmeyin, memleketinize çapkın dadandırırsınız*„ demiş olduğunu TAL'AT PAŞA söyledi.

§ Züvvâr-ı ecnebiyye vürûd ettikçe gerek hîn-i kabullerinde ve gerek esnây-ı ziyafette tercümanlık vazifesini Teşrifat müdür-i umumîsi İSMAİL CENANÎ BEY îfa ederdi. Fakat MAREŞAL MAKENZEN fransızca iyi bilmediği cihetle huzûra kabulü esnasında îfay-ı meramda zahmet çekmiş olduğundan o akşam ziyafet-i resmiyyeye gideceği sırada Zât-ı şâhâne İSMAİL CENANÎ BEY'e "*Seryâver Salih Paşa*

almanca bildiği cihetle sofrada sen onun yerine otur da tercümanlık vazifesini o ifa etsin„ demiş; İSMAİL CENANÎ BEY mevkiinin muhafaza-i şerefine pek mütehalik olduğundan bundan münfail olarak o esnada makam-ı sadarette bulunan SAİD HALİM PAŞA'ya müracaat etmiş, o da Serkarîn TEVFİK BEY'i çağırıp tercümanlık vazifesinin onun tarafından îfasına müsaade buyurulmasını Zât-ı şâhâneden rica eylemesini söylemiş. TEVFİK BEY keyfiyeti arz edince Hünkâr buna İSMAİL CENANÎ BEY'in kendisinden Sadr-ı âzama şikâyette bulunduğu manasını vererek pek ziyade canı sıkılıp unf ile cevab vermiş. Ertesi gün huzûra kabulümde "*İsmail Cenanî beni Sadr-ı âzama şikâyet etmiş, ben de Tevfik Bey'e 'Üzerime varmayın, bir tekme vururum, o herifi kapı dışarı atarım' dedim*„ diye münfailâne nakletti ve ondan sonra İSMAİL CENANÎ BEY hakkındaki tevcciihü zâil oldu.

§ Mayıs içinde Avusturya imparator ve imparatoriçesi de Avusturya ve Macaristan asilzâdelerinden kalabalık bir maiyyetle İstanbul'a vürûd ettiler. Bunlara da geldikleri gece Sarayda bir ziyafet-i husûsiyye verildiği gibi mütcakip gecelerden birinde süferây-ı ecnebiyye dahi mevcut olduğu halde mükellef bir ziyafet-i resmiyye îta kılındı ve sofrada resmî nutuklar teatî olundu. Zât-ı şâhâne nutkunu gene evvelki gibi ağır ağır ve titrek bir sesle okuduğu halde genç imparator yüksek seda ile irticâlen fransızca bir nutuk îrad etti. Hünkâr bundan biraz hacîl oldu. Şu hal iki imparator beynindeki farkı ve dercce-i nezaketi gösterir. Sofrada tercümanlık vazifesini îfa için İmparatoriçenin arkasında İSMAİL CENANÎ BEY, İmparatorun arkasında da Seryâver SALİH PAŞA'nın bulunmasını tertip etmiş oldukları halde Zât-ı şâhâne "*Ben iki tarafa birden nasıl lâkırdı yetiştireyim*„ diye İSMAİL CENANÎ BEY'in iskemlesini kaldırtmış olduğundan kendisi bundan da münfail oldu. Ba'd et-taam Muâyede salonunda büyük bir resm-i kabul icra kılındı ki vaktiyle SULTAN ABDÜLAZİZ devrinde Avusturya imparatoru FRANSUVA JOZEF İstanbul'a geldiği esnada da aynı yerde aynı resm-i kabul icra olunmuştu. Hattâ FRANSUVA JOZEF için Avrupadan getirtilmiş olan mükellef karyola dahi bu defa yeni imparatora tahsis kılındı. İşbu resm-i kabul saltanat zamanında yapılan merasimin sonu oldu.

İmparatorun vürûdunda icra kılınacak merasim Başmâbeyncinin odasında saray ve sefaret erkân-ı memurîni arasında bilmüzakere kararlaştırılmıştı. Bu tertibât mucibince birinci arabada İm-

paratoriçe ile Zât-ı şâhâne, ikinci arabada da İmparator ile Veliahd bulunacaklardı. Zât-ı şâhâne Başmâbeynci ile beni çağırarak "*Bu yaştan sonra ben genç İmparatoriçe ile bir arabaya binip de halkı kendime güldiiremem; ben İmparator ile bineyim; İmparatoriçe de Veliahd ile binsin*„ dedi. Başmâbeynci hasb et-teşrifat İmparatoriçenin tekaddüm etmesi lâzım geleceğinden bahisle bu tertibin tagyîri kabil olamayacağını söyledi. Biraz sonra Hünkâr tekrar beni çağırıp "*Başkâtib, bu hizmeti senden beklerim; ne yaparsan yap beni şu müşkilden kurtar*„ dedi. Düşündüm ki ben olmaz diye ısrar edip de ihtiyar adamın kalbini kırmaktansa gider bu teklifi komisyonda dermeyan eylerim. Sefaret memurları kabul etmezlerse varsın cevab-ı reddi onlar versin dedim. Arzûy-ı şâhâneyi komisyona teklif edince sefaret müsteşarları "*Avusturya kanunu mucibince merasimde zâten İmparator, İmparatoriçeye tekaddüm eder; İmparatoriçe yalnız ziyafetlerde nezaketen İmparatora takdim edilir. Arzûy-ı şâhâne veçhile yaparız*„ dediler. Bu arzusunun husûlünü Hünkâra tebliğ edince pek memnun olarak "*Allah senden razı olsun Başkâtib*„ diye beni lisânen taltif etti.

Esnây-ı avdette arabada Saray-ı imparatorî nâzırı KONT ESTERHAZİ [= Esterhazy] yanımda idi. İmparator hazretlerinin bu seyahatlerinden memnun olup olmadıklarını kendisinden sorduğumda "*Non seulement il a été content, mais il a été enchanté*„ diye mukabele etti.

Büyük ziyafet gecesi Sarayın her tarafı ve Muâyede salonu binlerce elektrik fanusları ile tenvir edilmiş ve Boğaziçi de baştan başa donatılmıştı. Bu kadar parlak tezahürât ile karşılanıp Boğaziçi'ni bir nur kütlesi halinde görmüş olan İmparator, taht ve tacından mahcûr olup ta iki üç sene sonra bir yolcu vapuru derûnunda Boğaziçi'nden sâkit ve sâmit bir halde geçerken acaba kalben ne hissediyordu?

SULTAN MEHMED REŞAD'IN İRTİHALİ

§ Avusturya imparatoru İstanbul'a vürûdunda Sirkeci istasyonunda ecnebi sefaret lerierkânı, Avusturya ve Macaristan ve Almanya tebeası muteberânı ve vükelây-ı devlet ve Hey'et-i âyan ile askerî ve mülkî Osmanlı ricali taraflarından istikbal edilerek her biri ile uzunca mülâkat eylemesi ile Zât-ı şâhâne de onunla beraber bir buçuk saat kadar ayak üzerinde kalmış ve müteakiben de ziya-

fetler, resm-i kabuller ve teşyîler tevalî etmesine mebnî ziyadece yorulmuştu. Zâten kendisinde müzmin şeker hastalığı olduğundan ondan sonra vücûdunda gittikçe âsâr-ı za'f nümâyan olmaya başladı. Bir gün de huzûr dersinde mukarrir efendi dersi uzattığından sıkılıp hava almak için bahçeye çıkmak mecburiyetinde kalmıştı. İki üç gün sonra ramazanın on beşi münasebetiyle Hırka-i saâdet ziyaret-i resmiyyesi icra kılınacaktı. O gün Saraya vürûdumda Zât-ı şâhânenin akşam Çadır köşkünde hastalanmış olduğunu ve Topkapı sarayına gitmemesi için ısrar ettikleri halde dinlemeyip gideceğini haber verdiler. Müteakiben beni yazı odasına isteyip "*Bu akşama kadar vaktimiz olmayacağından ma'ruzâtı burada çıkaralım*„ dedi ve ma'ruzâta bakarken "*Başkâtib, artık dünyada hiçbir şeyde hevesim kalmadı ; beni rahat bıraksalar da haysiyetimle ölsem*„ dedi. Topkapı sarayına azimet olunarak şehzâdegân, vükelâ ve rical-i ilmiyye ve mülkiyye ve askeriyyenin ziyaretlerini îfa ettirdi. Fakat çehresinde âsâr-ı za'f nümâyan idi. Ziyaret-i resmiyye bittikten sonra mâheyn ve maiyyet takımına ve müteakiben de kadın efendiler ve sultanlarla harem-i hümâyuna ziyaret îfa ettirecek idi ki bu da bir hayli müddet sürecekti. Başmâbeynci ile görüşerek mâbeyn ve maiyet takımının ziyaretlerinden vaz geçilmek suretiyle müddet-i ziyaretin kasrı muvafık olacağını düşündük. Zât-ı şâhâne böyle merasimin kasrına taraftar olmadığı halde Başmâbeynci tarafından bu babda vuku bulan teklifi derhal kabul etti. Hazine kethüdası Refik Bey naklederdi ki "*Harem-i hümâyunun ziyaret için hazır olduklarını haber vermek üzere Hırka-i saâdet odasına girdikte Zât-ı şâhâneyi yerinde bulamadım. Hırka-i saâdetin mevzû olduğu masanın önündeki basamaklara başını koyup yerde yatmakta olduğunu gördüm. Koltuğuna girip mevkiine götürdükten ve Harem-i hümâyunun ziyaretini müşkilât ile îfa ettirdikten sonra duramayıp hemen araba ısmarlamıştır.*„ Biz o esnada Mecidiye kasrında oturmakta bulunduğumuzdan araba ısmarladığını haber alınca maiyyette gitmek üzere dışarı çıktığımız halde gitmiş olduğu haberini aldık. Yıldız'a vürûdunda doğru Hareme gidip bir hafta Mâbeyn dairesine çıkmamış ve ertesi hafta zavallının cenazesi çıkmıştır.

§ Kendisi o müddet zarfında gene ma'ruzâta bakardı. Fakat günden güne za'fı arttığından sonraları artık yataktan kalkamaz oldu. Kalemi eline verip ma'ruzâtı okumaksızın birer birer takdim eylerdim ; o da imzâ ederdi. Kendisini en son görüşüm pazar günü

oldu. Bir gün evvel kayın validem Büyükdere'deki yalısının bahçesinden bana güzel bir limon getirmiş olduğundan ben de hastalık hâli ile belki hoşuna gider diye kendisine takdim eylemiştim. Etibbâ sütten başka bir şey vermedikleri halde za'fının iştidadını görerek o gün bir miktar haşlanmış kabak verilmesine müsaade etmişler. Verilen kabağın üzerine bu limondan sıkıp yiyerek memnun olmuş. Yanına girdiğimde mahdûmu Ömer Hilmi Efendi de odada hazırdı. Ona hitaben "*Allah razı olsun, Başkâtib bana limon getirdi ; ne kadar da işime yaradı bilsen !*„ dedi. Artık meşgul olacak halde bulunmadığını gördüğümden ma'ruzât gönderilmemesini Sadr-ı âzama bildirdim.

Pazartesi günü sabahı Zât-ı şâhâneye fenalık gelmiş olduğu beyaniyle Başmâbeynci ile beni uykudan uyandırdılar ; hemen giyinip yaya olarak yola çıktık. Başmâbeynci bu gibi ahvalde daima nikbin olduğu halde bu defa nevmid bulunuyordu. Mesnevî-i Şerîften tefe'ül ederek.

کر بکورستان روی ای مرتضی
ز ستخوانها شـــان بپرس ازما مضی

beyti zuhûr etmiş olduğunu söyledi. Saraya gidince fenalığın geçtiğini haber verdiler.

§ Salı günü Tal'at Paşa ile yalnız kaldıkta "*Dün mecliste rüfeka ile sizin için görüştük. Eğer biz mevkiimizde kalırsak sizin de başkitabette ibkanıza karar verdik. Fakat Tevfik Bey'i muhafaza edemiyeceğiz. Bazı arkadaşlar onun da başmâbeyncilikte kalmasını istedilerse de ben dedim ki : 'Vaktiyle Edirne'de bir adam vardı ; daima şuna buna kefil olup medyunlar borçlarını ödemiyerek hasb el-kefale kendisine tazmin ettirirlerdi. Bazı ehibbâsı 'Canım böyle herkese kefil olma, mutazarrır oluyorsun' demeleri üzerine 'Şuna kefil olmayayım, buna kefil olmayayım da ya ben kime kefil olayım?' derdi. 'Biz de madem ki bu zâtı pâdişahlık makamına getiriyoruz, ona karışmasın, bıına karışmasın, ya neye karışsın ?' dedim ; onun üzerine Tevfik Bey'in de âyana nasbına karar verildi*„ dedi. Fakat az zamanda ahvâl değiştiğinden kuvveden fi'le çıkması mümkün olamadı.

§ Çarşanba günü Tevfik Bey'le Saraya vürûdumuzda bahçedeki taş merdivenden çıkarken Doktor Süleyman Numan

Paşa'ya rast geldik. Hastanın hâlinden sual ettiğimizde iyi olmadığı haberini aldık. Tal'at Paşa Vükelâ odasında bulunduğundan yanına gidip keyfiyyetten malûmat verdik. Kendisi Pâdişahı bir kere görmek istediğinden Tevfik Bey delâletiyle Harem-i hümâyuna giderek gördü. Fakat pek nevmid bir halde avdet etti. Onun üzerine vükelâyı Saraya davet ve Veliahd dairesine telefon ederek Veliahd hazretlerini görmek üzere o gün Çengelköyü'ndeki kasra gelmeleri muhtemel olduğu cihetle ona göre hazırlıklı bulunmalarını ihtar etti. Vükelâ da birer birer gelerek akşama kadar Vükelâ odasında intizar eylediler.

Hastanın hâli gittikçe fenalaşmakta olduğunu haber alıyorduk. Ezanî saat on bir raddelerinde mahdûmu Ömer Hilmi Efendi, Mâbeyn dairesine gelerek bir imam istedi. On biri yirmi beş geçe irtihal vuku buldu.

Akabinde Sadr-ı âzam, Şeyh ul-islâm ve Enver Paşa, Çengelköyü'nde Veliahd dairesine giderek biraderlerinin irtihali ile kendilerinin taht-ı Osmâniye cülûslarını Veliahd Vahîdeddin Efendi'ye tebliğ eylediler.

Diğer vükelâ Sarayda kalıp iftar ettiler.

§ Sultan Reşad merhum ömrünün kısm-ı âzamını hâl-i uzlet ve tazyikte geçirmiş ve altmış yaşından sonra cülûs eylediği halde eyyâm-ı saltanatında da bir çok mesâibe ve mülken zâyiâta uğramış talihsiz bir pâdişahtı.

Tababet-i husûsiyyesinde bulunan Miralay Ahmed Bey de müddet-i medîdeden beri nasb-ı nazar etmiş olduğu sertababete daha yeni nâil olduğu halde henüz bu nimetten kâm almadan velinimetini elden kaçırmış olduğundan halîn-i ihtizarı önünde melûl ve mahzûn dururken Mâbeyn etibbâsından Mirliva Ali Paşa kendisine "*Ahmedciğim, talihsiz Mehmedin talihsiz Ahmedi oldun*„ demiştir.

Ertesi perşenbe günü sabahleyin saat yedi raddelerinde Hakan-ı mağfûrun na'şı, üzeri şal örtülü bir tezkire üstünde Yıldız'daki daire-i mahsûsalarından kaldırılıp ve Yıldız parkı içinden geçirilip Çırağan iskelesinden istimbotla Topkapı sarayına nakil ve emsali gibi Hırka-i saâdet dairesinde gasledilerek biat resmini müteakip Bab üs-saâde önünde Şeyh ul-islâm Musa Kâzım Efendi imameti ile cenaze namazı edâ kılındı. Pâdişah-ı cedîd te Orta-kapı'ya kadar cenazeyi mâşiyen takib eyledi. Muhteşem bir alay ile Sirkeci iske-

lesine indirilerek istimbotla Eyub'a naklolundu. Pâdişah da maiyyetinde ENVER PAŞA olduğu halde otomobil ile Eyub'a kadar gelerek duasında ve defninde hazır bulundu. Ba'dehu hâl-i hayatında inşa ettirmiş olduğu türbe-i mahsûsaya defnedildi. Mevlâ rahmet eyleye.

Hakan-ı müşarünileyh vefatından yedi sene evvel kendisinin cenaze masarifini kendi tahsisatından ayırıp Hazine-i hassa müdîr-i umumîsi HACI FEYZİ EFENDİ'ye emanet suretiyle bırakmış ve "*Ben öldükten sonra cenazemin irâde-i seniyye ile kaldırılmasını arzu etmem*„ demiştir.

Üçüncü Kısım

SULTAN VAHİDEDDİN DEVRİNDE BAŞKİTABETTE BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ

Sultan Vahîdeddin 1336 senesi ramazanının 25'inci perşenbe günü Mehmed-i Sâdis unvaniyle taht-ı saltanata cülûs etti. O gün sabahleyin vükelâ Topkapı sarayına Mustafa Paşa köşkünde toplanmışlardı. Sadr-ı âzam Tal'at Paşa gelince "*Fena oluyorum*„ diye ağlamaya başladı. Saat on raddelerinde Pâdişah-ı cedîdi hâmil olan istinıbotun Sarayburnu iskelesine yanaştığı görülünce, vükelâ ve Mâbeyn erkânı ile Enderûn memurîn ve hademesi Yaldızlı kapı (Üçüncü kapı) önünde dizilerek resm-i selâmı îfa ettiler. Zât-ı şâhâne maiyyetinde Enver Paşa olduğu halde arabadan inerek bir tavr-ı vakurâne ile kapıdan duhûl ve doğruca Bağdad köşküne nüzûl etti.

Pâdişah o esnada romatizmadan muztarib olarak yol yürümekte zahmet çektiği cihetle kapıdan girer girmez maiyyetindekilerden bastonunu istedi. Bastonun Çengelköyü'nde unutulmuş olduğunu söylemeleri üzerine "*Bu bir felâket!*„ diyerek yürüdü. Bu suretle Saray kapısından içeri adım atınca ilk tefevvüh ettiği söz felâket lâfzı oldu. Bütün zaman-ı saltanatı da felâketle geçti. Bir felâket te o gün sabaha karşı Topkapı sarayının suru ittisalinde bulunan hamamdan harik zuhûru olmuştur ki Harem dairelerine sirayet eder endişesiyle haylice telâş edilmiştir.

Zât-ı şâhâne Bağdad kasrında bir müddet istirahat eyledikten ve orada Sadr-ı esbak Tevfik ve Damad Ferid Paşa'ları suret-i husûsiyyede kabul ettikten sonra Hırka-i sâadet dairesine azimetle resm-i ziyareti îfa etti. Saat on bir raddelerinde refakatinde Veliahd Abdülmecid Efendi olduğu halde Bab üs-sâade pişgâhına azimetle an'ânat-ı kadîme mucibince orada kurulmuş olan tahta cülûs etti. Bilcümle şehzâdegân ve rical-i ilmiyye ve askeriyye ve mülkiyye ve ruesây-i ruhaniyye tarafından resm-i biat îfa ve toplar atılarak cülûs-ı hümâyun ilân olundu. Ben de ber-kaide tahtın arkasında duruyordum. Merasim esnasında Başmâbeyncilerin saçak tutması mutad olmasiyle Sadr-ı âzam saçağı tutmak üzere Serkarin Tevfik

BEY'i celb etmiş iken Zât-ı şâhâne "*Tevfik Bey müddet-i meditle biraderimin saçağını tutmuş olduğu cihetle müteessir olur*„ diyerek vazife-i mezkûreyi İkinci mâbeynci NÜZHET BEY'e îfa ettirdi. Bundan TEVFİK BEY'in memuriyette kalamıyacağı hissedildi. SULTAN VAHİDEDDİN bilâhara bana "*Ben o gün saçağı Tevfik Bey'e tutturacaktım ; fakat Veliahd çok ısrar ettiğinden ilk gününden aramızda bir ihtilâf zuhur etmesin diye tutturmadım*„ demiştir.

Hırka-i saâdet önünde Hakan-ı mağfûrun cenazesi karşısında muzika çalınmayıp Pâdişah-ı cedid Bab üs-sâadeden çıkarken hademe-i hassa tarafından alkış icrası suretiyle resm-i selâmın îfası mutad olduğu halde bu gibi âdetleri bilen kalmadığından o gün muzika ile resm-i selâm îfa kılınmış ve bîatın hitamına kadar muzika çalınmıştır.

Resm-i bîat musafaha suretiyle olup saçak öpmek âdet değil iken muâyede resimlerinde olduğu gibi saçak öptürülmüştür.

Pâdişahlar, selefinin cenaze namazını müteakip dairelerine avdet eylemek mutad olduğu halde Pâdişah-ı cedîd Eyub'a kadar azimet edip duasında hazır bulunmuştur.

SULTAN VAHİDEDDİN Eyub'tan avdetinde yine Topkapı sarayına gelip oradan Söğütlü yatı ile Dolmabahçe sarayına vürûd etti. Biz de Eyub'tan istimbotla doğruca Dolmabahçe'ye gelerek rıhtım üzerindeki Saltanat kapısının önünde kendisini istikbal eyledik.

§ TAL'AT PAŞA cenaze merasiminden avdetten sonra teceddüd-i saltanat basebiyle usûlen kabinenin istifasını takdim için Dolmabahçe sarayına geldi.

Zât-ı şâhâne Hey'et-i vükelâyı ibka ile cülûs hattı müsveddesinin Bab-ı âlice tanzim ve takdimini müşarünileyhe havale ve cumartesi günü görüşülmek üzere tekrar Saraya gelmesini irade etmiştir.

Cuma günü selâmlık resminden sonra Hakan-ı cedîdin tabib-i husûsîsi olup Saray-ı hümâyun etibbâsından bulunan Miralay REŞAD BEY odama gelerek "*Zât-ı şâhâne itimad ettikleri pek çok zevâttan sizin namus ve hüsn-i hâlinizi tahkik buyurmuş oldukları cihetle başkitabette ibkanızı arzu etmekte bulunduklarından hizmet-i şâhânelerinde kalmak isteyip istemediğinizi sual buyuruyorlar ve şayet başka bir arzuları varsa onu da söylesin diyorlar*„ dedi. Ben de bu iltifat ve itimad-ı şâhâneye karşı arz-ı teşekkürle "*Madem ki taraf-ı hümâyunlarından hakkımda şu suretle beyan-ı itimad buyu-*

ruluyor ; benim için emir ve ferman-ı şâhânelerine icabetten başka denilecek bir şey ve beyan edilecek bir arzu olmadığını„ dermeyan ettim.

O günün akşamı leyle-i kadir olduğundan kadir alayına azimet ve avdet edildi. Bu müddet zarfında Mâbeyn memurlarından hiç birimizi suret husûsiyyede huzûruna kabul etmedi.

§ Cumartesi günü Sadr-ı âzam TAL'AT PAŞA Saraya geldi ; huzûrdan çıktıktan sonra Vükelâ odasında TEVFİK BEY'le mülâkat etmekte oldukları sırada nezdine gittim. TAL'AT PAŞA Zât-ı şâhânenin başmâbeynciliğe Ticaret ve Ziraat nezâretinden munfasıl MUSTAFA REŞİD PAŞA'nın tayini arzusunu izhar buyurup kendisi de Serkarin-i esbak LÜTFÜ BEY'in tayinini arz ve istirham edip bilâhara buna muvafakat eylediklerini ve benim hizmetimde ibka buyurulduğumu, ikinci mâbeynciliğe de Şûray-ı devlet Mülkiye dairesi riyasetinden munfasıl SÂLİM BEY'i tayin eylediklerini ve TEVFİK BEY'in dahi âyan âzalığına tayin kılınacağını ifade etti. Müşarünileyh başmâbeyncilik mührünü Sadr-ı âzama tevdi ile hemen azimet eyledi. TAL'AT PAŞA Avrupa'da bulunan LÜTFÜ BEY'in vürûduna kadar serkarinliğe ait vezâifin benim tarafımdan îfa edileceği beyaniyle mührü bana tevdi etti.

Odama avdetimde huzûra kabul buyuruldum. Zât-ı şâhâne somaki odaya muttasıl odada kapının yanındaki kanepede oturuyordu. Cülûs-ı hümâyunlarından dolayı arz-ı tebrîkât ve mazhar olduğum itimad ve teveccühât-ı şâhânelerine karşı da takdim-i teşekkürât eyledim. "*Siz biraderimi hoşnûd ettiniz ; bu sebeple hizmetinizde ibkanızı arzu ettim ; siz de bu arzumu hüsn-i telâkki ettiniz*„ diyerek hakkımda pek çok iltifatta bulundu. "*Serkarinliğe de iki zâtı tahattur etmiştim ; Sadr-ı âzam Paşa Lütfü Bey'i tercih eyledi. Lütfü Bey biraz garblı ise de biz sizinle onun garblılığını ta'dil ederiz*„ dedi. Ba'dehu arz-ı tebrik için Saray-ı hümâyun'a gelmiş olan Hidiv-i Mısır ABBAS HİLMİ PAŞA'yı ve o huzûrda iken Daire-i hümâyunda intizarda bulunan Veliahd ABDÜLMECİD EFENDİ'yi huzûra getirmekliğimi emretti. Hizmetimde ibka edildiğimden dolayı müşarünileyhimâ tarafından da mazhar-ı tebrik ve iltifat oldum.

§ Cülûs-ı hümâyun ramazan nihayetlerinde vuku bulmuş olduğundan bayrama kadar ma'ruzâta geceleri bakarlardı. İlk defa

olarak yazı odasında ma'rızâta bakarken Zât-ı şâhâne masasının üzerine doğru eğilmiş olduğu halde ayağımın önüne "*çat*„ diye bir şey düştü. Bir de bakayım ki büyük kıt'ada dolu bir ruvelverimiş, ateş almasına ramak kalmış. Hünkâr hemen ruvelveri yerden alıp ve tozunu üfleyip cebine koydu.

Ben de böyle bir kaza geçirdiğimden dolayı, hissettirmedim ama, epeyce telâşa düştüm.

§ Kararnâmelerin zîrini Nâzır-ı mes'ul ile Sadr-ı âzamı imzâ eder ve daha altına da taraf-ı şâhâneden imzâ olunurdu. Bir gece SULTAN VAHİDEDDİN "*Benim imzâm kararnâmelerin bâlâsına vaz' edilmek lâzım gelir. Sadr-ı âzamı bulun da ba'demâ o suretle imzâ edeceğimi söyleyin*„ dedi. Ben de telefonla Sadr-ı âzamı bulup iradeyi tebliğ ettim. "*Nasıl arzu buyururlarsa öyle yapsınlar*„ demesi ile Hünkâr da öyle vaz'-ı imzâ etmeye başladı. Fakat vükelâdan bazıları ve bâhusus Meclis-i meb'usan reisi HACI ÂDİL BEY bunun nass-ı kanuna mugayir bulunduğundan bahisle itiraz ettiler. O sırada TAL'AT PAŞA Avrupa'ya gidiyordu; gitmeden evvel bana "*İmzây-ı hümâyunun bu şekilde vaz'ına arkadaşlar itiraz ediyorlar ; ben gittikten sonra Zât-ı şâhâneye zemîn-i münasibte arz edin*„ dedi. Keyfiyyeti arz ettimse de kabul buyurulmayıp sadaret vekâleti vazifesini îfa eden ENVER PAŞA'yı celb ve onunla müzakere ile vükelânın itirazâtını bertaraf ederek o suretle vaz'-ı imzâya devam etti.

§ Cülûs hattının müsveddesi Bab-ı âliden vürûd etmesiyle taraf-ı şâhâneye takdim ettim. Pâdişah beni huzûra çağırıp müsveddeyi sûret-i umumiyyede tasvib ettiğini beyan ve kurşun kalem ile bir kart üzerine bizzat tahrir eylemiş olduğu mütaleâtı da müsveddeye ilâve ve şekl-i tahririni ona göre ta'dil ederek Sadr-ı âzamın mütaleasını almak üzere Bab-ı âliye azîmetimi emretti.

İlâvesi arzu buyurulan mevâd :

1. Âdâb-ı hakikiyye-i islâmiyye ve vekar u haysiyyet-i Osmaniyyenin muhafazasına ihtimam kılınması,

2. Tevzî-i adalet ve takrîr-i emn ü inzibat hususunda tezyîd-i mesâi ve gayret edilmesi,

3. Galay-i es'âr sebebiyle ahalinin dûçar olduğu ihtiyaç ve zarûretin def'i için tedâbir-i serîa ve müessire ittihaz olunması,

4. İstihsalât-ı memleketin tezyîdi esbabının istikmâl kılınması,

5. Mücrimîn-i siyasiyyeden mahbûs veya muvakkaten menfî bulunanların afvı,

6. Cerâim-i âdiyye eshabından sülüsân-ı müddet-i cezâiyyelerini ikmâl edenlerin itlâkı,

7. Menatık-ı harbiyyeden mâada mahallerde muamele-i örfiyye icrasından sarf-ı nazar ile umûr-ı cezâiyyenin mahâkime sevki,

8. Hukuk-ı umumiyyeye müteallik olup kuvve-i teşrîiyyenin tasdikine vâbeste bulunan kararnâmelerin ve umûr-ı maliyyeye müteallik mukarrerâtın akab-i ictimâda hemen Hey'et-i teşrîiyyeye tebliğ kılınması,

9. Memurîn ve müstahdemîn-i devletin evsâf-ı kanuniyyeyi hâiz erbab-ı iffet ve istikametten intihabına itina olunması.

10. Memurînin esbab-ı kanuniyye mevcud olmadıkça azil ve tebdilleri cihetine gidilmemesi maddelerinden ibaretti.

§ Mevâdd-ı mezkûreyi ilâve suretiyle ta'dil ettiğini hat müsveddesini hâmilen Bab-ı âliye gittim. Sadr-ı âzam telefonla vükelâyı davet ederek müsveddeyi benim huzûrumda kıraat eylediler. "*Âdâb-ı islâmiyye ve vekar u haysiyet-i Osmaniyyenin muhafazası ve galay-i es'ârdan dolayı ahalinin tehvîn-i ihtiyacı*„ fıkralarını aynen kabul ettiler. "*Mücrimîn-i siyasiyyeden mevkuf ve menfi olanların ale'l-itlâk afvi*„ afv-i umumî demek olup bu ise Meclis-i meb'usan kararına mütevakkıf ve elyevm Meclis gayr-i münʿakid olduğundan bahisle bunu afv-i hususî şekline ifrağ eylediler. "*Menatık-ı harbiyyenin gayri mahallerde muamele-i örfiyye icrasından sarf-ı nazar ile umûr-ı cezâiyyenin mahâkime sevki*„ fıkrasını "*Menatık-ı harbiyyenin gayri mahallerden idare-i örfiyyenin ref'i zımnında menatık-ı mezkûrenin Hey'et-i vükelâca bittayin arzı ve bu mahaller divan-ı harb-i örfilerinde rü'yet edilmekte olan mevâdd-ı cezâiyyenin mahâkime sevki*„ yolunda ta'dil ettiler. Adliye nâzırı Halil Bey "*Kuvve-i teşrîiyyece muhtac-ı tasdik olan ve tahsisât-ı munzamma talebini mutazammın bulunan kararnâmelerin akeb-i ictimada derhal Meclis-i meb'usana tevdii zâten müteâmil olduğu gibi memurînin erbab-ı iffet ve istikametten intihab edilmesi fıkrası şimdiye kadar memurların hüsn-i intihabına ve erbab-ı istikametten bulunmasına dikkat olunmadığını tazammun etmektedir. Biz de Meclis-i meb'usanda Ahmed Muhtar Paşa kabinesi aleyhinde söyledik söyledik, kendilerini teşhir ettik ; sonra da itimad reyi verdik. Bu da öyle oluyor*„ diye mezkûr iki fıkranın hat-

ta derc olunmamasında ısrar ederek CEMAL PAŞA dahi "*Bunlara ibtidadan dayatmalıdır*„ diyerek TAL'AT PAŞA'ya nev'amâ mümaşâtkârlık isnad ve bizzat Saraya gidip keyfiyyeti Hünkâra anlatmasını ihtar eylediler. TAL'AT PAŞA bu sözlerden müteessir olup gözleri dolarak "*İsterseniz şimdi gider istifa ederim*„ dedi. Buna muvafakat etmediklerinden "*Öyle ise benim gitmeme hacet yoktur. Başkâtip Bey işi hüsn-i tesviye eder*„ cevabını verdi. Onun üzerine keyfiyyeti arz için Saraya azimet ettim. Zât-ı şâhâne ta'dilât-ı vâkıayı kabul eyledi. Fakat Meclis-i meb'usan mün'akid olmadığı müddetçe tahsisât-ı munzamma taleb edilmiyeceğine ve Kanun-ı esaside muayyen olan şerâit haricinde muvakkat kanunlar yapılmayacağına dair Sadr-ı âzam Paşa'nın söz vermesini şart koydu. Keyfiyyeti telefonla Sadr-ı âzama ifade edince tahsisât-ı munzamma talebine zâten Maliye nâzırının da muarız bulunduğunu fakat tahsisâtı- fevkalâdeye ihtiyaç görünürse bunun için Meclis-i meb'usan bütçe kanunu ile Maliye nâzırına mezuniyet vermiş olduğunu ifade ve Meclisin in'ikadına kadar tahsisât-ı munzamma taleb edilmiyeceğini ve muvakkat kanun yapılmayacağını temin etti. Bu suretle taraf-ı şâhâneden de muvafakat olunarak hatt-ı hümâyunun pazartesi günü Bab-ı âliye irsali kararlaştırıldı. Gerçi son fıkra şayan-ı ehemmiyet ise de memurînin hüsn-i intihabı fıkrasına vükelâ lüzûmundan fazla ehemmiyet verdiler. Çünkü bu söz her hatta yazılmış her yerde söylenmiş olduğu halde hiç bir zaman kimsenin nazar-ı dikkatini celb etmeyen umumî sözlerdendir.

§ Yevm-i mezkûrda ba'd ez-zuhûr hatt-ı hümâyunu hâmil ve üniformayı lâbis olarak ve refakatimde yâverlerden MEHMED ALİ BEY de bulunarak ihzar olunan istimbotla Dolmabahçe'den hareket edildi. Sirkeci'ye muvasalat olundukta huzûru mutad olan Bab-ı âli ricali ve teşrifat memurları tarafından iskelede bilistikbal İstabl-ı âmirece tahsis olunan alay arabalarına râkiben önde muzika terennüm-sâz olduğu ve maiyyet-i seniyye suvarileri de takib etmekte bulunduğu halde alayla Bab-ı âliye gidildi. Sadr-ı âzam elbise-i resmiyyesi ile büyük sofada istikbal etti. Arz odasında hatt-ı hümâyunu bittakbil kendisine tevdi eyledim. O da Sadaret müsteşarı EMİN BEY'e îta edip vükelâ ve rical zevât-ı saire muvacchesinde kıraat olunarak resm-i tebrik ve dua icra kılındı. Ba'dehu Sadr-ı âzamla beraber odasına gidilip takdimi mutad olan arîza-i teşekküriyyeyi alarak Saraya avdet eyledim.

§ Zât-ı şâhâne kanun-ı muvakkat ve tahsisât-ı munzamma hakkındaki maksadını daima takib ederek yazı takımının üzerinde bir Kanun-ı esasî listesi bulundurup, o yolda bir kararnâme lâyihası arz olundukta kanun-ı mezkûrun mevâdd-ı mahsûsasına mutabakatine kanaat hasıl etmedikçe imzâ eylemezdi.

§ Muaddel olan hatt-ı hümâyunun sureti berveçh-i âtîdir :

"Birader-i mükerremim SULTAN MEHMED HÂN-I HÂMİS hazretlerinin irtihal-i dâr-ı naîm eylemelerine binâen cenâb-ı vâhib ül-mümkün irade-i ezeliyyesi ile Kanun-ı esasimiz ahkâmına tevfîkan ecdâd-ı izamımız tahtına cülûsumuz vuku buldu.

Sizin derkâr olan rü'yetinize ve devletce sebk eden hidemât-ı sadakatkârânenize binâen mesned-i sadaret uhdenize ve meşîhat-i islâmiye dahi MUSA KÂZIM EFENDİ uhdesine ibkaen ve tecdîden tevcih edilerek teşkil olunan hey'et-i cedîde-i vükelâ tasdik-i hümâyunumuza iktiran eylemiş ve sair bilcümle memurîn ve hükkâm da yerlerinde ibka ve takrir kılınmıştır.

Hakan-ı mağfûrun selâmet-i devlet ve milletin yegâne istinadgâhı bulunan usûl-i meşrutiyyetin teessüs ve istikrarı için masrûf olan ve cümlenin hâtıra-i şükran ve minnetinde menkuş bulunan hizmetlerini burada yâd ve tizkâr eyler ve ehass-ı âmâl ve efkârımız ahkâm-ı şer'iyyemizin ve Kanun-ı esasîmizin tamamen icrây-ı tatbiki bulunduğunu beyan ederim.

Te'min-i beka ve mevcûdiyyet maksadiyle iştirak etmiş olduğumuz Harb-i umumîyi muvaffakiyetle intac edebilmek üzere bilcümle kuvây-ı milletin tevhidi akdem-i vezâif bulunduğundan bu gayeye vusûl için (tevzî-i adalet ve takrir-i emn ü inzibat hususunda tezyid-i mesâî ve gayret edilmekle beraber âdâb-ı hakikiyye-i islâmiyye ve vekar u haysiyet-i Osmaniyyenin muhafazasına ihtimam kılınmasını ve ahvâl-i hâzıra neticesi olarak husûle gelen galay-ı es'âr sebebiyle ahalinin düçar olduğu ihtiyaç ve zarûretin izalesi için tedabir-i serîa ve müessire ittihazı ve mücrimîn-i siyasiyyeden malıbus veya muvakkaten menfî bulunanlardan ıslah-ı hâl edenlerle cerâim-i âdiyye eshabından sülüsân-ı müddet-i cezaiyyelerini ikmal eyleyenlerin afiv olunmak üzere defterlerinin tanzim ve takdimi ve menatik-ı harbiyyenin gayrı mahallerden idare-i örfiyyenin ref'i zımnında menatık-ı mezkûrenin hey'et-i vükelâmızca bittayin bir an evvel arzı ve bu mahaller divan-ı harb-i örfîlerinde rüyet edilmekte olan umûr-ı

cezâiyyenin de mahâkime sevki ve istihsalât-ı memleketin teksîri ile ahval-i iktisadiyyemizin ıslahına bilhassa sarf-ı gayret edilmesi matlûbumuzdur).

Devletimizin selâmet ve tezyîd-ı şan u kudreti ve memleketimizin ilcaât-ı zaman ve muktezıyât-ı medeniyyete göre husûl-i terakkiyatı zımnında avn-i hakka ve imdad-ı ruhaniyet-i Hazret-i Peygamberîye müsteniden vâki olacak mesâîmize vükelâmızla Meclis-i umumî-i millîmizin ve bilcümle memurîn-i hükûmetimizin ahval-i hâzıranın ehemmiyet-i fevkalâdesini pîş-i nazar-ı hamiyyet ve gayrete alarak o nisbette bezl-i muavenet edeceklerine vusûk ve itimadım berkemaldir.

Selef-i muhteremimin düvel-i merkeziyye ve komşumuz Bulgaristan ile ittifak ve idâme-i hüsn-i münasebet hususundaki siyaseti menâfi-i hakikiyye ve memlekete bilvucuh muvafık olmakla düvel-i müşarünileyhim ile devletimiz beyninde teyemmünen mevcut olan revâbıt-ı ittifakiyye ve münasebat-ı samimiyyenin teşyid ve tevsîkine sarf-ı mezîd-i gayret olunması tahtiye-i makasıdımızdır.

Harb-i hâzırın zümre-i ittifakımızın muzafferiyet-i kâmilesi ile resîde-i hüsn-i hitam olabilmesi için kuvay-ı berriye ve bahriyyemizin umum cephelerde kemâkân ihraz ve ibzal-i şehamet ve şecaat edecekleri ve cephe arkasındaki efrad-ı milletin dahi azm-i fedakârîsinde sebat ve devam eyliyeceği nezdimizde şüpheden berîdir. Hemen cenab-ı hak cümlemizi mazhar-ı tevfikat buyursun ; âmin bi hürmet-i seyyid il-mürselîn. (Kavs içine alınan ibarât sonradan ta'dil ve ilâve olunanlardır).

§ 31 Ağustos 1334 tarihinde an'anât-ı kadîmeden olduğu üzere Pâdişah Hazret-i Halid türbesine azimet ederek taklîd-i seyf merasimi yani kılıç alayı icra kılınacaktı. Fakat kılıcın kimin tarafından kuşatılacağı bir mesele oldu. Kadîmen ekseriyetle nakib ül-eşraflar tarafından kuşatılması mu'tad ve bazan da Çelebi Efendi tarafından ta'liki vâki olduğu halde SULTAN ABDÜLAZİZ'in cülûsunda Nakib ül-eşraf bulunan TAHSİN BEY'in yekçeşm olması cihetiyle kılıcı onun ta'lik eylemesinden teşe'üm olunarak Şeyh ül-islâm SADEDDİN EFENDİ kuşatmış, SULTAN REŞAD merhuma da Şeyh ül-islâm SÂHİB BEY ta'lik etmişti. Bu defa Şeyh ül-islâm MUSA KÂZIM EFENDİ ta'lik eylemek arzu ettiği halde SULTAN VAHİDEDDİN bazı mülâhazaya mebnî ona ta'lik ettirmek istemeyip Nakib ül-eşraf tarafından ta'likine meyil gösteriyordu. Halbuki Nakib ül-eşrafın bizzat şurefâdan

olmamasına mebnî ortada sebeb-i tercih kalmadığından o da bertaraf oldu. Bir aralık Çelebi Efendi tarafından arzu gösterildiği halde ABDÜLHAMİD'in hal'i esnasında sâbık Çelebi ABDÜLHALİM EFENDİ "*Sen benim ecdadımın taktığı kılıcı taşımaya lâyık değilsin*,, diye Konya'dan kendisine telgraf çekmiş ve Başmâbeynci LÜTFÜ BEY bu telgrafı derc eden gazete nushasını ele geçirerek takdim eylemiş olduğu cihetle Pâdişah, nev'amâ çelebilerin tahakkümü altında bulunmamak üzere bu defa kılıcın Çelebi Efendi tarafından ta'likine asla rıza göstermiyordu. Hele o sırada ŞEYH SÜNÛSÎ tahtelbahir ile Bingazi'den İstanbula gelmesiyle Pâdişah kılıcını ona kuşattırdı da mesele bertaraf olmuş oldu.

Yevm-i mezkûrda sabahleyin şehzâdelerle damadlar Saraya davet ve it'am edildikten sonra Söğütlü yatı ile Eyuba azimet eylediler. Sadr-ı esbak TEVFİK PAŞA ve Başmâbeynci ile beraber ben de ayni yatta bulunuyordum. Zât-ı şâhâne makam-ı saltanata mahsus on çifte filikeye râkib oldukları ve maiyyetlerinde Yâver-i ekrem İZZET PAŞA ile Seryâver NACİ BEY bulunduğu halde kezalik bahren azimet ettiler. Filike-i hümâyun Bostan iskelesinden istikbal edilerek ve iskeleden Türbe-i Şerifeye kadar yaya gidilerek şehzâdelerle beraber dahilî merdivenin basamakları üzerine oturdular. Vükelâ ile damadlar ve mâbeyn erkânı da karşılarında ahz-ı mevki ettiler. Müteaddit huffâz tarafından Kur'an-ı Kerim tilâvet edildikten sonra sandûkanın arka cihetindeki pencere önünde Hazîne-i hümâyun kethudasının muavenet ile ŞEYH SÜNÛSÎ tarafından kılıç ta'lik edildi. Esnay-ı ta'likte Şeyh ul-islâm ile Çelebi ve Nakib ül-eşraf efendiler de hazır bulundu. Ba'dehu dua ve ziyaret ve tebrikât icra olunarak türbe haricine çıkılıp Zât-ı şâhâne câmi-i şerifin dış kapısı önünde dört atlı saltanat arabasına ve alaya dahil olanlar da hazır bulunan arabalara râkib olarak Defterdar —Edirne kapısı— Fatih ve Divanyolu tarikiyle Topkapı sarayına azimet olundu. Edirne kapısından girerken âdet-i kadîme veçhile Şehremini tarafından Pâdişaha kapının anahtarları takdim kılındı. Zât-ı şâhâne yolda arabadan inerek bermu'tad FATİH türbesini ve Divan yolundan geçerken de büyük pederi SULTAN MAHMUD'un kabrini ziyaret etti.

Eyubta arabalara bineceği sırada TAL'AT PAŞA Boğazdan düşman tayyare filoları geçmiş olduğuna dair telgraf aldığını haber vermişse de Hünkâr "*Onlar mütemeddin adamlardır ; böyle dinî merasim esnasında taarruz etmezler*,, diyerek eser-i telâş göstermedi.

Kılıç alayının ertesi günü Zât-ı şâhâne İstanbul'un hâl-i harabîsinden teessüfle bahsetmesi üzerine "*Harab olarak bulduğunuz mülkünüzü inşallah ma'mûr olarak görürsünüz*„ diye temenniyâtta bulundumsa da bu temenniyâtımı karîn-i kabul olmadı.

§ SULTAN VAHİDEDDİN bir kaç gün sonra bana "*Geçen gün Fatih ile büyük pederi ziyaret etmiştik ; bu gün de İstanbul'a geçelim de Yavuz ile pederi ve vâlideyi ziyaret edelim*„ dedi. Beni de maiyyetine alarak otomobil ile doğru Sultan Selim'e azimet etti. Orada ziyaretlerini îfadan sonra Fatih civarında validesi GÜLSİTU HANIM ile büyük validesi NAKŞ-I DİL VÂLİDE SULTAN'ın kabirlerini ziyaret etti ve her birinin ser-i kabrinde hatm-i şerif kıraat ettirdi. Oradan Bayezid câmiine azimetle edây-ı salâttan sonra SULTAN BAYEZİD'in de türbesini ziyaret ve ba'dehu Saraya avdet eyledi.

Bir kere de otomobil ile Vefa harikine gidip avdetinde Bab-ı âliye uğrayarak Sadr-ı âzamla görüşmüştür. Fakat bu defa ben maiyetde değildim.

§ Gerek Alman ve Avusturya cephelerinde ve gerek bizde ahvâl-i harbiye iyi gitmemeye başlayınca Meclis-i âyanda başlarında DAMAD FERİD ve ÇÜRÜKSULU MAHMUD PAŞA'larla AHMED RIZA BEY olduğu halde hükûmet-i hâzıra aleyhine bir cereyan husûle gelmeye başlamıştı. Hükûmet ise âyana hariçten birkaç zâtın idhali ile ekseriyetin temini çaresini düşünerek Şeyh ul-islâm-ı esbak ESAD EFENDİ ile Bahriye nâzırı CEMAL PAŞA'nın ve Adliye nâzırı HALİL ve Hariciye nâzırı AHMED NESİMİ ve Maliye nâzırı CAVİD ve Nâfıa nâzırı ALİ MÜNİF ve Telgraf ve Posta nâzırı HÂŞİM BEY'lerle zâten âyanlığı mukarrer olan Serkarin-i sâbık TEVFİK BEY'in âyana nasbını ve Hünkâra bir cemile olmak üzere ve memuriyet-i hâzıralarımız uhdemizde kalmakla beraber Serkarin LÜTFÜ BEY'le benim de o meyana idhalimizi Meclis-i vükelâca kararlaştırmışlardı. Fakat, Zât-ı şâhâne muhalifinden birkaç kişinin de alınmasına ısrar edecek olursa, işin hüsn-i netice vermiyeceğini düşünerek münasib bir fırsat zuhûruna intizaren keyfiyetin arzında teennî gösteriyorlardı. Diğer taraftan ahvâl-i harbiyye gittikçe fenalaşmakta olduğundan ve muvakkaten Almanya'da bulunup telgrafla mütaleası istifsar kılınan Maliye nâzırı CAVİD BEY de bu sırada ne kendisinin ve ne diğer zevâtın tayinleri münasib olamayacağı mütalcasını dermeyan eylediğinden ve kabine ahvâl-i

hâzıra ilcasıyle istifaya mecbur olduğundan iş neticeye iktiran edemeyip alâ hâlihi kalmıştır. Bu esnada memuriyyet-i muvakkate ile Almanya'ya gitmekte olan TAL'AT PAŞA beni çağırarak "*Tevfik Bey'in başmâbeyncilikten hîn-i infisalinde âyanlığa tayini mukarrer iken diğerleri ile birlikte yapılsın diye te'hirine ben sebeb oldum; bundan dolayı vicdânen muztaribim; Zât-ı şâhânenin müsaadelerini rica ederim*„ dedi. Ben keyfiyyeti arz ettimse de Hünkâr "*Tevfik Bey aleyhinde çok cereyan var; bu sırada onun yalnız olarak tayini muvafık olmaz; ilerde başkalarını tayin edersek onu da aralarına karıştırırız*„ diyerek geçiştirdi. TAL'AT PAŞA, ESAD EFENDİ'nin tayinini de iltizam edip "*Bu adam Edirne meselesinde bize çok yardım etti; âhır vaktinde kendisine bir iyilik etmek isterim*„ diyordu.

§ Ahvâl-i harbiyyenin fena cereyan almaya başlaması üzerine Şeyh ul-islâm MUSA KÂZIM EFENDİ Saraya geldikçe "*Ben neticeyi iyi görmüyorum; ah şu işin içinden az zararla çıkabilsek*„ diyordu. Bir gün Başmâbeynci de beraber olduğu halde kara tarafındaki vükelâ odasında otururken Efendi yine nakaratını tekrar edince LÜTFÜ BEY "*Bunu bize söyleyeceğinize Meclis-i vükelâda söylesenize!*„ dedi. O gün ENVER PAŞA da Saraya gelip ve doğrudan doğruya huzûra çıkıp Büyük binekten otomobiline binerek avdet ederken odanın önünden geçiyordu. MUSA KÂZIM EFENDİ eli ile ENVER PAŞA'yı göstererek "*Evlâd, söylüyorum söylüyorum amma şu delikanlıya söz anlatabiliyor muyuz? Şeyh ül-islâm efendi yine fetva vermeye başladı diyor*„ dedi.

§ TAL'AT PAŞA Dahiliye nezâretinden çekilerek nezârete İSMAİL CANBULAT BEY'i arzetmişti. Zât-ı şâhâne kabulde tereddüd ederek "*Sadr-ı âzam Paşa gelince görüşürüz*„ diye kararnâmeyi alıkoydu. TAL'AT PAŞA beni telefona çağırıp esbab-ı teahhürü sordu. Keyfiyeti bildirince "*Canbulat Bey faal ve muktedir adamdır. Memuriyetine müsaade buyurulursa Zât-ı şâhâne de kendisinden memnun olur*„ demesiyle keyfiyyeti o veçhile arz ettim. Hünkâr da "*Ne fayda ki katil*„ cevabını verdi. Maahaza TAL'AT PAŞA ertesi gün gelip Pâdişahı ikna ile irade-i seniyyesini istihsal etti. Kendisinin nezâretten çekilmesi esbabını suret-i husûsiyede istifsar ettiğimde "*Ben daima cihet-i askeriyye ile karşı karşıya kalıyorum; başka bir Dahiliye nâzırı gelirse ben aralarında hakem mevkiinde bulunurum*„ dedi.

§ SULTAN REŞAD zamanında Sadr-ı âzam ve Şeyh ül-islâm ve

Enver Paşa ile havass-ı vükelâ ve Âyan reisi haftada bir gün işleri olsun olmasın Saraya gelip huzûra çıkarlardı. Sultan Vahîdeddin'in cülûsunda da bu itiyada devam etmek istedikleri halde müşarünileyh bir işleri olup ta evvelden istîzan etmedikçe Sadr-ı âzam ve Enver Paşa'dan maadasını huzûra kabul etmezdi. Hattâ bir gün Âyan reisi Rifat Bey gelip arz eylediklerinde meşguliyetinden bahisle kabul etmemesine mebnî Rifat Bey Bab-ı âliye Tal'at Paşa nezdine giderek riyasetten istifa eylemişse de Tal'at Paşa, bir kaç güne kadar Meclisin küşâdında zâten tecdîd-i riyaset etmek lâzım geleceğinden o vakte değin sabretmesini söyleyerek kendisini istifadan vaz geçirmiştir.

§ Bu esnada Şehzâde Abdürrahim Efendi, refakatinde Sadr-ı esbak Tevfik Paşa olduğu halde Almanya ve Avusturya imparatorlariyle Bulgaristan kıralına cülûs-ı hümâyunu tebliğ için Avrupa'ya gitmiş, Sadr-ı âzam Tal'at Paşa da bazı mesâil-i siyasiyyenin müzakeresi zımnında Almanya'ya azimet etmiş ve Hidiv-i sâbık Abbas Hilmi Paşa dahi Avrupa'dan İstanbul'a gelmekte bulunmuş olduklarından, Zât-ı şâhâne istikbal için Şehzâde ile Tevfik Paşa'ya Başmâbeynciyi, Sadr-ı âzama beni, Hidiv-i sâbıka da Seryâveri göndermişti. Sirkeci istasyonunda vükelâ ile beraber ricalden bir çokları mevcuttu. Görüştüğüm zevâttan Bulgar cephesi yarılarak Bulgar askerinin mevkilerini terk etmiş olduklarını istihbar ettiğim gibi Dahiliye nâzırı Canbulat Bey'in istifa eylediği ve Hariciye nâzırı Ahmed Nesimî, Nâfıa nâzırı Ali Münif ve Posta ve Telgraf nâzırı Hâşim Bey'lerin de istifa etmek istedikleri şâyi olmuştu. Hukukumuz müsaid olan Hâşim Bey'e bu sırada istifa ile bir buhran ihdas etmek memleket için muzır olacağını söyledim.

Bulgar kıralı Şehzâdeyi Sofya garında istikbal edip vekayi-i âhire dolayısiyle merasim icrası mümkün olamıyacağından bahisle itizar eylemiş olduğu da istihbar kılındı.

O gün istasyonda Tal'at Paşa'ya bittabiî birşey açamadımsa da ertesi gün Saraya vürûd edip görüştüğümüzde İsmail Canbulat Bey, Enver Paşa ile geçinemiyerek istifaya onun pîşvâ olduğunu anladım.

Tal'at Paşa'nın Cemal Paşa hakkında da bir fikr-i mızmiri olduğunu hissettim. Canbulat Bey'in istifası kabul olunarak Dahiliye nezâreti yine Tal'at Paşa tarafından deruhde edildi.

Fakat iş günden güne kesb-i vehâmet ediyordu.

§ Alman orduları Fransa toprağından ric'ate başlamış ve Suriye cihetinde Müşîr LİMAN PAŞA'nın kumandası altında bulunan ordular dahi İngilizlerin karargâha icra ettikleri bir gece baskını neticesinde dağılmıştı. Avusturyalılarla Almanyalılar, Amerika reis-i cumhuru VİLSON [=WİLSON] 'a müracaatla tâlib-i sulh oldukları halde Müttefikîn, harbi ilân etmiş olanlarla akd-i sulh etmiyeceklerini bildirmelerinden nâşî, Almanya ve Avusturya'da bulunan Sosyalistler bundan bilistifade askerî idlâl eylemişlerdi. Bizce de taleb-i sulhe mecburiyet hasıl olması üzerine TAL'AT PAŞA kabinesi istifaya karar verdi.

Bilâhara mesmûum olduğuna göre Hünkâr, TAL'AT PAŞA'yı, Veliahd da ENVER PAŞA'yı istifaya sevk eylemişlerdir. Kabinenin istifası üzerine ben HÂŞİM BEY'e "*Âkibet dediğinizi yaptınız*„ deyince "*Biz ne yapalım? Zât-ı şâhâne de öyle istedi*„ demesi bu babdaki mesmuâtımı teyid etti.

§ Teceddüd-i saltanat vukuundan dolayı o sırada Meclis-i meb'usan içtimaa davet olunup Zât-ı şâhâne de ilk ve son defa olmak üzere Mecliste isbat-ı vücûd etti. TAL'AT PAŞA sadaretinden beri beyannâme-i hümâyun onun tarafından kıraat edilmekte idi. Bu defa yine o kıraat eyledi. Hitam-ı kıraatta Hünkâr, locasından inerek kürsî-i riyasete gelip meb'uslara hitaben gür ve metin bir sesle "*Şer'-i şerîf ve Kanun-ı esasî ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğime ben yemin ettiğim gibi sizden de yemin taleb ederim*„ demesi meb'uslar üzerinde hüsn-i tesir yaptı. Vaktiyle İtthadcıların nasb-ı ayni ve lânedanın adüvv-i cânı olan âyandan AHMED RIZA BEY, bilâhara erkân-ı İttihad ile arası bozularak ve Vaniköyü arkasındaki köşküne çekilerek Çengelköyü üzerindeki kasrında ikamet eden veliahd ile tesis-i münasebet ve meveddet eylemiş olduğundan Meclis-i umumînin küşâdında taraf-ı şâhâneden Âyan riyasetine getirildi. TAL'AT PAŞA zâten istifa etmiş olmasiyle buna muhalefet edemedi. Meclis-i meb'usan riyasetine de namzed olan HALİL ve FETHİ BEY'lerden HALİL BEY ihraz-ı ekseriyyet eyledi. Beyannâme-i hümâyun kıraat edilirken henüz resmen Âyan riyasetinden infisali vuku bulmamış olan RİFAT BEY heyetin başında olarak mevkiinde duruyordu. O sırada birden bire kılıcının kayışı koparak kılıç öyle bir tarraka ile parkenin üzerine

düştü ki herkesin nazar-ı dikkati o tarafa mün'atıf oldu ve bundan sukut-ı ikbali istidlâl kılındı.

§ O sırada artık bir fırka kabinesi teşkili mümkün olamayacağından Sadr-ı esbak TEVFİK PAŞA'nın taht-ı riyasetinde Harbiye nâzırı sâbıkları ALİ RIZA ve İZZET PAŞA'larla vükelây-ı sâbıkadan bazı zevâttan mürekkep olarak muhtelit bir kabine teşkili tasavvur edilmekte idi. TAL'AT PAŞA, kabinenin istifası için İttihad'a mensub iki kişinin, bâhusus Maliye nâzırı CAVİD BEY'in yeni kabineye alınmasını şart koymuş ve buna Zât-ı şâhâne de muvafakat göstermişti. Fakat TEVFİK PAŞA bu cihete yanaşmıyordu. TAL'AT PAŞA ise, "*Cavid Bey muamelât ve taahhüdât-ı maliyeye girişmiş olduğundan nereden ve ne suretle para bulunacağını bilir ; halbuki hariçten gelecek Maliye nâzırı bu işlere vâkıf olmadığından devlet bir de para sıkıntısına düşer ; ahvâl bir kat daha kesb-i vehâmet eder*„ diyordu. Bu mütaleâta fırka gayreti de sâik olsa bile esas mütaleanın isabeti inkâr olunamaz.

TEVFİK PAŞA, kabinesini teşkil için bir hafta uğraştı. Her gün öğleden sonra Saraya gelerek Zât-ı şâhâne ile başbaşa vererek akşama kadar görüştükleri halde iş neticelenemedi. Hünkâr bu hususta gayet ketum davranmakta ve TEVFİK PAŞA'nın avdetinden sonra yanına girince bana başka şeylerden ve ezcümle musikîden bahsetmekte idi. Onun ketum davrandığını gördükçe ben de kendisinden hiçbir şey sormuyordum. Nihayet bir gün TEVFİK PAŞA çıktıktan sonra yanına girdiğimde "*İnşaallah mesele netice-pezir oldu ya efendim*„ dedim. Cevab olarak "*Maatteessüf! Bu gün Tevfik Paşa hazretleri ile aramızda bir ihtilâf zuhûr etti. Onun halli ile uğraşacağız*„ dedi. Fakat ihtilâf ne idi, kendi fikri ne olup TEVFİK PAŞA ne fikirde idi, yine ondan bahsetmedi.

SULTAN VAHİDEDDİN'in garib bir mizacı vardı. Bir takım hususâtta ve ezcümle kabine tebeddülâtında bazan her şeyi söyler, bazan da her şeyi ketmederdi. Bazı kere dahi bir işin evveliyyâtı yerine, neticesini söyleyip iki üçü bir yere getirilmedikçe işin mahiyeti anlaşılmazdı.

Ertesi gün Saraya gittiğimde Harbiye nâzır-ı sâbıkı Yâver-i ekrem İZZET PAŞA'nın kabine teşkiline memur edilmiş olduğunu haber aldım ki evveliyyâtına hiç vakıf değilim.

§ İZZET PAŞA bir iki gün içinde kabinesini teşkil ve Şeyh ul-

islâm-ı sâbık HAYRİ EFENDİ ile Maliye nâzırı CAVİD ve meb'usandan FETHİ BEY'leri kabineye idhal eyledi.

Bu defa Zât-ı şâhânenin lisanına selâset gelip münasib bir Şeyh ul-islâm bulamadığını ve o sabah Fetvâ emin-i sâbıkı Gürcü HAYDAR EFENDİ ile Adliye müsteşar-ı esbakı sudûrdan ŞÜKRÜ EFENDİ'yi (Yakovalı Ali Efendi zâde) celb ile meşîhatı teklif eylediği halde biri elleri titreyerek, biri de ağlayarak kabul etmediklerini söyledi. Ben de "*Madem ki Hayri Efendi Adliye nezâreti ile kabineye alınacaktır. Onu meşîhata tayin buyursanız Adliyeye diğerini bulmak kolay olur*„ dedim. Cevab olarak "*Hayri Efendi ile aramızda vaktiyle bir macera oldu; ben sevmediğim adamı karşımda görmek istemem ama Adliye nezâretine nasıl getiriyorsunuz derseniz, Adlive nâzırı benim vekilim değil Sadr-ı âzam Paşanın vekilidir; ona karışmam*„ dedi. Her halde bu manasız bir sözdü.

HAYDAR EFENDİ, Zât-ı şâhânenin REFİK BEY'i hânesine gönderip meşîhatı teklif ettiği halde itizar eylediğini ve kendisi Çerkeş Şeyhi zâde Nakib ül-eşraf AHMED MUHTAR BEY'i tavsiye ettiğini ve "*Hem Zât-ı şâhâne böyle bir zamanda bizim gibi adamları toplamakla ne faide olur. Paris sefir-i esbakı Münir Paşa'yı sadarete getirsin*„ demiş olduğunu bilâhara bana söylemişse de bu teklif de işbu tebeddül sırasında mı, yoksa TEVFİK PAŞA'nın kabine teşkil ettiği esnada mı vâki olmuştur anlayamadım. HAYDAR EFENDİ, TEVFİK PAŞA kabinesinin ilk teşekkülünde Adliye nezâretine tayin kılınmış olmasına nazaran teklifin de o sırada vuku bulması daha muhtemeldir.

Nihayet meşîhata MUSA KÂZIM EFENDİ'nin tavsiye etmiş olduğu Dar ül-hikmet il-islâmiye reisi KÂMİL EFENDİ'nin tayini tekarrür ettiği halde İZZET PAŞA Saraya gelip buna muttali olunca "*Ben kendisini Yemenden tanırım; onunla bulunmak istemem*„ demesiyle o gün Sadaret alayının icrası teahhür edip ertesi güne ta'lik kılınmıştır.

İZZET PAŞA, HAYRİ EFENDİ ile ba'd el-müzakere Mahkeme-i temyiz Şer'iyye dairesi reisi sudûrdan Dağistanlı ÖMER HULÛSİ EFENDİ'nin tayinini arz edip Zât-ı şâhâne de kabul eylemesiyle, pazartesi günü Sadaret alayı icrâ ve bermu'tad Arz odasında hatt-ı hümâyun kıraat olundu. Alay esnasında sokaklarda pek ziyade izdiham mevcud ve halkın çehresinde âsâr-ı memnûniyyet meşhûd idi.

Hatt-ı hümâyunu tahrir ile Sadr-ı âzama tevdi kılınmak üzere kırmızı atlas kese derûnunda, Zât-ı şâhâneye takdim eylerken Hey'et-i cedîde-i vükelânın muvaffakiyetini temenni edince "*Maatteessüf bu kabinenin ömrü pek az olacaktır; sulhu da yapamayacaktır*„ demiş olması Pâdişahın bir fikr-i muzmir ve mukarreri bulunduğuna delâlet ediyordu.

İZZET PAŞA'NIN SADARETİ VE MONDROS MÜTAREKESİ

§ İzzet Paşa 7 Muharrem 1337 ve 14 Teşrin-i evvel 1334 tarihinde Harbiye nezâreti inzimamiyle ve uhdesine rütbe-i müşîrî tevcihi ile makam-ı sadarete nasbolundu. Yeni kabinede Adliye nezâretine Şeyh ul-islâm-ı esbak Hayri Efendi, Şûray-ı devlet riyasetine âyandan Reşid Âkif Paşa, Dahiliye nezâretine meb'usandan Fethi Bey, Maliye nezâretine Cavid Bey, Evkaf nezâretine âyandan Abdurrahman Şeref Efendi, Bahriye nezâretine Erkân-ı harbiye-i bahriye reisi Rauf Bey, Maarif nezâretine nâzır-ı esbak Said Bey, Nâfıa nezâretine Erkân-ı harbiye mirlivalarından Ziya Paşa, İaşe nezâretine Doktor Celâl Muhtar Bey tayin kılındı. Hariciye nezâretine bidayeten vekâlet suretiyle süferây-ı sâbıkadan Nâbi Bey tayin edildiği halde nezâret teklif olunan Rifat ve Hüseyin Hilmi Paşa'ların adem-i kabullerine mebnî iki üç gün sonra Nâbi Bey'in asalet-i memuriyyeti icrâ kılınmıştır.

§ İzzet Paşa kabinesinin ilk işi düvel-i muhasama ile mütareke akdine teşebbüs oldu. Hal-i esarette bulunup Devlet-i aliyyeye karşı hayırhahlık gösteren Ceneral Tavsend delâleti ile İngiltere Bahr-i sefid donanması kumandanı Vis Amiral Calthorpe'un muvafakatini istihsal ederek mütareke müzakerâtına ibtidar kılındı. Zât-ı şâhâne birinci murahhaslığa Damad Ferid Paşa'nın tayini arzusunu izhar etmesi üzerine Sadr-ı âzam İzzet Paşa "*Bu adam mecnundur; bu misillü vezâif-i mühimme kendisine nasıl tevdî olunabilir?*„ diye adem-i muvafakat göstermek istemişse de Hünkâr "*Biz onu idare ederiz*„ diye fikrinde ısrar ve yarın sabah Tevfik Paşa ile görüşerek kendisine talimat vermesini ihtar eylemesiyle daha ziyade ileri gitmeye cesaret edemeyip Ferid Paşa ile Âyan dairesinde görüştükte "*Devletin temamiyyet-i mülkiyyesi üzerine mütareke akdini kabul ettiremezsem hemen bir sefîne-i harbiyye isteyip doğruca Londra'ya azimet ve İngiltere kıralı ile mülâkat ederek ve ben*

senin babanın kadim dostu idim ; arzularımın kabulünü senden beklerim diyerek teklifatımızı kabul ettiririm„ deyince bu akılda bir adamın murahhas olarak gönderilmesindeki mahaziri teemmül ile İZZET PAŞA'nın aklı başından gider ve keyfiyeti hemen vükelâya açınca hepsi birden şahlanıp FERİD PAŞA'nın îzamına şiddetle itiraz ile beni yahut Başmâbeynciyi celb ederek keyfiyyetin taraf-ı şâhâneye iblâğına karar verirler. O sırada FERİD PAŞA da İZZET PAŞA ile görüşüp karara ittilâ hasıl etmek için Bab-ı âliye gelip teneffüs odasında intizar eyler.

24 Teşrin-i evvel 1335 Perşenbe günü Sarayda odamda otur-makta iken İZZET PAŞA beni telefona çağırarak "*Mühim bir mesele için şimdi ya Zât-ı âlinizin yahut Başmâbeyncinin Bab-ı âliye îzamını taraf-ı şâhâneden rica ederim*„ dedi. Nezd-i hümâyuna gidip keyfiyeti arz ettim. O gün şiddetle nezleye tutulmuş olduğumdan Hünkâr "*Görüyorum ki rahatsızsınız ; fakat Başmâbeyncİyi gönderirsem ağzından söz kaçırır ; gayret edip siz gidiniz*„ dedi. Otomobile binip Bab-ı âliye gittiğimde Arz odasının haricinde intizar etmekte olan Nâfıa nâzırı ZİYA PAŞA beni alıp meclise idhal etti. Meclis hâl-i in'ikadda idi. Şeyh ul-islâmın yanına irâe eyledikleri sandalyaya oturdukta Sadr-ı âzam ; Mâbeyn-i hümâyuna azimetimde taraf-ı şâhâneden mütareke müzakeresine DAMAD FERİD PAŞA'nın memur edilmesi irade buyurulmuşsa da rüfeka ile müzakere neticesinde mes'ul olan kuvve-i icrâiyyeye ait bir mesele-i mühimmede kuvve-i teşriiyyeden bulunan gayr-i mes'ul bir zâtın teşriki câiz olamayacağından FERİD PAŞA'nın îzamından sarf-ı nazar buyurulmasını hâkipay-ı şâhâneden istirhama müttefikan karar verdiklerini ve taraf-ı Devlet-i aliyyeden birinci murahhas olmak üzere Bahriye nâzır-ı RAUF BEY'in memuriyetini müzakere eylemekte oldukları gibi Hariciye müsteşarı REŞAD HİKMET BEY'in ile murahhas olarak birlikte îzamını tensib ettiklerini beyan eyledi. CAVİD ve RAUF BEY'ler de müşarünileyhin ifadâtını te'yid ve tavzih ettiler. Ben de ifadât-ı vâkıayı hâkipây-ı şâhâneye arz ile telâkki edeceğim irade-i seniyyeyi yine gelip tebliğ eyliyeceğimi bilbeyan Meclis salonundan çıktım.

Sadr-ı âzam Paşa arkamdan gelerek heni Sadaret odasına götürüp Zât-ı şevket-simât-ı Hazret-i Pâdişahîye ve Hânedan-ı Osmaniyyeye karşı mevrûs-ı ecdad olan hissiyât-ı sadakatkârânesinden bahisle vazifesinde muvaffakiyeti, taraf-ı şâhâneden hakkında

ibraz buyurulacak emniyyet ve itimada mütevakkıf olup bu emniyete mazhar olamaz ise bir işaretle çekilmeye hazır olduğunu ve her halde FERİD PAŞA'nın îzamından sarf-ı nazar buyurulması istirhamında bulunduğunun hâkipây-ı hümâyuna arzını, daha bazı ifadât terdîfi ile rica eyledi. Saraya avdetimde FERİD PAŞA da Bab-ı âlide intizardan bîzar olarak o sırada Mâbeyne gelip huzûra çıkmış olduğundan vürûdumu ihbar edince Hünkâr koridora gelerek Bab-ı âliye sebeb-i davetimi sual etti. Ben de cereyan-ı keyfiyyeti tafsîlen hikâye eyledim. Bunun nâzikâne bir istifa demek olduğunu söyleyince "*Evet Efendim istifa demek*„ dedim. Onun üzerine "*Siz burada biraz bekleyiniz*„ deyip odaya avdet etti. Bir müddet sonra odada yalnız bulunduğu halde beni çağırıp "*Ferid Paşa'nın îzamını isteyişim maslahatca bir fâide olur mülâhazasiyle idi; yoksa işi bozmak maksadiyle değil. Madem ki bu derece îzam olunuyor, ben de onun gönderilmesinden sarf-ı nazar ederek kendisini tatlılıkla savdım. Ancak gönderilecek murahhaslara verilecek talimâta şu müteleâtımın dercini kat'iyyen arzu ederim*„ dedi ve fıkarât-ı âtiyyeyi bizzat dikte etti.

"*1. Hilâfet-i celîle ve Saltanat-ı seniyye ve Hânedan-ı Osmanî hukukunun temamî-i mahfûziyyetinin temini,*

2. Bazı eyalâta verilecek muhtariyyet-i idarenin şekil ve mahiyeti temin olunarak muhtariyyetin yalnız idarî olup siyasî olmaması, şayet hiç bir çare ve imkân bulunamayıp ta siyasî olacak ise istiklâliyet daha elvan olacağı ve eğer siyasî muhtariyyeti kabul edecek olursak âlem-i islâma ihanet etmiş olacağımız fikrindeyim.„

Akşamdan sonra Bab-ı âliye giderek FERİD PAŞA'nın îzamından sarf-ı nazar buyurulduğunu Sadr-ı âzam Paşa'ya ifade ve beyanât-ı hümâyunu dikte ettim. Müşarünileyh zâten kendisinin de esas maksadı Saltanat-ı seniyye ve Hânedan-ı Osmani hukukunun muhafazası olduğundan buna bilhassa çalışmakta bulunduğunu fakat mütareke müzakeresinde esasât-ı sulhiyyeye girişilmiyeceğinden o cihetin müzakerât-ı sulhiyyede nazar-ı itibara alınacağını ifade etti.

Bu sırada Sadaret odasına gelen Hariciye nâzırı NÂBİ BEY, mütareke için Bahriye nâzırı RAUF ve Hariciye müsteşarı REŞAD HİKMET ve Erkân-ı harbiye ümerasından SADULLAH BEY'lerin (Seyr-i sefâin müdîr-i umumîsi) murahhas tayinleri hakkında Meclis-i vükelâca tanzim olunan mazbatayı getirip murah-

haslar o gece hareket edeceklerinden mezkûr mazbatayı derhal hâkipây-i şâhâneye takdim ve irade-i seniyyesini tahsil ile iade eylemekliğimi rica etti. NÂBİ BEY, Sadr-ı âzama hitaben "*Hey'etin vazife-i kitabetini îfaya memur ettikleri [mahdumum] Âli Bey'e hazırlanmak üzere haber gönderildi mi?*„ diye sual eyledi. Sadr-ı âzam Paşa da mazbatayı tasdik-i âliye iktiran ettikten sonra Bab-ı âliye getirmek üzere yanıma terfik edeceği yâveri MUZAFFER BEY'le beraber ÂLİ BEY'in hemen îzamını bana tebliğ etti. Yâver ile birlikte Saraya geldiğimizde vakit geç olup Zât-ı şâhâne Hareme avdet eylemiş olduğundan musahib vasıtasiyle mazbatayı takdim eyledim. Taraf-ı hümâyundan imza buyurulan mazbatayı mumaileyh MUZAFFER BEY'e teslim ettikten sonra birlikte hâneme gidip ÂLİ BEY'i ihzar ederek ona terfîkan Bab-ı âliye gönderdim.

Hey'et-i murahhasa nısf ül-leylden sonra Mondros [=Moudros]'a azimet eyledi.

§ 31 Teşrin-i evvel 1334 sabahı[1] Zât-ı şâhâne beni nezdine çağırıp mütareke müzakeresine memur hey'et tarafından vürûd etmiş olan ikinci telgrafnâmenin o gün gönderileceği Sadr-ı âzam Paşa tarafından bildirildiği halde o vakte kadar adem-i vürûdundan müteessir olarak "*Sadr-ı âzam Paşa hazretleri bizi bu kadar ihmal etmeseler iyi olur; makamın, mevkiin, şahsiyetin ehemmiyetini Tal'at Paşa biraz geç ise de daha iyi anlamıştı*„ dedikten sonra "*Hariciye nâzırına telefonla sor ki kırk sekiz saattir intizar ettiğim halde telgrafnâmenin gönderilmemesi ne gibi esbab-ı mücbireden neş'et etmiştir?*„ dedi. NÂBİ BEY'i telefon başına çağırarak keyfiyeti sual eyledim. Telgrafnâmenin şimdiye kadar adem-i takdîmi, şifrenin halli kabil olamayıp yeniden muhabere icrâsı îcab etmesinden mütebais olduğunu bildirmesi ile keyfiyeti arz ettim. Bilâhara telgrafnâme de vürûd ederek takdim kılındı.

Mütereke müzakerâtı dört gün içinde intac olunarak murahhaslar İstanbul'a avdet eylediler. 10 Teşrin-i sâni 1334 Cuma günü selâmlık resminden sonra arz-ı ta'zimât için Saraya geldikleri halde Zât-ı şâhânenin Hareme gidip soyunmuş olduğu bilvasıta beyan olunarak huzûra kabul edilmediler. O gün Başmâbeyncinin odasında esnây-ı mülâkatta RAUF BEY, Almanlarla vâki olan müzakerede Goben zırhlısının Devlet-i aliyyeye terk ettirildiğini bildirmiştir.

[1] Tarih-i vuku'ları derc edilen mevâd günü gününe derc edilen mevâddır.

§ TEVFİK PAŞA kabinesinin teşkilinden sarf-ı nazar edilmesinin ve İZZET PAŞA'nın kabine teşkiline memur olmasının esbab-ı hakikiyesini anlayamamıştım. Mütarekenin akdini müteakip İZZET PAŞA bir gün telefon ederek Harbiye nezâretinde vürûduma muntazır bulunduğunu bildirmesi ile Zât-ı şâhâneden istîzan eylediğimde "*Ferid Paşa Meclis-i âyanda ağzından bir söz kaçırmıştı, onun için olacak ; gidin bakalım anlayın*„ dedi. Otomobil ile daire-i harbiyyeye giderek nezâret odasında kendisiyle mülâki oldum. Müşarünileyh "*Bidayet-i Meşrutiyyette Said Paşa ile Kâmil Paşa arasındaki münakaşât bize Meşrutiyyetin zevkini tattırmamıştı. Şimdi de onların yerine biz kaim olduk*„ diyerek ve TEVFİK PAŞA'nın bir muhbir ile mülâkatını hâvi olan gazete nushasını irâe ederek "*Müşarünileyh kabine teşkiline teşebbüs ettiği sırada bana da Harbiye nezâretini teklif etmişti. Ben ahvâlin ehemmiyetini nazar-ı mülâhazaya alarak derhal teklifi kabul ettiğim halde başka kabul eden olmadığı cihetle kabine teşekkül edemediğinden ve onun üzerine taraf-ı Şâhâneden bana teklif vâki olup yine aynı mülâhazaya binaen sadareti kabule müsaraat gösterdiğimden kabine teşekkülüne benim mâni olmuş olduğum yolundaki ifadât muvafık-ı nefs ül-emr değildir. Mütarekenin akdi üzerine İstanbul'da bulunan Rumlar arasında bir taşkınlık vuku bulacağını haber alarak ihtiyaten bazı mahallere top koydurmuş olduğumda Ferid Paşa tarafından vesile-i hücum ittihaz edilerek Meclis-i âyanda aleyhimde bir takım sözler sarf edilmiş olduğundan ve hâl-i hâzırın bu gibi şeylere tahammülü olmadığından*„ bahisle taraf-ı şâhâneden kendilerine haber gönderilmesini rica etti. Saraya avdetimde keyfiyeti Zat-ı şâhâneye arz ettikte, TEVFİK PAŞA'nın konağına azimetle mücerred malûmat olmak üzere cereyan-ı hâli kendilerine ifade ve gazete nushasını da irâe etmekliğimi irade eylediler. Ben de gidip müşarünileyh ile mülâki oldum. Kendisi hiç bir gazete muhbiri ile görüşmediğini ve bir iki gün evvel bir muhbir gelerek mülâkat etmek istemiş ise de kabul etmeyip evde bulunan bir çocuk vasıtasiyle beyan-ı mâzeret eylediğini ve muhbirin kendiliğinden öyle bir şey yazmış olacağını beyan eyledi. Ba'dehu kabinenin teşekkülü maddesine nakl-i kelâm ile "*Ben kabinemi teşkil etmiştim ; yalnız sâbık kabinede bulunanlardan kimseyi kabineye almak istemiyordum*„ sözlerini de ilâve etti. Saraya avdetle Zât-ı şâhâneye arz-ı malûmat eyledikten sonra Sadr-ı âzama

tebliğ-i keyfiyeyt ettim. Ben TEVFİK PAŞA'nın konağında iken FERİD PAŞA'ya ne haber gönderildiğini tahkik edemedim.

İZZET PAŞA'NIN İSTİFASI

§ Mütarekeyi müteakip TAL'AT ve ENVER ve CEMAL PAŞA'ların bir gece ENVER PAŞA'nın yalısından Karadeniz tarîki ile gizlice İstanbul'dan teba'üd etmiş oldukları işitilmişti. Bu hareket kabinenin ve bâhusus kabinede bulunan İttihad'a mensup nüzzârın mevkilerini sarstı ve muhaliflerin ve muhalif gazetelerin kabine aleyhinde lisan-ı tecavüzü uzatmalarını mûcib oldu. Bilmem bunun üzerine mi, yoksa DAMAD FERİD PAŞA'nın ilkaâtı neticesinde mi Zât-ı şâhâne Evkaf nâzırı ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ'yi Teşrin-i sâninin altıncı salı günü Sadr-ı âzam İZZET PAŞA'nın konağına göndererek kabine âzasından bazıları aleyhinde efkâr-ı umumiyyede mevcud olan galeyandan ve kabine gayr-i mütecanis olmasiyle efkârı tatmin etmemekte ve İttihad kabinesinin şekl-i diğeri olarak telâkki edilmekte bulunduğundan bahisle bazı ta'dilât icrası muvafık olacağını tebliğ ettirmiş, ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ istidlâl-i zâtisi olmak üzere maksad-ı âlinin HAYRİ EFENDİ ile CAVİD ve FETHİ BEY'lere ma'tuf bulunduğunu bildirmiştir. O sırada enflüenzadan muztarib olan İZZET PAŞA, HAYRİ EFENDİ ile CAVİD BEY zâten istifa etmekte oldukları cihetle yerlerine bir iki güne kadar münâsiplerini bularak arz edeceğini ve fakat FETHİ BEY Meclisteki bir fırka reisi olmasiyle onun tebdîli münasip olmayacağını beyan edip ABDURRAHMAN EFENDİ keyfiyyeti Zât-ı şâhâneye arz ile avdetinde cevab-ı muvafakat getirmişse de perşenbe günü AHMED RIZA BEY gelerek hükm-i irade-i seniyyeyi tekrar ve FETHİ BEY'in bir dakika bile kabinede bekası câiz olamayacağını ve bununla da kalmayıb daha başkalarının dahî tebdîli icap edeceğini söyleyince, İZZET PAŞA kendisine dürüştâne mukabele ve cumartesi günü çıkmağa gayretle Saraya gelerek netice-i keyfiyyeti Zât-ı şâhâneye arz edeceğini ifade eylemiştir. Fakat Hünkâr buna kanaat etmeyip gece geç vakit tekrar AHMED RIZA BEY'i îzam ile hemen kabinenin tasfiyesi için ısrar etmiştir. İZZET PAŞA, AHMED RIZA BEY'in mütehakkimâne tebligatından müteessir olarak cuma günü öğleden sonra arkadaşlarını toplayıp müttefikan istifaya karar vermişlerdir.

O gün selâmlık resminden Saraya avdetimizde İngiltere ve Fransa zâbitânından bazılarının İstanbul'a vürûdlarına dair makam-ı sadaretten gelen tezkireyi takdim için huzûra çıktığımda Zât-ı şâhâne "*Bahriye nâzırı Rauf Bey bu gün câmide kendisini kabulümde sadaretten bir tezkire gönderileceğini beyan etmişti. Gönderilecek tezkire bu mudur ? Tahkik edin ve ben şimdi Ahmed Rıza Bey'i kabul edeceğimden alacağınız cevabı o yanımda iken gelip bana bildirin*,, dedi. Telefonla Sadaret yâveri MUZAFFER BEY'den istizahta bulunup gönderilecek tezkirenin başka olduğu ve henüz yazılmakta bulunduğundan hitamında derhal takdim kılınacağı cevabını alarak Zât-ı şâhâneye arz ettim. Tezkirenin vüruduna kadar haneme azîmet etmemekliğim irade olundu. Tezkirenin gönderilip gönderilmediğine dair tekrar sual-i âli vâki olmasiyle yine telefonla Sadaret konağından istifsar eyledim. Telefon başına Maliye nâzırı CAVİD BEY gelerek "*Mesele hallolundu, merak buyurmasınlar : Sadr-ı âzam Paşa rahatsız olduğundan Nâbi Bey tezkireyi alıp Saraya götürdü*,, dedi.

NÂBİ BEY bilfiil Hariciye nezâretinde bulunduğu halde Saray ile Bab-ı âli arasındaki muhaberâtın vasıta-i icrâiyyesi hakkında en basit malûmattan bile bîhaber olarak Hazine-i hassa müdür-i umumîsi REFİK BEY'in odasına gidip tezkireyi onun vesatetiyle takdim etmiş. CAVİD BEY'in cevabını arz için yazı odasında huzûra çıktığımda Zât-ı şâhâne "*Tezkire şimdi geldi*,, dedi ve açıp okuyarak « زاد فی الطنبور نغمة اخری » sözünü ilâve eyledi. AHMED RIZA BEY'le görüştükten sonra beni göreceğinden bahisle orada intizar eylememi emrederek diğer odaya gitti. Meğer o kadar tehalük ile intizar olunan tezkire kabinenin istifanâmesi imiş.

Bir müddet sonra Zât-ı şâhâne tekrar yazı odasına gelerek cereyan-ı hâlden ve kabinenin istifasından bahisle beraber, istifanâmenin nihayetinde teklif-i vâkiin Kanun-ı esasîye mugayir bir hareket olmak üzere tavsif olunmasına gayet münfail olduğunu ihsas etti ve hemen yerinden kalkıp yazı masasının üzerinde bulunan Kanun-ı esasîyi alarak hukuk-ı şâhâneye dair olan yedinci maddeyi bana okuttu ve "*Ben ne çocuğum, ne de okuduğumu anlayamayacak kadar bunağım ; işte Kanun-ı esasî bana bu hakkı veriyor ; ben hakkımı istimal etmeyip memleketin ahvâlini nazar-ı dikkate alarak halisâne bir ihtarda bulunmuştum*,, dedi.

Ben de madde-i mezkûrede vükelânın azil ve tebdiline dair olan fıkrada münderiç "*usûlen*„ tabiri üzerine nazar-ı dikkatini celb için tecahül tarîki ile "*Acaba bu tabirden maksad-ı kanunî nedir ?*„ dedim. Bunun üzerine Hariciye nâzırına tebliğ için âtîde münderic beyanâtı aynen takrir etti :

"*Müsta'fâ kabinenin istifanâmesini teessüfle aldım ; kabine âzası hakkında ferden ferdâ emniyyet ve itimadım vardır. Ben Kanun-ı esasînin bahşeylediği hakkı istimal etmeyip, maksadım hayrhâhâne bir ihtar ve nasihattan ibaretti. Bu ihtarâtımın Kanun-ı esasî ahkâmına mugayir bir hareket gibi add u telâkki olunmasına teessüf ederim. Buna binâen kabinenin istifasını kabule mecbur oldum. Bilcümle isnadât-ı gayr-i muhikka redd u iade olunduğu gibi bu isnadâtı da aynen iade ederim*„ dedi. Esnây-ı mükâlemede TAL'AT PAŞA'ya nakl-i kelâm ederek "*Tal'at Paşa bulunduğu muhit içinde müstesna bir şahisyetti*„ sözünü de ilâve etti.

Odama avdetimde NÂBİ BEY'i davet ederek beyanât-ı hümâyunu aynen tebliğ eyledim. Eser-i telâş gösterip eksik ziyade bir şey söylememek için not almasına müsaade eylememi rica etmesiyle beyanât-ı mezkûreyi tekrar eyledim.

§ Gerek tarihe ircâ-ı nazar olununca ve gerek zamanımızda geçen vukuât pîş-i nazara alınınca görülür ki bizde pâdişahlar sadr-ı âzam ve kumandan tebdili gibi hususatı daima en nazik ve en buhranlı zamanlarda icra ederler ve bu yüzden gerek devlete ve gerek kendilerine gelecek zararı düşünmezler. Viyana bozgunluğundan sonra mehmâemken cebr-i mâfâta vakit bırakmadan MERZİFONÎ KARA MUSTAFA PAŞA'nın katlinden tutun da 1294'deki Rusya muharebesi arifesinde MİDHAT PAŞA'nın azil ve teb'îdine ve muharebe içinde Serdar-ı ekrem ABDÜLKERİM PAŞA'nın tebdîline kadar olan bütün vukuât bu hakikatı ispat eder. İZZET PAŞA kabinesinin mütareke akdi akabinde ve en buhranlı bir zamanda tebdîli de o kabildendir. Çünkü mütarekeyi akd eden İngiliz amirali kendisine karşı taahhüdâtta bulunduğu adamın yerinde başkalarını ve bâhusus Hariciye nezâretinde REŞİD PAŞA gibi zayıf bir adamı görünce mütarekenin şerâit-i tatbikiyyesini ağırlaştırdıkça ağırlaştırmıştır.

⁂

İZZET PAŞA KABİNESİNİN İSTİFANÂMESİ SURETİDİR

Evkaf-ı hümâyun nâzırı ABDURRAHMAN ŞEREF BEY vasıtasiyle tebelluğ eylediğim irade-i seniyye-i hazret-i mülûkâneleri îcabâtını teemmül etmekte iken Meclis-i âyan reisi AHMED RIZA BEY kulları evvelki irade-i hümâyunlarının hem tesrî-i infazı, hem teşmîl-i ahkâmı tarzında beyanât-ı kat'iyyede bulundu. TAL'AT PAŞA kabinesinin istifasını müteakip kabine teşkiline memur olan TEVFİK PAŞA kullarının bir hafta zarfında kabinesini teşkil edememesi üzerine emniyet-i hümâyunları çâkerlerine teveccüh etmiş ve hasım ordular pâyitaht yakınlarında, düşman tarafından işgal edilmemiş olan bakiyye-i memalik te istilâ tehlikesinde iken itimad-ı mülûkânelerine igtiraren idare-i umûr-ı devleti deruhde eyleyen hey'etimiz bir taraftan binnisbe muvafık şerâitle mütareke akdederek a'dâyı durdurmuş, diğer taraftan dahilde şimdiye kadar temin-i emn u âsâyişe muvaffak olmuştu. Nifak ve tefrika tohumlarını izâle ederek ve fırka ihtilâfâtının tahaddüsüne meydan vermiyerek umum efrad-ı milleti yalnız menfaat-i vataniyye dairesi etrafında toplamaya ve Meşrutiyetin kâffe-i esasâtına sadık kalmaya azmetmiş olan kabinemiz hakkında emniyet-i hümâyunlarının şâibedar olduğu AHMED RIZA BEY'in beyanât-ı vâkıasından istidlâl edilmiştir.

Zât-ı hümâyunları ile Hey'et-i hükûmet arasında hâdis olmuş hiçbir ihtilâf-ı esasî mevcud değilken kabine reisine teveccüh eden mes'uliyetin bir takım kuyûd ve şürût ile tahdid ve takyîdini riayet-i ahkâmına kasem etmiş olduğumuz Kanun-ı esasî ile kabil-i telif görmemekteyiz. Kabinemizin esnây-ı teşekkülünde gerek taraf-ı hümâyunlarından telâkkî ettiğimiz irâdât, gerek efkâr-ı umumiyye-i memlekette hiss-i intikam uyandırmamak ve her kim olursa olsun kanun ahkâmının tatbikinden inhiraf etmemek merkezinde idi. Yine bu şerâit dairesinde ve sa'y ettiği derecede devlet ve vatana hizmette devam eylemek azminde sâbit iken berveçh-i ma'ruz insilâb-ı emniyyet-i hümâyunları zehabı üzerine rüfekay-ı çâkerânemin ittifak-ı ârâsı ile istifamızı hâkipay-ı hümâyunlarına takdime karar verdik.

İstirham-ı âcizânemizin lütfen kabul buyurulması temenniyâtını vatanımızın refah ve selâmeti ve devlet ve milletimizin te-

rakki ve teâlîsi ve Zât-ı hümâyunlarının tevafür-i ömr ü şevketleri tazarruâtına terdîfen arz eyleriz.

Bu istifanâme CAVİD BEY tarafından tesvîd ve Şûray-ı devlet reisi REŞİD ÂKİF PAŞA tarafından tebyîz olunmuştur.

* * *

§ Zât-ı şâhâne vak'adan müteessir ve vücutça muztarip olarak ertesi gün Mâbeyn dairesine çıkmadı. Beni Harem dairesinde Kırmızı salonda kabul ederek kabinenin istifasının suret-i telâkkîsi hakkındaki tebligatın Hariciye nâzırı üzerinde ne tesir yaptığını sordu. Ben de tebligat-ı vâkıadan müteessir ve mütelâşî göründüğünü beyan ettim. Hünkâr pek müteheyyiç bir halde bulunduğundan "*Onların yaptıkları nümameleye karşı bu iyi darbe oldu. İkinci darbeyi hem de daha şedîd olmak üzere bugün indirdim. Beni Kanun-ı esasîyi ihlâl ile itham etmek istiyorlar. Kanun-ı esasînin tefsîr-i ahkâmı Meclis-i âyana ait olduğundan bugün hey'eti toplayıp madde-i mezkûrenin tefsîr ettirilmesini Ahmed Rıza Bey'e emrettim. Zaten böyle bir ihtimale karşı tebligatımı âyandan olan Abdurrahman Şeref ve Ahmed Rıza Bey'ler vasıtasiyle icra etmiştim. Onlar âyandan iki şahid mukamında bulunacaklardır*„ dedikten sonra kendilerine Kanun-ı esasî ahkâmını ihlâl etmek ve bu suretle yeminlerinde hânis olmak gibi bir isnad-ı gayr-i muhikte bulunmalarından hasıl olan teessürlerini tekrar ve hükm-i kanunu hiçbir veçhile ihlâl değil, kanunun bahşettiği bir hakkı bile istimâl etmediklerini ve memlekette hasıl olan cereyanlar Bolşevizme doğru sürüklemekte olup hergün imzâlı ve imzâsız yüzlerce kâğıt almakta olduklarını (*Sizin vasıtanızla değil !*) ve kendileri devletin ve hânedanın hukukunu muhafazaya mecbur olduklarından bu cereyanlara karşı lâkayd kalamayacaklarını ve her ne kadar kendisi mes'ul mevkide olmayıp vükelâ mes'ul iseler de maazallah devlet inkıraza doğru giderse İzzet PAŞA velev ki en şedîd mes'uliyete dûçar edilse devlet ve memleket için ne faidesi olabileceğini uzun uzadıya izah ve arkadaşlarından bazılarını istifaya davet etmek kendisince müşkil görünüyorsa bizzat istifa ettiği halde yeni kabinenin teşkiline yine kendisini memur edeceğini suret-i kat'iyyede temin etmiş iken isga eylemediğini ityandan sonra "*Ben devlet ve mem-*

leketime bir hizmet etmek ümidinde bulunmasaydım Çengelköyünde rahat rahat otururken bu bâr-ı azîmi kabul etmezdim. Bu yaştan sonra mezarıma pâdişah diye yazdırmak hevesinde değilim„ dedi ve yine bu sırada "*Vallahi Tal'at Paşa'ya acıyorum*„ sözünü ilâve etti.

Ertesi günkü gazetelerden bazıları bu hâdiseyi bir darbe-i hükûmet suretinde telâkki eylemeleri ile Zât-ı şâhâne ma'ruzât için beni kabulünde tecessürât-ı sâbıkasını heyecanla tekrar eyledi ve rahatsızlıkları devam ettiğinden perşenbe gününe kadar Mâbeyn dairesine çıkmadı. Hattâ TEVFİK PAŞA'nın taht-ı riyasetinde teşekkül eden yeni kabineyi de hilâf-ı mu'tad olarak Harem dairesinde kabul etti.

TEVFİK PAŞA'NIN SADARETİ

Makam-ı sadaret Sadr-ı esbak TEVFİK PAŞA'ya ihale olunarak müşarünileyh 7 Safer 1337 tarihinde kabinesini teşkil etti. Bu defa da Şeyh ül-islâm bulmakta müşkilât çekildi. TEVFİK PAŞA meşîhata sâbık Mısır kadısı YAHYA REŞİD EFENDİ'yi sevk eylediği halde iki sene evvel vefat etmiş olduğu anlaşılmasına ve REFİK BEY'in delâletiyle Saraya davet olunan sudûrdan ve Encümen-i teftiş ve muayene âzây-ı sâbıkasından ESAD EFENDİ'nin de ateh getirmiş olduğu görülmesine mebnî Dar ül-hikmet-i islâmiyye âzasından Haydarî zâde İBRAHİM EFENDİ, yine REFİK BEY'in sevki ile makam-ı meşîhate getirildi. Müşarünileyh henüz meşîhatı ihraz edecek derecede irtika etmemiş olduğu gibi esasen fukahâdan da değil ise de kadîm bir hânedan-ı ilme mensub olup edebiyat-ı şarkiyyeye ve İslâm tarihine vâkıf ve cerbeze-i lisana malik idi.

TEVFİK PAŞA kabinesinde Şûray-ı devlet riyasetine DAMAD ŞERİF, Hariciye nezâretine Ticaret nâzır-ı sâbıkı MUSTAFA REŞİD, Harbiye nezâretine Birinci ferik ABDULLAH, Bahriye nezâretine Birinci ferik ALİ RIZA, Nâfıa nezâretine Evkaf nâzır-ı sâbıkı ZİYA PAŞA'lar, Adliye nezâretine Fetvâ emin-i sâbıkı Gürcü HAYDAR EFENDİ, Dahiliye nezâretine meb'usan-ı sâbıkadan MUSTAFA ÂRİF BEY, Maliye nezâretine Nâzır-ı esbak ABDURRAHMAN EFENDİ, Ticaret ve Ziraat nezâretine Adliye müsteşar-ı esbakı KOSTAKİ VAYANİ EFENDİ ve Evkaf nezâretine Van vali-i esbakı İZZET BEY, Maarif nezâretine meb'usan-ı sâbıkadan RIZA TEVFİK BEY, İaşe nezâ-

retine Maliye hey'et-i teftişiyyesi reisi RAŞİD BEY tayin kılınmış, Posta ve Telgraf nezâretine de nâzır-ı sâbık OSKAN EFENDİ intihab olunduğu halde Avrupa'da bulunduğu cihetle kabulden istinkâf eylemiştir.

§ İZZET BEY'in Dahiliye nezâretine tayin olunacağını gazetelerde görünce üç ay kadar valilikten başka umûr-ı idarede bulunmamış ve orada da hüsn-i sît kazanmamış olan bu adamın muamelât-ı dahiliyeye adem-i vukufundan dolayı böyle mühim bir zamanda Dahiliye nezâretine tayini muvafık olamayacağını sevk-i hamiyyetle Zât-ı şâhâneye arzettim.

Hünkâr da REFİK BEY marifetiyle TEVFİK PAŞA'ya haber gönderdi. Ertesi gün, Sadr-ı âzamdan ne cevab aldığını REFİK BEY'den sual ettiğimde yeni kabinede Harbiye nezâretine tayin kılınacak olan ABDULLAH PAŞA komşusu olmak hasebiyle kabineye alınması için onun ısrar etmesi üzerine Evkaf nezâretine intihab edilmiş olduğunu haber verdi. İki üç gün sonra LÜTFÜ BEY'le beraber Dolmabahçe câmiinde ABDULLAH PAŞA'ya tesadüfümüzde keyfiyeti kendisinden sorunca "*Ben İzzet Bey'i tanımam; 'kendisinin Kürdler beyninde itibarı pek ziyadedir, arkasında beş bin Kürd vardır; bunlardan istifade için kabineye alınması zarurîdir' dediler. Ben de muvafakat ettim*„ dedi. Bilâhara TEVFİK PAŞA ile vâki olan mülâkatımızda "*Müşarünileyh, İzzet Bey'in kabineye alınmasını rüfeka istemediklerinden ben de kendisini lişteden çıkarmıştım. Bunu duyunca aşağıki odada iki defa bayılmış ve yanıma gelip ayaklarıma kapanarak 'Bu adamlar benden ne istiyorlar?, diye bir çok ağlamış olduğundan ve Zât-ı şâhâne de haber yolladığından tekrar almaya mecbur oldum*„ demiştir.

TEVFİK PAŞA ikinci kabinesinde İZZET BEY'i Evkaf nezâretine ilâveten Dahiliye nezâreti vekâletine de tayin ettiğinden bundan bilistifade sık sık Saraya gelip huzûra çıkardı. Hünkâr da sakatlığından kinayeten kendisine "FELEK BEY" derdi. Bir gün REFİK BEY'in odasına gelip pek ziyade karnı acıkmış olduğundan bahisle kiler-i hümâyundan biraz kahvealtı çıkarılmasını rica, o da kilercilere emreder. Ertesi günkü gazetelerde "*Dahiliye nâzır-ı vekili İzzet Beyefendinin dün Saray-ı hümâyuna azimet ve şeref-müsûle nâiliyyetle pek çok iltifat-ı şâhâneye mazhar olduğu gibi kendisine kiler-i hümâyundan suret-i mahsûsada taam ihzarı ile*

ikram olunduğu„ görülmüştür ki bu da İZZET BEY'in ne ahlâkta bir adam olduğuna delâlet eder. Eniştesi ma'hud KÜRD MUSTAFA PAŞA'yı Divan-ı harb-i örfîye âza tayin ettirmesi dahi memlekete olan hidemât-ı bergüzîdesine bir nümûne teşkil eyler !

§ Yevm-i mezkûrda TEVFİK PAŞA, beraberinde Haydarî zâde İBRAHİM EFENDİ olduğu halde Dolmabahçe sarayından istimbotla Sirkeciye azimet ve alayla Bab-ı âliye muvasalat eyledi. Arz odasında bermu'tad hatt-ı hümâyun kıraat edildi. İstimbotta giderken İBRAHİM EFENDİ, "*İzzet Bey'in Evkaf nezâretine tayini iyi oldu* (Hemşerilik alâkasiyle)„ demesi üzerine TEVFİK PAŞA da *Evet ! Afîf, müstakîm, sâdık zâttır*„ diye mukabele eyledi.

Gariptir ki TEVFİK PAŞA atla Bab-ı âliye gelen Sadr-ı âzamların sonu olduğu gibi araba ile alay icra kılınanların da sonuncusu olmuş ; bundan sonrakiler otomobil ile suret-i hususiyyede gelip sadaret alayı icra edilmemiştir. Devlet-i aliyyede son Sadr-ı âzamı da kendisi olmuştur.

§ TEVFİK PAŞA kabinesi en fena şerâit dairesinde mevki-i iktidara geldi. Bir taraftan İngiliz ve Fransız ve İtalyan donanmaları Boğazdan duhûl ile Dolmabahçe sarayı önünde sıra sıra dizilmiş, Fransız ordusu başkumandanı CENERAL FRANŞE DEPERE [=Franchet d'Esperey] Rum, Ermeni ve Musevî evbaşlarının alkışları arasında ve dizginsiz beyaz bir at üzerinde, eski Roma fâtihlerini taklîden etrafı selâmlayarak alay ile Beyoğlu caddesinden geçip Fransız sefarethânesine inmiş ve mütarekenin akdine rağmen hududlarımızda en mühim noktalar İngiliz ve Fransızların tecavüzlerine ma'ruz kalmıştı. Memleketi müdafaa ile mükellef olan kabine gayr-i mütecanis bir halita olup ecânibe karşı hiç bir mevcudiyet gösterememekte idi. Bu işlerle alâkadar olan Hariciye nâzırı REŞİD PAŞA ise cidden zuafâdan olduğundan her işe İZZET BEY burnunu sokar ve ortada fırıldak gibi dönerdi. Vükelâdan bir takımları da "*akademik*„ müzakerât ile meşgul olmakta idiler. Ecnebiler yalnız şehri değil gözlerine kestirdikleri emâkin-i hususiyyeyi de, sahiplerini kapı dışarı atarak işgal ediyorlardı.

O esnada memleketi dûçar-ı iztirar eden bir hâl-i elîm de maden kömürünün fikdanından dolayı vapurlar, şimendiferler ve tranvaylarla tünel seyr-i seferlerini tatil ederek işleri İstanbul cihe-

tinde ve meskenleri karşı tarafta olanlar her gün yaya gidip gelmek mecburiyetinde bulunuyorlardı. Memlekette gittikçe iştidad eden fırka ihtilâfâtı ise halkı birbirine düşürmekte ve bazı muhalif gazeteler "*Memlekette İttihadcılardan taş üzerinde taş, omuz üzerinde baş bırakmamalı*„ gibi neşriyât-ı tahrikkârânede bulunmakta idiler.

TEVFİK PAŞA şahsan erbab-ı nâmus ve istikametten muhterem bir zat idi. Benim de şahsına karşı hürmetim vardı. Hâlâ da bu hürmeti muhafaza ederim. Kabinesi içinde de ; sevdiğim zevât mevcud idi. Fakat hey'et-i mecmuası ahvalin ehemmiyet-i fevkalâdesi karşısında zebûn ve tehacüm-i vukuâta galebe edebilecek kudretten mahrûm idi. Öyle bir zamanda hissiyât-ı zâtiyeden tecerrüd ederek ve muhtelif cereyanlara kapılmayarak yalnız memleketin menfaat-i hakikiyyesini müdrik ve mevcudiyyet ve vahdet-i milliyyeyi muhafazaya sâi, azimkâr ve faal bir kabineye ihtiyaç vardı. TEVFİK PAŞA, kabinesinin bu noksanını tebeddülât-ı mütevaliyye ile cebre (?) çalıştıkça ve intihabâtta isabet gösteremedikçe daha ziyade çıkmaz bir yola sapıyordu. Şu hale karşı ben de muttalî olduğum hususâtda mücerred sevk-i vicdan ile aklımın erdiği derecede serbestce arz-ı mutaleâttan çekinmiyordum. İşte âtiyen görüleceği üzere hilâf-ı meşrebim olarak bazı ahvâlde gösterdiğim cür'etkârâne hareket bundan münbaisdir.

§ TEVFİK PAŞA kabinesinin teşekkülü ile beraber bazı gazeteler Meclis-i meb'usânın feshine dair makalât neşrine başladılar. Henüz Dolmabahçe Sarayında bulunulduğu sırada bir gün Zât-ı şâhâne neşriyât-ı vâkıadan bahs açıp ben de "*Meclisin feshi netâyic-i muzırra tevlid eder ; çünkü ahvâl-i hâzırada intihabât-ı cedîde icrası müteazzir olacağından memleket tûl-i müddet meclissiz ve murakabesiz kalır. İntihabât icrasına şürû edilecek olursa vilâyetlerimizin bir kısm-ı mühimmi elyevm taht-ı işgalde bulunması ile oralarca intihab icrası kabil olamaz. Bu vilâyetlerden meb'us celbedilmediği takdirde ise bizzat emr-i vâki ihdas ve vilâyât-ı mezbûrenin iftirakını zımnen tasdik eylemiş oluruz. Bir de elyevm Meclis-i meb'usanda vilâyât-ı meşgule ahalisinden meb'uslar bulunduğundan bunlar vasıtasiyle o havali ile teması muhafaza eylemek ve şu suretle ahali-i mahalliye ile merkez-i saltanat-ı seniyye arasında te'sis-i münasebet etmek mümkün olur. Şayet Meclis dağıtılır ve meb'uslar memleketlerine avdet ederse artık o vilâyetler ile hiç bir râbıtamız kalmaz*„ dedim. Hünkâr "*Ben de bu fikirdeyim*„ cevabını verdi.

19 Teşrin-i sânî 1334 Perşenbe günü Sadr-ı âzam. Meclis-i meb'usânda kabinesinin beyannâmesini kıraat ettirdikten ve itimad reyi aldıktan sonra Zât-ı şâhâneye arz-ı malûmat için Saraya gelmiş olduğundan Meclisin seddedilmemesi mütalcasını bilmünasebe ona da serd eyledim. Müşarünileyh dahi ifadâtımı tasvib etti.

21 Kânun-ı evvel 1334 Cumartesi günü Saraya vürûdumda huzûra istenildim. Sadr-ı âzam Paşayı da huzûrda buldum. Zât-ı şâhâne keyfiyeti etrafı ile bana anlatmasını kendisine emredip müşarünileyh de o gün Meclis-i meb'usânda vâki olacak istîzah neticesinde kabineye adem-i itimad reyi îtasına karar verilmiş olduğunu bizzat Âyan ve Meb'usan reisleri ifade eylediklerini ve izahat îtasından imtina etmiş olmamak için hey'etce Meclise gidilip izahat-ı lâzimeyi îtadan sonra Kânun-ı esasînin yedinci maddesi mucibince meclisin feshi için müsaade-i seniyye istihsaline karar verdiklerini söyledi. Zât-ı şâhâne yazı takımının üzerinde bulunan Kanun-ı esasî nushasını alarak maddc-i mezkûreyi okumaklığımı emretti. "*Meclisin ind el-iktiza feshi*„ tabirini okuduktan sonra, esbab-ı zarûriyye-i siyasiyyeye binâen ve bu hakk-ı kanunîye istinaden Meclisin feshine Sadr-ı âzam Paşa ile aralarında muvafakat hasıl olduğundan bahisle "*esbab-ı zarûriyye-i siyasiyye*„ tabirini derc ederek bir irade-i seniyye lâyihası yazmamı emretti. Ben birden bire böyle bir emr-i vâki karşısında kalınca mütehayyir olarak "*Madem ki Mecliste vâki olacak istîzaha Hey'et-i vükelâ cevap verecektir, neticede adem-i itimad reyi îta edilirse vükelânın tebdili veyahut Meclisin feshi şıklarından birinin ihtiyarı emrindeki hakk-ı kanunîleri istimal buyurulur ve o halde kanun ve usûle daha muvafık ve itirazdan sâlim bir harekette bulunulmuş olur*„ yolunda idare-i kelâm ettim.

Sadr-ı âzamı tekrar izahat îtasına ibtidarla Meclis-i meb'usan bir aydan beri afv-i umumî kanununu ve memleketin inzibatını temin edecek polis nizamnâmesini çıkarmadığı halde o meselelerden dolayı hükûmeti tahtie etmekte ve hükûmetin verdiği levayih-i kanuniyye encümenlere bile havale edilmeyip durmakta olduğunu ve her ne yapılsa kabineyi iskata azmetmiş olduklarını ve alıvâl-i hâzıra-i siyasiyyenin ehemmiyeti bu suretle idare-i umûra imkân bırakmadığını uzun uzadıya izah etti. Zât-ı şâhâne de "*Bunlar velinimetlerine karşı* (yani rüesây-ı İttihâd'a karşı) *bir eser-i vefa göstermek istiyorlar ; binâenaleyh onlar tarafından iskat kararına*

intizar edilmeyerek fesih cihetine gidilmesi daha muvafık olur. Bu suretle dayılık biz de kalsın ; zâten Sadr-ı âzam Paşa ile aramızda muvafakat hasıl oldu„ dedi. (Hani evvelce verilen sözler !)

Bunun üzerine Zât-ı şâhânenin beyan eylediği esbab-ı mûcibeyi tasrih ve mazkûr maddenin fıkra-i mahsusasındaki dört ay tabirini dercederek bir irade-i seniyye müsveddesi yazıp kendisine okudum. Ahvâl-i hâzıra icabınca dört ay zarfında yeniden intihab icrasına imkân bulunamayacak olduğu takdirde bu kaydın irade-i seniyyeye derci muvafık olup olmayacağında tereddüt edilerek "*Yedinci maddenin fıkra-i mahsûsası mucibince lede'l-iktiza Hey'et-i meb'usanın feshi*„ tarzında tashih olundu. Ben biraz teenımülden sonra bundan Meclisin külliyen feshi manası çıkarılması ihtimaline binâen "*Bermûcib-i kanun feshi*„ tabirinin ilâvesine lüzûm gösterdim.

Zât-ı şâhâne Sadr-ı âzam Paşaya hitaben "*Başkâtib Bey meslek-i kitabetten yetişmiş olduğu cihetle şekl-i tahrire pek ziyade dikkat eder*„ dedi. İrade-i seniyyeyi o suretle bittebyiz usûlen zîrini Sadr-ı âzama imza ettirdikten sonra taraf-ı şâhâneye takdim ettim. Bu sırada zihnime bir mütalea daha vârid oldu. "*İrade-i seniyye lâyihasının dört ay zarfında yeniden intihabât icrası kaydını tasrîhen bir nusha-i sâniyesini tahrir ve tebyiz edeyim, o da imzâ buyurulsun da Sadr-ı âzam Paşaya birlikte tevdî olunsun. Arkadaşları ile bilistişare hangi şekil daha muvafık görülürse Mecliste onu kıraat etsinler*„ dedim. Sadr-ı âzam "*Ber mûcib-i kanun*„ kaydı konulduktan sonra buna hacet kalmayacağını beyan etti.

Zât-ı şâhâne de tebessüm ederek "*Artık bu derecesi tevehhüm olur*„ dedi. Sadr-ı âzamın avdetinden sonra Hünkâr beni nezdinde alıkoyarak karar-ı vâkiin esbab-ı mûcibesi hakkında izahat verdi. "*Sizden sır çıkmaz. Ecnebiler bu Meclis-i meb'usanı müntehab addetmiyorlar. 'Siz hakk-ı hayatınızı muhafaza için faaliyet göstermelisiniz. Eğer lâzım gelen faaliyeti gösteremezseniz hakk-ı hayatınızı da iskat etmiş olursunuz' diyorlar*„ dedi. Bu sırada Meclis-i âyan reisi AHMED RIZA BEY'in vürûdunu ve Başmâbeynci LÜTFÜ BEY'in de Zât-ı şâhâneyi görmek istediğini haber verdiler. Ben çıktıktan sonra huzûrda kalan LÜTFÜ BEY'e Hünkâr cereyan-ı hâli anlatıp "*Başkâtib Bey pek korkak ! Aman kanunu mugayir bir hal olmasın diye titriyor*„ demiş olduğunu müşarünileyh bana ifade ve AHMED RIZA BEY'in huzûrdan çıkarken kendisine "*Âlemde demokrasinin icray-ı saltanat ettiği bir zamanda hiç Meclis-i meb'usan fesh olunur mu ?*„ dediğini de hikâye eyledi.

MECLİS-İ MEB'USANIN FESHİ HAKKINDAKİ İRADE-İ SENİYYE SURETİDİR

Esbab-ı zarûriyye-i siyasiyyeden nâşi Meclis-i meb'usanın feshi iktiza etmiş ve Kanun-ı esasîmizin muaddel yedinci maddesinin fıkra-i mahsûsası mucibince lede'l-iktiza Hey'et-i meb'usanın feshi hukuk-ı şâhânemiz cümlesinden bulunmasına binâen Meclis-i mezkûrun bu günden itibaren bermûcib-i kanun feshini irade eyledim.

21 Kânun-ı evvel 1334
Mehmed Vahîdeddin

* * *

§ Ertesi gün huzûra kabulümde Zât-ı şâhâne Meclisin feshi hakkındaki icabâtı tekrar ile "*Ecnebilerin zihniyeti bizimkine uymuyor, bir kere kafalarına koydukları şeyi bir daha çıkarmıyorlar ve 'O hey'et-i katilenin müntehabı olan Meclis-i meb'usanı nasıl tutuyorsunuz? Siz neye istinad ediyorsunuz?' diyorlar*„ sözlerini ilâve etti.

26 Kânun-ı evvel 1334 Perşenbe günü Bab-ı âliden vürûd eden ma'ruzât meyanında "*İntihabât-ı cedîdenin imkân-ı husûlüne kadar imhâli ve sulhun in'ikadını müteakip intihabâta başlanılması*„ hakkında bir kıt'a Meclis-i vükelâ mazbatası ile bir de irade-i seniyye lâyıhası vardı.

Cumartesi günü evrak-ı mezkûreyi takdim ettiğim sırada vilâyâtımızın bir kısmı işgal altında bulunması hasebiyle intihabât icrasındaki müşkilât derkâr ise de Kanun-ı esasî ahkâmınca intihabât-ı cedîdenin dört ay zarfında icrası meşrut olduğundan ve Meclis-i Meb'usan fesh edileli henüz bir hafta olup önümüzde uzun bir müddet bulunması cihetiyle o vakte kadar sulhun in'ikadı ile intihabâtın icrası imkânı ihtimalden baîd olmadığından ve şimdiden intihabâtın te'hir-i icrâsının resmen ilânı sû-i tesir ve telâkkîyi mûcib olacağından ve vaktiyle SAFVET PAŞA sadaretinde Meclis-i vükelâdan yapılan mazbata üzerine Meclis-i meb'usanın fîmâba'd toplatılmaması hakkında sebkeden muameleye makîs addolunacağından bahisle böyle bir karar ittihazına mahal olmadığını arz ve ifade ve "Kanun-ı esasînin hiç bir sebeb ve bahane ile tatil veya icrûdan iskat edilemiyeceğine„ dair olan 115 inci maddeyi kıraat ettim. Zât-ı şâhâne fesih hakkındaki kararda yeniden intihabât icrasına dair sarahat bulunmaması bazı

kîl u kali mucib olmasından dolayı hükûmetçe bu yolda bir karar ittihazına lüzûm görülmüş olduğunu dermeyan eyledi.Ben ise bu kararın aks-i tesir hasıl edeceğini ve Meclisin toplanmaması için verilmiş bir karar olmak üzere telâkkî olunacağını arz ve ihtar ve bu hususun biletraf muhtac-ı teemmül bulunduğunu tekrar ettim. Zât-ı şâhâne irade-i seniyye lâyihasının "*Maddeten imkân bulunduğu halde dört ay zarfında ve imkân olmadığı takdirde sulhun in'ikadını müteakip intihabâta başlanmak*,, suretinde tashihi o gibi sû-i telâkkiyâtı dâfi olabileceği mütalâasında bulundu.

Ben de Kanun-ı esasînin muhafaza-i ahkâmı ile mükellef olan Âyan hey'etinden emniyet buyrulan üç dört zât ile bu babda müzakere buyurulması muvafık olacağını ve böyle bir karar ittihazına lüzûm-ı kat'î görüldüğü halde de adem-i imkâna dair olan esbabın mazbataya tasrîhen derci lâzım geleceğini, yoksa mazbata-i mütekaddimede de münderiç olduğu üzere "*İntihabât-ı cedîde icrasındaki adem-i imkân bedihî olmasına*,, kaydı kifayet edemiyeceğini ve bu kaydın manasını bendeniz anlasam bile aradan zaman geçtikten sonra ahlâf için kanaatbahş olamayacağını müdellelen arz ettim. Hünkâr evrakı alıkoyarak "*Bu biraz mühim ; hakk-ı âliniz var*,, dedi.

2 Kânun-ı sânî 1335 tarihi ile makam-ı sadaretten bir tezkire-i hususiyye vürûd edip bunda intihabât muamelâtına şimdiden mübaşeret olunmasının adem-i imkânı bazı esbab-ı mûcibe serdiyle dermeyan edilerek "*Bilûtfihi teâlâ sulhun akdi ile imkân hasıl olduğu andan itibaren ber mucib-i kanun dört ay zarfında hemen intihabâta mübaşeret mukarrer bulunduğu*,, ibaresini mutazammın bir ilân-ı resminin evrak-ı havadise derciyle neşri Meclis-i mahsûs-ı vükelâca kararlaştırılarak icabı icra kılınacağı muharrerdi. Bu mahazir ve müşkilâtı Meclisin feshine karar verildiği gün nazar-ı itibara almak lâzımdı. Mezkûr tezkireyi takdim eylediğimde Zât-ı şâhâne "*Keyfiyeti Sadr-ı âzam Paşaya anlattığım gibi evvelki irade lâyihasını Damad Şerif Paşa yazmış olduğundan ona da söyledim ve 'Bu babdaki adem-i imkânı ben anlarım, siz anlarsınız amma 'Doksan beşe doğru' diye yine gürültü koparırlar ; esbab-ı mûcibeyi sarahaten ilân etmeli' dedim. Şerif Paşa 'Hakk-ı hümâyunumuz var, bu ciheti teakkul edemedim, kusur ettim' dedi. Onun üzerine bu kararı ilân eylemişler*,, buyurdular.

§ Meclisin feshini müteakip bir gün huzûrda sevk-i kelâm ile, el-yevm ahalinin ihtiyaç ve iztirarı hadd-i gayeye vasıl oldu. Ekmek yok, kömür yok, gaz yok, vapur yok, şimendifer yok, tranvay yok, bu hal

devam ettikçe halk çektiği meşakkatin mes'uliyetini tahmil edecek yer arar: sebebiyet kimde olduğunu aramaz. Bugün ortada Meclis-i meb'usan da bulunmadığından kâffe-i mesuliyet hükûmete atf ve isnad olunur. Bu yüzden bir takım uygunsuzluklar zuhûruna meydan verilmemek için taraf-ı şâhânelerinden vükelânın faaliyete sevk ile îkaz edilmesi ve ne yapılmak lâzım gelirse yapılıp ahalinin bir an evvel tehvîn-i müzayekası çaresine bakılması pek mühim olduğunu arz ettim. Bir gün de huzûrda iken Zât-ı şâhâne ne yolda hatt-ı hareket ittihaz eylemesi muvafık olacağını sormasiyle ben de bu mesele-i mühimme bi'l-etraf teemmüle muhtaç ve kulunuzun daire-i ihatamdan hariç ise de vehleten hatıra gelen şu beş nokta olduğunu söyledim :

1. Kanun-ı esasî usûlü dairesinde ta'dil olunmadıkça bir harfinin bile icradan sâkit olmasına müsaade buyurulmamak.

2. Cerâim-i siyasiyyeden dolayı idam cezasının tatbikine müsaade buyurulmamak.

3. Ahali beyninde vahdet ve ittihadın temini ile nifak ve şikakın idamesine mahal bırakılmamak.

4. Her kabine tebeddülünde kendilerine mensub eşhası kayırmak maksadiyle memurîn-i devletin bilâ sebeb-i kanunî yerlerinden kaldırılmasına müsaade edilmemek.

5. İhtikârın ve galây-ı es'ârın önü alınarak ahalinin tehvîn-i ihtiyaçları çaresinin istikmali için hükûmeti daima ikaz ve irşad etmektir.

Hünkâr bu ma'ruzâtımı hüsn-i telâkkî ettiyse de hiç birini mevki-i icraya koyamadı.

§ 11 Teşrin-i sânî 1334 tarihinde Harbiye nezâretine ABDULLAH PAŞA'nın yerine Erkân-ı harbiye-i umumiyye reisi CEVAD PAŞA tayin edildi. Mâbeyne vürûdunda kendisine Başmâbeyncinin odasında tesadüf ederek coşkunlukla ona da ahalinin tehvîn-i ihtiyaç ve iztirarı için hükûmetin kemal-i faaliyetle hareket eylemesi ve bu gün her türlü faaliyetin muhtac olduğu şey kömür meselesi bulunduğunu ve bunu temin için bizzat Zonguldağa azimet etmesi lüzûmunu ifade eyledim. Müşarünileyh de Başmâbeynci LÜTFİ BEY'i göstererek "*Şimdi arkadaşınız da bu fikirde bulunuyordu ; kendisine bizzat gideceğimi söyledim*„ dedi. Ertesi günkü gazetelerde CEVAD PAŞA'nın Nâfıa müsteşarı ile birlikte bir gambota râkiben Zonguldağa azimet eylemiş olduğu görüldü.

Cumartesi günü huzûra kabulümde Zât-ı şâhâne Harbiye nâzırının Zonguldakta icra etmiş olduğu teşebbüsâtı hikâye ve yakın zamanda teşebbüsât-ı vâkıanın semere-i nâfıası müşahede olunacağını tafsîlen beyan eyledi ve geçen gün Sadr-ı âzamla birlikte kendisini kabulümde "*Paşa! Çanakkale'de gösterdiğiniz gayretle memleketi kurtardınız; şimdi de kömür meselesini hallile ahalinin hayatını kurtarmalısınız; bu mesele cihet-i askeriyye ve bahriyyenin muavenet-i fi'liyyesi olmadıkça hallolunmaz*„ demiştim. O da derhal "*Ben giderim*„ cevahını verip azimete şitap eylediğini lisan-ı memnuniyyetle beyan etti.

§ 23 Kânun-ı evvel 1334 tarihli ma'ruzât meyanında Adana valiliği hakkında Meclis-i vükelâ mazbatasına leffen Vâli-i sâbık NAZIM BEY isminde bilmediğim bir zâtın iki telgrafnâmesi takdim kılınmıştı. Bu zât ahvâl-i sıhhiyyesinden ve îcabât-ı mahalliyyeden dolayı istifa ediyor ve vilâyetin hâlini pek acıklı bir surette tasvir eyliyordu. Fransızların maksadı orada bir Ermeni cumhuriyeti tesis etmek ve vilâyetin nüfus-ı mevcûdesi itibariyle Ermeni nüfûsu akall-i kalil olmasından dolayı şimdiki halde buna muvaffak olamazlar ise muvakkaten bir hükûmet-i müstakille teşkil eylemek olduğunu ve vilâyeti işgal için sevk eyledikleri kuvây-ı askeriyyenin yüzde sekseni Ermeni gönüllülerinden ibaret olması da bu maksada vâzıhan delâlet eylemekte idüğini ve Adana'nın ırkan ve mevkien hükûmet-i Osmaniyyeden gayr-i kabil-i iftirak bulunduğunu pek müdellel surette ifham ve Bab-ı âliyi îkaza ihtimam ile şu sırada vilâyete Avrupaca meslek ve meşrebi tanınmış bir valinin tayinine lüzum gösteriyordu. Telgrafnâmeleri Zât-ı şâhâneye okudum. Ben de bittabiî ziyade müteessir olduğumdan Adana vilâyeti Anadolu'nun kilidi ve kabiliyyet-i mevkia ve kuvve-i inbatiyyesi itibariyle devletin mâ bihil-hayatı mesabesinde olup orası elden çıkacak olursa devletin yaşaması kabil olamıyacağını ve Adana, Anadolu ile Arabistan vilâyeti arasında hatt-ı fâsıl olduğundan Arabistan ile ittisal ve münasebetimizi kat'ile ileride bir gün yine birleşmemizi men için düvel-i ecnebiyyenin orasını bizden ayırmaya teşebbüs eylemeleri pek melhuz olduğunu ve buna karşı Zât-ı şâhânelerinin son derecede ibram ve ısrar ve vükelâyı daima ikaz eylemelerini aklım erdiği mertebe izaha çalıştım. Fakat bu iki günkü ifadâtımda biraz ileri gittiğimi derk ederek sevk-i teessürle vâki olan cür'etimden dolayı afvlerini taleb ettim. Hünkâr "*Hayır, hayır! İfadâtınız hulûs-i niyyetledir. Söyleyiniz, söyleyiniz*„ dedi.

§ Yine Kânun-ı evvel esnasında bir gün de ma'ruzatı takdim etmek üzere huzûra girdiğimde Zât-ı şâhâne ile aramızda mühim bir muhavere cereyan etti. Hünkâr istiklâlimizi muhafaza edebilmek için vukuât-ı ma'lûme fâilleri hakkında sür'atle muamele icrası düvel-i ecnebiyye tarafından ihsas edilmekte olduğundan ve kavanin-i hâzıra îcabınca işin mahakim-i adliyede rü'yeti uzun zamana mütevakkıf olup hakkımızda Avrupaca verilecek karardan evvel lâzım gelen teşebbüsâtı icra ve ikmal eylemek icab edeceğinden bahisle bu ahval-i fevkalâdeye karşı fevkalâde bir divan-ı harb teşkîli zarurî bulunduğunu ve bunun şimdiye kadar olduğu gibi ahkâm-ı kavanîne ve usûl-ı muhakemâta vâkıf olmayan zabitandan terekküb edilmeyip kısmen erkân-ı askeriyyeden ve kısmen cihet-i adliyyeden alınacak hükkâmdan mürekkep olarak bir mahkeme-i fevkalâde şeklinde olacağını beyan eyledi. Ben de keyfiyeti biraz teemmül ve bu fikrin sâikini tefekkür ile menafi-i aliyye-i devletin icabatı, onun muhafazasiyle mükellef olan Zât-ı şâhâneleri tarafından nazar-ı ehemmiyete alınmak zarûrî olduğunu ve ancak dûçar-ı gadr olmalarından dolayı haklarında afv-i umumî istihsâline teşebbüs olunanlar da vaktiyle divan-ı harblerce mahkûm edilmiş kimseler olup nasıl ki bu gün bunlar şikâyette bulunuyor ise şimdi mahkûm edilecekler de iki üç sene sonra ayni suretle şikâyât ve tazallumâtta bulunacaklarını ve hiç bir kimse kanunen mensub olduğu mahkemeden gayrı bir mahkemeye sevk edilemiyeceğinden fevkalâde mahkeme teşkili pek dakik bir mesele olduğunu ve bilâhara tarihin lisan-ı ta'rizinden de kurtulunamıyacağını dermeyan ve acaba mahakim-i adliyyece muamelâtın surat-i cereyanını temin edecek tedâbire tevessül ile istihsal-i maksad mümkün olmaz mı yolunda idare-i kelâm eyledim. Zât-ı şâhâne cevaben kendilerinin en büyük arzuları memlekette ahkâm-ı kanuniyyenin temin-i cereyanı olup ancak kavanin-i hâzıramız îcabınca mahakim-i adliyyede işlerin sür'atle intacı mümkün olamayarak senelercesürüncemede kalması lâzım geleceği ve halbuki mesele istiklâlimizi temin olup bu da vücûd-ı insaniyi kurtarmak için kat'-ı uzuv kabilinden olacağı ve ecnebilerin zihniyeti bizim zihniyetimize uymayıp bunlar bizi câniler hakkında henüz bir şey yapmamakla itham etmekte bulundukları ve maazallah-ı teâlâ istiklâlimiz zayi olursa hakkımız dahi beraber zâyi olacağı mütaleâtını serd etti. Ben de maksad-ı âcizânem erbab-ı cerâimin cezadan kurtulması olmayıp sıfat-ı kanuniyyeyi hâiz olmayan bir mahkeme-i fevkalâdenin vereceği hüküm ehaff-i mücazât olan

ceza-i nakdiden ibaret olsa bile mahkeme-i âidesinden usûlen sâdır olmuş en şedid hükümden daha ağır addedileceğinden mücrimînin kanun dairesinde ceza görmeleri lâzım geleceğini ve yegâne arzu ve emelim ahd-i hümâyunlarında memleketimizde ahkâm-ı kanuniyyenin temami-i cereyanı olup hatt-ı hümâyunlarına "*Kanunun hâkimiyetini temin*„ sözünü bizzat ilâve buyurmuş olmaları bana bu cür'eti bahşeylediğini ifade ve sözü dolaştırarak ecnebiler bizi âdeta hâl-i mahsûriyette bulundurmaktalar iken hükûmetçe kendileri ile söyleşecek birer mümessilleri yok, bahriye ümerâsı ise sıfatları îcabınca hükûmetlerinin mümessili addolunamazlar. Vâkıa kabl es-sulh münasebat-ı resmiyye-i siyasiyye iade edilemezse de hükûmetçe bari kendileri ile muhataba edecek sivil memurlar celbi eshabına tevessül olunsa yolunda serd-i mütaleâ eyledim. Bu suretle ecânibin burada sıfat-ı resmiyyeyi hâiz memurları yok ki onlar tarafından böyle bir fikir ihsas edilmiş olsun, demek ve bu sözler onlara izafeten başkaları tarafından neşrolunuyor fikrini îma etmek istedim. İki gün sonra "Âti„ gazetesinde bir fıkra gördüm ki hükûmetçe fevkalâde bir divan-ı harb teşkilinin müzakere edilmekte olduğunu bildiriyor ve hiç bir mütalea ilâve edilmeksizin altına Kanun-ı esasînin mahakim-i fevkalâde teşkilinin adem-i cevazına dair olan maddesi aynen derc olunuyordu.

Ertesi günkü ma'ruzât meyanında mütekaidîn-i ferikandan MAHMUD HAYRET PAŞA'nın riyaseti tahtında fevkalâde bir divan-ı harb teşkili istîzanını hâvi Bab-ı âliden bir kararnâme geldi. Bunun esnây-ı takdiminde "Âti„ gazetesinde münderiç fıkradan bahsettim. Zât-ı şâhâne "*Bu mahidârdır, kâğıdı bana bırakın ; bu gün Ahmed Rıza Bey gelecek, onunla görüşürüm*„ dedi. Ben de Dahiliye nâzırı MUSTAFA ÂRİF BEY kanunşinas bir zât olduğundan bu hususta onunla da görüşülmesini arz ettim.

O gün akşamı üzeri Zât-ı şâhâne REFİK BEY marifetiyle idare-i örfiyye kararnâmesini istetmesi ile buldurup takdim ettim. REFİK BEY mezkûr kararnâmeyi kıraat ile bunun ahkâmınca idare-i örfiyye ilân olunan mahalde idare-i mülkiyyenin idare-i askeriyyeye intikal edeceği ve İstanbulda zâten idare-i örfiyye mevcud olduğu cihetle böyle bir divan-ı harb teşkili kanuna mugayir addolunamayacağı fikrinde bulunduysa da ben "*Bir yerde harekât-ı ihtilâliyye zuhûr ederse muvakkaten idare-i örfiye ilân olunur ve o harekâtın failleri muhakeme için divan-ı harb-i örfiyye sevk edilir. Yoksa mahakime âit cemî-i mevad oraya verilmez. İstanbulda ise on senedir idare-i örfiyye*

mevcuttur. Onun esbab-ı ihdasına temas etmeyen hususâtın divan-ı harbe taalluku olamaz ve bunlar için yeniden fevkalâde divan-ı harb teşkili câiz değildir„ dedim.

Ertesi Salı günü Zât-ı şâhâne mevlid-i şerif alayını müteakip Sadr-ı âzamla görüştükten ve ihtimal ki onunla da teatî-i efkâr ettikten sonra akşamı üzeri beni Küçük mâbeyne çağırıp bu hususa dair olan kararnâmeyi imzalamış olduğu halde iade etti ve tetkik ederek kendisince de kanaat hasıl olduğunu söyledi.

§ 19 Kânun-ı sânî 1335 Pazar günü Başmâbeynci ile beraber huzûra davet olunduk. Bolşevizme karşı Rusyada harekât-ı seferiyye icrası için Fransadan bir ceneral ile dört yüz kadar zâbit vürud edeceğinden ve İstanbulda karargâh-ı umumî tesis olunacağından bunların ikameti için Ortaköyde şehzâde ve sultanlara mahsus Fer'iye daireleri ile FEHİME SULTAN yalısının ve Çırağanda OSMAN FUAD EFENDİ'nin dairesi ile civarında mektep ve muzika kışlası ittihaz edilen mebanînin ve ENVER PAŞA'nın zevcesi NACİYE SULTAN sahilhânesinin tahliyesini Sadr-ı âzama gönderdikleri ültimatom ile taleb eylemiş olduklarını ve o dairelerde ikamet eden bu kadar âzay-ı hânedanın nakil ve iskânları emrindeki müşkilâtı mütehayyirâne dermeyan eyliyerek bunlara mukabil Beylerbeyi sarayı terk ve tahsis edilmek üzere kendilerini ikna için REFİK BEY'i Sadr-ı âzama gönderdiğini söyledi. Beylerbeyi sarayı gibi memleketin mefahirinden olan muhteşem bir sarayın ecnebi askeri tarafından işgali beni müteessir ederek "*Aman Efendim! Beylerbeyi sarayı makam-ı saltanata mahsus bir saraydır. Bunun terkine müsaade buyurulmasın; bari ona bedel Valide bağı ile Kâğıthâne kasrının verilmesi teklif edilsin*„ diyerek huzurda ağlamaya başladım. Çünkü bunu Saltanat-ı Osmaniyye'nin alâim-i inkırazından addeyledim. Zât-ı şâhâne zaten müteheyyiç bir halde bulunduğundan bunun üzerine büsbütün sinirlenerek "*Canım siz nasıl kafa taşıyorsunuz? Biz hâl-i esaretteyiz; Dolmabahçe sarayını da isterlerse ne yapacağız? Ihlamur, Göksu ve Beykoz köşklerini teklif ettim, onları kabul etmiyorlar*„ dedi ve cereyan-ı hâli Veliahd ABDÜLMECİD EFENDİ'ye anlatmasını ve iş hânedana müteallik olduğundan onun da mütaleasını sormasını Başmâbeynciye emretti. Veliahd "*Taraf-ı şâhâneden ne suretle tensib ve irade buyurulursa o, veçhile yapılmak münasib olur. Fakat*

evvel ve âhır arzetmiş olduğum veçhile bu Hey'et-i vükelâ ve bâhusus Hariciye nâzırı Reşid Paşa, bu gibi mesâil-i müşkileyi hall ü tesviyeden âcizdir. Zât-ı şâhâne âyan ve sair itimad eyledikleri zevâtı celb ile istişare buyursunlar„ yolunda arz-ı mütaleât ettiğini LÜTFÜ BEY beyan eyledi. Hünkâr "*Canım, âyanı toplayıp müzakereye vakit var mı ? Perşenbe gününe kadar behemehal bu dairelerin tahliyesini istiyorlar ; eğer bunu yapmaz isek bizzat tahliyeye kıyam ile daha ziyade muhill-i hürmet harekete tasaddi ederler*.., Ba'dehu vükelânın aczi bahsine nakl-i kelâm ederek "*Bunların kifayetsizliğini ben de görüyorum ; lâkin yerlerine kimi yapacağız? Memlekette iş görebilecek beş altı kişi varsa onları da İttihadcı diye istemiyorlar*„ dedi. Bu sırada REFİK BEY avdet edip ENVER PAŞA'nın yalısı ile peder ve hemşiresine ait Ortaköydeki hânelerin behemehal tahliyesini taleb etmekle olduklarını ve Sadr-ı âzam Beylerbeyi sarayı için teklifte bulunmuşsa da Anadolu tarafında olduğu için kabul etmedikleri ve Fer'iye daireleri hakkında Sadr-ı âzamın teşebbüste bulunacağını ve İngilizlerin de Bebek'te Valide-i Hidivînin sahilhânesini istemekte oldukları cevabını getirdi.

Ertesi gün huzura kabulümde Zat-ı şâhane, "*Dün siz pek müteessir olup ağladınız*„ dedi. Ben de "*Saltanata mahsus bir saray-ı âliyi ecnebi askerinin işgal etmesinden müteessir olmaklığım tabiî dir efendim*„ dedim. Zat-ı şâhâne "*Bence Âl-i Osmanın mülküne girdikten sonra hududda bir kulübeye girmekle benim sarayıma girmek beyninde fark yoktur*„ Cevabını verdi. Bunun üzerine "*Zat-ı şâhaneniz Pâdişah sıfatiyle umum mülkleri düşünmekle mükellef bulunduğunuzdan mütalaat-ı hümâyununuzda haklı olduğunuz gibi, kulunuz da tâbi sıfatiyle metbuumun sarayını ecnebi askerinin işgali altında görmek istememekteki mütaleamda min-gayri had haklıyım*„ dedim.

§ 21 Kânun-ı sânî 1335 Salı günü ma'ruzât-ı resmiyye için huzûra celb olundum. Ma'ruzât çıkarıldıktan sonra müsted'iyât meyanında hâiz-i ehemmiyet olan üç kıt'a telgrafnâmeyi ayırıp suret-i mahsûsada kıraat ettim. Biri Bosna ve Hersek ahalisinden üç yüz bin müslümanın hukuk-ı milliyelerinin siyaneti için taraf-ı şâhâneden istimdadı, diğeri Urlada Rumların ahali-i islâmiyyeye karşı îka eyledikleri mezalim ve tecavüzâttan bahisle istîtafı, üçüncüsü de Van ahalisinden olup hükûmetçe Burdur sancağına nakil ve Ermeni hânelerinde iskân edilmiş olan altı bin müslümanın sekiz aydır yevmiyeleri kesilip ve ikamet

edildikleri hâneler dahi sahib-i aslîlerine iade olunmak üzere tahliye ettirilip aç ve bî-ilâç sokak ortalarında kaldıkları beyaniyle merhamet-i seniyyeyi isticlâbı hâvi idi. Bu üçüncü telgrafı okur okumaz Zât-ı şâhânenin gözlerinden yaş gelerek "*Dün siz ağlıyordunuz* (Beylerbeyi Sarayı'nın işgali keyfiyetinden dolayı) ; *bu gün de ben ağlıyorum ; ne yapayım? Buna beşeriyyet kuvveti, hattâ nübüvvet kuvveti bile kâfi gelmez. Ancak ulûhiyyet kuvvetine muhtaç !*„ dedi. Ben de pek ziyade müteessir olarak "*Hakikaten ulûhiyyet kuvvetine muhtacız, ancak Cenab-ı erham ür-Râhimîn o kuvveti zat-ı hümâyununuza ihsan buyurarak yine ulûhiyyet kuvvetiyle bu işlerin kâffesini tesviyeye inşaallah efendimiz muvaffak olursunuz*„ dedim. Hünkâr "*Telgrafları bana verin, bu akşam Dahiliye nâzır vekili gelecek, onunla Sadr-ı âzama gönderip icabeden ihtarâtı icra edeyim*„ dedi. Bunun üzerine tevakkuf etmeyerek huzur-ı hümâyundan çıktım.

§ 24 Kânun-ı sânî 1335 Cuma günü akşam üzeri Hariciye nâzırı Reşid Paşa Saraya gelmişti. Başmabeyncinin odasında kendisi ile görüşüldükte bir kaç günden beri gazetelerde mevzu-ı bahis olduğu üzere siyasî fırkalar beynindeki tezad ve nifakın izalesi ile vahdet-i milliyenin tesisi, selâmet-i hâliye ve âtiyemiz için pek mühim olduğundan hükûmetçe bu yoldaki cereyanın önüne düşülerek şu maksad-ı mühimmin temin-i husûlüne çalışılması lüzûmundan bahsettim. Reşid Paşa "*Bu teşebbüs bence de hakikaten faydalıdır, eğer samimî ise ! Bunun husûlünü temin edecek yegâne kuvvet Zât-ı hazret-i pâdişahîdir. Acaba kendileri bunu ne suretle telâkkî buyuruyorlar ?*„ dedi.

Ben de "*Madem ki lüzum ve faydası sizce de tasdik olunuyor, Pâdişahı böyle hayırlı bir yola imâle etmek hükûmete ait bir vazifedir ; bugün huzûr-ı hümâyuna çıktığınızda işin hayır ve nef'ini biletraf arz etmelisiniz ve bu babda Zât-ı şâhânenin nüfûz-ı manevîsinden de istifade eylemelisiniz*„ dedim. "*Ben nasıl söyleyebilirim?*„ deyince "*Hariciye nâzırı olduğunuz halde neden ihtiraz ediyorsunuz ?*„ cevabını verdim. Ba'dehu sözüme devam ederek "*Şimdi ecânible cereyan eden muamelâtta tesadüf olunan müşkilâttan bahis buyurdunuz. Ecnebiler karşılarında on iki kişiden mürekkep bir heyet yerine millî bir kuvvet görürlerse elbette işler daha hayırlı bir cereyan alır*„ sözlerini de ilâve ettim. Fakat Zât-ı şâhâne Harem dairesine azimet etmiş olduğu cihetle o gün Hariciye nâzırı kendisi ile mülâki olamadı. Ertesi gün bazı evâmir-i seniyyeyi tebelluğ için huzûra celb olundum. Seryâver Naci Bey de huzûrda idi. Hünkâr, emirlerinin tebliğinden sonra bu te'lif-i beyn

meselesinden bahis açtı. Ben de elyevm dûçar olduğumuz vartadan kurtulabilmek için son çare ve tedbir bundan ibaret bulunduğunu, bu kadar mehalik-i hariciyyeye ma'ruz kaldığımız sırada milletin nısfı, nısf-ı diğerini ezmekle uğraşmak pek haternâk olacağını bîmehaba söyledim. "*Ecnebiler bunu hüsn-i telâkkî etmezler; erbab-ı cerâimi kurtarmak için ortaya atılmış bir fikir olduğuna hamlederler*„ deyince "*Bu işte erbab-ı cerâimin kurtarılması fikri vârid-i hatır olamaz. Böyle bir teşebbüste bulunanlar devletimizi şu hal-i haternâkten tahlis için bunu sevk-i hamiyyetle yapıyorlarsa mücrimleri kurtarmak hatırlarından geçemez ve geçmemelidir. Çünkü zaman o zaman değildir. Mücrim olanlar herhangi fırkaya mensub olursa olsun cezalarını görmelidirler. Fakat millet arasından bu şikak ve nifak kaldırılmalıdır ve vahdet-i milliye temin olunmalıdır. Ecânibe gelince elbette bunu arzu etmezler, çünkü karşılarında on iki kişiden mürekkep bir hey'et bulunca cebir ve ilhah ile her istediklerini yaptırabilirler; fakat müttehid bir kuvve-i milliye mevcud olunca işin şekli değişir. Ecnebiler arzu etmezler diye biz kendi mahvımızı kendimiz hazırlamamalıyız. Muhtelif fırkalar rüesâsından on beş, yirmi kişiyi huzûr-ı hümâyunlarına celb ile hâlin vehâmeti tasvir buyurulmalı. Meclis-i meb'usanın yevm-i küşâdında kürsi-i riyasette yemin ettikleri esnada savt-ı hümâyunlarındaki tesir ve metanet hâlâ kulaklarımda tanîn-endazdır. Öyle kat'î ve müessir bir lisan ile kendileri ittifak ve ittihada davet edilmelidir*„ dedim. NACİ BEY de benim sözlerimi tasdik ile: "*Ben mes'uliyeti üç kısma ayırırım. Biri harbi açmak mes'uliyeti, diğeri harbin suret-i idaresi mes'uliyeti, üçüncüsü de tehcir ve taktîl maddelerine ait mes'uliyet. Harbin açılması ve suret-i idaresi keyfiyetleri ileride devletce tetkik ve teemmül olunur. Tehcir ve taktîl mesâili fâillerinin cezalandırılmasına ise hiç kimse bir şey diyemez*„ yolunda serd-i mütaleât etti. Zât-ı şâhâne ise "*Bu işe sahabet karışmamalıdır. Meselâ ben beyi, bey sizi, siz de beni tesahüb etmeye kalkışırsak neticesi fena olur*„ dedi. Biz de "*Bu mesele bî-garazâne ve bîtarafâne tedkik edilmeli ve mücrimiyetleri sâbit olanlar hakkında hükm-i kanun icra kılınmalı*„ dedik. ba'dehu NACİ BEY'le beraber huzûrdan çıktık.

§ Bir sabah Saraya gitmek üzere evde hazırlanırken sabaha karşı Şişli cihetlerinde bazı tevkifât icra edilmiş olduğunu haber verdiler. Saraya vürûdumda Şeyh ul-islâm Haydarî zâde İBRAHİM EFENDİ'yi orada buldum. Müteakiben Âyan reisi RIZA BEY de gelerek

o sabah HACI ÂDİL ve meb'usan-ı sâbıkadan HÜSEYİN CAHİD ve MİDHAT ŞÜKRÜ BEY'lerle KARASU EFENDİ'nin ve diğer bazı kimselerin tevkif edilmiş olduklarını, Çürüksulu MAHMUD PAŞA'nın telefonla haber verdiğini söyledi. Ba'dehu kendisini huzûra davet ettiklerinden giderken Şeyh ul-islâma "*Adaletten ayrılmayınız*„ dedi. O sırada gelip ahvâle kesb-i ıttılâ eden Başmâbeynci LÜTFÜ BEY de muamele-i vâkıayı adem-i tasvib yolunda bazı sözler söyledi. O gün ma'ruzât için huzûra istenildiğimde oda kapısından girer girmez Zât-ı şâhâne "*Bu sabah bir emr-i vâki karşısında kaldık; Sadr-ı âzam Paşa gelerek bazı kimselerin tevkif edilmiş olduklarını haber verdi. Fakat Bab-ı âlide pek acele işi olduğundan durmayıp gitti. Akşam gelip izahat vereceğini söyledi. Ben de kendisinden birşey sormadım*„ dedi. Tevkifâtın esbabını ve tevkif edilenlerin kimler olduğunu anlamak istedimse de ağzından hiçbir söz almak kabil olmadı. Bu suretle birkaç gün evvel kendisinin ne çocuk ve ne de bunak olduğunu söyleyen SULTAN VAHİDEDDİN, o gün bu mevkie beni koymak istedi. Bunun üzerine ben de asabîleşerek yerimden fırlayıp kalktım. Masanın üzerinde duran Kanun-ı esasî nushasını alarak ve "Kanun-ı esasînin bir maddesi bile hiçbir sebeb ve bahane ile ta'til veya icradan iskat edilemiyeceğine„ dair olan 115 inci maddeyi okuyarak yapılan muamelenin Kanun-ı esasî alıkâm-ı sarîhasına mugayir bir hareket olduğunu ve bu yüzden memlekette bir ihtilâl çıkmasından korkmakta bulunduğumu söyledim. Kendisi cevaben "*Korkmayın, çıkmaz*„ dedi.

Hakan-ı müşarünileyh hadd-i zâtında asabî ve titiz ise de hulûs-ı niyyetle söz söyleyenlere karşı asabiyyet göstermezdi. Bazı ahvâlde tahammül göstermek yolunu da bilirdi. Nitekim bana karşı da öyle yaptı. Fakat herhalde benim birkaç günden beri vâki olan harekâtımın hüsn-i niyyet eseri bulunmakla beraber, bir az cür'etkârâne olduğunu itiraf ederim. SULTAN REŞAD tab'an halim ve selim bir zât olduğu halde tahammülü daha azdı; hoşuna gitmiyecek bir şey söylenince kavlen değilse de hâlen adem-i memnuniyyetini izhar ederdi.

TEVFİK PAŞA'NIN İKİNCİ KABİNESİ

§ 13 Kânun-ı sânî 1335 Pazartesi günü kabl ez-zuhûr huzûr-ı hümâyûna çağırıldım. Ma'ruzât için emrolunmayıp nezd-i şâhânede Sadr-ı âzam bulunduğundan beni istediklerini haber verdiler. Huzûra girince Zât-ı şâhâne cebinden küçük kıt'ada bir kâğıt çıkarıp bana irâe etti ki Hey'et-i vükelânın istifasından bâhis

olarak Sadr-ı âzam tarafından takdim edilmiş bir arîza idi. "*Sadr-ı âzam Paşa hazretleri dün akşam gelerek istifa ettiler. Ben de istifayı kabul ederek hizmet-i sadareti tekrar kendilerine tevcih ettim ; işte istifanâmeyi okuyunuz ve hat müsveddesini yazınız*,, dedi. Sadr-ı âzam Paşa da Evkaf nâzırı İZZET BEY'in hatt-ı destiyle muharrer yeni kabine listesini tebyiz edilmek üzere bana tevdi eyledi. Ba'dehu hattın ne suretle götürüleceği müzakere olunarak böyle işgal zamanında alay icrası münasib olamayacağından taraf-ı âcizânemden vuku bulan arz ve ihtar üzerine suret-i husûsiyyede otomobil ile götürülmesi kararlaştırıldı. İntizar odasında kısaca bir hat müsveddesi yazarak takdim ettim. Tasvib-i âliye iktiran eylemesi üzerine İkinci kâtib SAİD BEY'i celb ederek tebyiz ettirdim. Saat üç raddelerinde hatt-ı hümâyunu hâmilen ve otomobile râkiben Bab-ı âliye azimet ve Arz odasında usûl-ı mu'tade veçhile hat kıraat olunduktan sonra Sadr-ı âzamın arîza-i teşekküriyyesini alarak Saraya avdet eyledim.

TEVFİK PAŞA'nın ikinci kabinesinde Harbiye nezâretine müteakid Ferik YÂVER PAŞA, Adliye nezâretine Damad ÂRİF HİKMET PAŞA, Maarif nezâretine YUSUF ZİYA, PAŞA Posta ve Telgraf nezâretine YUSUF FRANKO PAŞA, Dahiliye nezâreti vekâletine İZZET BEY, İaşe nezâreti vekâletine Maliye nâzırı ABDURRAHMAN EFENDİ tayin kılınarak diğerleri yerlerinde ibka edilmişlerdir. Bu tebeddülün esbab-ı hakikiyyesi hakkında gerek taraf-ı şâhâneden ve gerek Sadr-ı âzamı Paşa cânibinden bana bir şey söylenmedi. Dahiliye nezâretine teşne olan İZZET BEY'in vekâlet suretiyle olsun nezâret-i müşarünileyhâyı elde etmek için bir rol oynamış olması melhuzdur.

§ Ertesi günkü gazetelerde münteşir makalâttan tebeddül-i vâkiin hüsn-i tesir hâsıl etmediği görüldü. Çarşanba günü intişar eden "Vakit,, gazetesinin başmakalesinde iaşe meselesinden dolayı bir kaç günden beri umum evrak-ı havâdis tarafından şiddetle dûçar-ı tenkit olan üç nâzırın tekrar kabineye alınmasını gûyâ Sadr-ı âzam da istememiş ise de başta REFİK BEY olduğu halde mensûban zümresinin ısrariyle ibka edilmiş oldukları tahkik kılındığı münderiçti. O gün ma'ruzât için nezd-i hümâyuna gittiğimde Zât-ı şâhâneyi müteheyyiç bir halde buldum. Bir musahip marifetiyle "Vakit,, gazetesini Harem dairesinden getirtip bana irâe ederek "*Bu memleketi idare için meğer iki adam lâzımmış ; biri Sultan Hamid, diğeri Tal'at Paşa. Ama ben onlar gibi idare edemem. Tal'at Paşa*

bizim halkımızı iyi anlamıştı ; o hakîkaten müstesnâ bir şahsiyet idi„ dedi. Ba'dehu REFİK BEY'e nakl-i kelâm ile kendisi küçükten yetiştirmiş olduğu hususî adamı olup Sarayın emr-i idaresini uhdesine tefvîz eylediğinden o sıfatla kendisini sık sık çağırarak emirlerini tebliğ etmekte bulunduğunu, yoksa hiç bir vakit umûr-ı devleti onunla istişare etmemekte olduğunu beyan ve "*Eğer Tal'at Paşa o muhitte kirlenmemiş olsaydı biz onunla bu memleketi kurtarabilirdik*„ diye teessürünü izhar eyledi.

Maamafih REFİK BEY hakkındaki ifadâtı kısmen hakikat olup kısmen de mâvakaa muvafık değildi. REFİK BEY'le muamelât-ı devleti istişare eylemese bile kendisini yalnız hususî işlerinde istihdam etmeyip TEVFİK PAŞA zamanındaki kabine teşekkül ve tebeddüllerinde daima onu vasıta-i muhabere ittihaz eylemişti. REFİK BEY'le muarefe-i sâbıkası olan TEVFİK PAŞA da ekseriya onu tavsît etmekte bulunmuştu. Fakat REFİK BEY'in, FERİD PAŞA ile araları iyi olmadığından, o sadarete geldikten sonra SULTAN VAHİDEDDİN de kendisini o gibi hususâta tavsît etmez oldu. En sonra da FERİD PAŞA'ya feda ediverdi.

Ba'dehu Başmâbeynciyi de celb ve gazeteyi kendisine irâe ile mezkûr gazete sermuharririnden bahis açıp "*Bu adamın siyaseten ve diyaneten bu memleketle ne alâkası var ? Kendisi İspanya tab'asından ve Selânik dönmelerindendir*„ diye teessüratını tekrar etti. "*Ben umûr-ı devleti Refik'le mi istişare ederim ? Siz ikiniz de Mâbeynin erkânı olduğunuz halde vekilim olan Sadr-ı âzamla aranızda cereyan eden şeyleri sizden bile ketmediyorum. Neşriyât-ı vâkıanın münasib surette tekzib ettirilmesi size ait bir vazifedir*„ dedi. "*Bunu tekzib ettirin ve kendisini celb ile ihtarât-ı lâzımede bulunun*„ diye Başmâbeynciye emretti. Ben, mademki gazete bu zâtları Sadr-ı âzam kabineye almak istemediği halde vâki olan ısrar üzerine ibkaya mecbur olmuş olduğunu yazıyor ; bu rivayetin hakikate muhalefeti yine Sadr-ı âzam tarafından "*interview*„ tarikiyle veya suver-i saire ile beyan edilmek daha muvafık olacağı yolunda serd-i mütalea ettimse de bu cihet kabul buyurulmayıp Başmâbeynci marifetiyle tekzib ettirilmesi teyid kılındı. Mâbeyn dairesine avdetinden sonra Başmâbeynci Bey taraf-ı şâhâneden gönderilmiş olan "Serbestî„ gazetesini irâe ile yazılacak tekzibe bunun da ilâvesi emrolunduğunu beyan eyledi. Mezkûr gazetede ise Fransa ihtilâl-i kebîri prensiplerinden ve Hukuk-ı beşer beyannâmesinden bahisle

doğrudan doğruya makam-ı saltanat hedef-i taarruz ittihaz edilmişti. Başmâbeyncinin yazmış olduğu gayr-i resmî tekzib ertesi günkü gazetelerle neşrolunarak hükümetçe de mezkûr gazete muvakkaten tatil edilmiştir. AHMED EMİN BEY dahi Başmâbeynci tarafından celb ile fikri tashih kılınmıştır.

Ertesi gün huzûra kabûlümüzde Zât-ı şâhâne tekrar meseleden bahis açarak "*Refik ziftlenmelerine mâni olduğu için Mâbeyndekiler kendisini ele verdiler ; çünkü biz makama geldiğimizde Hazîne-i hassanın idaresini pek bozuk bulduk, idareyi sıkmaya mecbur olduk ; gerek Mâbeynde ve gerek Haremde bulunanlar Çengelköyündeki yaşayışlarını burada bulamadıklarından hepsi Refik'e düşman oldılar*„ dedi.

§ Kânun-ı sânînin 18 inci Cumartesi günü hânedana ait bir husûs için taraf-ı şâhâneden Veliahd ABDÜLMECİD EFENDİ'nin Dolmabahçe'de kâin dairesine îzam olundum. Sadr-ı esbak SAİD HALİM PAŞA da yanında idi. Efendiyi müteheyyiç bir halde buldum. Tebliğine memur olduğum husûsu beyandan sonra kendisi fikren ve cismen muztarib olduğundan bahisle o gibi husûsâtla iştigale hâli müsaid olmadığını ve çünkü devletin ahvali kesb-i vehâmet etmekte ve milletle hânedan-ı saltanatın arası gittikçe açılmakta olduğunu ve Hey'et-i vükelânın kifayetsizliğini ve Sadr-ı âzam TEVFİK PAŞA gerçi erbab-ı istikametten siyasî bir zât ise de kendisinde bu cihetleri idrâk edecek kuvvet bulunmadığını ve keyfiyeti birkaç kere huzûr-ı hümâyuna arzettiği gibi bu kere de bir lâyiha kaleme aldığından bunu Zât-ı şâhâneye takdim ile bizzat kıraat eylemekliğimi ifade etti. Saraya avdetimde keyfiyeti arz ve beş altı sahifeden ibaret olan lâyihayı kıraat ettim. Ahvâlin vehâmetini ve Hey'et-i vükelânın adem-i kifayetini beyan ile mu'dilât-ı umûru müzakere için Saray-ı hümâyunda bir hey'et-i müşâvere teşkili lüzûmuna ve sulh için ne gibi istihzarât icrası îcab edeceğine dairdi.

§ 27 Kânun-ı sânî 1335 Pazartesi günü huzûra kabulümde ma'ruzât çıkarıldıktan sonra Zât-ı şâhâne ahvâle nakl-i kelâm ile acıklı bir hasb-i halde bulundu. "*Ecnebiler pek bî-aman!*„ cümlesi ile başlayarak "*Gece gündüz ne çektiğimi bir Allah bilir, bir ben bilirim. Bizi tazyik ile Meclis-i meb'usanı dağıttırdılar. Fikirlerini ihsas değil, âdeta açıktan açığa izhar ediyorlar. Ben meşrûtî bir hükümdar olduğum halde gûyâ mutlak bir hükümdar imişim gibi muameledc bulunuyorlar ve doğrudan doğruya bana müracaat eyliyorlar. Meşrûtiyetten bahsedince 'Hangi meşrûtiyet !, diye mukabele ediyorlar. 'Kar-*

şımızda müracaat edecek kuvvet olarak yalnız sizi tanırız ve sizi pâk addederiz' diyorlar. Yâni sözlerimizi isga etmezseniz sizi de tanımayız demek istiyorlar. İstiklâlimizi kurtarmak için bizzarûre bu hallere tahammül ediliyor. Diğer taraftan birşey için kendilerine müracaat edilince 'Henüz münasebât-ı siyasiyyemiz iade olunmadı; buradaki memurlarımız askerî memurlardır' diye cevab veriyorlar. Ben milletin ateşli külü üzerine oturdum, taht-ı saltanatın kuş tüyünden minderleri üzerine oturup gömülmedim. Bunlardan kimseye bahsedilemiyor; millete de malûmat verilemiyor. Elbette bir gün tarih bu hakayiki yazar. Siz emînim olduğunuz için bu şeyleri mahremâne olarak yalnız size söylüyorum. Vâkıa merhum birader de dahilî bir kuvve-i galibenin taht-ı tazyikinde idi. Lâkin ben onun kat kat fevkinde olarak diritnavtlarıyla mücehhez bir kuvvet karşısında bulunuyorum,, dedi. *"Eğer âkilâne, bî-garazâne ve bî-tarafâne idare-i umûr edecek bir halefim olsaydı ömrümün devr-i âhırında bu bâr-ı azîmi vallahi, billahi ve tallahi kabul etmezdim. Taht-ı saltanat ile teneşir arasında ne kadar mesafe olduğunu bilirim; siz de gözünüzle gördünüz, bir tarafta taht, bir tarafta da tabut duruyordu,,* dedi (Topkapı sarayında cülûs merasimini îmâeıı).

Bir pâdişahın makamı-ı saltanatından bu müteessirâne sözlerini işitmek bittabiî bana da tesir etti; devlet ve milletin te'min-i selâmetine muvaffakiyetle taht-ı saltanatlarında âsûde-nişîn olmaları temenniyât-ı hâlisanesinde bulunarak huzûrdan çıktım. Maahaza bu tazyik neden dolayı, kimler tarafından ve ne vasıta ile icra olunuyordu? Ona dair bir îmâda bulunmadıklarından şu hasb-i hal benim için esrar-âlûd olarak kalmıştır.

KABİNEDE TEBEDDÜLÂT

§ TEVFİK PAŞA'nın ikinci kabinesi bidayet-i teşekkülünden beri gazetelerin tenkidât ve ta'rizâtına uğramıştı. Buna başlıca sebeb ise o esnada tekevvün eden mahud Değirmenciler meselesinden dolayı hedef-i ta'rizât olan Nâfıa nâzırı ZİYA PAŞA ile Maliye nâzırı ABDURRAHMAN EFENDİ'nin ve Evkaf nâzırı İZZET BEY'in yeni kabinede ibkaları ile beraber İZZET BEY'in Dahiliye nezâretine vekâletine, ABDURRAHMAN EFENDİ'nin de İaşe nezâreti vekâletine tayinleri idi. Nihayet kabinede istifalar başlıyarak Şûray-ı devlet reisi Damad ŞERİF, Adliye nâzırı Damad ARİF HİKMET ve Harbiye nâzırı YÂVER PAŞA'ların birbirini takiben istifa ettikleri haber alındı. Onun üze-

rine Hey'et-i vükelânın suret-i umumiyyede tebdili sözleri deverâna başladı.

Bir sabah gazetelerde Bahriye nâzırı ALİ RIZA, Maarif nâzırı YUSUF ZİYA PAŞA'larla Evkaf nâzırı İZZET BEY'den maada bilcümle nüzzârın tebeddül ettikleri görüldü ki kabine teşekkül edeli henüz bir hafta olmuştu. Ben bu tebeddülâtı kabine tebeddülüne hamlederek yeni bir hat müsvcddesi hazırlayıp Saraya azimet ettim. Müsveddeyi takdim eyledikte Zât-ı şâhâne "*Sadr-ı âzam Paşa istifa etmedi ; yalnız vükelâ istifa etti. Yeniden hat yazılmaya lüzûm yoktur*„ dedi. Ben de "*Vâkıa yakında bir tebeddüle daha lüzûm görülürse dördüncü defa olarak hatt-ı hümâyun yazılması münasib olmazdı ; bu suret daha muvafık*„ dedim. Zât-ı şâhâne de "*Dört defa olursa hulle lâzım gelir*„ diye mukabele etti.

Şûray-ı devlet reisi ile Adliye ve Harbiye nâzırlarının zâten istifa etmiş olmalarından, Hariciye nâzırı MUSTAFA REŞİD PAŞA ile Nâfıa nezaretine inzimamen Ticaret nezâreti vekâletinde bulunan ZİYA PAŞA'nın ve Maliye nâzırı ABDURRAHMAN EFENDİ'nin Sadr-ı âzam tarafından istifaya davet edilmelerinden dolayı tebeddül-i vâkiin kabine tebeddülü şeklinde icrasına hacet görülmediği bilâhara anlaşıldı.

24 Şubat 1335 tarihiyle müverrah ve İZZET BEY'in hatt-ı desti ile muharrer yeni vükelâ listesinde Harbiye nezâretine Topçu livalığından mütekaid FERİD PAŞA, Bahriye nezâretine ibkaen ALİ RIZA PAŞA, Adliye nezâreti ile Şûray-ı devlet riyasetine Uryanî zâde CEMİL MOLLA, Hariciye nezâretine YUSUF FRANKO PAŞA, Dahiliye nezâretine Nâzır-ı esbak REŞİD BEY (Reşid Bey Avrupa'da bulunduğundan İstanbul'a vürûduna kadar kemâkân İzzet Bey vekâlet edecekti), Maarif nezâretine ibkaen YUSUF ZİYA PAŞA, Nâfıa nezâretine ŞEVKET TURGUT PAŞA, Evkaf nezâretine ibkaen İZZET BEY, Maliye nezâretine ATÂ BEY (Hammer mütercimi), Ticaret ve Ziraat nezâretine ABDULLAH BEY (Kâmil Paşa zâde), Posta, Telgraf ve Telefon nezâretine EDHEM BEY (Beyrut vali-i esbakı) tayin kılınmışlardı.

Maliye nezâreti hizmet-i mühimmesine ilerden beri müteverrimen esir-firaş olan ATÂ BEY'in intihabı ve onun da maraz-ı mevtinde kabûlü herkesce mûcib-i taaccüb oldu. Filhakika kendisi bir gün bile mahall-i memuriyyetine gitmeye muktedir olamadığı gibi

ancak bir hafta imtidad eden memuriyetinden infikâkini müteakip irtihali vuku buldu.

Tebeddülün ertesi günü vükelây-ı cedîdeden gayr-i muhallef olanlar tahlif edilmek üzere gelerek huzûra kabul olunduklarından yeni vükelâyı nasıl bulduklarını bilmünasebe taraf-ı şâhâneden sual ettim, "*Tevfik Paşa talihsiz adam*„ cevabı ile iktifa buyurduklarından kabinenin çok devam edemiyeceğini istidlâl eyledim.

§ Bidayet-i memuriyetimden beri Sadr-ı âzamlar Saraya geldikçe doğru Vükelâ odasına gidip Başmâbeynci, Başkâtip te nezdinde bulunarak taraf-ı şâhâneden kabul olununcaya kadar ahvâl hakkında görüşürlerdi. TEVFİK PAŞA sadarete gelince Hazine-i hassa müdîr-i umumîsi REFİK BEY'in odasında intizar etmeye başladı. Biz de lüzûm-ı mübrem olmadıkça yanına gitmezdik. Yıldız'a nakledildikte müşarünileyh Mâbeyn dairesine hiç uğramaksızın otomobil ile Harem-i hümâyun kapısının önünde durup doğrudan doğruya Küçük mâbeyne giderek huzûra girerdi. FERİD PAŞA sadaretinde de aynı hal cereyan ettiğinden Pâdişah ile iki Sadr-ı âzamı arasındaki münasebat âdeta âilevî bir şekil almıştı. Muameleee şu tebeddülün esbabını Zât-ı şâhânenin gayet ketûm olmasından ve Başmâbeynci LÜTFÜ BEY'in ise pek boşboğaz bulunmasından dolayı keşf-i esrar ile harice işâe eder mülâhazasına hamleylemekteyim. Çünkü FERİD PAŞA sadaretinde LÜTFÜ BEY'in infisalinden sonra evvelki inhisar kalmadı. Sadr-ı âzam gelince Zât-ı şâhâne "*Siz de içerki odada bekeyin, mesalihe dair söyleyeceğim şeyler oluyor*„ diye beni de Küçük mâbeyn dairesinde alıkordu. İşte bu sebebe binâen TEVFİK PAŞA ile nâdiren görüşerek kabine tebeddülâtının esbab-ı hakikiyyesi hakkında malûmat alamadım. Yalnız hâricen vuku bulan istitlâatıma göre Damad ŞERİF PAŞA'nın istifası hususî bir sebebden dolayı Maliye nâzırı ile aralarında zuhûr eden münakaşadan münbais imiş. YÂVER PAŞA'nın da beyanına göre İngiliz Cenerali ALLENBY'nin İstanbul'a vürûdu üzerine ahvâl-i askeriyye ve siyasiyye hakkında görüşmek üzere Hariciye nâzırı REŞİD PAŞA ile birlikte nezdine azimet ettikleri halde Ceneral kendilerini gayet bârid bir surette ayak üzerinde kabul edip netice-i mülâkatta âdeta yanından kovmuş. YÂVER PAŞA hassas bir adam olduğundan bu muameleye tahammül edemeyip ağlıyarak Sadr-ı âzamın yanına azimetle Harbiye nezâretinden istifa etmiş.

§ Fransa kuvve-i işgaliyyesi kumandanı CENERAL FRANŞE DEPERE'nin İstanbul'a muvasalatı akabinde bir gün Zât-ı şâhâne beni

Harem-i hümâyundaki daire-i hususiyyelerinde kabul edip ma'ruzâta baktıktan sonra ahvâle nakl-i kelâm ile Ceneral usûlen Sadr-ı âzamı ziyaret etmeksizin Sefaret tercümanını gönderip kendisi ile sefarethânede görüşmek istediğini bildirmiş. Vükelâ müşarünileyhin bu suretle azimeti muhill-i haysiyyet olacağı beyaniyle gitmemesini tavsiye eyledikleri halde kendisi ziyareti daha muvafık görerek azimet etmiş olduğunu ve gerçi Ceneral, Sadr-ı âzamın şahsı hakkında nazikâne muamelede bulunmuş ise de hükûmete karşı pek şiddetli lisan kullanıp "*Eğer hükûmetiniz şiddetli icraât göstermezse hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olacaktır*„ demiş idüğini müteessirâne bir lisan ile ifade eyledi.

Bu ifadât-ı seniyyeden ecnebilerce hakkımızda takib edilen maksad ne olduğunu ve hükûmetçe ne yapılmasını istediklerini hakkiyle anlayamıyarak "*Efendim, o halde ne yapılmasını istiyorlar ?*„ deyince: "*Fuad Paşanın Şamda yaptığını yaptırmak istiyorlar*„ cevabını verdi.

Gene o esnada Bükreş'ten İstanbul'a avdet eden Şadiye Sultan'ın zevci Fâhir Bey, Fransızlar tarafından haklarında gösterilmiş olan teshilâtdan dolayı Cenerali ziyaret ve kendisi ile mülâkat etmiş olduğundan netice-i mülâkatını arz için Saraya gelmiş ve Zât-ı şâhâne de ifadâtını tahrîren arz eylemesini irade etmesiyle Fâhir Bey arîzasını Serkarin Lütfi Bey marifetiyle takdim etmişti. Hünkâr arîzayı bana irâe edip, Ceneralin esnây-ı mülâkatta hükûmetin icraâtındaki teahhürâtdan şikâyetle bir tabur asker alıp Yıldız'a giderek istediklerini yaptırabilir ise de Zât-ı şâhânenin hatırına riayeten bunu yapmak istemediğini bildirmiş olduğu münderiçti.

§ 28 Şubat Cuma günü Saraya azimetimde Mâbeyn kâtiplerinden İhsan Bey, Bab-ı âliden o sabah vürûd etmiş olan mühim bir mazbata ile kararnâmeyi getirdi ki bunların muhteviyatı Düvel-i ittilâfiye ile harekât-ı hasmâne vukuunu tahrik ve ihdas eden kabine âzasının ve tehcir münasebetiyle îka edilen ef'âl-i cürmiyyeden maada memleketin emn ü selâmeti ve nâsın can ve mal hürriyeti aleyhine vukua getirilen cerâimin mürtekibleri ile havâyic-i nâs üzerinde icrây-ı ihtikâr ve nüfûz ve mevki-i memuriyyeti sû-i istimal etmiş olanların mevki ve sıfatları ne olursa olsun bir gûnâ merasim-i müteakddime-i kanuniyyeye hacet olmaksızın divan-ı harb-i örfîlerce takib ve muhakemeleri ile tayin-i cezaları ve tesrî-i muamele için de evvelce cihet-i askeriyye ve adliyyeye mensub âzadan mürekkeb olmak üzere

teşekkül etmiş olan divanı-ı harb-i örfîlerin yeniden teşkili istîzanına dair idi. Selâmlık resminden sonra Zât-ı şâhâneye bir pusula takdim ile Bab-ı âliden mühim ve mufassal bir mazbata ve kararnâme vürûd ettiğini bildirdim. Evrak-ı mezkûreyi alıp getirmekliğimi irade eylemekle Küçük Mâbeynde takdim ettim. Hünkâr, evrakı bizzat mütalea eyledikten sonra "*Böyle olmayacaktı. Bu Kanun-ı esasîye mugayirdir*„ diyerek masalarının üzerinde bulunan Kanun-ı esasî nushasından vükelânın suret-i muhakemeleri hakkındaki maddeyi ve Kanun-ı esasînin hiç bir maddesinin hiç bir sebeb ve bahane ile hükümden iskat edilemiyeceğine dair olan 115 inci maddeyi okuttular ve "*Ben bunu imzâ edemem ; evrakı verin, bu gece tetkik edeyim*„ dediler. Mazbatada Bahriye nâzırı Ali Rıza Paşa'nın imzâsı olup olmadığını sual ettiler. Ben de onun imzâsı bulunmadığını söyledim.

Ertesi sabah huzûra kabulümde, kurşun kalem ile tahrir etmiş oldukları mütalcanâme-i hümâyunu hana tevdî ile "*Bunu tezkire şekline koyunuz; yazacağınız tezkirenin müsveddesini evvel emirde bana irâe ettikten sonra otomobile binip Bab-ı âliye giderek Sadr-ı âzama tevdî ve şu mülaleâtımı da şifahen tebliğ ediniz: Bunu icrada zarûret-i mübreme varsa Hey'et-i vükelâ her türlü mes'uliyyeti üzerlerine alarak icra ederler. Kendi işlerine beni karıştırmasınlar, ben bunu imzâ edemem ; bu günlerde Kanun-ı esasî üzerinde çok sözler tekevvün etti ; Kanun-ı esasî ile bu derece oynamak câiz değildir*„ dediler.

Ben müsveddeyi tahrir ve maahâza pek sert olan bir kaç kelimeyi ta'dil ederek kendilerine takdim ettim. Kabul-i âliye iktiran eyledikten sonra mütaleanâme-i hümâyunu iade eyledim. Yazılan tezkireyi bizzat alarak Bab-ı âliye götürdüm. Sadr-ı âzam Tevfik Paşa mecliste olduğundan kendisine haber gönderdim. Elçi odasına vürûd etmesiyle tezkireyi yeden be-yed tevdi ettim. Müşarünileyh ba'd el-mütalea ahvâli teşrihe başlayıp "*Düvel-i ecnebiye otuz altı kişinin tevkifi için bir liste verdiler* (İzzet Bey vasıtasiyle). *Bir haftaya kadar hükûmetçe yapılmaz ise bizzat tevkifâta kıyam edeceklerini bildirdiler. Bu meyanda bilmuhakeme beraat edecek olanlar da ceza görmüş olacaklar*„ dedi ve ma'ruz olduğu müşkilâttan bahisle "*Üç dört ay kadar çekilmek istiyorum. Fakat efendimizi kime bırakalım ? Sadareti Ahmed Rıza Bey'e teklif ettim ; 'Ben Âyan riyasetinden başka bir şey kabul edemem' diyor. Ferid Paşa'ya teklif ettim ; o da uzun müddetten beri hizmette bulunmadığından bahisle kabul etmiyor*„ dedi. Onun

üzerine ben de kendilerine hakîm bir zât olduklarından Kanun-ı esasî ahkâmına mugayir bir kanunu Zât-ı şâhâneye kabul ve tasdîk ettirmekle mevki-i humâyûnu dûçar-ı tezelzül etmek muvafık-ı maslahat olamıyacağını teemmül buyurmalarını ve her halde bu gibi ahvâle karşı makanı-ı saltanatın mahfuz bulundurulması lâzım geleceğini ifade ettim. "*Bu babda arkadaşlara karşı ısrar edecek olursan istifa edeccekler ; yerlerine kimi getirelim ?*„ dedi ve rüfekası ile görüşerek neticeyi akşam bizzat hâkipây-ı hümâyuna arz etmek üzere yanımdan müfarekatle Meclise gitti.

Saraya avdetimde Zât-ı şâhâne, âhiren tefriş ettirmiş olduğu büyük yazı salonunda beni kabul eyledi. Ma'ruzâtımı mütelâşiyane istimâdan sonra makam-ı saltanatın bu işe karıştırılması doğru olamıyacağını uzun uzadıya bast u beyan etti ve "*Tevfik Paşa ile beni müşkil mevkide bulunduruyorlar. Uryanî-zâde kendi libasını bize giydirmek istiyor*„ diyerek bunun Uryanî-zâde CEMİL MOLLA tarafından yapılmış olduğunu imâ eyledi. Ben de "*Memlekette taş taş üzerinde kalmadı, kaim olarak yalnız bir saltanat kaldı. Onun da mevkiini duçar-ı tezelzül etmek muvafık olamaz. Zaruret-i mühreme olsa da makam-ı Saltanatı kanun-ı esasîye mugayir bir muameleye teşrik etmemelidir*„ dedim ve Sadr-ı âzamın "*Israr eylersem istifa ederler*„ sözüne karşı Zât-ı şâhâne "*Hah! Şimdi maksad anlaşıldı. Hey'et-i vükelâ tazyikata maruz kalıyorlar da sık sık böyle istifaya mecbur oluyorlar diye halka karşı bize tahmîl-i mes'uliyet etmek istiyorlar*„ dedi.

Ertesi gün Saraya vürûdumda Zât-ı şâhâne akşam sadaretten gelen bir tezkire-i husûsiyyeyi irâe etti ki bunda mazbata-i mütekaddime ile istîzana muhtaç görülen cihet gerek evvelce teşekkül eden ve gerek bu defa teşkil olunan divan-ı harb-i örfîlerin tamamiyle idare-i örfiyye kararnâmesi ahkâmı dairesinde şekl-i kadîmde tertibi kaziyyesinden ibaret olup bu teşkilât-ı cedîdenin her halde irade-i seniyye-i şeref-sünûha vâbeste bulunduğu Meclis-i vükelâca tezekkür kılındığı beyan olunarak mütalcanâme-i hümâyunda münderiç olan ve berveçh-i muharrer şifahen izah kılınan gayeye temas edilmemekte veyahut edilmek istenilmemekte olduğu görülüyor ve hey'etce fikr-i sâbıkda ısrar ediliyordu.

Bundan sonra FERİD PAŞA kabinesinin teşekkülüne kadar cereyan eden ahvâle muttalî değilim.

Salif üz-zikr mazbata ile mütalcanâme-i hümâyun üzerine Bab-ı âliye yazılan tezkirenin suretleri âtîye derc edilmiştir.

Kabinenin tebeddülünden sonra Saraya gelen CEMİL MOLLA'nın mezkûr mazbatadan bahisle "*Zât-ı şâhâne bunu kabul buyurmazlar*„ demiş olduğu halde arkadaşlarına söz anlatamadığını ve mütalea-nâme-i hümâyun mecliste okunduktan sonra "*İşte gördünüz mü ? artık bizim için istifadan başka yapacak şey kalmadı*„ demiş olduğunu hikâye eylediğini Zât-ı şâhâne bana ifade etti.

Ancak mazbatanın tarz-ı tahriri bir hoca kalemi olduğunu gösteriyordu. Bilâhara kendisi ile Sarayda görüşüldükte bunun kendi eser-i hâmesi bulunduğunu bana itiraftan çekinmemişti.

TEVFİK PAŞA sadaretten infisalinden sonra Saraya gelmedi. Aradan bir müddet mürûrunda, hizmet-i devlete dahûlünün altmışıncı sene-i devriyesi münasebetiyle bir taltif-i mahsus olmak üzere kendisine Hânedan nişanı ihsan ve Zât-ı şâhânenin büyük kerîmesi ve müşarünileyhin gelini olan Sultan marifetiyle irsal buyurulduğundan bunun üzerine arz-ı teşekkür için geldi.

Bilâhara müşarünileyh TEVFİK PAŞA bana "*Şeyh ul-islâm Efendi ile İzzet Bey istifa etmiyelim diye israr ettikleri halde 'O benim bileceğim şeydir' diyerek ısrarlarını dinlemedim ve Âmedci Bey'e istifanâmeyi yazdırarak takdim ettim*„ dedi.

TEVFİK PAŞA KABİNESİ TARAFINDAN TAKDİM OLUNAN MAZBATANIN SURETİDİR

Nezd-i irfan-penah ve hikem-âgâh-ı âlîde müstagnî-i arz u izah olduğu veçhile harp gibi vücûh-ı adîde ile eherımiyet-i fevkalâdeyi hâiz emr-i mu'tenabihde ibtida işin cihât-ı müteaddidesi kemayelik ve arîz u amîk tetkik edildikten sonra muktezay-ı hâle göre hareket vecâibden olacağı ve harb-ı âhir misillû bir bâdire-i uzmâya duhûl için kavâid-i mezkûreye tevessülün elzemiyeti mütezâifen mevcut bulunduğu halde bunlardan hiç birine iltifat olunmayarak ve o zamanki vükelâdan bir kaçının re'y-i hodgâmânesi neticesi olarak Devlet-i aliyye ile Düvel-i ittilâfiyye beyninde harekât-ı hasmâne vukuunu tahrik ve Devletin emniyyet-i hariciyyesi ihlâl edilmiş olmakla beraber harbin devamı müddetince envâ-ı sû-i istimalâta cür'etle havâyic-i nâsda ihtikâra ve hattâ emniyyet ve âsayiş aleyhinde harekâta kadar varılıp servet-i halk ve memleketi mahv u tebah etmek derekelerine götürmek ve evlâd-ı memleketten pek çok zayiât vukuuna sebebiyet vermek ef'âl-i zemîme ve cinayât-ı müteaddidesine bizzat dahli veya iştiraki olan veyahut âmir-i mücbir bulunanlar hakkında

vâcib üt-tatbik muamelât-ı adâletkârînin îfasiyle ibret-i müessire irâesi akdem-i vazâif-i umur olmakla cerâim ve cinayât-ı vâkıa fâil ve müşâriklerinin cürümlerine göre derece derece icraat-ı mukteziyyeye tevessül olunmak ve evvel emirde İtilâf hükûmâtınca en büyük medar-ı ittiham ittihaz kılınan ve fî hadd-i zatiha ef'âl-i gayr-i müvecceheden bulunduğu şüphesiz olup maamafih ittihamât-ı mezkûreyi makasıd-ı mahsûsalarının biziyadetin husulüne vesile ve âlet ittihaz edenlerce bir çok velveleyi bais olan tehcir ve taktîl cerâimi fâil ve müsebbiblerinden başlanılmak suretiyle işe girişilmiş ve lâzım gelen tahkik hey'etleri ve divan-ı harbler teşkili için istihzarât ve tertibâtın arkası alınıncaya değin biraz zaman mürûr eylemiş olup Devlet-i aliyyenin bu kere dûçar olduğu avâkib-i elîme-i mağlûbiyyet cihetiyle hasıl olan ahvâl-i müşkile ve seyyama henüz akd-i sulh olunmamasından ve mütarekenâme ahkâmı câri bulunmasından dolayı fevkalâdeliği devam eden şu ân-ı hâzırda îtilâf devletleri mümessilleri tarafından vuku bulan matalib-i gûnâ gûnâ gerek tehcir ve taktîl ve Miylli aşiretini İngilizler aleyhinde tahrik cürmiyle maznun bulunduklarından bilbahis geçende İngiliz mümessili cânibinden vâki olan taleb üzerine taht-ı tevkife aldırılan meb'usan-ı sâbıkadan FEYZİ ve ZÜLFÜ BEY'ler hakkındaki muhakemenin teahhur-ı intacından bilistifade mumaileyhimayı kendileri muhakeme etmek için muahharan alıp götürmüş olmaları ve İngiliz üserasına sû-i muamele ile müttehem olan ümerây-ı askeriyyeden MAZLÛM BEY aleyhindeki hükmü derece-i fiil ile gayr-i mütenasib görmelerinden nâşi mumaileyh ile NURİ PAŞA hakkında ZÜLFÜ ve FEYZİ BEY'ler gibi muamele icra etmeleri delâili ile salif ül-beyan cerâim ve cinayât fâil ve müsebbib ve müşariklerinin muhakeme ve tecziyeleri meselesinde biraz daha ağır davranılırsa mümessilîn-i müşarünileyhim şekl-i teklif ve taleblerini başka türlü dermeyan ve icraya kalkışacakları mahsûs ve münfehim ve hüdahafız devletin hukuk-ı esasiyye ve siyasiyyesine rahne îras edecek böyle icraâta mahal ve imkân bırakılmaması akdem-i zimmet ve vezaif olduğu misillu mesele-i mehhûsun-anhanın sür'at-ı mukteziyye ile cereyan etmemesi hasebiyle beyn el-halk tahaddüs eden ve bazı havadârânın neşriyat-ı türrahat-âmiziyle daire-i tesirâtı ruz-efzun olmakta bulunan bir takım kıyl u kalin önü kesdirilmesindeki mübremiyyet ise başkaca mahall-i teemmül ve nazar bulunmak haysiyatı ile cerâim ve cinayât-ı mezbure fâil ve müsebbib ve müşarikleri hakkında kanunen ve idareten her ne yapılacak ise bilâ ifate-i vakit

tatbik ve icrasına mubaderetin lüzum-ı kat'îsi bilittihad tasdik ve tensib olunduktan sonra saded-i bahis bu babda vacib ül-ittihaz olan tedabirin tayin ve tesbitine nakil ile teati kılınan efkâr ve mutaleat sırasında cerâim ve cinayât-ı mezkûre mürtekibleri meyanında bulunan vükelânın emr-i muhakemelerinin mahfûziyyet-i ahkâmı müsellem olan Kanun-ı esasî mucibince teşkil kılınacak divan-ı âlide rüyet edilmek yahut âciliyyet ve ehemmiyet-i hâzıra hasebiyle bu gibilerin dahi divan-ı harblerde icrây-ı muhakemeleri ciheti tercih kılınmak şıklarından birinin ihtiyarı lâbüd olmakla bu vadide cereyan eden tetkikat esnasında çünkü şu harb-i umumîde hükûmet-i seniyyenin ittihaz etmiş olduğu meslek-i hasmâneden ve esnây-ı harbde vukua getirilen cinayât-ı muhtelifeden nâşi Düvel-i İtilâfiyece Devlet-i aliyye hakkında kararlaştırılan ve karîben mevki-i tatbike konulacak olan ahkâm pek hevl-engîz şeylerden ibaret olarak eğer hükûmet-i seniyye salif üz-zikr erbab-ı cerâim ile harb müsebbibleri hakkında vâcib ül-îfa olan ahkâm-ı adâletkârîyi müsaraaten bil îfa kendisinin idame-i hükûmete iktidarını fi'len ispat edemez ise derecesini tamamiyle beyandan müctenib olduğu avâkib-i müellimeye maruz kalacağı ve böyle bir halden tahlis-i giriban etmenin yegâne yolu ve çaresi maznunîn ve müsebbibîn-i mezkûre haklarında tatbik edilecek muamelâtı muktaziyyede sür'at-i kâmile ibrazından ibaret bulunacağını Fransa başkumandanı CENERAL DEPERE ile İngiliz ve İtalyan mümessil-i siyasîleri tarafından âhiren suret-i kat'iyyede beyan ve ifade edildiği izahat-ı mesrûdeden müstefad olduğuna ve salif ül-beyan harp mes'ulleri ile esnây-ı harbte tehcir ve taktîl emrini verenlerin ve ihtikâr ile memleketin hayat-ı maddiyye ve iktisadiyyesini azîm rahneye uğratıp şimdiye kadar bittevkif mahkemeye sevk edilenler hakkında berveçh-i ma'ruz adalet intizarında bulunan efkâr-ı umumiyye ile mümessilîn-i müşarünileyhimin şikâyât-ı mütevaliyyesine ve binnetice Hükûmet-i seniyyenin siyaset-i hariciyye ve dahiliyyesine su-i tesir edecek ahvâle meydan verilmemekle beraber İtilâf hükûmetleri tarafından îta kılınan defterde isimleri muharrer olup âcilen tevkif ve muhakemeleri mükerreren ve musirren taleb olunanlar hakkında bir müddetcik daha icraat-ı adaletkârî görmedikleri takdirde bunları da bazı emsali veçhile doğrudan doğruya kendi cânibinden diyar-ı ecnebiyyeye sevk etmek ve bu halde maznunîn-i mezbûre meyanında ma'sumiyetleri tahakkuk edeceği muhtemel olanların dahi muhafaza-i hukuku kabil olamamak misillu şayan-ı arzu olmayan vakayie

meydan verilmemesi lüzûmuna ve maamafih idare-i örfiyye kararnâmesi ahkâm-ı mündericesinden biri de idare-i örfiyye ilân olunmasiyle beraber Kanun-ı esasînin ve sair kavanin ve nizâmat-ı mülkiyyenin işbu idare-i örfiyye kararnâmesine muhalif olan maddeleri ahkâmı idare-i örfiyye devam ettikçe muvakkaten tatil olunacağını mutazammın olan maddesiyle mevadd-ı sairesi ahkâmına binâen o zamanki vükelâdan ve maznûnînden bulunanların dahi diğerleri gibi divan-ı harbde icrây-ı muhakemesi mecburiyet ve zarûretine de kezalik ittihad-ı âra hasıl olmuş ve tesrî-i maddeyi müstelzim esbabın tayin ve tesbiti hususundaki mebahisin neticesinde ise memurîn-i adliyyeden îcabı kadarının dahi birlikte bulunması suretiyle teşkil olunan mârr uz-zikr divan-ı harblerce icra olunmakta olan muhakemât mahakim-i adliyede câri usûle teb'an devam ettikce müddet-i tetkikatın pek uzun süreceği anlaşılarak bu hal esbab-ı ma'ruze cihetiyle kat'iyyen caiz olamayacağından tesrîen ilil-maslaha mezkûr devan-ı harblere memur edilen mensubîn-i adliyye ba'dezin oralardan alınarak divan-ı harblerin idare-i örfiyye câri bulunan mahallerde teşkili kanun-ı mahsusunda beyan ve teşrih edilen yolda yani reis ve âzay-ı mürettebesi kâmilen ümera ve zabitân-ı askeriyyeden terekküb eylemek ve bilistisna cihet-i adliyyeden yalnız birer müddeî-i umumî bulunmak üzere tertibi husûl-i maksada daha mülâyim ve muvafık görünmekle ol veçhile îfay-ı muktezâyâtının ve mârr ül-beyan divan-ı harblerin şimdiye kadar rü'yet ve temşiyeti ile mükellef bulunduğu vezaifden maada işbu karar-ı âhir ile daha hangi erbab-ı cerâimin muhakematiyle iştigal edeceğine dair olan beş maddeyi mutazammın yeniden kaleme alınan ve leffen arz ve takdim kılınan kararnâme lâyihası mulıteviyâtı nezd-i âlide dahi rehîn-i tasvib buyurulduğu halde onun da divan-ı harblere tebliğinin Harbiye nezâretine iş'arı ve Hariciye ve Adliye ve Dahiliye nezâretlerine de malûmat verilmesi tensib kılınmış ise de katıbe-i ahvalde.

26 Cemaziyelevvel 1337
27 Şubat 1335

MECLİS-İ VÜKELÂCA TANZİM OLUNAN KARARNÂME LÂYİHASIDIR

Birinci madde — Devlet-i Osmaniyye ile düvel-i îtilâfiyye beyninde barekât-ı hasmâne vukuunu tahrik ve ihdas ile saltanat-ı seniyyenin emniyet-i hariciyyesini ihlâl etmek ve esnay-ı harbde dermeyan edilen tekâlîf-i sulhiyyeye muvafakat etmiyerek harb ve kıtalin devamına sebebiyet vermek cürümleri ile cerâim-i saireyi irtikâb eden kabine âzasının ve tehcir münasebetiyle îka edilen ef'âl-i cürmiyyeden maada gerek bir cemiyet erkân u efradı ve gerek eşhas-ı saire tarafından memleketin emn ü selâmeti ve nâsın can ve mal ve hürriyeti aleyhine îka edilmiş olan kâffe-i cerâimin mürtekibleri ile havâyic-i nâs üzerinde icrây-ı ihtikâr ve nüfuz-ı mevki ve memuriyetini sû-i istimal ile umuma mahsus vesâit-i nakliyyeyi istihsal-i menâfi-i şahsiyyeye âlet ederek felâket-i âmmeye sebeb olanların takib ve muhakemesi ile tayin-i cezası divan-ı harb-i örfîlere aittir.

İkinci madde — Mârr uz-zikr cerâim fâillerinin mevki ve sıfatları her ne olursa olsun takibatın icrasında bir gûna merasim-i mütekaddime-i kanuniyyeye hacet yoktur.

Üçüncü madde — Divan-ı harb-i örfî, usûl-i muhakemât-ı cezâiyye kanununun 58 inci maddesinin tesis eylediği selâhiyet kaidesine tâbi değildir.

Dördüncü madde — İşbu kararnâme tarih-i neşrinden muteberdir.

Beşinci madde — İşbu kararnâmenin icrasına Harbiye ve Dahiliye nâzırları memurdur.

Meclis-i umumînin içtimaında kanuniyyeti teklif olunmak üzere işbu kararnâmenin mevki-i mer'iyyete vaz'ını irade eyledim.

28 Cemaziyelevvel 1337
1 Mart 1335

MÜTALEA-İ HÜMÂYUNU MÜBELLİĞ BAŞKİTABETTEN MAKAM-I SADARETE YAZILAN TEZKİRE-İ HUSUSİYYE SURETİDİR

Düvel-i îtilâfiyye ile harekât-ı hasmâne vukuunu tahrik ve ihdas eden kabine âzasının ve tehcir münasebetiyle îka edilen ef'âl-i cürmiyyeden maada memleketin emn ü selâmeti ve nâsın can ve mal ve hürriyeti aleyhinde vukua getirilen cerâimin mürtekibleri ile havâyic-i nâs üzerinde icrây-ı ihtikâr ve nüfûz ve mevki ve memuriyyetini

sû-i istimal etmiş olanların mevki ve sıfatları her ne olursa olsun bir gûnâ merasim-i mütekaddime-i kanuniyyeye hacet olmaksızın divan-ı harb-ı örfîlerce takib ve muhakemeleri ile tayin-i cezaları hakkında tanzim olunan kararnâmenin leffi ile ve ol babdaki esbab-ı mucibenin tafsili ile Meclis-i mahsûs-ı vükelâca kaleme alınmış olan mazbata lede'l-arz manzur-ı âli buyurularak bu hususta taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişahîden bizzat kaleme alınan mütaleanâme-i hümâyunda berveçh-i âtî beyan-ı mülâhazat buyurulmuştur:

"Meclis-i hass-ı vükelânın mazbatasında iki nokta-i mühimme câlib-i nazar-ı dikkat olmaktadır. Birincisi, gerek Memalik-i Osmaniyyede efkâr-ı umumiyyenin ve gerek bilcümle âlem-i insaniyyetin muntazır olduğu ihkak-ı hak meselesi üç buçuk aydan beri icra edilmek lâzım gelirken vuku bulan tealhurâtın mevki-i devleti haternâk bir dereceye getirmesi.

İkincisi, mevcut divan-ı harblerin suret-i teşekkülleri erbab-ı cürüm ve cinayetin sür'atle cezalandırılmasını temin edememesidir.

Her iki cihetin vehâmeti mazbatada îma olunan netâyicin husûlüne ve müdahalât-ı ecnebiyyenin vukuuna bâdi olmak itibariyle şayan-ı esef-i azîmdir.

Kanun-ı insaniyete ve kavanîn-i devlete karşı îka edilen cerâimi fâillerinin tevkif ve muhakemesi her hükûmet-i mütemeddinenin vazaif-i asliyyesinden olup bunun için ayrıca bir kanun tanzimine ve tarafımızdan tasdikine hacet yoktur. Nitekim geçende icra kılınan tevkifâtta da böyle bir muameleye tevessül edilmemiş idi. Makam-ı hükümdarî gayr-i mes'ul olmak hasebiyle kâffe-i icrâatında mes'ul olan Hey'et-i vükelânın vazaif-i asliyyelerine iştirak etmek Kanun-ı esasî hükm-i sarihine muhalif olur kanaatindeyim. Mülâhazât-ı mesrûdeye binaen Kanun-ı esasî ahkâmı ile teâruz eden mezkûr kararnâmenin cânib-i meâlî- menakıb-ı hazret-i pâdişahîden imzâ ve tasdik buyurulmasına mahal görülmemiş olmakla ol babda.

30 Cemaziyelevvel 1337
3 Mart 1335

* * *

FERİD PAŞANIN SADARETİ

§ 2 Mart 1335 Pazartesi günü Âyan reisi AHMED RIZA BEY Saraya gelmişti. Esnây-ı mülâkatta tebeddül şayialarından bahisle şayet MUSTAFA SABRİ EFENDİ makam-ı meşîhata tayin edilecek olursa kendisinin artık Saray-ı hümâyuna gelemiyeceğini beyan eyledi. Ertesi Salı günü öğleden sonra odamda otunmakta iken Divan-ı muhasebât reisi TEVFİK BEY geldi. DAMAD FERİD PAŞA saat dörtte Mâbeyn-i hümâyunda birleşmek üzere kendisine haber göndermiş olduğunu söyledi. Muahharan FERİD PAŞA'nın otomobil ile doğrudan doğruya Küçük mâbeyne geldiği de görüldü.

O esnada Zât-ı şâhâne bana haber gönderip "*Tevfik Paşa'dan bir kâğıt gelecekti; geldi mi?*„ diye sual ve akşam üzeri kendilerini görmeden gitmemekliğimi emrettiler. Akşam tekrar bir adam gönderip "*Yemekten sonra kendisini göreceğim, taama Sarayda kalsın*„ diye irade eylediler. Taama inildiği esnada Vükelâ odasında üç zâtın beklemekte olduklarını ve kendileri için ayrıca yemek hazırlanmakta bulunduğundan FERİD PAŞA ile birlikte taam edeceklerini haber verdiler. Bu sırada FERİD PAŞA huzûrdan çıkıp onların bulundukları odaya gitmiş olduğundan TEVFİK BEY'i de oraya davet ettiler ki cereyan-ı hâlden tebeddül-i vükelâ vuku bulacağı anlaşılıyordu. Taamdan avdette alt kat merdiveninden çıkarken tesadüf ettiğim REFİK BEY'e "*Ne oluyor, tebeddül mü var?*„ diye sordum; "*Evet tebeddül var, Tevfik Paşa kabinesine itiraz edenler bundan sonra görsünler! Bâhusus başta Ferid Paşa olursa*„ dedi.

Müteakiben huzûra celb olundum. Zât-ı şâhâne TEVFİK PAŞA'nın istifa ettiğini ve FERİD PAŞA'yı sadarete intihab eylediğini beyan ile hat müsveddesinin hazırlanmasını ve yazılacak hatta "Ahvâlin fevkalâdeliği cihetiyle fevkalâde faaliyet ibrazı„ lüzumundan da bahsolunmasını irade etti. O sırada vesait-i nakliye bulunmadığı cihetle avdette TEVFİK BEY'i arabama alarak hânesine îsal ettim. Arabada giderken kendisine Maliye nezâreti teklif olunduğunu, meşîhata Hoca SABRİ EFENDİ'nin tayin edileceğini ve birlikte bulunan zevâttan biri erkân-ı askeriyyeden Mirliva AVNİ PAŞA olup diğerini tanımadığını söyledi ki onun da Adliye nezâretine tayin olunan İzmir meb'us-ı sâbıkı İSMAİL SIDKI EFENDİ olduğu bilâhara anlaşıldı. Kabineyi teşkil edecek diğer zevâtın kimler olduğunu sorduğum halde henüz takarrür etmediğini ve yalnız Dahiliye nezâreti için Konya

valisi CEMAL BEY'den bahsetmiş iseler de vaktiyle kendisi Kudüs mutasarrıflığında bulunduğu esnada Yafa'da kaymakam olan mumaileyhi orada tanıdığından ve tenevvür etmemiş bir adam olduğundan onunla beraber bulunmakta müteredddid olduğunu, maamafih ertesi sabah yine toplanarak müzakere edeceklerini beyan eyledi.

Salı günü sabahleyin Saraya azimetimde Zât-ı şâhâne rahatsız oldukları beyaniyle Küçük mâbeyne çıkmayıp beni Harem dairesinde kabul ve hat müsveddesini tasvib etti. Meşîhat için de MUSTAFA SABRİ EFENDİ'nin yazılmasını emreyledi. AHMED RIZA BEY'in ifadesini arz ettiğimde "*Akşam kendisine tebliğ ettik ; artık imkânı kalmadı*„ dedi.

TEVFİK PAŞA'nın istifanâmesi ahvâl-i sıhhiyesinden ve melfuf lâyihada muharrer esbabdan dolayı sadaretten istifayı mutazammın kısa bir arîza olup lâyiha denilen de mütaleanâme-i hümâyun üzerine Hey'et-i vükelâ kararı ile yazılan tezkire-i husûsiyyeden ibaret idi.

Hatt-ı hümâyun hazırlanmış ve mühür de REFİK BEY marifetiyle TEVFİK PAŞA'dan aldırılmış olduğundan FERİD PAŞA'nın vürûdunda birlikte huzûra girdik. Zât-ı şâhâne temennî-i muvaffakiyeti ile mührü Sadr-ı âzama, hattı da bana tevdi etti. FERİD PAŞA hasb el-hal alay icrasını arzu etmediğinden, otomobil ile doğrudan doğruya Bab-ı âliye giderek hatt-ı hümâyunu elbise-i resmiyye ile büyük sofadan istikbal etmesi ve tertibat-ı lâzımenin ikmalinde telefonla malûmat vererek benim de elbise-i resmiyyeyi lâbisen hattı îsal eylemekliğim kararlaştırıldı.

Hey'et-i vükelâya kimlerin intihab edildiği malûm olmadığından hattı "Teşkil eylediğiniz hey'et-i cedîde-i vükelânın tasdikimize arzı„ suretinde tahrir etmiştim. Yalnız huzûr-ı hümâyundan çıktıktan sonra vükelây-ı sâbıkaya haber verilip verilmiyeceği Bab-ı âliden sorulduğunu FERİD PAŞA'ya ifade eylediklerinde "*Vükelâ kâmilen tebeddül etmiştir*„ demesiyle bundan tebeddülün derece-i şümûlü anlaşıldı. O sırada Harbiye nâzır-ı sâbıkı FERİD PAŞA'nın da Saraya gelerek Başmâbeyncinin odasında oturmakta olduğu haber alındı.

Bab-ı âlice tertibatın ikmal edildiği telefonla bildirildiğinden hatt-ı hümâyunu hâmilen ve yâverlerden MEHMED ALİ BEY'i müstashiben azimet eyledim. Sadr-ı âzam ve Şeyh ul-islâm tarafından büyük sofada bilistikbal Arz odasında merasim-i mu'tade ile hat okundu. Vükelâ mevkiinde duran kimselerden hey'et-i cedîde-i vükelâyı kimlerin teşkil eylediği anlaşıldı. Hattın kıraatını müteakip

Sadr-ı âzamın odasına gidilip vükelây-ı cedîde de orada toplandı. Sadr-ı âzam vükelânın memuriyetlerini mübeyyin takrir-i âliyi yazdırıp imzâ ederek teşekkürnâme ile beraber bana tevdi etti.

FERİD PAŞA bu esnada Hey'et-i vükelâya evvel be-evvel iştigal etmeleri lâzım gelen hususâttan bahsedip "*Âlem-i insaniyyetin nefretini celb eden erbab-ı cinayet haklarında âcilen bir karar ittihaz eylemeleri*„ lüzûmundan bahsetti; ba'dehu ahvâl-i siyasiyyeye dair malûmat almak üzere Hariciye müsteşarı REŞAD HİKMET BEY'i celb etti.

FERİD PAŞA kabinesini teşkil edenler bunlar idi :

FERİD PAŞA Hariciye nezâretini bizzat deruhde edip Harbiye nezâretine tayini mukarrer olan zâtın vürûduna kadar vekâleten Nâfıa nâzırı AVNİ PAŞA, Bahriye nezâretine Müşir ŞAKİR PAŞA, Şûray-ı devlet riyasetine Âyandan SEYYİD ABDÜLKÂDİR EFENDİ, Dahiliye nezâretine Konya valisi CEMAL BEY, Adliye nezâretine sâbık Aydın meb'usu İSMAİL SIDKI BEY, Maliye nezâretine Divan-ı muhasebât reisi TEVFİK BEY, Nâfıa nezâretine Birinci kolordu Ahz-ı asker reisi AVNİ PAŞA, Ticaret ve Ziraat nezâretine sâbık Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı EDHEM BEY, Maarif nezâretine ALİ KEMAL BEY, Evkaf nezâretine Şûray-ı evkaf reisi Hoca VASFİ EFENDİ, Posta ve Telgraf nezâretine MEHMED ALİ BEY tayin kılınmış ve Harbiye nezâretine de müteakiben Birinci ferik AHMED ABUK PAŞA nasbolunmuştur. Fakat aradan bir ay geçer geçmez müşarünileyh ABUK PAŞA, bilistifa çekilip Bahriye nâzırı ŞAKİR PAŞA Harbiye nezâretine, Nâfıa nezâretinde bulunan damadı AVNİ PAŞA da Bahriye nezâretine nakledilmiştir. Hünkâr CEMAL BEY'in evzâ ve etvarından hoşlanmadığı gibi Sadr-ı âzamla da araları açıldığından çok geçmeden o da istifaya mecbur olmuş, Dahiliye nezâretine Posta ve Telgraf nâzırı NÂİL BEY tayin kılınmıştır.

§ FERİD PAŞA kabinesi halkın tevhin-i ihtiyaçları çaresine tevessül edecek yerde mukaddime-i icraât olmak üzere havâyic-i zarûriyyeden olan ve kaç seneden beri fıkdanından dolayı memleketçe bu kadar sıkıntı çekilen şeker, gaz, pirinç, kahve ve saire gibi memalik-i ecnebiyyeden idhal olunacak eşyanın memelkete ba'd el-idhal "Satış resmi„ nâmiyle ağır bir resme tabi tutulmaları hakkında bir nizamnâme lâyihası tanzim ve irsal eylemişti. Bu lâyihayı alınca taraf-ı şâhâneye takdim ile galay-ı es'âr yüzünden bu kadar senedir dûçar-ı iztirar olan halkın tehvin-i müzayekaları çaresine bakılacak

yerde havâyic-i zarûriyyeleri üzerine böyle yeni yeni resimler tarhiyle ihtiyaçları teşdid olunmasının derece-i mazarratını tefhim eyledim. Zât-ı şâhâne de bunu tasdik ile "*Kâğıdı bana bırakınız; yarın tahlifleri icra kılınmak üzere yeni Hey'et-i vükelâ gelecek; kendilerine ihtarât-ı lâzimede bulunayım*„ dedi. Filhakika ertesi gün vürûdlarında mazbatayı iade etmiş olduğundan onlar da istîfâ olunacak rüsûmu üç dört maddeye hasr ve mikdarını binnisbe kasrile yeni bir nizamnâme lâyihası tanzim ve irsal eylemişlerdir.

Vükelânın esnây-ı tahliflerinde Başmâbeynci ile Başkâtibin de hazır bulunmaları mu'tad olduğundan biz de bulunduğumuz halde Zât-ı şâhâne hey'et-i cedîdeye "*Vükelânızın agrâz-ı hasîse-i nefsaniyyeye kapılmayacaklarına ve adaletten ayrılmayacaklarına eminim*„ diye güzel bir mukaddime ile hitaba başladı.

Aradan bir buçuk ay kadar zaman mürûrunda Adliye nazırı İsmail Sıdkı Bey istifa edip, istifasından sonra Saraya vürûdunda suret-i hususiyede esbab-ı istifasını sual etmiştim. O da "*Kabinenin hîn-i teşekkülünde müctemian huzûr-ı hümâyunda bulunduğumuz sırada agrâz-ı hasîse-i nefsaniyyeye tebaiyyetten ictinap etmekliğimiz hakkında vuku bulan irade ve irşad-ı şâhâne hilâfında harekette ma'zurdum. Benim kabinede vücûdum arkadaşların işlerini sekteder ediyordu. Bence çekilmekten başka çare yoktu*„ demesi kabinenin ne mahiyette ve ne fikirde adamlardan mürekkeb olduğunu ispata kâfi idi.

§ Ferid Paşa kabinesi teşekkülünü müteakip iki üç gün müteemadiyen akd-i meclis ettikten sonra bir akşam üzeri Sadr-ı âzam Saraya gelerek Hünkârla mülâki olmuştu. Ertesi gün sabahleyin ma'ruzât için huzûra kabulümde Zât-ı şâhâne masalarının üzerinde bulunan ve taraflarından imzâ edilmiş olan bir kararnâmeyi irâe ile akşam Sadr-ı âzam Paşa tarafından bizzat takdim kılındığını beyan etti. Bu kararnâme Divan-ı harb-i örfînin cihet-i adliyyeden alınmış olan âzasının ihracı ile sırf âzay-ı askeriyyeden mürekkeb olarak teşekkülünü ve reis ve âzası ile müddeî-i umumî ve müstantiklere verilecek tahsisâtın mikdarını mutazammın idi.

Vazifesinin derece-i şumûlü hakkına sarahati mutazammın olmadığından Tevfik Paşa kabinesi zamanında tanzim olunan kararnâme gibi şeklen Kanun-ı esasîye mugayir görülmüyor ve kanun-ı mezkûr hükmünce muhakemeleri divan-ı âliye ait olan vükelây-ı sâbıkanın divan-ı harbe sevkleri gibi ahkâm-ı esasiyye-i kanuniyyeye mugayir bir hükme iştirakten Zât-ı şâhâneyi zâhiren masun

bulunduruyordu. TEVFİK PAŞA kabinesi erkânından bazıları bu farkı anlamadılar da "*Zât-ı şâhâne bizim yaptığımız kanunu kabul etmediği halde ayni maksadla Ferid Paşa kabinesi tarafından yapılan kanunu tasdik ettiler*„ diye itirazda bulundular. Ben teşkil olunacak divan-ı harblerin hükümleri kabil-i temyiz ve tagyir olmadığı kaydına itiraz ile "*Divan-ı harb kararları zâten kabil-i temyiz olmadığı gibi kabil-i tagyir olmamak kaydı da Kanun-ı esasî ile müeyyed olan hakk-ı afvi ihlâl edebilir, bu câiz değildir*„ dedim. Zât-ı şâhâne "*Bu hakkımız mahfuzdur ; hiç bir suretle ihlâl edilemez*„ diyerek mezkûr kararnâmeyi bir zarf derûnuna vaz'ile üzerini mühr-i zâtîsî ile mühürleyerek İkinci kâtib SAİD BEY'e tevdîan doğrudan doğruya Sadr-ı âzama irsal eyledi.

Divan-ı harblerin ikmal-i teşkilâtından sonra kabine tevkifâta ibtidar ile esbâk ve sâbık kabineler âzasından, erkân ve ümerây-ı askeriyyeden, meb'usan-ı sâbıkadan ve İttihad ve Terakki mensûbîninden altmış altı kişiyi bir günde tevkif etmiş ve birinci kabinenin devamı müddetince tevkifâtın arkası kesilmemiştir.

§ Bir gün esnây-ı mülâkatta Zât-ı şâhâne "*Ben bu devlette iki adam gördüm ; biri Tevfik Paşa biri de Âyandan Ali Rıza Paşa*„ demişti. Ertesi gün Saraya gitmek üzere arabamla Yıldız yokuşunu çıkarken Şazelî dergâhının önünde ALİ RIZA PAŞA'ya tesadüf ettim. Vesait-i nakliye olmadığından yokuşu yayan çıkmakta idi. Kendisini arabama alarak birlikte Saraya götürdüm ve yolda Zât-ı şâhânenin hakkındaki tevecciihünden bahsettim. Saraya vürûdumuzda Hünkâr, ALİ RIZA PAŞA'dan sonra beni çağırdı. Akşam Sadr-ı âzam Paşa gelerek Âyan reisi AHMED RIZA BEY'in tebdili için pek ziyade ısrar ve Vahdet-i milliyye nâmı ile tesisine teşebbüs eylediği ocağın altından azîm fenalıklar çıkacağı cihetle bunun şimdiden söndürülmesi elzem olduğunu beyan ile ALİ RIZA PAŞA'nın Âyan riyasetine tayininin başkitabetten bugün bir tezkire ile Bab-ı âliye tebliğine lüzum göstermiş olduğundan ve fakat şimdi ALİ RIZA PAŞA gelerek böyle bir teşebbüs ateşin üzerine ispirto dökmek kabilinden olacağını söyleyerek itizar ettiğinden, Bab-ı âliye gidip keyfiyeti Sadr-ı âzama ifade eylememi irade etti. Halbuki Hey'et-i âyan hâl-i in'ikadta olmadığı cihetle bu sırada reis tebdili esasen yolsuzdu.

Maamafih bu cihet bana taallûk etmediğinden ben usûle ait bir mesele hakkında Zât-ı şâhânenin nazar-ı dikkatini celb eyledim. Çünkü bidayetten beri Âyan reis ve reis vekillerinin tayini taraf-ı

hümâyundan ba'd el-istimzac doğrudan doğruya Bab-ı âlice istîzan edilmekte olmasıyle keyfiyet-i tebdil ve tayinin başkitabetten tebliği muvafık-ı emsal olmadığını arz eyledim. Zât-ı şâhâne bu cihetin de Sadr-ı âzama ifadesini emretti.

Otomobil ile Bab-ı âliye azimetle Hariciye dairesinde Sadr-ı âzama mülâki olup keyfiyeti tebliğ eyledikte "*Acayip! Biz ateşe ispirto dökmek değil ateşi su ile söndürmek istiyoruz*„ diyerek Ali Rıza Paşa ile görüşeceğini beyan eyledi. Ba'delu ahvâl-i siyasiyyeye nakl-i kelâm ile kendisinin memuriyetinden evvel ecnebi mümessilleri ile teati olunan muhaberât evrakını bitteetkik her meslede devletlere karşı protesto edilerek iltizam-ı şiddet olunmakta ve onlar tarafından da takrirlerimizin iade edilmekte olduğunu gördüğünü ve kendisince iltizam-ı i'tidal ve mülâyemetle münasebatın günden güne düzelmekte bulunduğunu ve hattâ o gün İtalya mümessili gelerek Devlet-i aliyye hakkında izhar-ı âsâr-i hayırhâhî ile İtalya devleti Bahr-i sefid devletlerinden olmasiyle bahr-i mezkûr sevahilinde büyük bir Türkiye'nin vücûdu İtalya'nın menâfi-i siyasiyye ve ticariyyesi icabından idüğünü beyan ve temin eylediğinden bahisle keyfiyetin taraf-ı şâhâneye arzını ifade etti.

Âyan reisinin tebdili meselesi beş on gün mevzu-ı bahs olmadı. Mütcakiben yedi zâtın Âyan âzalığına tayini için Bab-ı âliden bir kararnâme lâyihası vürûd ederek tasdik-i âliye iktiran etti. Halbuki o vakte kadar Âyan reis ve reis vekillerinin tayinleri Bab-ı âliden arz olunursa da Âyan âzasının intihabı Sadr-ı âzamla ba'de'l-müzakere doğrudan doğruya taraf-ı şâhâneden icra kılınarak başkitabet vasıtasiyle tebliğ olunur ve ba'dehu Bab-ı âliden kararnâme lâyihası gönderilirdi.

§ O sırada İttihad ve Terakki kabinelerine dahil olan vükelânın divan-ı harb hey'et-i tahkikiyyesince istievablarına devam edilmekte olduğundan bunların mefsuh Meclis-i meb'usan encümeninde evvelce icra kılınmış olan istievablarını mutazammın evrak Âyan riyasetinden istenilmiş olduğu halde Ahmed Rıza Bey tarafından mümanaat edildiği gazetelerde görülmekte idi. Bu esnada Ahmed Rıza Bey'in tebdili ile riyasete Hoca Mustafa Âsım Efendi'nin nasbı hakkında Bab-ı âliden bir kararnâme lâyihası vürûd etti. Zât-ı şâhâne, akşam Sadr-ı âzam Paşa gelerek tekrar ısrar ettiğini ve hattâ "*Eğer bu babda ısrar etmezsem Zât-ı şâhânelerine ve Devlet-i aliyyelerine ihanet etmiş olurum*„ dediğini söylediği gibi Ahmed Rıza

BEY'in Fransız taraftarlarından olmasından ve Âyan dairesinde Vahdet-i milliyye hey'etini toplamakta bulunmasından İngilizler de kuşkulanarak bunu dağıtmak için Âyan ve Meb'usan dairelerini işgal eylemek istemeleri ile o mahzurun önü alınmak üzere tebdiline mecburiyet hasıl olmuş olduğunu nakleyledi.

§ Zât-ı şâhâne Başmâbeynci LÜTFÜ BEY'in bazı muamelâtından memnun kalmadığını ihsas ediyordu. Hattâ Küçük mâbeynde ikamet ettikleri odada koridora açılır bir koltuk kapı vardı ki nezdine gittikçe oradan girer çıkardık. Bir gün huzûra girerken bu kapı kilitli olduğundan Zât-ı şâhâne bizzat kalkıp açtı ve "*Başmâbeynci Bey sormadan içeri giriyor, insan hususî odasında hariçten görülmesini arzu etmiyecek bir vaziyette bulunabilir, onun için kapıyı kilitleyip oturmaya mecbur oluyorum*„ dedi ve kendisi ile mülâkatı gittikce seyrekleştirip icab ettikcc tahrîren muhabere ederlerdi. Bu hal bir ay kadar devam etti. Zâten SULTAN REŞAD zamanından beri FERİD PAŞA ile araları bozuk olduğundan onun sadaretinden sonra LÜTFÜ BEY'in mevkii emin değildi.

30 Mart 1335 akşam üzeri birlikte evlerimize gitmek üzere hazırlanırken Zât-ı şâhâne beni çağırıp FERİD PAŞA bidayet-i memuriyetinden beri LÜTFÜ BEY'in tebdili için ısrar etmekte bulunduğundan ve kendisini şimdiye kadar himaye etmiş ise de "*Artık daha ziyade muhafazası mümkin olmadığından tebdili îcab etti. Burada iken kendisine bir şey söylemeyip, eve gidince keyfiyeti münasib surette tebliğ edin*„ dedi. Hayli vakitten beri arkadaşlık etmekte ve iyi geçinmekte olduğumuz cihetle bittabiî müteessir oldum. Mâbeyn dairesine avdetimde LÜTFÜ BEY çehremdeki tegayyürü görerek esbabını sual etti ise de renk vermedim. Nihayet Maçka'ya vürûdumuzda biraz yayan yürünek üzere arabadan inerek ve artık kendisinin ısrarına tahammül edemiyerek keyfiyeti ihbara mecbur oldum. İnfisal sözü ağzımdan çıkar çıkmaz o derece müteessir oldu ki Hünkâr hakkında "*Alçak !*„ diye bir sayha edip ve gözleri dolup yolun kenarındaki parmaklığa yüzünü çevirerek beş dakika kadar sâkit ve sâmit durduktan sonra yüzünü dönüp yola devam ettik. Gece de evine gidip lâzime-i ta'ziyeti îfa ettim.

Zât-ı şâhâne ertesi gün beni çağırarak Başmâbeynciliğe Harbiye nâzır-ı esbakı YÂVER PAŞA'nın icrây-ı memuriyetinin Bab-ı âliye tebliğini irade etti. LÜTFÜ BEY'in cevaz-ı istihdam kararı istihsaline hacet olmaksızın ma'zuliyet maaşı alabilmesi için suret-i infisalini

"*Diğer münasib bir memuriyette istihdam edilmek*„ kaydiyle tebliğ eyleyerek arkadaşlık hukukuna riayet göstermek istedim.

§ FERİD PAŞA mevki-i sadarete gelince usûlen Veliahd ABDÜLMECİD EFENDİ'yi ziyarete gitmemiş olduğundan, Efendi-i müşarünileyh bunu şahsına karşı hürmetsizlik addederek bir gün Saraya gelip ve beni Çit köşküne davet edip FERİD PAŞA'nın hakkında gösterdiği muhill-i hürmet muameleden dolayı ba'demâ kendisi ile hiçbir muhaberede bulunmayacağını ve her ne ma'ruzâtı olursa benim vasıtamla doğrudan doğruya takdim edip cevablarını da benden bekleyeceğini ifade eyledikten sonra "*Ferid'in bana karşı böyle bir muamelede bulunmak haddi midir ?*„ diye hakkında izhar-ı şiddet eyledi.

Bir gün de beni Dolmabahçe'deki dairesine davetle yine FERİD PAŞA hakkında bir takım şikâyetlerde bulunup "*Ferid Paşa, millet ile pâdişah arasına siyah bir perde çekti ; fakat millet nazarında benim mevkiimi yükseltti*„ dedi.

§ 9 Nisan 1335 Çarşanba günü Sadr-ı âzam FERİD PAŞA kable-z-zuhûr Saraya gelmiş ve avdetinde taraf-ı şâhâneye müstacel bir kararnâme takdim olunacağından ve geç vakte kalması ihtimalinden bahisle vürûduna kadar intizar etmekliğim için Dördüncü mâbeynci İHSAN BEY'le haber göndermişti.

Akşam üzeri REFİK BEY telefon edip Sadr-ı âzam Paşa hâkipây-ı şâhâneye takdim olunacak bir kararnâmeyi şimdi yâver-i mahsûs ile gönderdiğinden derhal imzâ ettirilerek iade olunması lüzûmunun bana bildirilmesini telefonla tebliğ eylediğini ifade etti. Müteakiben Harbiye nezâreti Seryâveri SALİH BEY marifetiyle memhûr bir zarf geldi ki tehcir ve taktîl mesâilinden dolayı divan-ı harbce muhakemeleri icra edilmekte olan Yozgat mutasarrıf vekili (Boğazlıyan kaymakamı) KEMAL BEY'in îdam ve Jandarma kumandanı TEVFİK BEY'in on beş sene kürek cezasiyle mahkûmiyetlerini mutazammın ve Harbiye nâzırı ŞÂKİR ve Sadr-ı âzam FERİD PAŞA'lar tarafından mümzâ bir kararnâme ile Divan-ı harbin ol babdaki mazbata-i hükmiyyesini muhtevi idi. Evrak-ı mezkûreyi bir zarf derûnuna koyarak ve üzerini mühürleyerek bilvasıta taraf-ı şâhâneye takdim ettim. Aradan yarım saat kadar zaman mürûrunda Hünkâr beni çağırdı ; "*Şimdi çirkin bir hal karşısında kaldık amma iş bununla bitmeyecek, tevâli edecek. Onun için şimdiden yolun önünü kesmek lâzım. Şeyh -ul-*

islâm Efendiyi telefonla arayın ; bu kararı görmüş mü ? Görmüş ise benim bunu imzâ etmekliğim için yarın sabaha kadar bir fetvây-ı şerîfe itasını taahhüd ediyorlar mı ? Sorun !„ dedi.

Şeyh ul-islâmın Hariciye dairesinde Sadr-ı âzam Paşa nezdinde mecliste bulunduğunu tahkik ederek kendisini telefona davetle kararı görüp görmediğini sual ettim. Mecliste bulunanların telâşla "*Ne diyor, ne diyor ?*„ dediklerini telefondan işittim. Şeyh ul-islâm kararı gördüğünü beyan etmesi üzerine fetvâ talebine dair olan irade-i seniyyeyi tebliğ eyledim.

Rüfekası ile müzakere etmek üzere beş on dakika intizar eylememi ifade ve bir müddet mürûrunda hâkipây-ı şâhâneye bizzat arz-ı izahat için Saraya gelmekte olduğunu beyan ettiğinden keyfiyeti arz ettim. Zât-ı şâhâne "*Ben mazbata-i hükmiyyeyi okudum ; siz de okuyunuz. Bu adamın sâbit olan ef'âline nazaran hükmün tasdikinde tereddüd etmiyorum. Lâkin bu yoldaki hükümler tevâli edecek ; iş intikam ve bilâhara mukatele şeklini alabilir. Vâkıa mücazât-ı mahkûmenin tahfifi cümle-i hukukumuzdan ise de buna da sahabet manası verilir ve şu sırada dâî-i mahazir olur ; yolun şimdiden önünü kesmek üzere fetvây-ı şerîfe talebine mecbur oldum*„ dedi.

Ben de mazbata-i hükmiyyeyi okuduktan sonra ifadât-ı şâhâneyi teyid ile "*İşin asıl nazar-ı dikkata alınacak ciheti hükmün tasdik ve icrası değil, bunun mebde-i icraât olması ve emsali hükümlerin tevâli etmesidir. Böyle şiddetli hükümler tevâli ederse bir zaman gelir ki bu adamlara evliyaullahdan diye kandil yakarlar. Binaenaleyh hükmün hîn-i itasında adalet gözetilmelidir*„ dedim. Bunun üzerine Zât-ı şâhâne "*İşte bu söz her ciheti şâmildir. Altınla yazılacak bir sözdür. Çerkes Hasan intikam ile hareket etmiş bir katil iken mezarında mum yaktıklarını gözümle gördüm*„ dedi.

Ben de pek eski bir zamanın mahsûl-i fikri olan Kanun-ı esasîmizin cnıniyyet-i dahiliyye ve hariciyycyi ihlâl faslındaki îdam cezalarının ilgası adâlet-i şâhânelerinden muntazır bulunduğunu ve düvel-i mütemeddinenin yeni kanunlarında bu cihet nazar-ı dikkate alınıp hattâ İtalyan kanun-ı cedîdinde iki maddeden gayri îdam cezası ref'edilmiş olduğunu arz eyledim.

Hünkâr "*Evet benim de fikrim kısas-ı şer'î haricinde îdam cezasının ref'idir*„ diye mukabele etti.

Gariptirki SULTAN VAHİDEDDİN gayet ketum olduğu ve kendisine söylenen bir sözü başkalarına iş'âr etmek asla mu'tadı olmadığı halde yukarıki sözüm o derece tesir hâsıl etmişti ki birgün Şeyh ul-islâm MUSTAFA SABRİ EFENDİ ile huzûrda bulunduğumuz sırada hükümlerde ifrat-ı şiddet gösterilmesinin adem-i cevazından bahisle "*Başkâtib Beyin dediği gibi sonra bir gün gelir ki bu adamlara mum yakarlar*„ deyip bir gün de bunu bilmünasebe FERİD PAŞA'ya söyledi. Bu sözün ne SABRİ EFENDİ'nin ve ne de FERİD PAŞA'nın fikirlerini ta'dil hususunda tesiri görülmemiş ise de hakkımdaki şüphelerini tevlîd hususunda hayli tesiri olmuştur.

§ O sırada Şeyh ul-islâm SABRİ EFENDİ'nin vürûdunu haber verdiler. Ben nezd-i şâhâneden çıkarak intizar odasında tevakkufta bulundum. Bir müddet sonra beni de huzûra davet ederek ve Şeyh ul-islâm Efendi'ye hitaben "*Başkâtib Bey emîndir*„ diyerek îrad-ı kelâma ibtidarla "*Benim iki sıfatım vardır: Biri saltanat, diğeri hilâfet. Saltanat sıfatı îcabınca bu hükmü imzâda tereddüd etmezdim; çünkü Kanun-ı esasî ahkâmınca ben mes'ul değilim. Lâkin hilâfet sıfatı îcabınca evvelâ Cebab-ı hakka, sâniyen müekkilim olan zât-ı akdese karşı mes'ulum. Siz hilâfet sıfatiyle vekilimsiniz; sizi de bu mes'uliyete teşrik etmek isterim. Binaenaleyh gerek îdam ve gerek haps-i mediîd hakkında verilecek her hükmü, tarafınızdan ayrı ayrı fetvâya rapt edilmedikçe imzâ edemem*„ dedi. Şeyh ul-islâm Efendi bu suretle fetvâ verilebileceğini ve hükm-i lâhik hakkındaki fetvâyı da yarın tanzim ve îta edeceğini ifade eylemesi ile zevalî saat dokuz raddelerinde birlikte huzûrdan çıkıldı.

Ertesi gün Zât-ı şâhâne akşam Şeyh ul-islâm Efendi ile beyinlerinde benim gıyabımda cereyan eden muhaverâtı nakletti: "*Şeyh ul-islâm ile çok mücadele ettik. 'Kemal Bey hakkında istenilen fetvâ iftâ değil kazâ olur; benim ise kazâya selâhiyetim yoktur, dedi. Ben de 'verilecek fetvâda Kemal Bey'in mahkûmiyetinden bahse hacet yok. Zeyd şu fiillerin fâili olursa şer'an îdamı lâzım gelir mi? diye fetvâ îta ve onun zîrine de Kemal Bey hakkındaki divan-ı harbce verilecek hüküm işbu fetvây-ı şerîfeye muvafıktır diye tasdik ve imza edersiniz, maksad hasıl olur, dedim. Bunun üzerine kaani oldu. Fetvâyı bugün gönderecek*„ dedi. O gün Sadr-ı âzamın yâveri ile Şeyh ul-islâm Efendi tarafından başkitabete hususî bir tezkire gönderilip derûnundaki mazrûfun Hâkipây-i şâhâneye takdimi iş'ar olunuyordu. Mazrûfu takdim ettim. Zât-ı şâhâne zarfı küşâd ve derûrunda bulunan

fetvâyı kıraat eyledikte maksada muvafık bulmayarak kendi tarifi veçhile Şeyh ul-islâma cevap yazdırdı. Maamafih kararnâmeyi de imzâ ederek gönderdi.

Ol babda Şeyh ul-islâma yazılan cevabın sûreti berveçh-i âtîdir: (Fakat madem ki kararnâmeyi imzâ edecekmiş ; yeniden cevab yazdırmasının hikmetini anlayamadım !)

TARAF-I VÂLÂY-I HAZRET-İ MEŞİHAT-PENÂHİYE

Taraf-ı vâlây-ı fetvâ-penâhîlerinden atebe-i ulyây-ı cenâb-ı hilâfet-penâhîye takdim kılınan mahtûm zarfın muhtevî olduğu fetvây-ı şerîfe manzur-ı âli buyurulmuştur. Fetvây-ı mezkûre âlet-i câriha ile cerh ve katil vukuu ve maktulün veresesinin kısas talebi ile mukayyed bulunduğu ve mahkûmun-aleyh KEMAL BEY ise âlet-i câriha istimali ile bizzat fi'l-i katli icra etmiş olmayıp ve verese de kısas talebinde bulunmayıp mazbata-i hükmiyyede musarrah olduğu üzere mumaileyh bir takım eşhası tahrik ve igrâ eylemek suretiyle kıtal vukua gelmiş olduğundan maksad-ı hümâyun mazbatadaki esbab-ı hükmiyyeden bahisle "*Böyle bir takım kimseleri tahrik ve igrâ ile kıtal îka ettirmiş olan Zeydin şer'an idamı caiz olup olmayacağı yolunda bir fetvâ tanziminden ve zîrinin de Yozgat mutasarrıf vekili Kemal Bey hakkında divan-ı harbce verilen hüküm işbu fetvây-ı şerifeye muvafıktır*„ diye taraf-ı vâlây-ı meşîhat-penahîlerinden tasdikinden ibaret olduğu cihetle hükm-i âm olan sâlif-üz-zikr fetvây-ı şerîfenin temin-i maksad ve talımin-i vicdana kâfi görülmediği ve zîrde mündericˌ tavzîhât dahi şekl-i iftâda olmayıp şekl-i kazâda olmakla onunla da maksad sâbit olamadığı beyan-ı âlisi ile berveçh-i muharrer hükm-i hâs olarak bir fetvây-ı şerîfenin tanzimine ve zîrinin de izah edildiği üzre taraf-ı vâlây-ı meşîhat-penahîlerinden tasdikine intizar buyrulmakta olduğunun ber-mantuk-ı emr u ferman-ı hümâyun sûret-i hususiyyede tebliğine ibtidar kılındı ; ol babda.

* * *

§ Zât-ı şâhânenin ahkâm-ı fıkhiyyeye bu derece vukufuna ihtimal vermedikleri cihetle bu tezkireyi de benim telkinâtıma haml ve hakkımda şüphelerini tezyid ettiler.

Berveçh-i meşruh KEMAL BEY hakkındaki hüküm imza buyurulmuş olduğundan perşenbe günü akşam üzeri hükm-i îdam icra

kılınmış ve gerek hükmün icrası esnasında ve gerek ertesi gün cenazenin defni sırasında, bir takım nümâyişler vukua getirilmiştir.

Cuma günü selâmlık resminden sonra Şeyh ul-islâm Efendi kütüb-i meşhûre-i fetâvâdan *İbn-i Âbidîn*'i alarak Saraya gelip huzûra kabul olundu. Zât-ı şâhâne beni de birlikte bulundurdu. Şeyh ul-islâm kitâb-ı mezkûrdan bazı cihetleri kıraat ve tavzîh etmekle beraber KEMAL BEY hakkında yazmış olduğu fetvây-ı şer'î bir müslimin bir gayr-i müslimi katli halinde ale'l-itlak cevâz-ı îdamına dair ve hükm-i âm ise de zîrinde muharrer olan nükul-i şer'iyye emîr ül-mü'-mininin ta'zir-i şer'î suretiyle haiz olduğu hak ve selâhiyeti mübeyyin olarak kütüb-i fetâvâdan muktebes bulunduğunu ve KEMAL BEY namına tahsisen fetvâ itası iftâ değil kazâ olacağından bu da ancak bilfiil icra-i mürafaa ile kabil olabileceğini tekrar etti. Bunun üzerine Zât-ı şâhâne "*Birkaç senedir nüfûs-ı beşeriyye çok israf olundu. İdam kararlarında ifrata gidilmemelidir. Benim gerçi Cenab-ı hakka karşı pek çok şahsîkusurlarım varsa da o hâlik ile kul arasında bir şeydir. Fakat ben Pâk nasiye ile geldim. Haşrede itimad-ı tammem vardır. Ömrümün eyyâm-ı âhirinde ahirete kirlenmiş olarak gitmek istemem*„ dedi ve kazâ şeklinde olmayarak hükm-i vâkiin şer'i şerîfe suret-i mutabakatını Şeyh ul-islâm sıfatiyle tasdik ve imzâ etmesi için ısrar eyledi..

Şeyh ul-islâm da bu suretle muvafakat ederek huzûrdan çıkıldıkta Mâbeyn dairesindeki Vükelâ odasında âtîde muharrer ibareyi evvelki fetvânın zahrına tahrir ve imzâ ile bana tevdîan taraf-ı şâhâneye takdim eyledi. Hünkâr mezkûr fetvâyı bizzat hıfzettiyse de esnây-ı harikte muhterik olmuş olması zannındayım :

"Divan-ı harb-i örfî tarafından îdama mahkûm edilen KEMAL'in muhakemesi hak ve adle muvafık bir surette icra edilmiş olduğu takdirde hakkında sâdır olan hükm-i îdamın derûn-ı varakada muharrer fetvâ ve nükul-i şer'iyyeye muvafık olduğu vâreste-i arzdır.

Şeyh ul-islâm
MUSTAFA SABRİ

Fetvây-ı mezkûreyi aynen istinsah ve hıfzetmediğime müteessirim.

***

§ 14 Mayıs 1335 Çarşanba günü akşam üzeri FERİD PAŞA bermu'tad Saraya gelip huzûrda bulunduğu sırada İngiliz mümessil-i siyasîsi konağına giderek kendisini beklemekte olduğunu haber verdiklerinden acâleten avdet etmiş, Zât-ı şâhâne de mümessilin sebeb-i ziyaretini merak ederek istiknah-ı keyfiyyet için REFİK BEY'i göndermişti. Akşamleyin Serkarîn YÂVER PAŞA ile birlikte hânelerimize gitmekte olduğumuz sırada REFİK BEY elinde bir mazrûf bulunduğu halde avdet ederken, kendisine Mâbeyn dairesinin büyük salonunda tesadüf eyledik. Ertesi gün ma'ruzât için huzûra kabul olunduğum esnada Zât-ı şâhâneyi pek mütefekkir ve mükedder bir halde gördüm. Hattâ ekseriya ma'ruzâttan sonra beni nezdinde alıkoyarak bir müddet sohbet etmek mu'tadı olduğu halde o gün ma'ruzâtın hitamında kalmaklığımı emretmedi. Esbabı bence malûm olmayan bu vaz'-ı mütecessirânelerine bir mâna verememiştim. Bilâhara muttalî olduğum ve fasl-ı âtîde izah ettiğim İzmir vukuatının bu babda âmil olduğunu anladım. Ne gariptir ki az zaman sonra haberdar olacağım tabiî bulunan bu vak'ayı o anda benden ketmetti.

DÖRDÜNCÜ KISIM

YUNANLILAR TARAFINDAN İZMİR'İN İŞGALİ VE NETAYİCİ

15 Mayıs 1335 Perşenbe günü öğleden sonra Sarayda odamda otur-makta iken Menteşe sancağı ahalisi tarafından bir telgraf takdim olunarak bir devlet-i ecnebiyyenin livâları sevâhilini işgal etmekte olduğu ve Gümrük idarelerine kendi bayraklarını ta'lik etmekte bulundukları ve İzmir sevâhilinin de diğer bir bir devlet-i ecnebiyye tarafından işgalini haber aldıkları beyaniyle vatanlarının muhafazası için müracaat ve isti'taf ediyorlardı. Telgrafı derhal taraf-ı şâhâneye takdim ettim. İzmirin'in işgali teşebbüsüne dün akşam Sadr-ı âzamın REFİK BEY'le gönderdiği kâğıttan muttali olduklarını ve esbab-ı küdûretleri bundan münbais olduğunu anladım. Zât-ı şâhâne hemen bir otomobile binip Bab-ı âliye giderek telgrafnâmeyi Sadr-ı âzama götürmemi ve Menteşe sancağını işgal eden devlet kimdir ? İzmir'i işgal edecekleri haber alınanlar Yunanlılar mıdır ? bu cihetlerin tahkikini emrettiklerinden saat dört raddelerinde Bab-ı âliye gittim. Meclis-i vükelâ hâl-i in'ikadta olup Sadr-ı âzam teneffüs odasında henüz öğle taamı ediyordu. Karşısında Maarif nâzırı ALİ KEMAL BEY oturuyordu. Telgrafnâmeyi irâe ile keyfiyeti istîknah ettim. Kendisi me'yus bir tavır ile "*Situation une des plus critiques*„ dedikten sonra İngiliz mümessilinin bu gün İzmir'in işgal edileceğini haber verdiğini, muahharan Aydın valisinden de iki telgraf gelip İzmir'in işgal olunacağı İngiliz amirali CALTHORPE tarafından tebliğ edildiği gibi işgalin Yunan kuvve-i askeriyesince vuku bulacağı ve bu da Paris konferansının kararı iktizasından bulunduğunu ve keyfiyetin mümessilleri tarafından ikinci bir nota ile Bab-ı âliye tebliğ edileceği ayrıca bildirilmiş olduğunu beyan ve işgalin hiç olmazsa Yunanlılar tarafından vuku bulmayıp düvel-i muazzama cânibinden icrası için devletçe teşebbüsâtta bulunulması yolunda bir takım mülâhazât-ı siyasiyye dermeyan kılındığı halde ahvâl-i mahalliye hakkında malûmat verilmediğini ve ahali tarafından bir çok feryadnâmeler alındığından mahallin ahvâline ve ahalinin vaziyetine dair kendisinden malûmat talep olunduğunu ve şu hâle nazaran Menteşe sancağını

işgal edenler de İtalyanlar olacağını ve mümessiller tarafından henüz Bab-ı âliye ikinci bir nota verilmediğini ve bu babda gelen telgrafnâmelerin suretlerini atebe-i ulyâya takdim edilmek üzere ihrac ettirerek bana tevdi edeceğini ityan eyledi. Bir müddet intizardan sonra telgrafnâmeleri alıp Saraya avdetle keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim.

Ertesi gün vükelâ leyle-i berat tebriki münasebetiyle Saraya vürûd ederek müctemian huzûra kabul olundular. Validen taleb olunan îzahata cevab gelip gelmediğini ve yeni malûmat alınıp alınmadığını Dahiliye nâzırından sordum. Vilâyetten henüz cevap gelmediğini ifade ve ahaliden ve civar sancak ve kazalar memurîninden vürûd eden bir çok telgrafnâmeler irâe etti ki bunlardan Manisa mutasarrıfının telgrafında İzmir cihetinden gelen bir jandarmanın şehir cihetinden bir çok silâh sesleri işitildiğini hikâye eylediği bildiriliyordu. Mezkûr telgrafnâmeleri Zât-ı şâhâneye kıraat eylediğim gibi muahharan Veliahd Abdülmecid Efendi'nin yanında da tekrar kıraat ettirdiler. Resm-i tebrikâtı îfadan sonra Sadr-ı âzam münferiden huzûra kabul olunup ba'dehu vükelâ hey'etce Sadr-ı âzamın konağına gittiler.

Zât-ı şâhâne ahvâlden pek ziyade müteessir ve endîşenâk olduğundan gece ikametgâhıma avdetimde telefonle Sadr-ı âzamı ve Dahiliye nâzırını bulup yeniden hâdis olmuş bir vak'a varsa malûmat alarak, her hangi saatte olursa olsun Daire-i hümâyundaki hususî telefonla doğrudan doğruya kendisine arz etmemi irade eyledi.

Hey'et-i vükelâ, Sadr-ı âzamın konağında hâl-i ictimada bulunduklarından meclisin hitamına, yani gece yarısından sonraya kadar uyumayıp bekledim. Ba'dehu telefonla Dahiliye nâzırını buldum. İzmir telgraf müdüründen şimdi bir telgraf gelip Yunanlılar şehri işgalden sonra bir çok taşkınlıklarda ve çarşıyı yağma da bulunmuşlar ise de bilâhara önü alınmış ve memurîn-i hükûmetin yerlerine iade olunmuş olduğu bildirdiğini ve fakat henüz valiyi bulup kendisinden malûmat almak mümkin olamadığını beyan ve bilâhara Sadr-ı âzam da bu malûmatı teyid etmesiyle telefon başına teşriflerini istirham ederek keyfiyeti arz ettim.

Kemal-i teessürle ilâve ederim ki İzmir'de Kolordu Ahz-ı asker riyasetinde bulunan ve pek sevdiklerimden olan Miralay Fetül Bey'e bu vak'a esnasında Yunanlılar başından fesini çıkarıp ayakları altında çiğnemesini teklif eylemeleri ve onun da muvafakat gös-

termemesi üzerine kendisini ağır surette yaralamış olduklarından bîçare üç dört gün sonra âzim-i dâr-ı cenân olmuştur.

O gün nısf ul-leylden sonraya kadar Zât-ı şâhâne, Sadr-ı âzam ve vükelâ ile temasta bulunmuş iken bir gûnâ malûmat ve mahsûsatım olmadığı halde ertesi sabah çıkan gazetelerde Hey'et-i vükelânın esbab-ı mûcibe serdiyle istifa eyledikleri ve istifay-ı vâkiin taraf-ı şâhâneden kabul buyurulduğu münderiç bulunması pek ziyade taaccübümü mûcib oldu. İşte bu hal, Saray hayatının hariçten anlaşılamıyacak cilvelerindendir.

FERİD PAŞA'NIN İKİNCİ KABİNESİ

§ Cumartesi günü huzûra kabulümde Zât-ı Şâhâne Hey'et-i vükelânın istifa ettiğini ve FERİD PAŞA'nın yeni kabineyi teşkile memur edildiğini söyledi. Ahvâl hakkında malûmat almak üzere öğleden sonra müşarünileyhin konağına gönderdiklerinden müsta'fî kabine erkânının gene orada ictima etmiş olduklarına muttalî oldum. Sadrı âzam istihsal edebilmiş olduğu bazı malûmatı îtadan sonra istifa meselesine nakl-i kelâm ile "*Böyle bir zamanda Zât-ı şâhâneyi yalnız bırakmak doğru değildir; sonuna kadar sebat edelim; artık bizim için devam mümkin olamazsa o zaman bir daha gelmemek üzere çekilip gidelim diye ısrar ettimse de arkadaşları iknâ mümkin olamadı; bu kararı çıkardılar*„ dedi. Garibi şudur ki bu babda en ziyade ısrar eden Adliye nâzırı CEMİL MOLLA ile Evkaf nâzırı VASFİ EFENDİ olduğu halde CMİL MOLLA'nın açığa çıkması üzerine VASFİ EFENDİ de Adliye nezâretiyle yeni kabineye dâhil olmuştur.

Pazar günü Sadr-ı âzam beni konağına davet etti. Vükelâdan bir takımı gene orada ictima etmişlerdi. Yazı odasında suret-i husûsiyyede kabul ederek ahvâl hakkında malûmat îtasından sonra "*Zât-ı âlinizin Dahiliye nezâretine tayininiz için gerek dün ve gerek bu sabah rüfeka ile pek çok görüştük. Zât-ı şâhânenin hakkınızdaki emniyetini gördüğümüz için sizi hizmet-i hümâyunlarından almaya cesaret edemiyoruz. Eğer efendimiz müsaade buyururlarsa her zaman müteşekkiren aramıza almağa hazırız*„ dedi. Bu suretle hakkımda göstermiş olduğu eser-i teveccühe teşekkürle beraber hiç bir zaman vükelâlık hizmetinde bulunmaya kendimde kabiliyet göremediğimi ve nahiye müdîriyyetinden vükelâlığa kadar hiç bir icra memuriyetini kabul etmek ihtimalim olmadığını suret-i kat'iyyede beyan ettim. "*Öyle ise inşaallah*

çok vakit hizmet-i şâhânede bulunursunuz„ diye mukabele ederek ayrıldık.

§ Saraya azimetimde Sadr-ı âzamdan aldığım malûmatı arz ile beraber kabine tebeddülü tekarrur edince hazırlamış olduğum hatt-ı hümâyun müsveddesini takdim ettim. İzmir vukuatının efkâr-ı ahalide hasıl etmiş olduğu yeis ve nevmîdî sebebiyle hat müsveddesine halkın kuvve-i maneviyyesini takviye edecek bazı fıkralar dercine lüzûm görerek "*Şu ân-ı mühimde başlarında nefsince her türlü fedakârlığa âmâde olan pâdişahları bulunduğu halde bilumûm efrad-ı milletin emel-i yegânesi hukuk-ı devletin temamî-i mahfûziyyetinden ibaret olduğundan bu emel-i meşrû-ı millînin tatmini için son derecede fedakârâne ve azimperverâne sarf-ı mesâî etmenizi suret-i kat'iyyede ihtar ile*„ ibaresini tahrir etmiştim. Fakat "*Nefsince her türlü fedakârlığa âmâde olan*„ fıkrasını istîzana ta'liken yazmış olduğumdan bunun derci muvafık görülüp görülmediğini taraf-ı şâhâneden istîzan ettim. "*Pek muvafık, yazınız*„ demelerinden cesaret alarak "*Başlarında milletin sînesinden tahassül etmiş altı buçuk asırlık bir hânedanın reisi bulunan ibaresini de derc etmek istiyorum; cür'et edemedim*„ dedim. "*Onu da ilâve ediniz; ben de zihnimde bunu düşünüyordum; fakat toplayamıyordum. Bu fikir ayni zamanda ikimizin de zihnine hutûr etmiş*„ diyerek ibare-i mezkûreyi de ilâve ettirdiler. Müsveddeyi tekrar okuyup "*Pâdişahları*„ kelimesine "*Halifeleri*„ kelimesinin ilâvesini "*Hukuk-ı devletin*„ cümlesine "*Milletin*„ kelimesinin terdîfini, "*Emel-i meşrû-ı millî*„ tabirine bedel dahi "*Emel-i kudsî-i millî*„ tabirinin tahririni emretmeleri ile hatt-ı hümâyun müsveddesi bu suretle takarrür etti.

§ Eve avdetimde tekrar Sadr-ı âzam çağırıp o gün almış olduğu malûmat-ı cedîdeyi îtadan sonra "*Hey'et-i vükelâ takarrür etti. Şimdi listesini tebyiz ettirip takdim ederim*„ dedi. Ba'dehu Harbiye nâzırı Şakir Paşa muhterem bir zât ise de esirfiraş olduğundan yerine diğerinin tayin olunmak üzere kendisinin Meclis-i vükelâ memuriyetini kabul etmesi için iki defa haber gönderdiğim halde "*Bana ilişmesinler, ben artık buradan mezara gideyim*„ diye izhar-ı teessür etmiş olduğunu ve müşarünileyhin kesb-i âfiyet edinceye kadar bir müsteşar tayini ile idare-i maslahat olunacağını ve Seyyid Abdülkadir Efendi'nin Şûray-ı devlette kalmak isteyip istemediğini anlamak üzere haber gönderip kendisini davet etmiş ise de henüz gelmediğini bildirdi.

Ben de böyle bir zamanda esirfiraş olan ŞAKİR PAŞA'nın tatyîb-i hatırı için Harbiye nezâreti gibi en mühim bir makamın boş bırakılması ve vükelâlıkla hiç alâkası olmayan ABDÜLKADİR EFENDİ'nin Şûray-ı devlette kalıp kalmaması kendi re'yine ta'lik edilmesi muvafık olamayacağından bahisle her halde bu iki makama münasiplerinin tayini lâzım geleceğini halisâne ihtar ettim. FERİD PAŞA bu ihtarâtından dolayı bir eser-i infial göstermedi. Eve avdetimden sonra vükelâ listesi de vürûd etti.

Pazartesi günü sabahı yine Sadr-ı âzam beni konağına çağırdı. O gün İstanbul'da büyük bir miting hazırlanmakta olmasiyle İngiltere sefareti baştercümanı gelerek İstanbul'da ihtilâl olacağını ehemmiyetle bildirmiş olduğundan ve artık esirfiraş olan ŞAKİR PAŞA'nın Harbiye nezâretinde kalması mümkin olamayacağından ŞEVKET TURGUT PAŞA'yı celb edip Harbiye nezâretini teklif edeceğini ve kabulü halinde listenin ona göre tebdili lâzım geleceğini beyan etti. Müteakiben ŞEVKET TURGUT PAŞA gelip nezâreti kabul eylemesiyle listeyi o yolda ta'dil ettiği gibi müşarünileyh yeni teşekkül eden kabinede Harbiye nezâretine intihap olunduğu cihetle hemen mevki-i memuriyetine azimetle ifay-ı vazifeye mübaşeret etmek için başkitabetten irade-i seniyyeyi mübelliğ bir tezkire yazılıp kendisine tevdi olunmasını tebliğ ve Saray-ı hümâyuna gidip tezkireyi alarak doğruca Daire-i harbiyyeye azimetle vazifeyi deruhde eylemesini de müşarünileyhe ihtar etti. Kendisinin dahi biraz sonra Saraya geleceğini beyan eyledi.

Mâbeyne azimetimde listeyi Zât-ı şâhâneye takdim ve Harbiye nâzırına tezkire yazılmasını istîzan ettim. Müsaade buyurulmasiyle tezkireyi yazdırıp ŞEVKET TURGUT PAŞA'ya tevdi eyledim. O sırada Sadr-ı âzam vürûd ederek şimdi Dahiliye nâzır-ı cedîdi ALİ KEMAL BEY de geleceğinden ona dahi ayni mealde bir tezkire yazılıp tevdi olunmasını ifade etti. Bu yolda yazılan tezkireyi Başmâbeyncilik odasında muntazır olan ALİ KEMAL BEY'e îta eyledim. Sadr-ı âzam Harbiye nâzırı ile birlikte huzûra kabul olundu. Nâzırlar avdet ettikten sonra Zât-ı şâhâne beni celb ile hatt-ı hümâyun müsveddesini isteyerek Sadr-ı âzama irâe eyledi. Onun tarafından da tasvib olunmasiyle vükelâ listesi ile beraber tebyiz ve imzâ ettirdim. Mitingin hitamından sonra hatt-ı hümâyunu hâmilen sivil olarak Bab-ı âliye azimetim kararlaştırıldı. İkindi vakti Dahiliye nâzırı mitingin hüsn-i suretle hitam bulduğunu haber verdiğinden Yâver MEHMED ALİ BEY'i müstashiben otomobil ile Bab-ı âliye azimet eyledim.

Usûlen merasim-i istikbaliye îfa ile hatt-ı hümâyun Sadaret müsteşarı RİFAT BEY tarafından kıraat olundu. Hat müheyyiç bir suretle yazılmış olduğu halde tarz-ı kıraatından hüzzâr üzerinde maatteessüf bir tesir husûle getirmediğini müşahede ederek Saraya avdet eyledim.

Bu hatt-ı hümâyun heyecanlı bir zamanda ve milletin hissiyat-ı vatanperverânesini uyandıracak bir zemînde yazılmış olduğu cihetle aynen buraya derc edildi :

HATT-I HÜMÂYUN

Hey'et-i vükelânın istifası kabul olunarak mesned-i sadaret tecdîden uhdenize tevcih ve meşîhat-ı islâmiyye dahi MUSTAFA SABRİ EFENDİ uhdesinde ibka edilmiş ve Kanun-ı esasî'nin 27 nci maddesi mucibince teşkil eylediğimiz Hey'et-i vükelâ tasdikimize iktiran etmiştir. Şu ân-ı mühimde başlarında milletin sînesinden tahassül etmiş altı buçuk asırlık bir hânedanın reisi bulunan ve nefsince her türlü fedakârlığa âmâde olan halifeleri ve pâdişahları bulunduğu halde bilumûm efrad-ı milletin emel-i yegânesi hukuk-ı devlet ve milletin temamî-i mahfûziyyetinden ibaret olduğundan bu emel-i kudsî-i millînin tatmini için son derecede fedakârane ve azimperverâne sarf-ı mesaî etmenizi suret-i kat'iyyede ihtar ile herhal u kârda tevfîkat-ı ilâhiyyeye istinad ve ruhaniyyet-i risalet-penahîden istimdad eylerim.

18 Şaban 1337
19 Mayıs 1335

§ FERİD PAŞA'nın ikinci kabinesinde ŞAKİR PAŞA Meclis-i vükelâya memur edilerek, Harbiye nezâretine Nâfıa nâzırı ŞEVKET TURGUT PAŞA, Şûray-ı devlet riyasetine vekâleten EDHEM BEY, Adliye nezâretine Evkaf nâzırı VASFİ EFENDİ, Nâfıa nezâretine vekâleten ŞEVKET TURGUT PAŞA, Maarif nezâretine Nâzır-ı esbak SAİD, Evkaf nezâretine Dar ül-hikmet il-islâmiyye reisi HAMDİ EFENDİ tayin olunarak diğerleri yerlerinde ibka edilmiştir.

Şu halde kabine tebeddülü diye bir kaç günden beri ortaya çıkarılan velvele iki üç nâzırın tebdil ve tahvilinden ibarettir. Bilâhara Şûray-ı devlet riyasetine RIZA TEVFİK ve Nâfıa nezâretine de FERİD BEY'ler tayin olunmuştur.

§ Kabinenin teşekkülünden sonra Zât-ı şâhâne Sadr-ı sâbık TEVFİK PAŞA'yı celb ile meclis-i vükelâ memuriyetini kabul ettirmiş

olduğu gibi Sadr-ı âzam FERİD PAŞA da beni konağına davet ederek Zât-ı şâhânenin REŞİD ÂKİF PAŞA'yı celb edip kendisine Şûray-ı devlet riyasetini teklif buyurmalarını ve adem-i kabulde ısrar ettiği halde hiç olmazsa Meclis-i vükelâ memuriyetinin kabul ettirilmesini söyledi. Keyfiyet taraf-ı şâhâneden tasvib buyurulmasiyle müşarünileyhin Yıldız civarında kira ile ikamet eylediği hâneye giderek Şûray-ı devlet riyasetini nâm-ı şâhâneye olmak üzere teklif ettim. Zavallı adam! Ebâ an ced büyük bir hânedandan olduğu halde Balkan harbinde Arnavutluk'taki çiftlikleri düşmanın yed-i zaptına geçmesinden ve Şehzâdebaşı civarındaki konağı da Vefa harîkinde eşyası ile beraber muhterik olmasından dolayı öyle bir halde idi ki oturduğu odanın pencerelerinde bile perde yoktu. Müşarünileyh hizmet-i riyaseti kabulde arz-ı mazeretle yalnız Meclis-i vükelâ memuriyetini kabul edebileceğini ve bu suretle daha ziyade hizmet etmiş olacağını ve çünkü riyaseti kabul halinde rüfekasiyle ittilâf-ı efkâr hasıl edemeyip te çekilmeye mecbur olur ise yeniden buhran-ı vükelâ zuhûr edebilir, meclise memur olursa, çekilse de buhran husûlüne mahal olmayacağını dermeyan etti. Mütcakiben kendisi de Saraya geldiğinde keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim. "*Ben kimsenin hürriyetini tahdid etmek istemem. Madem ki bu suretle daha ziyade hizmet edebileceklerini memul ediyorlar, onu kabul etsinler. Benim kendilerini görmeme de hacet yoktur, siz tebliğ edin*„ dedi. (İZZET PAŞA kabinesinin suret-i istifasına nazaran bu söz manidar idi). Keyfiyeti müşarünileyhe tebliğ ettiğimde arz-ı teşekkür ile Bab-ı âliye azimet etti.

Ertesi gün Sadr-ı esbak İZZET PAŞA ile Âyandan ABDURRAHMAN EFENDİ ve bilâhara diğer bazı zevâtın da Meclis-i vükelâya memuriyetleri icra kılındı. ABDURRAHMAN EFENDİ o gün Başmâbeynicinin odasında bulunduğu sırada ve kendisinin haberi olmadığı halde memuriyetini tebliğ eylediğimde "*Bu halde benim için yapılacak birşey kalmamış*„ dedi.

FERİD PAŞA mütelevvin ül-mîzac bûkalemun-meşreb bir adam olub, bugün ak dediğine yarın kara der ve esas fikrinin ne olduğu bilinmezdi. İkinci kabinesinin teşekkülünü müteakip bir gece sâbık kabinesi erkânını fasl u mezemmet ediyordu ki fasl ettiği adamlardan ekserisi yeni kabinenin de erkân-ı asliyyesi idi. "*Bu adamlar bi-gayr-i hakkın bir takım kimseleri tevkif ettirmişler; bugün Dahiliye nâzırı Ali Kemal Bey'i gönderdim; hapishâneleri gezip hakksız olarak tevkif edilenleri derhal tahliye etmesi için emir*

verdim. Bunlar öyle adamlardır ki bir kaza tahrirat kâtipliğini idareye muktedir olmayan bir adamı (Dahiliye nâzır-ı esbakı Cemal Bey) *Dahiliye nâzırı yaptılar* „ dedi.

Fakat kabineyi teşkil eden kim idi ? Kendisi seyirci olarak mı bulunuyordu ? Farz edelim ki bu da fırka siyaseti îcabâtından olsun; lâkin aradan bir sene mürûrunda dördüncü sadaretinde onu kendisine müsteşar yapmasına ne diyelim? Müsteşarın bile kendisi intihab edecek kadar nüfûzu yok ise devleti nasıl idare edecekti !

§ İzmir vukuât-ı elîmesi üzerine İstanbul'da ve vilâyâtın her tarafında büyük mitingler akdi ile tecavüzât-ı vâkıa şiddetle protesto edildi. Bu teşebbüsat-ı millîyeden bilâhara Kuvva-i Millîye doğdu. Kabinenin tebeddülünden sonraki cuma günü Sultanahmed meydanında ikinci defa akdedilen mitingde bendegândan bazıları da bulunup akşam Saraya avdetlerinde cereyan-ı hâli Hünkâra naklediyorlardı. O sırada Zât-ı şâhâne beni de çağırarak "*Bugünkü mitinglerde îrad edilen nutuklarda 'Pâdişahımız da bizim başımızdadır, diye hatta derc ettğiniz ifadeyi esas ittihaz etmişler ; onu siz bana ihtar ettiniz, benim de hatırımda idi ama toplayamıyordum. Fikirlerimiz tevafuk etti*„ dedikten sonra "*Sizin gibi bir hüsn-i karîne malik olduğumdan dolayı bahtiyarım ; bir hükümdar için en büyük bahtiyarlık, hüsn-i karîne malik olmaktır*„ hitab-ı taltifkârîsiyle beni müstağrak-ı iltifat eyledi.

§ Yunanlıların İzmir'i işgal ve Anadolu içerisine tecavüze ibtidar etmeleri üzerine Zât-ı şâhâne ahvâl hakkında teatî-i efkâr ve ittihaz-ı karar edilmek üzere Sarayda bir Şûray-ı saltanat akdini irade etmişti. Hey'et 26 Mayıs 1331 tarihinde Yıldız sarayının üst katındaki büyük salonda ictima etti. İctimadan evvel hey'et-i vükelâ, Sarayda Vükelâ odasında toplanmışlardı. Bazı hanımların ezcümle Halide Edib Hanım'ın da ictimada bulunacağını haber almış olduklarından bunun cevaz ve adem-i cevazı hakkında beyinlerinde münakaşât cereyan eyledi. Meclis-i vükelâya memur Reşid Âkif Paşa kadınların meclise iştiraklerinin adem-i cevazından bahs etmekte, Çürüksulu Mahmud Paşa ise bunda beis görmemekte idi. Nihayet kadınların gelmiyeceği anlaşılınca münakaşaya nihayet verildi. Hünkâr refakatinde Veliahd Abdülmecid Efendi olduğu halde bizzat hazır olarak âtîdeki nutukla meclisi küşâd eylemiştir :

"Devletin dûçar olduğu vaziyet-i hâzıraya dair müşavere edilmek üzere vükelâ, âyan ve mütehayyizân-ı memleketi davet ettim. Devlet-i Osmaniyyemizin maruz kaldığı müşkilât hakkında âcilen lâzım gelen tedabiri ittihaz eylemeleri ve hüzzâr-ı kiramın her birerlerinin lâyih-ı hatırı olacak fikirlerini ve re'y u mütalealarını beyan etmeleri itibariyle bu ictimaı müteyemmin ve mes'ud addediyorum. Bu meclisi cümlemiz hakkında bâis-i intibah ve hidayet buyurmasını cenâb-ı vâhib ül-atayâdan niyaz ederim. Riyaseti Sadr-ı âzam Paşaya havale ettim.,,

Ben meclis salonuna dahil olmadığımdan nutk-ı hümâyunu ve müzakerât-ı vâkıayı bizat istimâ edemeyip ertesi günkü gazetelerin neşriyatından ıttılâ hasıl eyledim. Bu mebhasi dercden maksadım ise nutkun îradını müteakip Hünkârın meclisi terk ettiği sırada re'y ül-ayn görmüş olduğum bir halini tasvirdir : Müşarünileyh meclisten çıkarak ABDÜLMECİD EFENDİ de koltuğuna girerek, orta kattaki daire-i husûsiyyelerine avdet etmek üzere melûl ve mahzun bir halde servis merdiveninden inerken iki gözünden yaş akıp *"Kardar gibi ağlıyorum,,* diyordu.

§ 27 Mayıs 1335 Salı günü Zât-ı şâhâne ma'ruzâtın hitamından sonra ahvâlden bahse ibtidar edip Yunanlıların Manisa'yı işgal ve Aydın'a doğru tecavüzâta devam ile Anadolu içerisinde ilerlemeleri ahali-i islâmiyyeyi bi-hakkın müdafaa mevkiine koyarak kan dökülmeye sebeb olmasından endişe etmekte bulunduklarından bu günlerde müzakereye ibtidar için bir zemin ihzar edilmiş olduğundan tecavüzâta suret-i kat'iyyede nihayet verilerek tarafeynin şimdiki halde bulundukları yerde kalmalarının müzakereye esas ittihaz edilmesi ve her halde Yunanlıların Anadolu içerlerinde ilerlemelerinin men olunması için düvel-i mü'telife nezdinde teşebbüsât-ı ekîde icrasını Sadr-ı âzam Paşaya tebliğ etmek üzere Bab-ı âliye azimetimi irade eyledi.

İzmir'in işgalinden sonra her gün vilâyâttan sûzişli telgrafnâmeler vürûd ederek elden Sadr-ı âzama tebliğ kılınmakta olduğu gibi o gün de bu yolda telgrafların müşarünileyhe îtasiyle beraber o meyanda Manisa ve Konya'dan vürûd eden ve iradât-ı seniyyeye muntazır bulunduklarına dair olan telgrafnâmeler üzerine bilhassa nazar-ı dikkatlerinin celbini ve müracaat-ı vâkıaların makam-ı saltanatça nazar-ı ehemmiyete alınmıyor gibi bir zehâb hasıl olmamak üzere Meclis-i vükelâca bilmüzakere bunlara münasib bir cevab

yazılmasını da suret-i ekîdede ihtarını emretti. Bir de mitingler münasebetiyle mevkufların muhakemeleri bir kaç günden beri teahhur eylemiş olduğundan muhakemâta ne vakit başlanacağının da sualini irade eyledi.

Bab-ı âliye azimetimde Sadr-ı âzam, Hariciye nezâreti odasında İngiltere baştercümanı RAYAN ile görüşmekte olduğundan teneffüs odasında biraz intizarda bulundum. Öğle taamı etmek üzere odaya gelmesiyle esnay-ı taamda görüşerek iradât-ı seniyyeyi tebliğ eyledim. Sadr-ı âzam Yunanlıların Aydın kasabasını da işgal etmeleri üzerine nezdinde bulunan MÖSYÖ RAYAN'a icra eylediği vesâyâyı hikâye ederek bu suretle irade-i seniyye hükm-i âlisini evvelden infaz eylemiş olduğunu ve maahaza Yunanlılar Ayvalık kasabasını dahi işgal için kaymakama müracaat etmelcriyle kaymakam da Bab-ı âliden emir almadıkça taleblerine muvafakat edemiyeceğini bildirip ve orada bulunan İngiliz ganbotu zabitine müracaat edip o da böyle bir karardan asla malûmatı bulunmadığını söylemiş olduğunu Dahiliye nâzırı telefonla ihbar ettiğinden Meclis-i vükelâ toplanıp bir karar ittihaz edilinceye kadar vakit geçirilmemek için mes'ûliyeti üzerine alarak gerek Ayvalık kaymakamına ve gerek sahilde bulunan diğer kazalar kaymakamlığına bu yoldaki metalibe asla muvafakat etmemeleri için tebligat icra ettirdiği gibi şimdi Dahiliye nâzırını da nezdine davet ve İngiltere mümessiline dahi tebliğ-i keyfiyet edeceğini bildirdi.

Manisa ve Konya'dan isti'tafı hâvi atebe-i ulyâya çekilen telgrafnâmelere de münasib surette cevab yazdırılacağını ifade eyledi.

Ba'dehu mevkufînin muhakemelerine nakl-i kelâm ile bunun teahhuru kendisinin de nazar-ı dikkatini celb ile o sabah Adliye müsteşarını çağırarak esbabını sual eyledikte gûya müddeî-i umumî henüz mütaleanâmesini hazırlayamamış, filan tetkikatını ikmal edememiş cevabını almasiyle keyfiyetin tesrîi için emir îta eylediğini beyan etti.

O sırada Âmedci NURİ BEY İran şâhının yevm-i velâdetini tebrik için yazılacak telgrafnâme-i hümâyun müsveddesi ile ol babdaki istîzan tezkiresini getirdiğinden hem mezkûr tezkireyi imzâ edip yedime tevdi etmek, hem de Manisa ve Konya'dan gelen telgrafları İngiliz mümessiline okumak üzere birlikte Nezâret odasına gidelim dedi. MÖSYÖ RAYAN'ı odada buldum. Dahiliye mektupçuluğunda ve müsteşarlığında bulunduğum sırada üçüncü ve bilâhara ikinci

tercüman sıfatiyle kendisini tanımıştım. O sırada Dahiliye nâzırı ALİ KEMAL BEY de gelerek Ayvalık işini mümessile anlattılar. Sadr-ı âzam, İran şâhına yazılacak tebrik telgrafının tezkiresini ba'd el-imzâ yedime tevdî ile hâl-i ictimada bulunan Meclis-i vükelâya gideceği sırada Bank-ı Osmanî müdür-i umumîsi MÖSYÖ SEGR'in de vürûdunu haber vermeleri ile meclise riyaset etmek üzere Şeyh ul-islâm Efendiye ihtarda bulunmasını Dahiliye nâzırına ifade ederek kendisi Dairc-i hariciyyede kaldı. Ben de veda ederek mufarakat ettim.

§ 28 Mayıs 1335 Çarşanba günü öğleden sonra Sarayda otururken gûya Yunanlıların İzmir'i terk etmekte olduklarına dair İtilâf ve Hürriyet merkez-i umumîsinden tereşşuh etmiş bir haber getirdiler. Bittabi böyle bir rivayete ihtimal veremedim. Bir müddet sonra Zât-ı şâhâne beni huzûruna celb ile bazı iradât tebliğinden sonra "*Pek garip ! Öğle taamını müteakip mu'tadım olduğu üzere biraz istirahat ediyordum ; uykuya dalmışım, haber-i serîi tazammun edecek bir rüya gördüm. İnşaallah hayırlı bir haber zuhûr eder*„ dedi. Ben de böyle bir habere muttalî oldumsa da ihtimal vermediğimi söyledim. O sırada Serkarîn YÂVER PAŞA gelip Sadr-ı âzam Paşanın Saraya gelmek üzere olduğunu telefonla bildirdiğini arz etti. "*Sadr-ı âzamın böyle vakitsiz gelmesi mutluka bir haberi tazammun eder ; inşaallah naklettiğiniz rivayet doğru çıkar*„ dedi. Odama avdetimden sonra Sadr-ı âzam vürûd etti. O sırada Mâbeyn kâtiplerinden MURTAZA BEY, Saraya gelen gazete muhbirlerinin rivayetine nazaran İzmir'den Yunan bayrakları kaldırılıp Osmanlı bayrakları iade edilmiş olduğunu (aslı çıkmadı) ve o sabah İngilizler mevkuf bulunan İttihad rüesâsını kaldırıp Malta'ya sevk etmiş olduklarını bildirdi. Sadr-ı âzamın avdetinden sonra Zât-ı şâhâne bendegândan birini gönderip "*Garip şey ! Rüyam zuhûr etti. İngilizlerin bu gün mevkuf bulunan İttihad rüesasını kaldırarak Malta'ya sevk etmiş olduklarını şimdi Sadr-ı âzam Paşa haber verdi*„ diye îtay-ı malûmat eyledi. Sadr-ı âzamın avdetinden sonra odasına gelen Serkarîn Paşanın yanına gidip bu babda tafsilât alıp almadığını sordum. Mevkufînden 67 kişinin İngilizler tarafından sabahleyin kaldırılarak Malta'ya sevk olunmak üzere vapura irkâb edilmiş olduklarını söyledi. Garip hal! Garip tesadüf !

Bilâhara Zât-ı şâhâneyi gördüğümde "*Elhamdülillâh ki ben âlet olmadım*„ dedi. Hünkârın bu vak'adan evvelce malûmatı olmadığını şu tafsilât ispat eder. Çünki eğer evvelden haberdar olmuş olsaydı, kendisinin Sadr-ı âzama gönderdiği haber başka zeminde olurdu.

Fakat Sadr-ı âzanı o gün yanında bulunan İngiliz mümessilinden elbette malûmat almış, yahut bu vak'a onun inzimam-ı malûmatı ile tertib edilmiş olacağından bana karşı olan sözleri Hünkârı avutmak ve bir emr-i vâki ihdas etmek maksadına müstenid olması kanaatindeyim. Fakat bu keyfiyet, mevkufin hakkında, herhalde KÜRD MUSTAFA divan-ı harbinin vereceği karardan daha hayırlı olmuştur.

§ 29 Mayıs 1335 Perşenbe günü Sadr-ı sâbık TEVFİK PAŞA'nın mahdûmu ALİ NURİ BEY taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere pederi tarafından bir arîza getirmesiyle bilvasıta takdim ettim. Müteakiben Hünkâr beni celb ile arîzayı irâc etti ki münderecâtı Adliye nâzırı VASFİ EFENDİ'nin İttihad rüesâsı muhakemâtının sürüncemede kalmasını TEVFİK PAŞA kabinesine atıf yolunda gazetelerde münderiç ifadâtından bahisle Meclis-i vükelâ memuriyetinden istifasını mutazammın idi. O sırada Serkarîn paşa da nezd-i âliye gelerek Sarayda in'ikad eden Şûray-ı saltanatta hazır bulunan cemiyetler ve fırkalar nâmına Harbiye nâzır-ı esbakı FERİD PAŞA ile Hüdâvendigâr vali-i esbakı HÜSNÜ BEY'in taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere getirmiş oldukları arîzayı takdim etti. Mezkûr arîzada ahvâl-i hâzıranın vahametinden bahisle Şûray-ı mezkûrda temenni olunduğu veçhile bir Meclis-i millî teşkiline müsaade olunması istida olunuyordu. Zât-ı şâhâne "*Bunda Meclis-i millî teşkili mutlak olarak talep olunub ne suretle teşkili lâzım geleceğine dair sarahat yoktur. O yoldaki mütalealarını dahi muhtasaran beyan etsinler. Biz de bu mutaleât ile mukayyed olmamak üzere îcabını teemmül ederiz*„ dedi. YÂVER PAŞA bu zâtlarla görüşüp avdet ettikte, kendileri de o yolda bir program hazırlamışlar ise de taraf-ı şâhâneden keyfiyet Bab-ı âliye havale buyurulur ve oraca istîzah vukuunda izahat verilir mülâhazasiyle takdim etmemiş olduklarından ber mantuk-ı irade-i seniyye programlarını da takdim edeceklerini beyan ile avdet eylediklerini ifade etti.

YÂVER PAŞA huzûrdan çıktıktan sonra Zât-ı şâhâne beni nezdinde alıkoyarak Sadr-ı âzam Paşa Bab-ı âliden avdetinde vükelâdan bazıları ile toplanıp meclis-i millî meselesini müzakere edeceklerinden, müşarünileyhin hânesine giderek mezkûr cemiyetlerin arîzasını irâe ve keyfiyeti hikâye ile beraber TEVFİK PAŞA'nın istifanâmesini ve VASFİ EFENDİ'nin ifadâtını muhtevi olan gazete nüshasını da göstererek "*Tevfik Paşa'nın bu suretle rencîde-hâtır edilmesi muvafık olmaz. Müşarünileyh kabineden çıkınca ihtimal ki murahhas sıfatiyle*

sulh konferansına azimet etmek istemez. Kendileri bu babda ne mütaleada bulunurlar? Sual et ve oradan yine Saraya avdetle alacağın cevabı bana bildir„ dedi.

Sadr-ı âzamın hânesine avdetinde otomobil ile gidip, görüştüm. Meclis-i millî hakkında o gün Hey'et-i vükelâda müzakere cereyan ettiği gibi o akşam da vükelâdan bazılarını konağına davet ile müzakerâta devam edeceklerini ve Adliye nâzırının TEVFİK PAŞA hakkındaki ifadâtına müteessif olduğunu ve VASFİ EFENDİ, İZZET PAŞA hakkında dahi ta'rizde bulunup o da REŞİD ÂKİF PAŞA marifetiyle teessürünü bildirdiğinden ona karşı dahi beyan-ı teessüf ettiğini ifade ile "*Efendimiz Tevfik Paşa'nın istifasını kabul buyurmasınlar ; cumartesi günü bizzat hânesine giderek kendisiyle görüşürüm. Israr ederse Vasfi Efendi'yi istifaya davet ederiz. Onun istifasını diğer istifalar da takib eylerse de şimdi kabinede adam çok olduğundan hâiz-i tesir olmaz. Yerlerine diğerlerini alırız*„ dedi ve sulh konferansına davet olunmak üzere devletler nezdindeki teşebbüsâtını tafsil etti.

Saraya avdetimde Zât-ı şâhâne Harem-i hümâyuna gitmiş olduğu halde vürûdumu haber alınca tekrar Küçük mâbeyne çıktı. Cereyan-ı hâli hikâye edince "*Tevfik Paşa'nın hânesine git ; istifadan vaz geçmelerini rica eylediğimi söyle. Ben kendilerinin bu hizmeti kabullerini kabineyi takviye için arzu ettim. Şimdi çekilecek olurlarsa bir buhran husûle gelebilir. Müzakerât-ı sulhiyyeye başlanacağı sırada buhran vukuu muvafık olmaz ; haklarında muhill-i hürmet ifadede bulunan adamı biz te'dib ederiz ; îcab ederse tebdil de eyleriz ; bu ciheti dahi ilâve et*„ dedi.

Gece saat on raddelerinde hâneme azimetle otomobili alıkoyarak taam ettikten sonra TEVFİK PAŞA'nın konağına gidip irade-i seniyyeyi tebliğ ettim. Kendisini rahatsız bir halde buldum. Müşarünileyh irade-i seniyye ahkâmına imtisal edeceğini beyan ile beraber neşriyyât-ı vâkıadan teessürünü ve Sadr-ı âzamdan maada vükelây-ı asliyyenin kendisine karşı bir adem-i îtimad vaz'ı göstermekte olduklarını ve zâten şimdiye kadar bulunduğu celselerde mesâil-i siyasiyye mevzu-ı bahis olmayıp mesâil-i câriyye müzakeresi ile iştigal edildiği cihetle kendisinin hergün mecliste bulunmasında bir faide melhuz olmadığını ve mesâil-i siyasiyye hakkında müzakere cereyan edeceği zaman haber verilince hazır bulunacağını bildirmesiyle, irade-i seniyye ahkâmına imtisallerini Zât-ı şâhâneye arz eyleyeceğimi beyan ederek mufarakat ve hâneme avdet ettim. Cuma günü Hünkâr,

selâmlık resmine esnây-ı azimetinde TEVFİK PAŞA ile netice-i mülâkatımı sual ettiğinden keyfiyeti kendilerine arz eyledim. O gün akşam üzeri Sadr-ı âzam Saraya gelip Zât-ı şâhâne beni de nezdlerine celb edip TEVFİK PAŞA ile olan mülâkatımın tafsilâtını hikâye ettirdiler.

§ Müşarünileyhin istifanâmesinin sureti zîre derc edildi :

"Malûm-ı seniyye-i hazret-i hilâfet-penahîleri buyurulduğu veçhile İzmir'de hâdis olan vakayi-i elîme ve fecîa üzerine iki hafta karib bir müddetden beri efkâr-ı umumiyyede emsali nâmesbûk galeyan ve heyecan zuhûr etmiş ve bu hâl temadî etmekte bulunmuş iken bir de mevkufîn-i siyasiyyenin İtilâf devletleri tarafından alınıp bir semt-i meçhule îzam olunmaları berveçh-i ma'ruz galeyan ve endişeyi teşdîd ile hükûmet-i hâzırayı alenen tenkide yol açmış olması, diğer taraftan dahi Hey'et-i vükelâdan bir zâtın gazetelerle İkinci Divan-ı harbin usûl ve kaideye gayr-ı muvafık bir surette riyasetinde bulunmuş olduğum kabine tarafından teşkil edilmiş olduğu beyaniyle tefevvuhâtta bulunması tensîb-i âlî-i mülûkâneleri ile Meclis-i vükelâya memur bulunmaklığım hasebiyle mevki-i memuriyetimi nazar-ı âmmede tezelzüle uğratmıştır. Ehemmiyeti muhtac-ı arz u beyan olmayan bu gibi ahvâlin tevalîsi adem-i muvaffakiye dâl olup teşrik-i mesai-i bendegânemi bilkülliye işgal edeceği bedihîdir. İkinci Divan-ı harbi örfînin teşekkülü bahsine gelince : ne zaman ve ne suretle vuku bulduğu ve muhakeme sürüncemeye düşürüldüğü takdirde İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulacak müdahale nazar-ı teemmüle alınarak buna meydan verilmemesi için ne gibi tedâbire tevessül olunduğu malûm bulunmasına ve şimdi Mü'telifin cânibinden mevkufîn-i mezkûrenin hükûmet-i seniyye yeniden alınıp diyar-ı âhare sevk edilerek tecziye edilecekleri taayyün etmiş olmasına göre bu hâlin Şehriyâr-ı âzam efendimiz hazretlerinin hakk-ı kazay-ı hilâfet-penahîleri ile ne mertebe kabil-i telif olabileceğinin takdîri merhûn-ı ilm-i âli bulunmakla bu ahvâl ve şerâit dahilinde Meclis-i vükelâdaki memuriyetimden afv buyrulmaklığımı istirham eylerim. Ol babda ve katıbe-i ahvalde emr u ferman şevketlû, kudretlû padişâh-ı âlempenah efendimiz hazretlerinindir„.

§ 31 Mayıs 1335 Cumartesi günü Saraya azimetimde Veliahd ABDÜLMECİD EFENDİ, taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere teşrifatçısı AHMED HİKMET BEY marifetiyle ve gayet mühim olduğu beyaniyle bir arîza göndermişti. Arîzayı takdim ettim. Münde-

recatı şimdiye kadar hâkipây-ı âliye şifahen ve tahriren vuku bulan ma'ruzâtının nazar-ı ehemmiyete alınamamasından dolayı her türlü mes'uliyyet-i maddiyyeyi ve maneviyyeyi üzerine alarak İngiltere kıralı ile Fransa ve Amerika reis-i cumhurlarına telgrafla müracaat ettiğine ve bu defa Reis-i cumhur nâmına Fransa Hariciye nâzırı MÖSYÖ PİŞON [=Pichon] tarafından gelen telgrafnâmenin suretini takdim eylediğine dair idi. MÖSYÖ PİŞON, Fransız mümessil-i siyasîsine göndermiş olduğu mezkûr telgrafnâmede Fransa hükûmetinin an'anâtına sadık kalarak Devlet-i aliyyenin menâfi-i hayatiyyesini muhafazada ihmal etmiyeceğinin Velihad hazretlerine tebliğ kılınmasını iş'ar ediyordu. Zât-ı şâhâne "*Efendi bununla tefahür etmek istiyor ve bize ta'riz ediyor ; fakat Reis-i cumhur kendisine cevab bile vermeyip Hariciye nâzırı cevap veriyor. Bu muhill-i haysiyyet değil midir?*„ dedi ve biraz münfail oldu.

§ O sırada Serkarîn YÂVER PAŞA gelip Harbiye nâzır-ı esbakı FERİD PAŞA ile Hüdâvendigâr vali-i esbakı HÜSNÜ BEY'in Meclis-i millî hakkında izahatı hâvi getirmiş oldukları varakayı takdim etti. Bunda Meclis-i mezkûrun Hey'et-i âyan âzasiyle ve geçen gün Şûray-ı saltanata davet olunan fırka ve cemiyetlerden ve taşra meclis-i umumiye ve belediyesinden intihab olunacak birer ikişer âzadan terkibi ve Şûray-ı saltanata da hiç bir tarafın itimadı namazhar olamayan Hey'et-i vükelânın tebdili lüzûmu bildiriliyordu. Zât-ı şâhâne; Sulh müzakerâtı başlayınca mukarrerat-ı sulhiyyenin tasdiki için bir Meclis-i millîye ihtiyaç vardır. O maksatla böyle bir hey'etin teşkilini müzakere etmelerini hükûmete havale ettim. Ancak, bunun İttihad programı dairesinde teşekkül etmiş olan mecalis-i umumiyye âzasından terkibi istenilmesi, İttihad kuvvetinin avdetini istemek demektir yolunda beyan-ı mütaleat eyledikten sonra iftarı müteakip TEVFİK PAŞA'nın hânesine giderek bu babdaki mütaleasını istifsar ve oradan da Sadr-ı âzamın konağına azimetle mezkûr varakayı suretini aldırdıktan sonra iade eylemek üzere kendisine tevdi edip onun da mütaleasını sual etmemi irade eyledi. İftardan sonra TEVFİK PAŞAnın hânesine azimetimde müşarünileyh hamamdan çıkıp tere yatmış olduğu cihetle beni yatakta kabul eyledi. Sâlif üz-zikr varakayı kendisine okudukta "*Benim fikrimce hâl-i hazırda yapılabilecek iki suret vardır. Biri kuvvete müracaatla, diğeri dahi vesait-i muslihane ile müdafaa-i hukuk etmektir. Bu gün elde hiç bir kuvvet olmadığından o tarika müracaatın imkânı yoktur. Vesâit-i muslihâneye*

gelince, şimdiye kadar nota teatîsi suretiyle ve şifahen müracaatla her türlü tedabire müracaat edildi ve ediliyor; mitingler akdi ile de her tarafta tezahürat yapılıyor. Meclis-i millînin ictimaı halinde bu iki tarîkin haricinde müracaat edecek ne tedbir vardır? Programları neden ibaret olacaktır? Bu cihet kendilerinden istîfsar edilmeli„ dedi.

Oradan Sadr-ı âzamın konağına azimetle varaka-i mütekaddimeyi ona da kıraat ettim. Müşarünileyh bu gibi müracaatların Sarayca cây-i kabul bulmaması lüzumundan ve bunların takdim ettikleri evrak kabul olundukça müracaat da tevali edeceğinden ve şu hal anarşiye müncer olup müzakerât-ı sulhiyyeye ibtidar için icra kılınan teşebbüsatın neticesine intizar olunduğu bir zamanda bu yüzden tevellüd edecek mazarratdan ve memlekette bir kıyam vukuunda bir çeyrek saat zarfında şehri hâk ile yeksan edeceğini CENERAL FRANŞE DEPERE geçen gün RİFAD BEY'e sarahaten söylemiş olduğundan bahisle bu yolda müracaat edenlere keyfiyet Bab-ı âlice derdest-i tezekkür olması cihetiyle oraya müracaat eylemeleri lüzumun tefhim edilmesini beyan eyledi. "*Şu halde mumaileyh Ferid Paşa'nın nezdlerine celbiyle keyfiyetin kendisine de anlatılması münasib olur zannederim*„ dedim. "*Ferid Paşa, Tevfik Paşa kabinesinde Harbiye nâzırı sıfatiyle bulunmuş olduğundan müşarünileyhe ifade-i hâl edeyim de kendisini celb ile hakayik-i ahvâli o anlatsın*„ dedi. Varaka-i mezkûrenin suretini aldırarak Meclis-i millînin tesisini müzakere için teşkil olunan komisyona havale ve aslını takdim ve iade edeceğini beyan eyledi.

Arazi-i Osmaniyye'ye vuku bulan tecavüzâtı men için âhiren dahi Düvel-i İtilâfiyyeye vuku bulan müracaata diğer devletlerden henüz cevab alınamadı ise de İtalya mümessil-i siyasîsi, Devlet-i aliyyenin muhafaza-i mevcudiyet ve hukuku MÖSYÖ TİTTONİ tarafından bu kere alınan telgrafnâme ile temin edilmekte olduğu bildirildiğini ve "*Bunu resmen mi tebliğ ediyorsunuz?*„ diye vuku bulan istîzahına karşı mümessil-i mumaileyh "*Evet, resmen tebliğ ediyorum*„ cevabını verdiğini FERİD PAŞA ifade eyledi.

§ 1 Haziran 1335 Pazar günü huzûrda bulunduğum sırada Serkarîn YÂVER PAŞA gelip Sadr-ı âzam Paşanın nâil-i müsûl olmak üzere geleceğini bildirdi. Ben huzûrdan çıktıktan sonra Sadr-ı âzam da vürûd etti. Müşarünileyhin avdetinde Zât-ı şâhâne beni celb ile "*Paris konferansına davet olunduğumuzu şimdi Sadr-ı âzam Paşa tebşir etti*„ dedi. Ben de mevcudiyyet-i siyasiyyemizin resmen tasdiki

demek olan bu tebşirden dolayı izhar-ı memnuniyyet ve arz-ı tebrîkât eyledim.

§ Ertesi gün akşam üzeri FERİD PAŞA Saraya vürûdunda beni Küçük mâbeyn dairesine celb ile Müzakerât-ı sulhiyyeye murahhas olarak kendisi ile Sadr-ı sâbık TEVFİK PAŞA'nın memuriyyetlerini mutazammın ruhsatnâmeleri ve müddet-i gaybûbetinde sadaret vekâletine Şeyh ul-islâm MUSTAFA SABRİ EFENDİ'nin ve Hey'et-i murahhasa refakatinde bulunacak olan Şûray-ı devlet reisi RIZA TEVFİK ve Dahiliye nâzırı ALİ KEMAL ve Maliye nâzırı TEVFİK BEY'lerin yerlerine vekâlet edecek zevâtın memuriyetlerini mutazammın kararnâmeyi Zât-ı şâhâneye takdim ile imzâ ettirmek üzere bana tevdî etti. Müşarünileyhin avdetinde evrak-ı mezkûreyi Hünkâra imzâ ettirip konağına îsal eyledim.

RIZA TEVFİK ve ALİ KEMAL BEY'lerle Hariciye müsteşarı İZZET FUAD PAŞA'nın da konferansa memuriyetleri şuyû bulunca gerek matbuatta ve gerek muhtelif cemiyet ve fırkalarda bir hayli kîl u kali mucib oldu ve bu kîl u kaller iki üç gün mütezayiden devam etti. Her gün gazeteler konferansa gidecek zevâtın listesini ilân ile muhtelif mütalea serd eylerler ve ertesi gün listeyi tebdil ile evvelkini tekzib ederlerdi.

Pazartesi günü Veliahd ABDÜLMECİD EFENDİ beni telefona davetle o gün yahut yarın behemehal huzûr-ı hümâyuna kabulü istirhamında bulunduğunu beyan etti. Keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz eylediğimde salı günü kabulüne müsaade ettiler. O gün müşarünileyh beni tekrar telefona çağırıp ALİ KEMAL, RIZA TEVFİK BEY'lerle İZZET FUAD PAŞA'nın azimetleri suret-i kat'iyyede takarrür edip etmediğini sual ile "*Hâkipây-ı şâhâneye yüzümü gözümü süreriz. Bu bizim için ilk ve son fırsattır, bunu da fevt etmeyelim, konferansa gönderileceklerin her halde şayan-ı itimad zevâttan olması elzemdir. Dünkü istirhamâtımı tekrar ederim*„ demesiyle Zât-ı şâhâneye arz ettim.

İstirhbaratıma nazaran Sadr-ı sâbık TEVFİK PAŞA bu zevât gidecek olursa kendisinin şuradan şuraya adım atmayacağını beyan edip, Sadr-ı âzam Paşa da ALİ KEMAL BEY'le İZZET FUAD PAŞA'yı götürmekten sarf-ı nazar edip, bunun üzerine TEVFİK PAŞA dahi RIZA TEVFİK BEY'in azîmetine muvafakat göstermiştir. İZZET FUAD PAŞA bundan münfail olarak müsteşarlıktan da istifa ile çekilmiştir.

Çarşanba günü iftardan sonra Başmâbeyncilik odasında oturduğum esnada Zât-ı şâhâne haber gönderip "*Şimdi Başmâbeynci Paşayı Sadr-ı âzamın konağına gönderiyorum ; onun avdetinden sonra kendilerini de göreceğim, gitmesinler*„ demiştir.

O sırada telgraf müvezzii başkitabete hitaben bir telgraf getirip Trabzon cemiyeti nâmına HÜSEYİN ve Millî kongre ve Sulh u Selâmet cemiyeti ve Millî Ahrar fırkası ve Matbuat cemiyeti nâmlarına TALHA imzâlarını havi bulunan mezkûr telgrafnâmede milletin son ümidi olan bu konferansa memur edileceklerin her cihetle şayan-ı itimad zevâttan olmaları lüzumundan ve gönderilecek hey'etin ekseriyeti milletin itimadını haiz olmadığından ve taraf taraf izhar edilen iradât-ı milliye nazar-ı ehemmiyete alınmayıp bunların îzamlarında ısrar edilmesi memleketçe avâkıb-ı vahîmeyi mucib olacağından bahisle bu hey'etin milletce itimad edilecek zevâttan intihabının hâkipây-ı şâhâneye arzına dairdi.

Başmâbeyncinin Sadr-ı âzamın konağından avdetinden sonra Hünkâr tarafından davet edildim. Mezkûr telgrafnâmeyi hâmilen huzûra girdim. Zât-ı şâhâne telgrafı ba'del-mütalea son fıkrasına îmâen ve münfeilen "*Bizi âdeta tehdid ediyorlar; bunlar benim de ayranlığımı şişirecekler. Zâten Ali Kemal Bey'le İzzet Fuad Paşaların îzamlarından sarf-ı nazar olundu*„ dedi. Ba'dehu Başmâbeyncıyi celb ile telgrafnâmeyi ona tevdîan Sadr-ı âzama gönderdi. Ben de "*Hey'et meyanında en ziyade arzu olunmayan Ali Kemal Bey'le İzzet Fuad Paşadır. Madem ki onların îzamlarında sarf-ı nazar edilmiştir, gidecek hey'et-i murahhasa şunlardan ibarettir diye yarınki gazetelerle resmen ilân olunsa, onların îzamlarının teahhur ettiği anlaşılınca galeyan da zâil olur zannederim*„ dedim. Zât-ı şâhâne "*Bu münasib olur, ben sizi başka bir iş için çağırmıştım, onu anlatmak uzun sürecek; ihtimal ki o vakte kadar Sadr-ı âzam da yatar. Şimdi siz de Sadr-ı âzamın konağına gidip bu cihetı anlatın ; yarın sabah biraz erkence gelin, diğer işi de söylerim*„ dedi. Huzûrdan çıkıp nısf ul-leyle karib FERİD PAŞA'nın konağına gittim. Kendisi Fransız sefareti başterciimanı ile mülâkat etmekte olduğundan Başmâbeynci henüz teneffüs odasında intizarda bulunuyordu. Tercümanın avdetinde Sadr-ı âzam bulunduğumuz odaya gelerek Başmâbenyci telgrafı kendisine tevdi etti. Ben de ilân keyfiyetini anlattım. Sadr-ı âzam bu yolda harekâtın münasebetsizliğinden ve şu hâlin anarşi demek olduğundan bahisle "*Bu adamlar ne sıfat ve selâhiyetle bu gibi teşebbüsâtta bulunuyorlar ?*

Meb'uslar böyle teşebbüslerde bulunurlar amma onlar elli bin kişinin vekilidirler. Bunlar kimin vekilidir ? Böyle müracaatlara ehemmiyet vermemeli. Limanda yetmiş tane ecnebi gemisi varken kıyam vukuundan da endişe etmemeli ! Şimdi Fransa tercümanı burada idi ; gidecek hey'etin on kişiden fazla olmamasını ihtar etti. Çünkü hey'et, müzakerât-ı sulhiyye için değil fikrimizi istîzah için davet olunuyormuş. Şu halde yapılan liste yine ta'dil olunmak lâzım gelecek„ dedi. Ben de kîl u kâle nihayet verilmek için hemen yarın azimet olunması lüzûmunu beyan ettim. "*Yarına kadar vapur hazır olmaz ; cumartesi günü azimet edecektik ; vapurun cuma günü suret-i kat'iyyede hazır olmasını şimdi telefonla ihtar ederim„* dedi.

Ali Kemal Bey'le İzzet Fuad Paşa'nın teahhur-i azimetleri ilân olunmamasından dolayı ertesi günkü gazetelerde yine münakaşât devam ediyordu. Halbuki keyfiyet o günkü evrak-ı havadis ile ilân edilse idi buna mahal kalmazdı.

Ertesi sabah keyfiyeti Zât-ı şâhâneye anlattım. "*Memlekette hâlen kıyam vukuundan endişe olunmasa bile efkâr-ı umumiyyenin igzabına meydan verilmemelidir. Sultan Abdülhamid asker kuvvetine istinad ederdi ; İttihadcılar da kendi kuvvetlerine istinad eylerlerdi. Halbuki bu kuvvetler ellerinde eridi. Şimdi ecnebi kuvvetine istinaddan ise milletin celb-i muhabbetine çalışarak ona istinad etmek daha doğru olur. Binaenaleyh halkın adem-i hoşnûdîsini mucib olacak bu gibi hallere evvelden mahal verilmemelidir„* dedim.

Cuma günü akşam üzeri Sadr-ı âzam ile Maliye nâzırı Tevfik Bey saraya gelip Zât-ı şâhâneye veda ederek Fransız zırhlısı ile azimet eylediler. Tevfik Paşa da bir hafta sonra İngiliz zırhlısı ile gitti.

§ Sadr-ı âzamın azimetini müteakip Sarayda bir fecîa zuhûr etti. Ramazan içinde bir sabah Nişantaşı'nda kâin ikametgâhımda henüz yatakta iken uykudan uyandırılıp Yıldız Sarayı'nın yanmakta olduğunu haber verdiler. Derhal giyinerek ve komşumuz Serkarîn Yâver Paşa ile birleşerek yaya olmak üzere Ihlamur tarikiyle yola revan olduk. Saraya vürûdumuzda Harem-i hümâyunda Sultan Reşad merhûmun vefat ettiği fevkanî ahşap dairede sabaha karşı elektrikten harik zuhûr ve Hünkârın beytutet eylediği alt kattaki daireye de sirayet ederek az zamanda o cihette bulunan daireler yanıp kül olmuştur. İngiliz donanmasından itfaiye takımı sevk edilerek külliyetli miktarda su sıkılmak suretiyle harikin devâir-i saireye men-i sirayetine çalışılmakta idi. Vükelâdan ve memurîn-i

zâbıta ve belediyeden henüz gelen olmamıştı. Karşıdan harikin zuhûrunu görüp en evvel yetişen Harbiye nâzırı ŞEVKET TURGUT PAŞA oldu. Zât-ı şâhânenin nerede bulunduğunu sual ettiğimizde Harem bahçesinin nihayetinde Cihannüma köşkünde olduklarını haber verdiklerinden YÂVER PAŞA ile birlikte yanlarına giderek resm-i taziyeti îfa ettik.

Küçük mâbeynin ak sakallı kalleş bir bekçibaşısı vardı ; o da gecelik kıyafetiyle arkamıza takıldı. Zât-ı şâhâne arkasında gecelik entarisi ve üzerinde pardesü olduğu halde köşkün önünde ayakta duruyor ve eser-i telâş izhar etmiyordu. Bekçibaşı hizmet ve fedakârlığının derecesini göstermek maksadiyle hüngür hüngür ağlayarak calî teessürler ibraz eylemeye başlayınca Hünkâr "*Benim milletimin ocağı yanıyor ; ben onu düşünüyorum ; kendi evim yanmış, ne ehemmiyeti var?*„ dedi. Bilâhara bütün levazım ve eşyası muhterik olduğu anlaşılınca ve aradığı hiç bir şeyi bulamayınca o da teessürünü izhar etmeye başladı.

O gün TEVFİK PAŞA'nın mahdumu yâverândan ALİ NURİ BEY Beyoğlu'na gönderilerek kendisi için iç çamaşırı, esvab ve levazım-ı sâire tedarik ettirildi. Esnây-ı harikte paraca ve mücevherâtca bir hayli zâyiat olduğu gibi Zât-ı şâhâneye ait bir takım kütüb-i nefîse de ziyaa uğramıştır.

§ Üç dört gün sonra Millî kongre reisi Doktor ESAD PAŞA ile Tevhid-i Efkâr gazetesi müdür-i mes'ulü TALHA BEY'in tevkif edildiklerini ve bilâhara Sinob'a nefyleri takarrür ettiğini gazetelerde gördüm. Akşam üzeri Tevhid-i Efkâr idaresinden saraya iki kişi gelip TALHA BEY tarafından Zât-ı şâhâneye hitaben bir arzuhal getirdiler ki bunda yarın Sinob'a teb'îd edileceğinden ve kendi hareketi arzûy-ı kudsî-i millînin tatmini için başlarında pâdişahları bulunduğu, hakkındaki beyanât-ı şâhâneden mülhem olarak hukuk-ı devleti temine çalışmaktan ibaret olduğundan bahisle, hukukunun muhafazasını Zât-ı hazret-i pâdişahîye terk eylediği bildiriliyordu. Hünkâr esnay-i harikte muhterik olan nişanlarının tarsiâtını taharri ettirmek üzere bizzat harik mahallinde bulunmakta olduğundan o sırada bu arzuhalin takdimi müşkil ve halbuki mumaileyh yarın îzam olunacağı cihetle işin ertesi güne tehiri de mağduriyetini müstelzimdi. Hüsn-i tesadüf olarak o sırada Veliahd tarafından Zât-ı şâhâneye takdim edilmek üzere müstacel işaretli bir arîza gönderildi. Ben bu fırsattan bilistifade TALHA BEY'in istidasını da birlikte takdim ettim. Mütea-

kiben Hünkâr beni celb ile TALHA BEY'in yarın îzamından sarf-ı nazar edilmesini ve hakkındaki muamelenin başkaca tebliğ olunacağını telefonla Dahiliye nâzırına söylememi irade etmesiyle hemen ALİ KEMAL BEY'i telefonda bularak irade-i seniyyeyi tebliğ eyledim. Onun üzerine TALHA BEY'in sebîlini tahliye etmiş olduklarından mumaileyh cuma günü Saraya gelip arz-ı teşekkür etti.

§ Mevkufînin Malta'ya îzamlarından sonra burada alıkonulup Divan-ı harbce muhakemelerine devam olunanlardan Şeyh ul-islâm-ı esbak MUSA KÂZIM EFENDİ'nin on beş sene kürek cezasına mahkûmiyeti hakkında bir kararnâme geldi. Zât-ı şâhâne bu cezayı ağır görerek benim fikrimi sordu. Ben de alelâde bir Rum ve Ermeni papasının hapsi hükûmetçe bir mesele-i mühimme addedildiği halde iki defa meşîhat-ı islâmiyyeyi ihraz etmiş efâdıl-ı ulemâdan bir zâtın divan-ı harbce on beş sene kürek cezasına mahkûm edilmesi memleketçe hüsn-i tesir hasıl etmiyeceğinden kanunen hâiz oldukları selâhiyetin istimali ile cezasının afv veya tahfîfi veyahut Âyan reisi ve reis vekili MUSTAFA ÂSIM ve ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ'lerin celbiyle bir kere de onlarla istişare buyurulması muvafık olacağını arz ettim.

Çünkü ÂSIM EFENDİ, MUSA KÂZIM EFENDİ'nin talebesinden, ABDURRAHMAN EFENDİ de senelerden beri Âyandan arkadaşları olduğundan kendilerinden şefaat me'mul ediyordum. Zât-ı şâhâne bunları ayrı ayrı celb ile evrakı okuttu. ÂSIM EFENDİ cezasının tahfîfi yolunda idare-i kelâm ettiyse de "*Fakat bundan sonra artık o adamı Âyanda aramızda görmeye tahammül edemeyiz*„ diyerek hakk-ı ta'lime riayet göstermedi. ABDURRAHMAN EFENDİ ise işi mulâtafaya dökerek "*Musa Kâzım Efendi zâten tekâliften sakit addolunacak bir adamdır; sarığını boynuna dolayıp "Hocam! sen artık memleketinde otur* (Erzurum'da Tortum kazasında) *demeli*„ dedi. Velhasıl ikisi de ümid ettiğim derecede müzaherette bulunmadı.

Ehibbâ şîme-i yağmada mebhût eyler a'dâyı
Hüda göstermesin âsâr-ı izmihlâl bir yerde.

Onların avdetlerinden sonra Zât-ı şâhâne bu babda tekrar bahis açtığından ve Kanun-ı cezada muvakkat nefy cezasının müddeti bir seneden üç seneye kadar olmak üzere muharrer olup hadd-i gayesini tayin için bir sebeb de olmadığından, bir sene kadar nefy ile kurtulur ümidiyle, mutlak surette nefy-i muvakkate tahvîl-i cezası

mütaleasında bulundum.Ertesi gün sadaret vekili Şeyh ul-islâm MUSTAFA SABRİ EFENDİ gelerek Zât-ı şâhâne onun da mütaleasını sordu. On beş sene kürek cezasının, mukabili olan nefy-i muvakkate tahvili muvafık olacağını söylediyse de ben kanunda nefy-i muvakkatın hadd-i gayesi üç sene olup on beş sene küreğe mukabil olacak nefy-i muvakkat cezası yoktur. Nefy-i müebbede tahvil ise cezanın ta'dili değil, teşdidi demek olur deyince itiraz edemedi. Zât-ı şâhâne de mutlak surette nefy-i muvakkate tahvil-i cezasını irade etti. MUSA KÂZIM EFENDİ ise üç sene müddetle Tortum'a göndermek istemelerinden dolayı bir telgrafnâme takdimiyle isti'tafda bulunduğundan Hünkâr cuma selâmlığından sonra Harbiye nâzırını mahfel-i hümâyuna çağırıp bir manevra icra ederek "*Erzurum harekât-ı milliye merkezi olduğundan Tortum'a gönderilir ise firar edebilir; göz önünde bulunmak üzere Bursa gibi yakın bir yere gönderiniz*„ diyerek zımnen himaye eyledi. Bir müddet hânesinde ikametine ses çıkarılmadığı halde muahharen üç sene nefy suretiyle Edirne'ye sevk edildi. ALİ RIZA PAŞA'nın sadareti esnasında da MUSA KÂZIM EFENDİ başkitabete bir telgraf çekip Edirne'nin havası vücûduna serd gelerek esirfiraş olduğundan bahisle afv-i âliye mazhariyetini istida eylemesiyle bir çaresine bakmaları için benimle Sadr-ı âzama haber gönderdi. ALİ RIZA PAŞA "*Ah hocam! Sen böyle başından büyük işlere ne karışırsın*„ diyerek bir kere rüfekasiyle görüşeceğini söyledi. Fakat görüştü mü görüşmedi mi? Yoksa rüfekası tarafından muvafakat gösterilmedi mi bilemem ; her halde bir netice hasıl olmadı.

MUSA KÂZIM EFENDİ arası çok geçmeden Edirne'de rahmet-i hakka vasıl oldu.

FERİD PAŞA Avrupa'dan avdetinde bir gün huzûrda "*Musa Kâzım Efendi'nin afvi pek fena tesir yaptı; olmamalı idi*„ diye ta'rizde bulundu.

§ FERİD PAŞA Paris'te iken başkitabete bir telgrafnâme yazarak Bab-ı âliye vukubulan iş'ârâtına cevab alamamakta olmasından şikâyet etmesiyle Zat-ı şâhâne beni Bab-ı âliye gönderip Sadr-ı âzamın iş'arâtının cevabsız bırakılması esbabının tahkikini emretti. Daire-i sadarete vürûdumda Meclis-i vükelâ hal-i in'ikadda bulunduğu halde Sadr-ı âzam vekili MUSTAFA SABRİ EFENDİ'nin Sadaret odasına çekilerek yalnız başına oturmakta olduğunu gördüm. Vükelâdan yanına girip çıkanların ifadâtından beyn el-vükelâ azîm münakaşât zuhur ettiğine muttalî oldum.

Sadr-ı âzamın şikâyetini tebliğ ettiğimde MUSTAFA SABRİ EFENDİ istîzalı-ı madde için Hariciye nâzırı vekilini celb eyledi. SAFA BEY Sadr-ı âzamın iş'arâtına vakt u zaman ile cevab verildiğini ve Hariciye dairesine kadar ihtiyar-ı zahmet edersem dosyalarını aynen irâe edeceğini beyan eyledi. Hariciye nezâretine gitmek üzere birlikte Sadaret odasından çıktığımızda sofada REŞİD ÂKİF PAŞA'ya rast geldim. Beni bir tarafa çekerek Harbiye nâzırı ŞEVKET TURGUT PAŞA ile Dahiliye nâzırı ALİ KEMAL BEY arasında mecliste şiddetli bir münakaşa zuhur ile her ikisinin istifa eylediklerini ve Dahiliye nezâretine muvakkatten bir vekil bulunması müzakere olunduğu sırada Şeyh ul-islâm Efendi Adliye nâzırı VASFİ HOCA'nın vekâlete tayinini teklif etmesiyle her taraftan gürültü koptuğunu (Çünkü o sırada hariçten de bir takım zevât Meclis-i vükelâya memur edilmelerinden dolayı hey'et pek kalabalıktı), bunun üzerine MUSTAFA SABRİ EFENDİ'nin meclisi terke mecbur olduğunu ve iş artık rezalete vardığını beyan ile hiç olmazsa Ticaret nâzırı EDHEM BEY'in muvakkaten hizmet-i vekâlete tayinini irade buyurmalarını musırrane ifade ve kendisi de Mâbeyn-i hümâyuna gelerek hâkipây-ı şâhâneye yüz süreceğini ilâve eyledi.

Hariciye dairesinde ikmal-i tahkikat ile Saraya avdetimde keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arzettim. Müteakiben REŞİD ÂKİF PAŞA gelip huzûra kabul olundu. O huzûrda iken Şeyh ul-islâm Efendi de geldi. Her ikisi birlikte uzun müddet huzûrda kalarak ŞEVKET TURGUT PAŞA ile ALİ KEMAL BEY'in istifalarının kabulüne karar verildi.

Şeyh ul-islâm Efendi ile Âyan reisi MUSTAFA ÂSIM EFENDİ, REŞİD ÂKİF PAŞA ve ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ ertesi akşam İZZET PAŞA'nın konağına iftara med'uv bulunmuş olduklarından orada beyinlerinde cereyan eden müzakerede Dahiliye nezâretini REŞİD ÂKİF PAŞA'ya teklif eylemişler ise de müşarünileyh Harbiye nezâretinde İZZET PAŞA bulunmadıkça kendisi Dahiliyeyi kabul edemiyeceğini musırren beyan edip İZZET PAŞA da Harbiye nezâretini adem-i kabulde ısrar eyleyip nihayet bir müddet-i muvakkate için kabule kendisini imale ve MUSTAFA SABRİ EFENDİ de bir aşr-ı şerif kıraatiyle hatm-i müzakere eylemişlerdir.

REŞİD ÂKİF PAŞA ertesi gün dahi Mâbeyne gelip huzûra çıkmıştı. Telgraf başında vilâyât ile muhabere etmesi ve akşama da Sarayda iftara kalması irade edilmesiyle, akşam üzeri Başmâbeyncinin odasında oturduğum sırada oraya geldi. O günlerde tifo hastalığına tutu-

lan kerimemi sabahleyin ağır halde bırakmış olduğumdan ben sarayda iftara kalamayıp, eve giderken müşarünileyhe netice-i kararı sordum. O gün İngiltere başteredümanı, MUSTAFA SABRİ EFENDİ'yi görerek REŞİD ÂKİF PAŞA'nın Dahiliye nezâretine tayinine bir şey demez isek de İZZET PAŞA'nın Harbiye nezâretine tayini bizce muvafık görülmez demiş olduğunu ve kendisi de Dahiliye nezâretini kabulden istinkâf eylediğini beyan etti.

Onun üzerine EDHEM BEY vekâleten nezâret-i müşarünileyhaya ve Topçu livası FERİD PAŞA da Harbiye nezâretine tayin kılındı.

Birkaç gün sonra Hünkârın "*Şimdi de arka kapıdan dahil olmak istiyorlardı ; önünü aldık*„ demesinden RAYAN'a atfedilen ifadâtın musannâ olduğunu istidlâl ettim.

Meclis-i vükelâ'da zuhûr eden münakaşanın ALİ KEMAL BEY tarafından Paris'te FERİD PAŞA'ya bildirilmesi üzerine müşarünileyhden başkitabete gelen telgrafnâmede "*Bu hayasız adamlar (Cyniques)*„ diye şikâyette bulunuluyordu. Fakat bu tabirden kimleri kasd eylediği pek anlaşılmıyordu.

§ FERİD PAŞA'nın İstanbul'a avdetinde kabine tebeddül ederek Meclis-i vükelâya memuren hariçten alınmış olan zevât meyanında REŞİD ÂKİF PAŞA da açıkta bırakılmıştır. Tebeddülü müteakip müşarünileyh Saraya gelip vücûdunda zuhûr eden ağrıları tedavi etmek üzere Bursa kaplıcalarına azimet edeceği beyaniyle veda edip gitti. Arası çok geçmeden sıhhatı muhtel ve vechi bozuk bir halde avdet etti. O günlerde gavâilim pek arttığından ve kendisi de İstanbul'a nakletmiş olduğundan aramaya vaktim olmadı. Bir müddet mürûrunda tanımadığım bir zât tarafından bir mektup alarak REŞİD ÂKİF PAŞA'nın vatanın uğradığı felâketlerden müteessiren ölüm halinde yatmakta olduğundan ve belki de aç bulunduğundan bahisle Zât-ı şâhâneye arz-ı malûmat ile iltifat ve âtıfet-i seniyyeye mazhariyeti için rica olunuyordu. Cuma günü selâmlığa azimet esnasında keyfiyeti arz ettiğimde İkinci kâtip SAİD BEY'in îzamiyle hatırının istifsar ettirilmesi irade ve üç yüz lira da atiyye irsal olundu. SAİD BEY avdetinde kendisinin bitik bir halde ve sefalet içinde yatmakta bulunduğunu ve hastalığının kanser olduğunu ve iltifat-ı şâhâneyi tebliğ ve atiyyeyi tevdi eyledikte mecalsiz bir halde arz-ı şükran ve bana da ithaf-ı selâm eylediğini ifade etti. Ertesi cuma gene selâmlığa giderken Hünkâr beni çağırıp tekrar SAİD BEY'in îzamı ile hatırı istifsar olunmasını irade etti. Selâmlık avdetinde odamda otururken

telefon çalarak Baban-zâde NAİM BEY müşarünileyhin irtihal ettiğini ve Fatih haziresinde pederinin yanına defni için müsaade-i seniyye istihsali âilesi tarafından rica olunduğunu bildirdi. Müteakiben SAİD BEY'de gelerek kendisinin hîn-i vürûdunda vefatı vuku bulmuş olduğunu haber verdi. Ma'ruf bir hânedan-zâdenin böyle hâl-i sefalette vefatı bence dâğ-ı derûn oldu.

FERİD PAŞA'NIN ÜÇÜNCÜ KABİNESİ

§ FERİD PAŞA Paris konferansında bir şeye muvaffak olamayarak hâib u hâsır İstanbul'a avdet etti. Avdetinde bir iki gün hânesinde kapanarak üçüncü defa olmak üzere bir kabine teşkiline teşebbüs eylemiştir.

20 Temmuz 1335 Pazar günü Başmâbeyncinin odasında oturmakta olduğumuz sırada Harbiye nâzırı FERİD PAŞA gelerek, Sadr-ı âzamın o gün akd-i meclis ile kabine âzası beyninde tecanüs olmamasına ve mütecanis bir kabine teşkili lüzumuna binâen istifaya karar verdiğini beyan eylemesiyle meclis dağıldığından ve müşarünileyh istifanâmesini takdim için Saraya geleceğinden, onun vürûdundan evvel hâkipây-ı şâhâneye takdim olunmak üzere hazırlamış olduğu lâyihayı tevdi etti. O sırada Sadr-ı âzamın da vürûdunu haber verdiler. Zât-ı şâhâne beni çağırdığından lâyihayı alarak huzûr-ı hümâyuna gittim. Sadr-ı âzam Paşa hazır olduğu halde irade-i seniyye üzerine onun muvacehesinde kıraat ettim. Bunda ahvâl-i dahiliyye ve hariciyyenin ehemmiyetini teşrih ile beraber Anadolu'daki harekât-ı millîye rüesasiyle anlaşmaya lüzum gösteriliyordu.

Zât-ı şâhâne "*Sadr-ı âzam Paşa istifa ettiler ; kabineyi yeniden teşkil edeceklerdir ; yeni kabinede bulunacak zevâtın isimlerini yazınız ve hat müsveddesini hazır ediniz*„ dedi. Sadr-ı âzam müceddeden kabineye alınacak ve kabinede ibka olunacak zevâtın esamisini dikte etti. Müşarünileyhin iki günden beri hânesinde meşgul oluşundan tebeddül vukua geleceğini istidlâl eylediğim cihetle hat müsveddesini ihtiyaten hazırlamış olduğumdan müsveddeyi irâe ettim. Sadr-ı âzamın ihtarı üzerine "*Kabinenin hiç bir fırkaya mensub olmayan bîtaraf ve mütecanis zevâttan teşkili*„ ibaresini ilâve eyledim. Hey'et-i vükelâ listesi bittebyiz Sadr-ı âzama irâe edilip hatt-ı hümâyunun ertesi gün Bab-ı âliye irsali kararlaştırıldı.

Pazartesi günü hatt-ı hümâyunu hâmilen sivil olarak otomobil ile Bab-ı âliye azimet ettim.

Usûlen hat kıraat ve tebrik ve dua merasimi îfa olundukdan sonra vükelâ Sadaret odasında ictima eylediler. Sadr-ı âzamın tanzim eylediği vükelâ listesinde ALİ RIZA PAŞA'nın Ticaret ve Ziraat nezâretine tayini muharrerdi. Liste kıraat edilince müşarünileyh buna itiraz ile Ticaret nezaretini kabul edemiyeceğini ve kendisi Meclis-i vükelâ memuriyetinde kalarak yalnız SALİH PAŞA'nın vürûduna kadar Bahriye nezâreti vekâletini deruhde edeceğini beyan ve bu babda ısrar eyledi. Onun üzerine takrir-i âli ALİ RIZA PAŞA'nın Meclis-i vükelâya memuriyeti ve Ticaret nezâreti vekâletinin de ABUK AHMED PAŞA'ya ihalesi yolunda tashih edildi. Ben de taraf-ı şâhâneden istîzan etmek üzere takrir-i mezkûru hâmilen Saraya avdet eyledim. Suret-i ta'dil nezd-i âlide tasvib edilmesiyle takriri refakatimde bulunan Yâver MEHMED ALİ BEY'le Bab-ı âliye iade ettim.

Yeni kabine berveçh-i âtî zevâtten mürekkeb idi :

Hariciye nezâreti kemâkân FERİD PAŞA tarafından deruhde edilip, Harbiye nezâretine mütekaid Ferik NÂZIM PAŞA, Bahriye nezâretine Ferik SALİH PAŞA, Dahiliye nezâretine Defter-i hakanî müdür-i umumîsi ÂDİL BEY, Adlîye nezâretine Şûray-ı devlet âzasından MUSTAFA EFENDİ, Nâfıa nezâreti ile Ticaret nezâreti vekâletine ABUK AHMED PAŞA. Diğerleri yerlerinde ipka olunmuşlardı.

ALİ RIZA PAŞA Meclis-i vükelâya memur edildiği gibi Sadr-ı sâbık ve esbak TEVFİK ve İZZET PAŞA'lar da kezalik Meclis-i vükelâya memur sıfatiyle kabineye idhal kılındılar.

§ Pazar günü Sadr-ı âzamın avdetinden sonra Zât-ı şâhâne beni çağırıp akşam üzeri TEVFİK PAŞA'nın konağına uğrayarak kendilerinin Meclis-i vükelâya memuriyetleri kabineye bir kuvvet olacağı cihetle hatırları için kabul etmelerini tebliğe memur eyledi. Akşamdan sonra müşarünileyhin konağına gidip hükm-i irade-i seniyyeyi tebliğ ettim. O da emr ü ferman-ı hümâyuna imtisal edeceğini beyan eyledi.

İkametgâhıma avdetimde o civarda ikamet eden İZZET PAŞA beni görmek istediğini telefonla bildirip gece bizzat hâneme geldi. Meclis-i vükelâya memur sıfatiyle yeni kabineye dahil olduğunu söylediğimde memnun olmayıp kabulde tereddüt gösterdi.

Ben o sırada hastalanıp üç gün evde kalmaya mecbur olmuştum. Saraya gidince TEVFİK PAŞA'nın ahvâl-i siyasiyye hakkında hâki pây-ı âliye bir lâyiha takdim ile Meclis-i vükelâ memuriyetinden istifa eylediğini ve Zât-ı şâhânenin kendisini Sadr-ı âzamla muvacehe

etmiş olduğunu haber aldım ise de Hünkâr bundan bana bahsetmedi ; lâyihayı da görmedim.

§ Sadr-ı âzam FERİD PAŞA bir gün Harem dairesinde huzûra kabul olunduktan sonra beni Küçük mâbeyne celb ile Harbiye nâzırı NÂZIM PAŞA Meclis-i vükelâda Dahiliye nâzırı ÂDİL BEY'le alenen münazaa etmiş olduğundan bu hal ile devam-ı memuriyeti kabil olamayacağını ve kapıda kendisini celb ile istifaya davet ve yerine SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA'nın memuriyetini arz edeceğini beyan ederek göndereceği takririn derhal arz olunup irade-i seniyyesinin istihsal ve tebliğini ifade eyledi. Biraz sonra yâver-i mahsus ile takrir vürûd etmesiyle Harem-i hümâyunda takdim ettim. İrade-i seniyyesi sudûr ederek getiren yâvere tevdîan iade eyledim. O gün Sadr-ı esbak TEVFİK PAŞA Harem-i hümâyuna gelmiş olduğundan müşarünileyh hazır bulunduğu halde Zât-ı şâhâne beni celb ile "*Başkâtib bey emindir ; ona söylemekte beis yoktur*„ dedikten sonra "*Paşa hazretleri Süleyman Şefik Paşa'nın meşhur İttihadcılardan olduğunu ve onun tayininden dolayı vükelâdan bazılarının çekilmek istediklerini söylüyorlar. Sonra bu da başımıza bir belâ olmasın ve bu sırada yine bir buhran-ı vükelâ çıkmasın. Sadr-ı âzamı telefonla bul, paşa hazretlerinin ismini zikretmiyerek bu yolda haber aldığımı söyle. Eğer takriri muameleye koymamışlarsa tehir etsinler*„ dedi. Sadr-ı âzamı telefona davetle ifade-i hal ettim. SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA'ya memuriyetini tebliğ ettiğini ve kendisi Daire-i harbiyyeye gidip îfay-ı vazifeye mübaşeret eylediğin cihetle tehirine imkân kalmadığını söylediğinden TEVFİK PAŞA hazır olduğu halde Zât-ı şâhâneye tebliğ-i keyfiyet eyledim.

Gece Sadr-ı âzam beni konağına davet edip "*Dün gece Şeyh ul-islâm Efendi ve Bahriye ve Dahiliye ve Maliye ve Maarif nâzırları ile burada toplanarak müzakere ettik ; Süleyman Şefik Paşa'nın tayinine hiç bir itiraz eden olmadı. Evkaf nâzırı Hamdi Efendi de Şeyh ul-islâm Efendiden ayrılmaz ; diğerlerinin muarız olduklarını bilmiyorum. Kendisini bir hafta kadar tecrübe ederiz, sonra Bahriye nâzırı Salih Paşa ile becayişlerini icra eyleriz. Efendimiz şimdiden Salih Paşa'yı imâle buyursunlar*„ demesiyle ertesi gün keyfiyeti taraf-ı şâhâneye arz ettim.

Muahharan Sadr-ı âzam bana NÂZIM PAŞA'nın evzâ-ı garibesinden bahisle, geçen gün Bab-ı âliye azimetimde muhafız gelip Bab-ı âli muhafazasına memur efrad-ı askeriyyenin silâhları tebdil edilmek

üzere Harbiye nezâretince istenildiğini ve iki gün sonra da Bab-ı âli muhafazasında yalnız jandarmalar bırakılmak üzere efrad-ı askeriyyenin kaldırılması için Daire-i harbiyyece emir verildiğini ifade eylediğini ve kendisi buna bittabi muvafakat göstermediğini hikâye ile NÂZIM PAŞA'nın hüsn-i niyyetinden emin olmadığını îma etti.

§ 23 Ağustos 1335 Cumartesi günü akşam üzeri huzûrda bulunduğum sırada Sadr-ı âzamın vürûdunu haber verdiler. Zât-ı şâhâne benim de oturmamı irade etti. Sadr-ı âzam beşaşetle kapıdan girerek "*Efendimize gayet hayırlı bir şey arz edeceğim ; o derecede ki âdeta gözlerime inanamıyacağım geliyor*„ mukaddemesiyle başlayarak cebinden fransızca bir ajans telgrafı çıkarıp İngiltere başvekili LLOYD GEORGE'un îrad etmiş olduğu bir nutkun Devlet-i aliyyeye ait fıkrasını şifahen tercümeye başladı ve "*Bunu âdeta meşhur Pitt'in vaktiyle 'Türkiye'nin bekası İngiltere için hayat ve memat meselesi olduğunu kabul ve tasdik etmiyenlerle mubaheseye girişmeye bile tenezzül etmem' zemininde olan nutkuna müşabih görüyorum. Cennet-mekân peder-i âlileri zamanındaki İngiliz dostluğu avdet ediyor*„ dedi. Mevzu-ı bahs olan fıkra şu idi :

"*Hiç bir mesele İngiltere'yi Türkiye meselesi derecesinde alâkadar etmez ; İngiltere'nin istikbali Türkiye meselesinin halline vâbestedir*„.

Zât-ı şâhâne bidayet-i emrde pek memnun olduysa da fıkarât-ı mezkûrenin müeddâsına muttalî olunca bunu mübhem görerek tereddüt etmeye başladı. Sadr-ı âzam, nutkun metni gayet lehimizde olup Türkiye'nin istikbaline İngiltere devletinin bu derece alâkadar olduğunu Başvekilin alenen beyan etmesi Devlet-i aliyyelerinin mevcudiyetini resmen tasdik demek olacağını teyid eyledi ve şayet kendisi bu maksadı iyi tercüme ve ifham edememiş ise Başkâtib Bey kulunuz da fransızca bildiğinden o da okusun diye telgrafın aslını bana verdi. Ben de kelime be kelime şifahen tercüme ettim. *Başvekil, Türkiye meselesinin hallinde İngiltere'nin alâkasını İngiliz menâfi-i istikbaliyyesi noktasından dermeyan edip yoksa Devlet-i aliyyenin bekası İngiltere'nin istikbalini alâkadar ettiği manasını tazammun etmemektedir. Bundan benim istihrac edebildiğim mâna İngiltere'nin Memalik-i Osmaniyyedeki alâkası cihetiyle Türkiye'nin düvel-i sâirenin kucağına atılmasına mâni olacağını işrâbdan ibarettir*„ dedim. FERİD PAŞA bozuldu. Ben o sırada odadan çıkarken Zât-ı şâhâne kendisine hitaben "*Başkâtib Bey benim dert ortağımdır ; biz akşama kadar burada kendisi ile dertleşiriz*„ diyerek beni taltif etti.

Ertesi gün Sadr-ı âzam bazı hususâtın taraf-ı şâhâneye arzı için beni konağına davet ettiğinden Başvekilin nutkuna ircâ-ı kelâm ederek nutkun metni henüz gelmedi ise de aslındaki ibare öyle olmayıp Devlet-i aliyyenin bekasında İngiltere'nin alâkadar olduğu sarahaten münderiç bulunduğunu haber verdiklerini söyledi. Fakat nutkun bilâhara vürûd eden metni de evvelki ibarenin ayni olup o yolda bir taahhüdü tazammun etmediği görüldü. Odama gelmiş olan Dahiliye nâzırı ÂDİL BEY dahi bundan o yolda bir mâna istihracına çalışmak ve beni kandırmak istediyse de ona karşı da nutk-ı mezkûrdan öyle bir mâna istinbat edilemiyeceğinde ısrar ettim.

§ FERİD PAŞA huzûrda kendisinin hilâf-ı hakikat olan zehabını tasdik etmeyişimden ve Zât-ı şâhânenin hakkımda o derece iltifat gösterişinden ve o vakit azil suretiyle maiyyet-i şâhâneden ayırmaya da cesaret edemiyerek bir müddet sonra kolayca atabilmek üzere beni avlamak istedi.

Bir sabah konağına davetle taraf-ı şâhâneye arz edilmek üzere bazı tebligatta bulunduktan sonra hiç bir münasebet olmadığı halde birden bire "*Beyefendi, siz Dahiliye nezâretini kabul etmeliydiniz*„ dedi. Ben de mazeretimi tekrar ile beraber "*Kabinenizde faal bir Dahiliye nâzırı mevcud olduğundan benim vücûduma ne ihtiyaç var ?*„ dedim. "*Öyle amma o da pek faal*„ diye mukabele etti. O sırada Şûray-ı devlet riyaseti de açık olduğundan "*Eğer Dahiliye nezâretini kabul etmezseniz bari kabinede başka bir mevki deruhde ediniz*„ demesiyle ben de evvelki mâzeretimi tekrar ettim. Fakat bu suretle teklifini mükerreren reddedişimden memnun kalmadı.

Ben bu tekliflerin tekerrüründen ürkerek gıyabımda icrây-ı teşebbüs ile bir emr-i vâki karşısında kalmamak ve Zât-ı şâhâneyi evvelden îkaz etmiş olmak için bir gün esnây-ı sohbette münasebet getirip "*Bazı kimseler vardır ki kat'iyyen icra mevkiinde bulunamazlar ve vükelâlık edemezler ; kulunuz da o cümledenim ; hiç bir vakit vükelâlık hizmetinde bulunmak elimden gelmez*„ dedim. Hünkâr da "*Siz vükelâ olursunuz, hem de pek güzel olursunuz ; fakat böyle bir zamanda değil, âsûde bir zamanda !*„ diye mukabelede bulundu.

§ 3 Eylül 1335 Çarşanba günü Sadr-ı âzam beni konağına davetle Zât-ı şâhâneye arz olunacak bazı malûmat îtasından sonra îyd-i adhâ münasebetiyle vükelâdan bazılarının rütbe ve nişanla taltiflerini ve Harbiye nâzırı SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA da yâverlik emelinde

olduğundan ona da Yâver-i ekrem unvanı îtasını atabe-i ulyâdan istirham etmekte bulunduğunu söyledi. Ben de nizamnâme-i mahsusu mucibince yâver-i ekremlik yalnız bir zâta münhasır olup o da elyevm mevcud olduğundan ve fakat bazı ordu kumandanlarına fahrî yâver unvanı verilmekte bulunduğundan müşarünileyhin de fahrî yâverliğe tâyin olunabileceğini ifade eyledim. Sadr-ı âzam muvafakat etmesiyle Saray-ı hümâyuna azimetimde keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim. SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA'ya Fahrî yâver unvanı îtasının ve vükelâdan nişanla taltifi istenilenlerin ol veçhile taltifine müsaade buyurularak rütbe-i mülkiye tevcihinin şimdilik tehiri münasip olacağını Sadr-ı âzama tebliğini irade etti. Fahrî yâverlik ve nişan hakkında müsaade-i seniyyeyi ve rütbe tevcihinin tehirini telefonla tebliğ ettiğimde Sadr-ı âzam "*Hâkipây-i şâhâneden bilhassa istirham eylediğim rütbelerdir. Çünkü o adamlar şân-ı saltanatı tenzil için rütbeleri kaldırdılar. Biz onların yaptıklarının aksini yapmalıyız*„ diye rütbe tevcihi hususunda ısrar etti. Buna bilâhara taraf-ı şâhâneden de muvafakat olundu. Fahrî yâverlik hakkındaki irade-i seniyye usûlen başkitabetten tebliğ olunmak üzere, diğerleri hakkındaki kararnâmenin takdimini Sadr-ı âzama ifade ettiğimde başkitabetten yazılacak tezkirenin o gün yetiştirilip konağa gönderilmesini arzu eylediğinden tezkire yazılarak gönderildi. Bab-ı âliden vürûd eden kararnâme üzerine Maarif nâzırı SAİD BEY'e terfîan Bâlâ, Adliye nâzırı MUSTAFA EFENDİ'ye de müceddeden Ûlâ rütbeleri tevcih kılındı. Ertesi günkü gazetelerde Harbiye nâzırına Yâver-i ekremlik tevcih olunduğuna dair bir fıkra görüldü. Seryâver NACİ BEY de odama gelerek "*Harbiye nâzırına yâver-i ekremlik tevcih edilmiş; muhassasatı neden ibarettir? diye Daire-i harbiyyeden telefonla soruyorlar*„ dedi. Ben de yâver-i ekremlik değil Fahrî yâverlik tevcih olunduğunu ve seryâverliğe de liecl il-malûmat müzekkere yazılmakta bulunduğunu beyan ile tashih-i keyfiyet eyledim.

Sadr-ı esbak İZZET PAŞA benimle görüşmek arzu ettiğinden biraz hânesine uğramak için haber göndermiş olduğu gibi Sadr-ı âzam da taraf-ı şâhâneye arz edilecek bazı hususât olduğundan Mâbeyne giderken beni görmek istediğini beyan etmesiyle İZZET PAŞA'ya telefonla îtizar ve görüşmek istediği hususu istifsar ettim. Müşarünileyh, SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA'nın yâver-i ekremliğe tayinini gazetelerde gördüğünü ve yâver-i ekremlik bir şahsa münhasır bulunduğu cihetle kendisinin alayda yâver-i ekrem sıfatiyle bulunup bulun-

mayacağını sual ve Seryâver NACİ BEY vasıtasiyle taraf-ı şâhâneye bir arîza da takdim etmek istediğini beyan eyledi. Ben de SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA Yâver-i ekrem değil, Fahrî yâver tayin olunduğundan buna hacet olmadığını ifade ederek Sadr-ı âzamın konağına azimet eyledim.

Sadr-ı âzam telâşla "*Ben bir yanlışlık yaptım ; rütbe ve nişanlar ile yâverlik hakkındaki ma'ruzâtımın karîn-i kabul buyurulduğunu bildirdiğiniz vakit Süleyman Şefik Paşa yanımda idi. Benim hatırımda yâver-i ekrem olarak kalmış olduğundan, Efendimiz sizi yâver-i ekrem tayin buyurdular dedim. O da derhal Daire-i harbiyyeye gidip keyfiyeti ilân ve ordulara tamim etmiş ve devâirce tebrikât icra kılınmış. Bilâhara hakikatı anlayınca dün gece Âmedci Nuri Bey'i Daire-i harbiyyeye celb ile başı açık olduğu halde telâşla salonda dolaşarak bu yanlışlık tashih olunmazsa fevkalâde me'yus ve mahcub olacağını bildirdiğinden Nuri Bey gece yarısı gelip keyfiyeti haber verdi*„ dedi.

Nizamnâme hükmünün buna müsaid olmadığını söyledimse de "*Bu yanlışlık mutlaka tashih olunmalıdır. Efendimiz bugün selâmlık resm-i âlîsinde kendisini celb ile tashih edileceğini vaad buyurmalıdırlar. Bayram alayında yâver-i ekremlik kordonunu takmalıdır. Biz de bayram ertesi Meclis-i vükelâca yâver-i ekremliğin bire inhisarı, hakkındaki kaydın ref'ine dair bir nizamnâme tanzim ve takdim ederiz. İrade-i seniyyeye iktiran edince o kayıt kalkmış olur ; bu Arnavud eşkiyası gece gündüz mefasidle meşgul olduğu halde o unvanı haiz oluyor da bu adam bu kadar gayret gösterdiği ve kendisi bir vali oğlu olduğu halde neden olmasın ?*„ dedi. Saraya azimetimde keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim. SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA da selâmlık resmine "Yâver-i ekrem„ kordonunu hâmilen geldi ve tezâkir-i resmiyyede imzâsına "Yâver-i ekrem„ unvanını ilâve etmeye başladı.

Bayram günü henüz muâyede resmi başlamadan Dolmabahçe sarayında Muâyede salonuna muttasıl teneffüs odasında Pâdişahın nezdinde bulunduğum sırada Sadr-ı âzamın Mâbeyn dairesinde bir iş için benim vürûduma muntazır olduğunu haber verdiler. Zât-ı şâhâne "*Gidiniz neymiş bakalım*„ dedi. Vükelâ odasında yanına girince "*Merasimde saçağı yaver-i ekremler tutuyor ; Harbiye nazırı, efendimizin yâver-i ekremidir. Bu bayram saçağı onun tutması lâzımdır. Efendimize arz ediniz*„ dedi. Zât-ı şâhâne ikamet ettikleri teneffüs odasında şehzâdelerin ve damatların tebrikâtını kabule başlamış oldukları cihetle keyfiyeti arza imkân olmadı. Resm-i tebrik

bitince arzetmek üzere odanın büyük salona açılan kapısı önünde intizar ettiğim halde ABDÜLMECİD ve SELİM EFENDİ'ler huzûrda kaldıkları cihetle yine arza vakit bulunmadı. Nihayet odanın kapısı açılıp Zât-ı şâhâne iki efendi ile beraber salona çıkmakta olduğu ve muzika tarafından resm-i selâmın îfasına başlanıldığı sırada tekarrüb edip bazı mu'ruzâtım olduğunu arz ettim. Pâdişah, efendilerden ayrılıp geri döndü; keyfiyeti olduğu gibi hikâye edince "*Hayır olmaz*„ dedi. İZZET PAŞA da o sırada elinde saçak olduğu halde karşıda talıtın yanında durmakta idi. Sadr-ı âzamın bu münasebetsiz teklifinden Pâdişahın canı sıkıldığını ve bir cevap zemini aramakta olduğunu hissederek "*Müsaade buyurulursa Sadr-ı âzama Süleyman Şefik Paşa Harbiye nâzırıdır; bilfiil vükelâlıkta bulunanların saçak tutmaları mutad değildir buyruldu, diye zemin-i münasibte cevab vereyim*„ dedim "*Pek münasib olur*„ demeleriyle mevki-i resmîsinde durmakta olan Sadr-ı âzamın yanına giderek keyfiyeti tebliğ ettim. Zât-ı şâhâne de salona çıkıp yeniden resmî selâm başladığından artık bir şey demeye imkân bulamadı. İZZET PAŞA kemâ fi's-sâbık saçağı tuttu.

Bayramı müteakip Âmedci NURİ BEY telefon ederek yâver-i ekremliğin bir zâta inhisarı hakkında nizamnâme yapılmayıp vaktiyle başkitabet makamından tezkire-i hususiyye ile tebliğ edilmiş bir irade-i seniyye bulunduğu anlaşılmasiyle Meclis-i vükelâca yeniden bir nizamnâme tanzimine hacet olmadığından evvelki irade-i seniyyeyi ta'dilen bir irade-i seniyye tebliği kâfi olacağını Sadr-ı âzam Paşanın ifade eylediğini ve SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA'nın yâver-i ekremliğe tayini hakkında tanzim edilen kararnâmeyi de imzâ ederek evvelki irade-i seniyye suretiyle beraber göndermekte olduklarını bildirdi. Kararnâmenin vürûdunda irade-i seniyye bil-istihsal yâver-i ekremlik unvanının bir zâta inhisarı kaydının ref'iyle erkân-ı mümtâze-i askeriyyeden hidemât-ı bergüzîdesi müşahede olanlara kariha-i şâhâneden olarak tevcihi salâhiyetinin mahfûziyeti nezd-i âlîde rehin-i tensib olmasiyle unvan-ı mezkûrun ilâveten Harbiye nâzırı SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA'ya da tevcih ve ol babdaki kararnâmenin tasdik ve imzâ buyurulduğu zemininde ve bu salâhiyetin makam-ı saltanata hasrı yolunda bir müsvedde tanzim ederek tasvib-i âliye iktiran eyledikten sonra kararnâme ile beraber Bab-ı âlî'ye irsâl eyledim.

§ Onu takib eden cuma günü Erkân-ı harbiye-i umumiyye riyâsetine rütbesinin ferikliğe terfîi ile Harbiye müsteşarı FUAD PAŞA'nın tayini, İstanbul muhafızı mütekaid Miralay ŞEVKET BEY'in henüz iade edilmiş olan rütbesinin mirlivalığa terfîi ve sair bazı askerî tevcîhâtı hakkında yâver-i mahsus ile Sadr-ı âzamın konağından beş kıt'a kararnâme geldi. Zât-ı şâhâne "*Bu sırada bir günde hem feriklik ve hem livâlık tevcihî halka karşı münasib olmaz ; zaten Şevket Bey yeni tayin edildi. Hüsn-i hizmet göstersin ; ilerde terfî de edilir*„ diyerek mumaileyh hakkındaki kararnâmenin iadesini irade eyledi. Keyfiyeti telefonla Sadr-ı âzama tebliğ edip o da muvafakat gösterdi. Ancak ertesi gün gazetelerde İstanbul muhafızı ŞEVKET BEY'in rütbesi livalığa terfi edilmiş olduğu görüldü. Dahiliye nâzırı ÂDİL BEY de telefonla müracaat edip Harbiye nâzırı takriri yazınca ŞEVKET BEY'e tebşir etmiş, o da livâ nişanlarını takmış ; keyfiyeti gazeteler dahi yazmış olduğundan tehiri nâzır-ı müşarünileyh için mucib-i mahcûbiyet olacağını söyledi. Ben de Zât-ı şâhânenin iradelerine karşı ısrar edilmesi hüsn-i telâkki buyurulmıyacağından bahisle bu hususta ileri gitmemek üzere Nâzır Paşanın kendi tarafından irşad edilmesini ihtar ettim. Bilâhara keyfiyetten Sadr-ı âzam dahi bahis açmasiyle ona dahi "*Yâver-i ekremlik meselesi mücerred hatır-ı âliniz için taraf-ı şâhâneden tashih buyuruldu. Zât-ı sâmilerine karşı gösterdikleri eser-i hürmeti diğerlerine karşı da göstermek için bir mecburiyetleri yoktur. Esasen irade-i seniyye taallûk etmeden terfî-i rütbesi kendisine tebliğ edilmemeliydi ; bu babda nâzır paşa tarafından ısrara mahal göremem*„ dedim. Sadr-ı âzam bunun üzerine ısrar etmedi. Cereyan-ı mükâlemeyi taraf-ı şâhâneye arz ettiğimde "*Pek iyi söylemişsiniz*„ diyerek Harbiye nâzırını îma ederek "*Bu, bir emr-i vâkici adam*„ dedi. ŞEVKET BEY hastalık bahanesi ile bir müddet mevki-i memuriyetinde ve Selâmlık resminde bulunmayıp bilâhara devama başlamış ise de o sırada kabinenin sukutu ile kendisi de tebdîl edilmiştir.

§ Zât-ı şâhâne nâmlarına olarak Daire-i kitabete gelen mazrûf evrakın mühürleri açılmaksızın ve kayıt olunmaksızın takdimini emrettiklerinden böyle evrak gelince ol suretle takdim olunurdu. Her nasılsa kâtip beyler o kabilden bir varakayı yanlışlıkla açmış olduklarından Hünkâr "*Bizim kâtip beyler pek meraklı*„ diye eser-i infial gösterdi. Bir gün de küçük bir zarf derûnunda gelen

memhûr bir zarfı ma'ruzât meyanında takdim eylediğimde mührü açınca telâşla "*Bu ne ?*„ diyerek bana tevdi etti. Freng mürekkebi ile ve ince Fransız kalemi ile ve muharririn hüviyeti anlaşılmamak için sol el ile yazılmış olan bu varakanın bâlâsı "*Corciyan Efendi*„ hitabını ve metni de "*Devlet ve memleketi bu hale getirdin ; bundan sonra sen de git Kral Corc'un domuzlarını güt*„ ibaresini havi idi. Hünkârın teessürünü görünce te'vile kalkışarak bunun her halde bir yanlışlık olacağını söyledimse de ne o inandı, ne de ben beğendim.

§ Yunanlılar tarafından İzmir'in işgali neticesinde Anadoluda toplanan Kuvây-ı Milliyye ile hükûmet-i merkeziyye beyninde husûle gelen ihtilâf-ı efkâr üzerine FERİD PAŞA taraf-ı şâhâneden ahaliye hitaben bir beyannâme neşrine lüzûm göstermiş ve esası kendi mahsûl-i fikri olan müsveddesine "*Sunûf-ı tebaamızın mahfûziyyet-i hukuku ehass-ı âmâlimiz olup hey'et-i hükûmetimizce bu cihete hasr-ı mesâi etmekte olduğumuzdan bu babdaki âmâl-i hümâyunumuza tamamiyle tevfik-i harekette daim olacağına eminim*„ ibaresini yine kendi kalemi ile ilâve etmişti. Halbuki Kuvây-ı milliyyenin şikâyeti hey'et-i hükûmetin harekâtına mâtuf olmasiyle hükûmetin harekât-ı sâbıkasında devamını tasvib etmek olan bu ibarenin beyannâmeye derci efkâr-ı ahalide bir kat daha sû-i tesir hasıl edeceğinden ve o halde böyle bir beyannâme neşri de nâ-bemahal olacağından mezkûr ibarenin tayyi münasib olacağını arz ettim. Zât-ı şâhâne de bu fikri tasvib ederek onun yerine "*Hey'et-i hükûmetimizin bu babdaki efkâr-ı hûmâyunumuzu tamamiyle rehber-i hareket ittihaz eyliyeceğine eminim*„ ibaresini derc ettirdiler. Beyannâme 21 Eylül 1335 tarihinde ol suretle neşrolundu. FERİD PAŞA bu ibarenin değiştirilmesi esbabını sual etti ; ben de keyfiyeti olduğu gibi anlattım. Bunun üzerine bir şey demediyse de âsâr-ı nâhoşnûdî alâim-i veçhiyyesinden nümâyân olmakda idi. Belki esbâb-ı infisalimi ihzar eden esbâbdan biri de bu olmuştur. Sonraki sadaretinde benim başkitabetten infisalime sebeb olmak üzere Dahiliye nâzırı REŞİD BEY'e "*Bizim burada yaptığımız şeyleri orada bozuyor*„ demiş olması da bunu teyid eder.

§ Muharremin gurresine müsadif 27 Eylül 1335 Cumartesi günü sâl-i cedîd tebriki vesilesiyle vükelâ Saraya geldiklerinden ben de Vükelâ odasına gittim. Yanımda oturan Dahiliye nâzırı ÂDİL BEY o gün Sadr-ı âzam Paşanın konağında istifa ettiğini

suret-i hafıyyede söyledi ve Şeyh ul-islâm Efendinin müdahelâtından bahisle "*Artık el-aman bu softa hükûmetinden*„ dedi.

Hey'et-i vükelâının huzûra kabullerini müteakip Âdil Bey'le Harbiye nâzırı Süleyman Şefik Paşa odama geldiler. Âdil Bey yine Şeyh ul-islâm Efendinin muamelâta müdahelesinden bast-ı şikâyetle Polis müdürü kendisine istinaden nezâretin evâmirini infaz eylemediğini ve nezâretce tahkiki emrolunan hususâtın hiç biri hakkında tahkikat icra etmediğini ve vezâif-i zâbıtaya vâkıf olan esbak Polis müdürü Hüsnü Bey'in Emniyet-i umumiyye müdüriyyetine tayinini inhâ eylediği halde elyevm o hizmette bulunan adam kendisine mensub olmasından dolayı onun da memuriyetine mâni olduğunu ve Hüdavendigâr valiliğine Kürd Mustafa Paşa gibi bir adamı tayin ettirip Kastamonu valiliğine de kendi fırkalarına mensub Safiyyüddin Bey'in tayinini Sadr-ı âzam Paşa marifetiyle teklif ettirmesiyle kendisi de kat'iyyen kabul edemiyeceğini bilbeyan nezâretten istifa eylediğini ve o sırada Sadr-ı âzam nezdinde bulunan vükelâdan bazı zevât ta kendisine hak verdiklerini ve hâl-i hazırda afv-i umumîden başka çare olmadığını ifade ve keyfiyetten Zât-ı şâhâneyi haberdar etmek üzere hâkipây-ı hümâyuna yüz sürmek emelinde bulunduğunu ilâve eyledi. Süleyman Şefik Paşa ise vak'anın cereyanı esnasında hazır bulunmamış ise de Sadr-ı âzam Paşa Âdil Bey'i ikna ile konağa getirmesini kendisine ihtar eylediğinden meseleyi aralarında halledebileceklerini ve bu kerre Anadolu ile icrasına ibtidar eyledikleri teşebbüsât neticelenmeden çekilmeleri doğru olamayacağını ve Âdil Beyle her hususta tevhid-i mesâî ettikleri halde yerine gelecek Dahiliye nâzırı ile uyuşup uyuşamayacağını bilemediğinden kendisi de çekilmeye mecbur olarak teşebbüs edilen îtilâf neticesiz kalacağını ve halbuki teşebbüsât-ı vâkıanın bir hafta zarfında neticelenmesi me'mul bulunduğundan kendisi şu sırada istifaya taraftar olmadığını beyan ve o da hâkipây-ı şâhâneye yüz sürmek emelini dermeyan eyledi. Ben ise huzûra kabulleri için vesateti kendimce muvafık bulmadığımdan "*Madem ki işin bir haftaya kadar hüsn-i neticeye iktiranı me'mûl ediliyor ; bu netice hasıl olursa o zaman isterseniz şerefinizle çekilirsiniz, isterseniz memuriyetiniz hukukunu müdafaa edersiniz. Eğer o vakte kadar iş bir netice-i haseneye müncer olmazsa yalnız ikinizin çekilmesi kifayet etmez, kabine heyet-i umumiyyesiyle çekilmelidir. Binaenaleyh keyfiyyeti şimdiden taraf-ı şâhâneye*

arz etmenize mahal yoktur„ dedim. Bunun üzerine SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA "*Biz meseleyi aramızda hall u fasl ederiz*„ diyerek ÂDİL BEY'i kandırıp Sadr-ı âzamın konağına götürdü.

29 Eylül 1335 Pazartesi günü Saraya geldiğimde ÂDİL BEY'i Karîn-i sânî SÂLİM BEY'le beraber odamda buldum. Mâbeyne vürûdunu evvelce arz etmiş olduklarından Zât-ı şâhâne kendisini huzûra kabul ve benim de birlikte gelmemi irade eyledi. ÂDİL BEY, Küçük mâbeyne gidinceye kadar yolda ve orada intizar odasında cereyan-ı ahvâli hikâyeye başlayarak dün Şeyh ul-islâm ve Evkaf nâzırı ve ABUK AHMED PAŞA'dan maada vükelâyı Sadr-ı âzamın nezdine celb ettirip gürültü çıkardığını ve Hey'et-i vükelânın istifası lüzûmunu dermeyan ederek vükelây-ı saireyi de bu fikre imâle eylediğini ve tebeddül-i sadaret zarurî bulunduğunu söyledi.

Müteakiben birlikte huzûra girildikte ahvâli teşrihe başlayıp böyle bir zamanda fırkacılık siyasetine devam caiz olamayacağını, hükûmetin sırf bîtaraf ve fakat kuvvetli olması lâzım geleceğini beyan ve Şeyh ul-islâm Efendinin benim yanımda şikâyet eylediği ahvâlini huzûrda da tekrar eyledi. Kabinenin hîn-i teşekkülünde hey'eti terkib eden zevâta hiç bir fırkaya mensub olmayacaklarına dair bir vesika imzâ ettirdiği halde bazılarınca gene fırkacılık hissinin devamı bu ahvâle sebebiyet vermiş olduğunu ve Sadr-ı âzam aleyhindeki cereyan da bunların sû-i hareketinden münbais bulunduğunu ve her hakikatin Zât-ı şâhânelerince bilinmesi lâzım geleceğini dermeyan ederek "*Yirminci asırda softa kabinesi olmaz, tebeddül zarurîdir efendim*„ dedi.

Ba'dehu harekât-ı milliyyeye nakl-i kelâm ederek îtilâf tarikine gidilmekten başka çare olmadığını söyledi. Zât-ı şâhâne de bu fikri tasvib ile "*Es-sulhu seyyidü'l-ahkâm*„ diye mukabele eyledi.

Huzûrdan çıktıktan sonra Hünkâr beni tekrar çağırıp "*Bu adam Sadr-ı âzam olmak istiyor*„ dedi. Odama avdetimde ÂDİL BEY dahi gelerek Sadr-ı âzamın çekilmesi elzem olduğunu ve şayet yine bir kabine teşkiline teşebbüs edecek olursa kendisi buna dahil olamayacağını bildirip avdet eyledi.

Biz huzûrda iken Başmâbeynci Paşa, âyandan Müşir FUAD PAŞA'nın vürûdunu haber vermesiyle müşarünileyh kabul olundu. O huzûrda bulunduğu sırada Sadr-ı âzamın da gelmiş olduğunu haber aldım. O gün akşam üzeri Şeyh ul-islâm MUSTAFA SABRİ EFENDİ dahi vürûd etmiş olduğundan o gittikten sonra Zât-ı şâhâne

beni huzûruna celb ile "*Şimdi de Şeyh ul-islâm Efendi geldi; o da Âdil Bey'in söylediklerinin külliyen aksini söylüyor*„ dedi. Ben "*Hakikat, efendimizce biletraf malûmdur; efkâr-ı umumiyye dört kişiyi istemiyor, bir tarafın diğer tarafa sebeb atfetmesine mahal yoktur*„ dedim. Zât-ı şâhâne "*Beş kişiyi : Hamdi Efendi de dahil*„ cevabını verdi. Ben "*Bahriye nâzırı Sâlih Paşa kulunuz doğru sözlü bir zâttır. Onun da celbiyle istiknah-ı hakikat buyurulsa*„ deyince "*Ona hacet yok ! Hakikat malûm*„ dedi ve bu gün âyandan Müşir FUAD PAŞA gelerek Kuvây-ı milliyye nâmına kendisine müracaat edilmiş olduğunu ve "*Sen ihtiyar bir askersin ; metalibimizi pâdişaha arza vesatet et*„ diye cemiyet mührü ile gönderilen varakayı bizzat takdim eylediğini hikâye etti.

Ertesi salı günü Sadr-ı âzam beni konağına davet ve ahvâlden şikâyet ile mu'tadı veçhile Saray memurlarının cesaretsizliğinden ve bir takım adamları huzûr-ı hümâyuna kabul ettirmekte olduklarından ve dün de huzûra girerken Müşir FUAD PAŞA'ya tesadüf eylediğinden ve seksen yaşında adamlar pâdişahın etrafını alarak entrika çevirmekte olduklarından (Bundan maksadı TEVFİK PAŞA idi zannındayım) münfeilâne bahsetti. Kendisi de akşam üzeri hâkipây-ı şâhâneye yüz süreceğini ifade etti.

FERİD PAŞA ne kimsenin huzûra kabulünü ne bir arîza takdimini ve ne de muhalif bir gazetenin pâdişah tarafından görülmesini arzu ederdi. Âdeta Hünkârı taht-ı inhisara almak isterdi. Hattâ bir gün Küçük mâbeyndeki intizar odasında masanın üzerinde bir kaç gazete bulunduğunu görünce "*Bu gazeteler buraya kadar çıkmamalıdır. Pâdişah tarafından okunabilecek gazete Sabah gazetesiyle bir dereceye kadar İkdam gazetesidir*„ demişti.

Çarşanba günü sabahleyin Saraya vürûdumda Zât-ı şâhâne beni celb ederek "*Harbiye nâzırı gelmiş, Başmâbeyncinin odasında oturuyormuş ; benim görüşmeye vaktim yok, odanıza dâvet edin, ne istiyorsa anlayın da bana bildirin*„ dedi. Ben de SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA'yı Başmâbeyncinin odasından alarak odama götürüp istîzah-ı keyfiyyet ettim.

Kendisi evvelce istifa taraftarı değil ise de şimdi aksi fikirde bulunduğunu ve dün Meclis-i vükelâda müttefikan istifaya karar vermiş olduklarını ve keyfiyyetin Sadr-ı âzam Paşa tarafından hâkipây-ı şâhâneye arzı tabiî olub ancak Sadr-ı âzam ile Şeyh ul-islâmın ve Dahiliye ve Harbiye nâzırlarının tebdilleri zarurî idüğini

ve bu bakikati Harbiye nâzırı sıfatiyle değil efendimizin yâveri sıfatiyle arza mecbur olduğunu ifade etmesiyle keyfiyyeti taraf-ı şâhâneye arz eyledim. "*Dün gece Sadr-ı âzam Paşa da geldi ; kabinenin istifasını bildirdi. Ben de Tevfik Paşa'yı çağırdım ; kendisiyle görüşeceğim*„ dedi.

O gün öğle vakti TEVFİK PAŞA Saraya gelerek uzun müddet huzûrda kaldı ; ikindi esnasında Küçük mâbeyne gelip intizar odasında beklemekliğim irade olundu. O sırada Meclis-i vükelâya memur ALİ RIZA PAŞA da gelmesiyle mezkûr dairede diğer odada oturmakta olan TEVFİK PAŞA'nın yanına götürdüler. İkisi bir müddet mülâkattan sonra huzûra celb olundular. Ben sadaretin TEVFİK PAŞA uhdesinde takarrur edeceğine emin olduğum cihetle bu esnada yanıma gelmiş olan REFİK BEY'e "*Ali Rıza Paşa Harbiye nezâreti için mi celb olundu ?*„ dedim. "*Hayır, sadaret için celb edildi*„ deyince müteaccib oldum. REFİK BEY "*Tevfik Paşa sadareti kabul etmiyor ; ben ikinci defaya kalmalıyım diyor. Onun için Ali Rıza Paşa celb olundu. O da sadaret bu sırada benim yapabileceğim şey değildir diye ıtizar ediyor*„ cevabını verdi.

Müşarünileyhimâ huzûrda bulundukları sırada Zât-ı şâhâne beni celb ederek "*Ali Rıza Paşa hazretleri Bab-ı âliye gidecekler, bazı zevât ile görüşecekler, neticeden size telefonla malûmat verecekler ; bana bildiriniz*„ dedi. ALİ RIZA PAŞA'nın azimetinden sonra Zât-ı şâhâne TEVFİK PAŞA ile kalarak beni de alıkoyarak "*Paşa hazretleri sadareti adem-i kabulde ısrar ettiklerinden Ali Rıza Paşa'ya teklif eyledim. Kendisi ıtizar ettiyse de Paşa hazretleri çok uğraşarak ikna eylediler*„ dedi. Ben de "*Keşke Paşa kulunuz ısrar etmeselerdi*„ cevabını verdim.

Vaziyetimde biraz tagayyür hasıl olmalı ki Hünkâr "*Siz müteessir oldunuz*„ deyince "*Kulunuz Ali Rıza Paşa'yı Harbiye nezâretinde görmek isterdim*„ diye mukabele ettim. Ba'dehu Zât-ı şâhâne "*Hat müsveddesini hazırlayınız*„ dedi. Müsveddeyi evvelden hazırlamış olduğumdan "*Hazırdır efendimiz*„ diyerek takdim ettim. Kendileri kıraat ile TEVFİK PAŞA'ya da irâe ederek tasvib eylediler. Bir müddet sonra TEVFİK PAŞA avdet etti. Zât-ı şâhâne tekrar beni çağırıp tebeddülden bahsederek "*Bu hulleci bir kabine olacak ! Tevfik Paşa son fişeğimizdir. Onu âtiye saklamalıyız*„ dedi.

ALİ RIZA PAŞA'nın vereceği malûmata intizaren o gece saat dokuza kadar telefon salonunda ekseriyâ Zât-ı şâhâne ile birlikte

intizarda bulunduk. Bu kadar müddet malûmat alamayınca Hünkâr merak ettiğinden def'-i merakı için ALİ RIZA PAŞA'yı bularak istifsar-ı keyfiyyet eylemek üzere Bab-ı âlinin her tarafına telefon ettiğim halde bir yerden cevab almak mümkin olamadı. Meğer ALİ RIZA PAŞA beni Mâbeyn telefonu ile arayıp ben Daire-i hususiyyede olduğum cihetle bulamamış ve vapur zamanı hulûl etmesiyle intizara da vakti kalmamış olduğundan "*İcab eden zevât ile görüşüldü, muvafakat olundu*„ diye Âmedci Bey marifetiyle Daire-i kitabete telefon edildiği Mâbeyn kâtiplerinden MURTAZA BEY tarafından bildirildi. Zât-ı şâhâne de def'-i merak ederek Harem dairesine azimet eyledi.

Ertesi gün Saraya vürûdumda hatt-ı hümâyunu tebyiz ettirerek pâdişaha imzâ ettirdikten sonra ALİ RIZA PAŞA'nın vürûduna intizar eyledik.

Öğle vakti takarrub ettiği halde gelmeyince Hünkâr tekrar telefonla muhabere etmemi emretti. Kendisini arayıp Bab-ı âli'de buldum. Evvelce Hey'et-i vükelâya dahil olan zevât dün muvafakat eylediklerinden bu gün de Dahiliye nezâreti için DAMAD ŞERİF PAŞA'yı, Hariciye nezâreti için MUSTAFA REŞİD PAŞA'yı, Şûra-yı devlet riyaseti için ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ'yi davet ederek onlarla müzakere eylemekte bulunduğunu ve Bab-ı âli'den TEVFİK PAŞA'nın konağına giderek kendileri ile de görüştükten sonra saat ikide Saray-ı hümâyuna geleceğini bildirdi.

Sadr-ı âzam Paşa siyaset-i hariciyye ile gayr-i mütevaggil bir zât olduğundan ve TEVFİK PAŞA da kabineye dahil olmayacağından REŞİD PAŞA'nın öyle mühim ve nazik bir zamanda yalnız başına idare-i umûra muktedir olamıyacağını teemmül ederek "*Reşid Paşa kulunuz namuslu ve terbiyeli bir zâttır ; kendisini şahsen takdir ederim, ancak zayıftır. Evvelki nezâretinde Tevfik Paşa kabine riyariyasetinde bulunduğu halde bile bir eser-i muvaffakiyet gösterememiştir. Bu defa yalnız başına siyaset-i hariciyyeyi hiç idare edemez. Biraderi Ziya Paşa daha canlıdır. Bari Hariciyeye o intihab olunsa da kendisine kabinede diğer bir nezâret verilse*„ dedim. Zât-ı şâhâne "*Evet, Reşid Paşa zayıftır. Evvelki nezâretinde yazdığı notalar bile ecnebiler tarafından iade edildi. Fakat Ziya Paşa'nın da hüsn-i sıytı yoktur. Abdurrahman Şeref Efendi ise millî bloktandır. Ahmed Rıza Bey'e vekâlet ediyor. Biz kabineyi bitaraf zevâttan teşkil etmek istiyoruz. Şu sırada onun da kabineye alınması muvafık olmaz. Tevfik*

Paşa'ya telefon ediniz ; Sadr-ı âzam şimdi ziyaretine gideceğinden kendi nâmına olarak bu cihetleri anlatsın. Behemehal bu iki zât tebdil ettirsin„ dedi. Keyfiyeti telefonla müşarünileyhe anlattığımda bu babda Sadr-ı âzam ile görüşeceğini söyledi. Zât-ı şâhâne de Harem dairesine azîmet etti.

§ Ba'd et-taam odamda oturduğum sırada FERİD PAŞA telefon edip "*Mühr-i hümâyun henüz benden alınmadı ; yeni kabine hâlâ takarrur etmedi mi? İşte korktuklarım çıktı. İstanbulda anarşi başladığını şimdi haber aldım. Bir takım adamlar Bab-ı âliye gelerek filân filân memuriyetlere tayin olunduk diye yerlerine oturuyorlarmış. Zât-ı şâhâneye malûmat veriniz ; yeni kabine teşekkül edinceye kadar Allah aşkına olsun vazifeleri, başından ayrılmamalarını vükelây-ı sâbıkaya telefonla bildirdim*„ dedi. Bu sözlerin bir Sadr-ı sâbık ağzından değil FERİD PAŞA'nın ağzından çıktığını o anda düşünemiyerek böyle gayr-i muntazır bir hal karşısında telâşa düştüm. Zât-ı şâhâne Harem-i hümâyunda bulunduğundan ve mühim bir hal hudûsunda istirahat zamanlarında da olsa derhal kendisine malûmat verilmesini emretmiş olduğundan Harem dairesi bahçesine gidip bir musahib celb ederek vürûdumu arz etmelerini söyledim. Musahib Zât-ı şâhânenin istirahatta bulunduğunu bildirmişse de ben hemen arz-ı malûmat eylemesini tekrar ve o da gidip keyfiyyeti ihbar ettiğinden bir müddet sonra Hünkâr çıkarak bahçede mülâki olduk. Cereyan-ı hâli arz edip "*Eğer irade buyurulursa keyfiyyeti Bab-ı âli'den tahkik edelim ; böyle bir hâl vâki olduğu takdirde Ali Rıza Paşa'ya resmen bir telgraf yazarak 'Sadarete tayin buyurulduğunuz cihetle hemen îfa-yı vazifeye mübaşeret ediniz ; hatt-ı hümâyun kıraati merasimi ba'dehu îfa olunur, diyelim ; eğer böyle bir hal vâki değil ise bittabi buna hacet kalmaz*„ dedim. Zât-ı şâhâne ile birlikte telefon salonuna gittik ; Âmedci NURİ BEY'i telefonla arayıp bularak keyfiyyeti ve ALİ RIZA PAŞA'nın nerede olduğunu sordum. Öyle bir hâl olmadığını ve ALİ RIZA PAŞA'nın Bab-ı âlide bulunduğunu bildirdi. Ben ihtiyaten bir kere de kendisine sorulmasını söyledim. NURİ BEY keyfiyyeti sual edince Paşanın güldüğünü ve o gibi bir hâlin asla vâki olmadığını ifade ettiğini ve kendisinin şimdi Saray-ı hümâyuna geleceğini haber verdi. FERİD PAŞA'nın bu yolda telâşı neden münbais olacağını kendi kendime düşündüm.

Şimdiye kadar kabine teşkîline memur olan zevât refakatlerine alacakları kimseleri ya kendi hânelerine veya Mâbeyne davetle görüşürlerdi ; Ali Rıza Paşa Saraya davet olunduğu esnada vükelâ Daire-i sadarette müctemi' olup müşarünileyh Saraydan avdetinde kendileri ile Bab-ı âlide görüşmüş olduğu gibi ikametgâhı Erenköyde bulunduğu cihetle hariçten kabineye alacağı kimseleri de ertesi gün müzakere için gene Bab-ı âliye davet eylemiş olmasından ve bunların vürûdunu görenler ise başka mana vererek Ferid Paşa'ya ihbar-ı keyfiyyet etmelerinden onun da mu'tadı veçhile vehim ve telâşa düşmesinden neş'et etmiş olacağına hükmettim.

§ O gün Sarayda Harik-zedegân komisyonu toplanacağından ve Ali Rıza Paşa geç kalmış olduğundan Tevfik Paşa daha ziyade intizar edemeyeceğini beyanla yalnız olarak Mâbeyne geldi. Zât-ı şâhâne müşarünileyhi kabul edip Sadr-ı âzamın vürûdunda kendisi ile görüşerek Hariciye nâzırı ve Şûra-yı devlet reisi meselesini halleylemesini ihtar etti. Müteakiben Ali Rıza Paşa da vürûd edip geç kaldığı cihetle Tevfik Paşa'nın konağına uğramaksızın doğrudan doğruya Mâbeyne geldiğini beyan eyledi. Kendisi Tevfik Paşa'nın bulunduğu odaya götürülüp yalnız olarak görüştüler. Ali Rıza Paşa beni çağırıp hatt-ı hümâyuna derc edilmek üzere beyn el-vükelâ kararlaştırdıkları fıkarâtı muhtevi ve Damad Şerif Paşa'nın hatt-ı destiyle muharrer olan varakayı tevdî ile taraf-ı şâhâneden bilistîzan müsaade buyurulduğu takdirde hatta ilâvesini tebliğ ve Hey'et-i cedîde-i vükelânın memuriyetlerini mübeyyin tanzim etmiş olduğu takriri de tevdi eyledi ise de takriri usûlen bizzat takdim etmesi lüzûmunu beyan ederek hatta derc edilecek olan fıkarâtı taraf-ı şâhâneden istîzan edilmek üzere ahzeyledim. Müsvedde-i asliyeye tevafuk etmek üzere şeklen bazı ta'dilât icra ve müsaade-i seniyyeyi istihsal eyledikten sonra İkinci kâtib Said Bey'e tebyiz ettirdim.

Tevfik Paşa ile Ali Rıza Paşa birlikte huzûra kabul olundular. Hey'et-i vükelâca arzu buyurulan ta'dilât için gerek Tevfik Paşa canibinden ve gerek taraf-ı şâhâneden ihtarât icra kılınmışsa da Ali Rıza Paşa evvelce kendileri ile görüşülerek kararlaştırılmış ve takrirde yazılıp mühürlenmiş olduğu ve cümlesi hatt-ı hümâyunun vürûduna intizaren Bab-ı âlide toplanmış buldukları cihetle ta'dilâta imkân kalmadığını eğer, arzû-yı şâhâneye evvelden

muttalî olsaydı infazına müsaraat etmesi tabiî bulunmuş olduğunu bildirmiş, Zât-ı şâhâne de iş yeniden teahhurât ve müşkilâta uğramamak için bizzarûre muvafakat göstermiştir.

§ Gene o esnalarda idi ki huzûrda bulunduğum sırada Mâbeyn dairesine bir hey'et gelerek taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere bîr arîza getirmiş olduklarını haber verdiler. Hünkâr "*Gidin, bakın ne istiyorlar ?*„ diye beni gönderdi. İçlerinden birisi Şeyh ul-islâm-ı esbak CEMALEDDİN EFENDİ'nin biraderzâdesi olduğunu söyleyen üç kişiden mürekkep bir hey'et "İngiliz muhibleri cemiyeti„ nâmına büyük bir zarf derûnunda bir arîza takdim ettiler.

Zât-ı şâhâne zarfı açıp arîzayı okuyunca « زاد فی الطنبور نعمة اخری » diyerek ve sabahleyin de Dördüncü ordu Müşir-i esbakı ZEKİ PAŞA'nın sadarete tayini için bir arîza getirmiş olduklarını söyleyerek " *Alınız okuyunuz*„ diye kâğıdı bana verdi. Münderecâtına göz gezdirdiğimde yeni bir kabine teşkili lüzûmundan bahisle Sadr-ı esbak KÂMİL PAŞA zâde ŞEVKET BEY'in ŞEVKET KÂMİL PAŞA nâmı ile sadarete nasbı, Hariciye nezâretine rütbe-i vezaretle Dahiliye nâzır-ı esbakı REŞİD BEY'in veyahut SEFA BEY'in, Harbiye nezâretine Dördüncü ordu Müşir-i esbakı ZEKİ PAŞA'nın, Şûray-ı devlet riyasetine Miralay SADIK BEY'in, Ticaret nezâretine Darül-fünûn Hukuk-ı ticaret müderrisi MEHMED CELÂL BEY'in tayinleri istenilmekte ve her nezâret için iki veya üç namzed irâe edilmekte olduğunu anladım. Fakat okuyup iade ettiğim cihetle diğerlerinin isimlerini zapt edemedim. Bir tarafta da bu gibi müracaatlar eksik olmuyordu.

ALİ RIZA PAŞA'NIN SADARETİ

Başmâbeynci YÂVER PAŞA marifetiyle FERİD PAŞA'dan mühr-i hümâyun aldırılmış ve Şeyh ul-islâmlığa tayin buyurulan Haydarî zâde İBRAHİM EFENDİ'ye de doğrudan doğruya Bab-ı âliye gidip intizar etmesi REFİK BEY tarafından telefonla tebliğ kılınmış olduğundan 6 Muharrem 1338 Perşenbe günü Sadr-ı cedîd ALİ RIZA PAŞA'nın saat dörtte münferiden, benim de dört buçukta hatt-ı hümâyunu hâmilen Bab-ı âliye azimetimiz kararlaştırıldı. TEVFİK PAŞA da hazır olduğu halde Zât-ı şâhâne mühr-i hümâyunu ALİ RIZA PAŞA'ya ve hattı da bana tevdi ederek temennî-i muvaffakiyyet eyledi.

Vakt-i muayyende üniformamı lâbis olarak ve refakatime de Yâver MEHMED ALİ BEY'i alarak Bab-ı âliye azimet ettim. Avluda tertib olunan asker ve muzika tarafından resm-i selâm Büyük sofada Sadr-ı âzam ve Şeyh ul-islâm cânibinden istikbal icra olunarak Arz odasında alelusûl hatt-ı hümâyun kıraat edildikten sonra Sadr-ı âzam ile birlikte odasına gidildi.

Esnâ-yı mülâkatta kabineyi teşkil eden zevâtın cümlesi erbab-ı namusdan olduklarından hüsn-i tesir icra edecekleri me'mûl olup ancak ahvâl-i siyasiyye-i hâzıranın ehemmiyeti cihetiyle hariciye kısmının takviyesi lüzûmunu mütâlaa-i zâtiye kabilinden olarak ihtar ettim. Sadr-ı âzam da TEVFİK PAŞA'nın Meclis-i vükelâya memuriyetini taraf-ı şâhâneden istirham edeceğini ve ol babda yazdırmakta olduğu takriri arîza-i teşekküriyye ile birlikte takdim eylememi ifade etti. Ben HÜSEYİN HİLMİ ve RİFAT PAŞA'ların dahi celbiyle meclise memuriyetleri münasib olacağını beyan ettiğimden bu ciheti de arkadaşları ile görüşeceğini bildirdi.

Ali Rıza Paşa kabinesi berveçh-i âtî zevâttan mürekkebti: Hariciye: MUSTAFA REŞİD PAŞA, Harbiye: Ferik CEMAL PAŞA; Bahriye: Ferik SALİH PAŞA; Şûra-yı devlet: ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, Dahiliye: Damad MEHMED ŞERİF PAŞA, Adliye: Âyandan MUSTAFA EFENDİ; Maliye: TEVFİK BEY, Nâfıa: Birinci Ferik ABUK AHMED PAŞA, Ticaret ve Ziraat: Birinci Ferik HÂDİ PAŞA, Maarif: SAİD BEY, Evkaf: Vekâleten SAİD BEY.

Saraya avdetimde TEVFİK PAŞA'nın Meclis-i vükelâya memuriyeti hakkındaki takriri takdim ettiğimde Zât-ı şâhâne TEVFİK PAŞA tarafından muvafakat olunmadıkça mezkûr takriri imzâ edemiyeceklerini beyanla telefonla kendisinden sorulmasını irade eyledi. Müşarünileyhi telefona davetle istifsar-ı keyfiyyet edince kendisi hükûmete her zaman müzaherete hazır ise de resmen meclise memur edilmesine mahal olmadığını söyledi. Ertesi gün Sadr-ı âzamın Saraya vürûdunda nezd-i şâhânede keyfiyyeti müşarünileyhe bildirdim; "*Tevfik Paşa hazretleri bana karşı muvafakat buyurmuşlardı; hattâ meclisin her ictimaında hazır bulunmalarına hacet olmayıp yalnız mesail-i umumiyye-i siyasiyye hakkında müzakere cereyan edeceği vakit hazır bulunmalarının kendilerinden rica olunacağını söylemiştim. Müşarünileyhin meclise memuriyeti kabine için bir kuvvet olacaktır*,, dedi. Zât-ı şâhâne Sadr-ı âzamın ifadâtını tefhim ve fakat kendilerini bu hususta muhtar bırakmakta olduklarını tebliğ için

beni TEVFİK PAŞA'nın konağına göndermeleriyle keyfiyyeti kendisine ifade ettim. "*Evet, mesâil-i siyasiyye hakkında müzakere cereyan edeceği vakit mecliste bulunup fikrimi beyan edeceğimi Sadr-ı âzam Paşa'ya söylemiştim. Ancak şimdiden memuriyetim icra ve ilân olunursa harice karşı kabinenin za'fına hamledilir ; kabinece koltuk deyneğine ihtiyaç var da onun için hariçten adam alınıyor manası verilir. Bir hafta on gün kadar tehiri münasib olur*,, dedi. Keyfiyyeti Zât-ı şâhâne Sadr-ı âzama beyan etti ve müşarünileyhin memuriyeti bir hafta sonraya talik edildi.

Hey'et-i cedîde-i vükelâ tahlif olunmak üzere Saraya geldiklerinde Maarif nâzırı SAİD BEY bana "*Her defa olduğu gibi bu kere de zât-ı âlinizi kabineye almak için çok bahsettikse de Zât-ı şâhâneye karşı cesaret edemedik*,, demiştir.

§ ALİ RIZA PAŞA kabinesi başlıca mesaîsini Kuvây-ı milliyye ile îtilâf meselesine hasredip bu babda Anadolu ile teati-i muhaberât ve Bahriye nâzırı SALİH PAŞA'yı Amasya'ya îzam ile bizzat icrây-ı müzakerât ederek temin-i îtilâfa muvaffak olmuştur. Fakat îtilâfın tafsilâtına resmen vâkıf olamadım. Çünkü Bab-ı âliden Saraya takdim olunan ma'ruzât gerek resmî ve gerek hususî olsun başkitabete gönderilmek mu'tad olduğu halde ALİ RIZA PAŞA Kuvây-ı milliyye ile muhavereyi hâvi telgrafları doğrudan doğruya taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere mühr-i zâtîsi ile mahtûm ayrı bir zarf derûnunda gönderir ve tarafımdan da yine kapalı olarak takdim kılınırdı. Eğer esnâ-yı takdimde Hünkâr bazı telgrafları bana irâe ederse yalnız onların münderecâtına vâkıf olurdum. ALİ RIZA PAŞA nın muhafaza-i esrara bu fazla gayretkeşliği biraz izzet-i nefsime dokunduyysa da ben esasen bu meselelere karışmak istemediğim cihetle bunu ni'm el-vesile addederek ses çıkarmadım.

§ Zât-ı şâhâne cuma günleri selâmlığa gitmek üzere Harem bahçesindeki koltuk kapıdan Çit köşkünün büyük salonuna çıkıp arabası hazır oluncaya kadar bir müddet orada intizar ederdi. Mâbeyn memurları da salonun önündeki medhaldeki iki sıra dizilirlerdi.

7 Teşrin-i sânî 1335 Cuma günü gene mezkûr salona çıkınca acele ile beni çağırttı. Elinde ma'hud SAİD MOLLA'nın taht-ı idaresinde neşredilmekte olan türkçe "*İstanbul*,, gazetesi vardı. Kendisi pek müteheyyiç bir vaziyette olduğu halde mezkûr gazeteyi bana

tevdi ile ve "*Kadınzihniyeti*„ serlevhası adı altında ve "*Kütüphânelerdeki küflü kitaplar*„ diye kütüb-i islâmiyyeyi tezyif yolunda münderiç olan bir bendi irâe eyliyerek "*Siz bu gün selâmlık resminde bulunmayın ; makam-ı sadaretle meşîhate birer tezkire müsveddesi hazırlayın ve 'Neşriyat-ı vâkıayı âlem-i islâm nâmına halife sıfatiyle lânet ve kemal-i nefret ile protesto ediyorum, ibaresini aynen derc edip selâmlık avdetinde müsveddeyi bana irâe eyleyin*„ dedi. Ben de müsveddeyi hazırlayıp selâmlık avdetinde kendisine irâe ettim bâlâsına kurşun kalemi ile "*Pek muvafıktır*„ ibaresini tahrir eyledi. O güne kadar Zât-ı şâhâneyi bu derece hiddetli görmemiştim. Bu tebligat üzerine mezkûr gazete hakkında ne yapıldığını bilemem. Bildiğim bir şey varsa o da bir kaç ay sonra yani FERİD PAŞA'nın son sadaretinde SAİD MOLLA'nın Adliye nezâreti müsteşarlığına tayin kılınması ve Adliyede hâkim-i mutlak sıfatını almasıdır.

§ Yeni kabine Anadolu ile husûl-i ittilâfdan sonra meb'usan intihabâtına şürû eyledik. Her tarafta intihab icra olunarak meb'uslar peyderpey İstanbul'da toplanmaya başladılar. Zât-ı şâhâne iptidaları Meclisin küşâdını mürevvic görünmekte ve intihab kılınacak meb'usların muhtelif fırkalara mensup zevât-ı mutebereden olmalarını terviç etmekte bulunduğu halde İstanbul intihâbatı neticesinde İttihad ve Terakki namzedlerinin galebe etmesi ve bâhusus ameleden NUMAN USTANIN meb'us intihab olunması kendisinde İttihadcıların yine hükûmeti ele alacakları endişesini uyandırarak Meclisin küşâdı emrinde taallül göstermeye başladı. Fakat her taraftan intihab olunup İstanbul'da toplanan meb'uslar ALİ RIZA PAŞA'yı tazyik etmekte, o da Saraya gelerek meclisin yevm-i küşâdının tayini için ısrar eylemekte idi.

Bir gün akşam üzeri Zât-ı şâhâne TEVFİK PAŞA ile birlikte oturdukları halde beni huzûruna çağırıp "*Benim hatırıma bir şey geldi ; Paşa hazretlerine açtım, onlar da muvafık buldular ; siz ne dersiniz ?*„ diyerek "*Muhtelif fırkalar rüesâsını toplayıp meclisin hâl-i hazırı ile küşâd edilmesi mi, yoksa içlerinden bazılarının istifaya davet ile yerlerine diğer fırkalardan da bir kaç kişi alınması mı muvafık olur ? Bu cihetler hakkında beyinlerinde ittilâf hasıl ettikten sonra meclisi açmak münasib olmaz mı?*„ dedi. Ben de "*Bunun zamanı geçmiştir efendim, her taraftan gelen meb'uslar İstanbul'da toplanarak meclisin küşâdına muntazırdırlar. İctima edecek hey'et aralarında*

ittilâf hasıl edemezlerse o zaman ne yapılır ?„ dedim. Bunun üzerine Zât-ı şâhâne itiraz edemedi.

§ Ertesi gün akşam üzeri Sadr-ı âzam gelerek Meclisin yevm-i küşâdının tayini için tekrar ısrarda bulundu ve bu taallülâtı FERİD PAŞA'nın tesvilâtına hamlederek kendisi zaten o makama hâhişkâr olmadığından müşarünileyhin sadarete getirilmesi arzu buyuruluyorsa fikr-i hümâyun açıkça beyan buyurulduğu halde derhal çekileceğini ihsas etti. Zât-ı şâhâne teheyyücle yanındaki masanın üzerine eli ile bir hatt-ı müstakim çizerek "*Benim öyle bir niyetim olsa böyle dosdoğru yürürüm ve kimseden çekinmem*„ dedi. Bunun üzerine tarafeyn yumuşayıp Zât-ı şâhâne teemmül etmek üzere kendisine yirmi dört saat kadar vakit bırakılmasını ve yarın kat'î kararını vereceğini beyan etmesiyle ALİ RIZA PAŞA ile birlikte huzûrdan çıktık. Ertesi sabah Hünkâr beni çağırıp "*Sadr-ı âzam Paşa'ya bu sabah görüşeceğimizi bildirmiştim. Halbuki şimdi birisi ile görüşmek icab etti. Kendileriyle ikindi vakti görüşeceğim. Bab-ı âliye bir yâver gönderin, keyfiyeti tebliğ etsin*„ dedi. Gönderdiğim yâver başka yoldan giderek ALİ RIZA PAŞA ise başka tarikle gelerek yolda birbirlerine tesadüf edemediklerinden Sadr-ı âzam vakt-i muayyende çıkageldi. FERİD Paşa da daha evvel gelip otomobili Harem kapısının önünde durmakta idi. Hünkâr Sertabib REŞAD PAŞA'yı gönderip "*Efendimiz selâm ettiler ; bu sabah birisi ile görüşmek icab ettiğinden Zât-ı âlilerinin ikindi vakti teşriflerini rica ediyolar*„ deyince ALİ RIZA PAŞA hemen oturduğu koltuktan fırlayıp tehevvürle kapıya doğru giderek hademeye "*Getirin paltomu*„ dedi. Gördüm ki iş fenaya gidiyor; Sadr-ı âzam istifa edecek, FERİD PAŞA gene sadarete gelecek, bir dereceye kadar kesb-i sükûn eden ahvâl yeniden karışacak ; buna meydan vermeden hemen yakasından yakalayıp *Gitmeyeceksiniz Paşa !* diye çeke çeke götürüp sandalyasına oturttum. Sertabibe de "*İşte hâli görüyorsun. Bu adam gidip istifa edecek, netice vahim olacak. Ahvâli efendimize anlat ve şimdi kabul ettirilmesi çaresini bul*„ dedim. Sadr-ı âzamların Saraya vürûdunda taam ihzar edilmek mu'tad olduğundan kendisini işgal için yemeği hazır etmelerini de hademeye ihtar ettim. Sertabib giderek cereyan-ı hâli arz etti. O sırada Harem kapısının önünde duran otomobil de gitti. Sertabib avdetinde "*Efendimiz taam buyursunlar da şimdi kendilerini kabul ederim buyurdular*„ cevabını getirdi ve bu derece had bir şekil almış olan hâl şu suretle

bertaraf olundu. Taamı müteakip Zât-ı şâhâne ALİ RIZA PAŞA'yı kabul ederek Meclis-i meb'usanın küşâdı için emr-i kat'î verdi. Ertesi gün nâm-ı şâhâneye olarak kıraat edilecek nutk-ı iftitahî müsveddesi Bab-ı âli'den vürûd ederek lede'l-arz kabule iktiran eyledi. Fakat Hünkâr ziyade müteheyyiç olmasiyle hastalık babane ederek Mecliste bizzat ispat-ı vücûd etmedi ve dört beş gün Harem dairesinden çıkmadı. Hattâ Küçük mâbeyne çıkmadığı günler beni Haremde kabul etmek mu'tadı olduğu halde o müddet zarfında beni de kabul etmeyip ma'ruzâtı Harem dairesine gönderdim. Hastalığına dair her gün Sadaret marifetiyle resmî rapor da neşr olunurdu.

§ Meclis-i meb'usanın 12 Kânun-ı sânî 1338 Pazartesi günü ba'd ez-zuhr saat ikide küşâdı tekarrur etmiş olduğundan vakt-i muayyende üniformayı lâbis bulunduğum halde alay arabasiyle Meb'usan dairesine azimetle beyannâme-i hümâyunu Sadr-ı âzam Paşa'ya teslim ettim. Onun tarafından da Dahiliye nâzırı ŞERİF PAŞA'ya tevdî olunarak kürsü-i hitabette kıraat ettirildi. Meclis-i meb'usan riyasetine ibtidâen Hariciyye müsteşar-ı esbakı REŞAD HİKMET BEY intihab olunmuş iken bir müddet sonra kanser illetinden vefatı vukuuna mebnî yerine CELÂLEDDİN ÂRİF BEY intihab kılındı. Âyan riyasetine de Sadr-ı esbak TEVFİK PAŞA tayin olundu. Hükûmet-i hâzıramızca umde-i siyaset ittihaz olunan "Misak-ı millî„ bu Meclis-i meb'usanda taht-ı karara alındı.

§ Meclis-i meb'usanın küşâdından sonra Fransızların taht-ı muhafazasında bulunan Akbaş cephâneliğindeki eslihanın Kuvây-ı milliyyeye mensub efrad tarafından kaldırılmasından dolayı Düvel-i selâse Bab-ı âliye ültimatom îtasiyle Harbiye nâzırı CEMAL ve Erkân-ı harbiyye-i umumiyye reisi CEVAD PAŞA'ların azlini musirren taleb ettiklerinden ve onu müteakip Dahiliye nâzırı ŞERİF PAŞA ile Kuvây-ı milliyye erkânı arasında Ankara'ya tayin olunan valinin iade edilmesi meselesinde dolayı ihtilâf zuhûr ettiğinden ve Hariciye nâzırı REŞİD PAŞA ile Adliye nâzırı MUSTAFA EFENDİ'nin de Meclis-i meb'usanca tebeddülleri istenildiğinden müşarünileyhim istifaya mecbur olmuşlardır. ALİ RIZA PAŞA bidayet-i emrde arkadaşlarından hiç birinden ayrılmayacağını veyahut kabinenin hey'et-i umumiyesiyle çekileceğini beyan ettiği halde

bilâhara Meclis-i meb'usan reisi REŞAD HİKMET BEY'le aralarında cereyan eden müzakere üzerine o da muvaffakat göstermesiyle Harbiyye nezâretine Ferik FEVZİ PAŞA (müşir), Dahiliyye nezâretine HÂZIM BEY, Hariciyye nezâretine SAFA BEY, Adliye nezâretine de rüesâ-yı adliyeden esbak Mekteb-i hukuk müdürü KÂZIM EFENDİ tayin kılınmışlardır.

Sadr-ı âzam, CEMAL PAŞA'nın istifanâmesini takdim ettiği sırada ben de yanında idim. Hünkâr istifanâmeyi görünce "*Âferin, Türk oğlu Türk olduğunu ispat etti*„ dedi. Fakat bilâhara İngilizler tarafından Maltaya teb'îd olunurken kendisini muhafaza edemedi.

§ Bir gün Harem dairesinde huzûra kabul olunduğum sırada Zât-ı şâhâne elinde bir kitab olduğu halde gayet müteheyyiç bir vaziyette bulunuyordu. Bana hitaben "*Bakınız bizde ahlâk ne dereceye kadar bozulmuş ! Biz bu adama karşı ne yaptık ? Hiçten bir adam iken iki defa meşîhata getirdik*„ diye Şeyh ul-islâm hakkında infialini izhar etti.

Haydarî zâde İBRAHİM EFENDİ "*Mezâhib-i İslâmiyye Tarihi*„ unvanı ile bir eser telif ederek evvelki meşîhatinde bir nushasını taraf-ı şâhâneye ve bir nüshasını de Veliahde takdim etmek üzere hazırlamış iken infisali vuku bulması üzerine takdimden sarf-ı nazar eylemiş ve bu defa tekrar meşîhata tayin olununca bizzat getirip takdim etmiştir. Meğer bu nüsha Veliahde takdim edilecek nusha olup bâlâsında "*Hümâyunları, Şâhâneleri*„ gibi pâdişahlara mahsus ta'birât istimal edildikten başka "*Bu devlet ve milletin selâmeti bir yevm-i mes'udun hulûlüne mütevakkıftır. Ben de o yevm-i mes'udun hulûlüne gece gündüz duacıyım*„ diye bir fıkra ilâve etmiştir. Bu fıkra müsadif-i nazarı olunca Hünkâr pek ziyade münfail olarak artık kendisini huzûruna kabul etmez oldu. Haydarî zâde her ne zaman kabulünü istîzan ederse "*Meşgulüm, vaktim yok*„ diye cevab verirdi. O da "*Taraf-ı şâhâneye arz olunacak ma'ruzât-ı mühimmem var. Acaba kendilerine karşı bir kusur mu ettim ?*„ diye mukabele ederse de gene mes'ulünü is'af etmezdi. Nihayet bir gün kendisinin pek ziyade me'yus ve mükedder olduğundan bahisle vuku bulan istirhamım üzerine "*Gelsin, fakat siz de bulunuz*„ diyerek bir defa kabul etti. Lâkin esnâ-yı kabulünde sû-i muamele göstermedi.

§ Sadr-ı âzam ALİ RIZA PAŞA Saraya geleceği zaman bana

telefon ederek *"Hâkipây-ı hümâyuna yüz sürmek isti'yorum ; ne zaman ferman buyururlar ?"* derdi. Ben de Zât-ı şâhâneden zaman-ı kabulünü istîzan ile kendisine malûmat verirdim. Bir gün müşarünileyh gene telefonla müracaat edip fakat bu defa şekl-i müracaatı başka olup *"Hâkipây-ı şâhâneye yüz sürmek üzere şimdi Saraya geliyorum"* dedi. Ben bu şekilde vâki olan müracaatına başka mâna vererek istifa edeceğine hükmeyledim.

Daire-i hümâyuna gidip Sadr-ı âzamın gelmekte olduğunu bildirdiğini ve benim buna istifa manasını vermekte olduğumu söyledim. Hünkâr istifaya ihtimal vermiyerek *"Öyle bir tasavvur yok ; maamafih siz de gitmeyin burada intizar edin"* dedi. Ali Rıza Paşa gelip Hünkârla bir müddet mülâkat ettikten sonra avdet eyledi. Ben intizar salonunda bulunuyordum. Zât-ı şâhâne beni çağırıp *"Dediğiniz doğru çıktı, kabine istifa ediyor ; şimdi Tevfik Paşa'yı davetle görüşeceğim"* dedi. Sebeb-i istifa Düvel-i müttefika tarafından bir takım gayr-i kabil-i icra tekâlif ile kabinenin tazyik olunmasından ve Kuvây-ı milliye ile de aralarında gerginlik hasıl olmasından münbais imiş. Hünkâr Tevfik Paşa ile iki gün görüştü. O esnada her taraftan telgraflar gelerek eğer Ferid Paşa takrar makam-ı sadarete getirilecek olursa tahassül edecek netayic-i vahîmeden bahsolunuyordu.

Ertesi gün akşam üzeri Zât-ı şâhâne beni yalnız olduğu halde çağırarak ve Tevfik Paşa'nın sadareti kabul etmediğini beyan ederek mütaleamı sordu. Ben de *"Bu babda üç suret hatıra gelir. Ya Ali Rıza Paşa'nın istifasını kabul etmemek, ya Tevfik Paşa'ya sadareti kabul ettirmek veyahut erbab-ı namus ve iffetten olduğuna şüphe olmayan Bahriyye nâzırı Sâlih Paşa'yı sadarete getirmek"* dedim. *"İşte mesele şimdi tavazzuh etti"* deyip (Bu sözden maksadı neydi anlayamadım) ve ertesi sabah tekrar Tevfik Paşa'yı davet ile mülâkat edip ba'dehu beni çağırarak bir yâver-i îzamı ile Sâlih Paşa'yı davet eylememi emretti.

O sırada Meclis-i meb'usan reisi Reşad Hikmet Bey vefat edip, riyaset-i ûlâya Celâleddin Ârif Bey intihab kılınmış olduğundan müşarünileyh intihabları tecdid olunan Divan-ı riyaseti takdim için refakatinde Birinci ve İkinci reis vekilleri Hüseyin Kâzım Bey ile Abdülaziz Mecdi Efendi ve İdare memurları Âsaf ve İsmail Hakkı ve Mehmed Emin Bey'ler olduğu halde Saraya geldiler. Celâleddin Ârif Bey her taraftan Meclis-i

meb'usana vürûd etmiş olan telgrafnâmeleri getirerek ve FERİD PAŞA'nın sadarete gelmesi memleketçe umumî galeyan husûlünü ve netayic-i vahîme zuhûrunu mûcib olacağını beyan ederek bu telgrafnâmelerin taraf-ı şâhâneye takdimini rica eyledi. Ben de telgrafnâmelerin birer ayni Mâbeyne geldiğinden ve FERİD PAŞA'nın sadarete getirilmesi zâten mevzu-ı bahs olmayıp sadaret için Bahriye nâzırı SÂLİH PAŞA davet ile onun vürûduna intizar edilmekte olduğundan bunların takdimine hacet olmadığını söyledim. Tebligat-ı vâkıa meb'uslar üzerinde hüsn-i tesir hasıl etti. Cereyan-ı keyfiyeti arz eylediğimde Zât-ı şâhâne hey'et-i meb'useyi müctemian huzûruna kabul eyledi. Esnây-ı avdette HÜSEYİN KÂZIM BEY arkadaşlarına hitaben "*Zât-ı şâhâne bu hareketleri ile bize bir ders-i intibah verdiler. İnşaallah biz de âtiyen bu gibi derslerin tekerrürüne meydan vermeyiz*,, dedi.

§ Onların avdetini müteakip SÂLİH PAŞA vürûd etti. Sadaret için davet olunduğunu anlayınca ağlamaya başlayarak kat'iyyen kabul edemiyeceğini beyan eyledi. Ben de ahvâlin vehametinden ve Meclis-i meb'usanın müracaatından ve kendisi kabul etmeyip te gene FERİD PAŞA gelecek olursa tevellüd edecek netayic-i müessifeden bahisle kendisini kemal-i müşkilâtla ikna ederek âdeta zorla huzûr-ı hümâyuna soktum. Huzûrda da bir müddet tereddüt ve teallülden sonra müşarünileyh sadareti kabul etmiş olduğundan Zât-ı şâhâne beni çağırıp sadaret hattının ihzarını emretti. O esnada TEVFİK PAŞA da huzûrda idi.

Bu sırada meşîhata kimin tayin edileceği mevzu-ı bahs oldu. Bir iki isim zikrolunduktan sonra Haydarî zâde İBRAHİM EFENDİ'nin ibkasını rica ettiler. Zât-ı şâhâne "*Onunla aramızda bir mâcera oldu ; kendisine şahsen münfail isem de ben infiâlât-ı şahsiyyemi maslahata sirayet ettirmek istemem. İbkasını münasip görüyorsanız kalsın ve aramızdaki mâcerayı Başkâtib Bey size anlatsın*,, dedi. Ben de yukarda izah ettiğim veçhile keyfiyeti nakledince ikisi de mütehayyir oldular. Gariptir ki o güne kadar bu mâcera Pâdişah ile benim aramda kalarak hariçten kimseye tereşşüh etmediği halde o günden sonra duymayan kalmadı.

Haydarî zâde kendi hakkındaki Pâdişahın zeval-i teveccühüne kail ve bu defaki tebeddülde makam-ı meşîhatta ibkasından nâ-ümid olub akşam sabah bana telefon ederek "*Beyefendi, bana bir emriniz var mı? Daire-i meşîhatten nakil için hazırlanayım mı?*,,

diye telâş gösterirdi. Kendisini tatmin için ibkasını tebşir etmek üzere Hünkârdan müsaade istedim. Gülerek müsaade etti.

Akşam eve gelince müşarünileyhi telefona çağırarak "*Size bir fıkra nakledeceğim*„ dedim. "*Mahmud-ı sânî zamanında makam-ı meşihatte bulunan zürefây-ı asırdan Zeynî Efendi sadaret tebeddülünde kendisinin de infisali vuku bulacağı vehmi ile endişenâk olduğu halde Saraydan davet olunması üzerine telâşla merdivenden çıkıp huzûra girerken kendisine tevatür-i nefes gelmiş olduğundan Sultan Mahmud: 'Efendi pekçe soluyorsun' deyince o da 'Nefesim genişledi efendim' cevabını vermiş*„ dedim. Haydarî zâde derhal intikal ile izhar-ı memnuniyyet etti. Fakat bu memnuniyyeti bir ay bile devam edemeyerek kabinenin sukutu ile ebediyyen düştü.

§ Sâlih Paşa, kabinesini teşkil etmek üzere Bab-ı âliye gitti. Ertesi gün Zât-ı şâhâne kendisine telefon ettirip kabineye meb'uslardan kimsenin alınmamasını ve intihab olunacak zevât hakkında evvelce telefonla malûmat verilmesini kendisine ihtar ettirdi. Sâlih Paşa bu ihtardan memnun kalmadı. Gerçi kabineye meb'uslardan kimseyi almamış ise de intihab eylediği arkadaşlarını evvelden bildirmeyip kabinenin teşekkülünde malûmat verdi.

SÂLİH PAŞA'NIN SADARETİ

§ 17 Cemaziyelevvel 1336 Pazartesi günü Sâlih Paşa'nın sadareti icra, mühr-i hümâyun yed be-yed îta kılınarak Bab-ı âliye azimet eyledi.

Teşkil eylediği kabine de tasdik-i âliye iktiran etti. Ben de hatt-ı hümâyunu hâmilen saat üç buçuk raddelerinde otomobil ile gittim.

Arz odasında alelusûl hat kıraat ve resm-i tebrik ve dua îfa olunduktan sonra Sadr-ı âzamın teşekkürnâmesini alarak Saraya avdet eyledim.

§ Sâlih Paşa kabinesi alelacele teşkil edilmiş ve Zât-ı şâhâne meb'uslardan kimsenin alınmasını istemediği ve hariçte bulunan sair zevât da mükerreren tecrübe edilmiş olduğu cihetle yeniden kabine teşkili için adam bulunamayarak derme çatma bir kabine teşkiline ve ekser nezâretlerin vekâlet suretiyle idaresine mecburiyyet görülmüştür. Münasebet-i hariciyye ve dahiliyyenin gittikçe gerginleşmekte olduğu bir zamanda böyle bir kabinenin devamı kabil olamıyacağı Sâlih Paşaca da malûmdu. Nitekim öyle oldu.

Sâlih Paşa ibtiday-ı emrde Bahriye nezâreti vekâletini kendisi deruhde edip Şûray-ı devlet reisi Abdurrahman Şeref Efendi'yi riyaset-i mezkûre vekâlet-i inzimamı ile Maarif nezâretine, Şeyh ul-islâm-ı esbak Ömer Hulûsi Efendi'yi Evkaf nezâretine, Şûray-ı devlet mülkiye dairesi reis-i sânîsi Mehmed Celâl Bey'i Adliye nezâretine, Maliye nâzırı Tevfik Bey'i nezâret-i mezkûr vekâleti inzimamı ile Nâfıa nezâretine, Defter-i hakanî müdür-i umumîsi Ziya Bey'i Ticaret ve Ziraat nezâretine intihab ederek diğerlerini yerlerinde ibka eylemiştir. Mücerred bir el değişikliği olmak üzere asîl olanları vekâlete tahvil etmiştir. Fakat üç dört gün sonra Uryanî zâde Cemil Molla'yı asâleten Şûray-ı devlet riyasetine ve esbak Birinci ordu kumandanı mütekaid Ferik Esad Paşa'yı Bahriye nezâretine, Maliye müsteşarı Nüzhet Faik Bey'i de Maliye nezâretine getirmiştir. Bu kabinenin de hariciye ciheti zayıf idi.

§ 16 Mart 1336 gecesi sabaha karşı İngiliz ve Fransız kuvây-ı işgaliyesi tarafından İstanbul şehri resmen taht-ı işgale alındı. Vükelây-ı sâbıkadan ve âyan ve meb'usandan ve rical-i mülkiyye ve askeriyyeden velhasıl memlekette bir kuvvet teşkil edebilecek kimselerden bir çokları ve hattâ Şehzâde İbrahim Tevfik Efendi bile bagteten ikametgâhlarından kaldırılıp vapura irkâp ve şehzâdeden maadası Maltaya îzam edildi. Keyfiyet-i işgal Fransa sefareti baştercümanı marifetiyle Mâbeyne ve İngiltere sefareti baştercümanı marifetiyle de Bab-ı âliye tebliğ edildi. Fakat emr-i idare zâhiren gene hükûmetin elinde bırakıldı. Hiç lüzumu olmayan bu tedhiş siyasetinin esbab-ı hakikiyyesi ne idi ? Burası saded-i bahsimizin haricinde olduğundan tatvîle hacet görülemedi.

Zât-ı şâhâne meb'uslarla doğrudan doğruya temasta bulunmamış olduğu halde o gün meclis reisleri ile ma'rûf meb'uslardan bazılarının Saraya gelip huzûra kabul olunmaları mukarrer idi. Halbuki işgal esnasında Reis-i evvelin ikamet ettiği daire kuvay-ı ecnebiyye tarafından basılarak kendisi istifaya mecbur olmuş olduğundan yavm-i mezkûrda yalnız İkinci reis vekili Abdülaziz Mecdi, meb'usandan Vehbi Efendi'lerle Rauf Bey Saraya geldiler. Ben de hazır olduğum halde taraf-ı şâhâneden kabul olunarak uzun müddet mülâkat eylediler.

Fakat Meb'usan dairesine avdetlerinde İngilizler Rauf Bey

ve Meb'us KARA VASIF BEY'i riyaset vekâletinden taleb ve suret-i taleblerini havi resmen sened îta ederek alıp götürmüşlerdir.

Bu vukuat üzerine meb'uslar ictimaâtı tatile karar vererek birer birer Anadoluya geçmeye başlamışlardır. Anadolu ile İstanbul arasında tekrar münasebet munkatî olup Yunan kuvây-ı işgaliyyesi de daire-i tecavüzlerini gittikçe tevsî eylemişlerdir.

§ Salih Paşa kabinesi, Düvel-i ecnebiyyenin Kuvây-ı milliye aleyhindeki teklifâtına mümaşât edemiyerek yirmi sekiz gün zarfında istifaya mecbur olmuştur. Devletlerin teklifâtına ve buna karşı Hey'et-i vükelânın kararına o zaman tamamiyle ıttılâ hasıl edememiş isem de kabinece verilen cevabın Hariciye nâzırı SAFA BEY marifetiyle İngiltere sefarethânesine irsali ile bizzat mümessile tevdii ve esbab ve ledünniyyâtının şifahen tefhimi kendisine ihtar kılındığı halde SAFA BEY mümessili sefarethânede bulamadığından ve avdetine kadar beklemediğinden cevabî notayı sefarethâneye bırakarak avdet etmiş olduğu ve ertesi gün de mümessillikten cevab-ı red geldiği o zaman kabineye dahil olan zevâttan mesmûum olmuştur.

§ Kabinenin tebeddülü takarrür etmesi üzerine Hünkâr bu defa da sadareti TEVFİK PAŞA'ya teklif eylemiş ise de müşarünileyhin adem-i kabulüne mebnî dördüncü defa olarak gene FERİD PAŞA'yı getirmeye karar vermiştir. FERİD PAŞA'nın bu sadareti devlet ve memleket için mahz-ı felâket olduğundan TEVFİK PAŞA bilâhara izhar-ı nedametle "*Zât-ı şâhâne Ferid Paşa'dan evvel sadareti bana teklif eylemişti ; o zaman kabul etmediğime şimdi nedamet ediyorum*„ sözünü bir kaç kere bana tekrar etti.

Tebeddül şayiası üzerine Meclis-i meb'usan reis-i sânîsi HÜSEYİN KÂZIM BEY odama gelerek "*Eğer Ferid Paşa İngilizlerden kavî bir söz almış ise Zât-ı şâhâne kendisini sadarete getirsin ; biz de el birliği ile çalışırız. Fakat böyle bir söz alamamış ise kendisinin sadareti memleketce pek fena tesir hasıl edeceğinden bunu yapmasın*„ dedi. Ben de keyfiyeti SULTAN VAHİDDEDDİN'e arz eylediğimde söz almış olduğunu işrâben "*Evet...*„ dedi. Acaba İngilizler mi FERİD PAŞA'yı, FERİD PAŞA mı Pâdişahı, Pâdişah mı bizi aldattı?

HÜSEYİN KÂZIM BEY muahharen dahi taleb-i mülâkat ile huzûra çıkıp FERİD PAŞA'nın sadarete getirilmesi memleket ve saltanat için dâî-i felâket olacağını söylemesi üzerine Hünkâr hid-

det ile *"Ben istersem Rum patriğini de Ermeni patriğini de getiririm, Hahambaşıyı da getiririm"* demiş ve kendisi *"Getirirsiniz amma faidesi olmaz"* diye mukabele eylemesiyle *"Ben böyle karar verdim ; getireceğim"* diyerek kendisine karşı rûy-ı istiskal göstermiş olduğunu nakl ederdi.

FERİD PAŞA'NIN SADARET-İ ÂHİRESİ VE BENİM İNFİSALİM

§ 15 Recep 336 Pazartesi günü FERİD PAŞA'nın sadareti icra olunup makam-ı meşîhate de Dürrî zâde ABDDULLAH BEY tayin kılındı. Kendisi mühr-i hümâyunu ba'd et-tesellüm Bab-ı âliye azimet eyledi. Ben de o gün hasta olduğum halde gayret ederek saat dört raddelerinde hatt-ı hümâyunu hâmilen otomobil ile gittim.

Arz odasında usûlen hat kıraat ve resm-i tebrik îfa edildikten sonra Sadr-ı âzamın arîza-i teşekküriyyesini alarak Saraya avdet eyledim. Bu benim son götürdüğüm hat olmuştur.

FERİD PAŞA'nın bu defa teşkil ettiği kabinede Hariciye nezâreti kemâ fissâbık kendi tarafından deruhde olunarak Harbiye nezâretine vekâleten ve Bahriye nezâretine asaleten ferikandan MEHMED SAİD PAŞA (Kara Said demekle ma'ruf), Dahiliye nezâretine asâleten, Şûray-ı devlet riyasetine vekâleten Dahiliye nâzır-ı esbakı REŞİD BEY, Adliye nezâretine Mahkeme-i temyiz istida dairesi reisi Boşnak ALİ RÜŞDÜ EFENDİ, Maarif nezâretine Hariciye müsteşarı FAHREDDİN BEY, Nâfıa nezâretine Operatör CEMİL PAŞA, Ticaret ve Ziraat nezâretine ferikandan HÜSEYİN REMZİ PAŞA (Deli), Maliye nezâretine vekâleten müsteşar REŞAD BEY, Evkaf nezâretine Ferik OSMAN RİFAT PAŞA tayin olunmuştur. Bu sırada meydan alan şerirlerden biri de Adliye müsteşarlığına tayin kılınan ma'hud SAİD MOLLA olup ÂRİF HİKMET PAŞA'nın nezâretine kadar Daire-i Adliye bunun şerrinden kurtulamamıştır.

§ FERİD PAŞA kabinesinin teşekkülünü müteakip bir gün yine KÂZIM BEY odama gelerek Meclis-i meb'usanın feshi rivayetleri deveran etmekte olduğunu ve halbuki Meclis kendi kendisini tatil etmesiyle hâlen o yüzden hiç bir fenalık gelmesi melhuz olmadığını ve şayet Meclisin feshi cihetine gidilecek olursa meb'uslar birer birer Anadolu'ya geçerek orada akd-i ictima eyliyeceklerini ve bunun neticesi vahim olacağını beyan ile bu babda Zât-ı şâhânenin

ikaz edilmesini söyledi. Ben de keyfiyeti olduğu gibi arzettimse de faidesi olmadı. Meclis-i meb'usan da FERİD PAŞA'nın himmetiyle bir iki gün sonra fesholundu.

Bilâhara KÂZIM BEY'in TEVFİK PAŞA'nın son sadaretinde kabineye alınması ve meb'usların da Anadolu'da akd-i ictima ile Büyük Millet Meclisini teşkil eylemeleri üzerine mîr-i mumaileyh bir gün huzûrda *"Ben vaktiyle bunu Ali Fuad Bey kulunuz vasıtasiyle arz etmiştim ; efendimize söylemedi mi ?"* demesiyle Hünkâr *"Evet söyledi"* cevabını vermiştir.

§ Kabinenin teşkilini takib eden cumartesi günü Hey'et-i vükelâ tahlifleri icra kılınmak üzere Sadr-ı âzamın delâletiyle Saraya gelmişlerdi. Zât-ı şâhâne FERİD PAŞA'yı ibtida yanlız olarak kabul edip bir müddet görüştükten sonra tahliflerini icra ettirdi. Biz de usûlen hazır bulunduk.

FERİD PAŞA o gün yalnız kabul edildiği esnada benim başkitabetten azlim için ısrar ve Hünkâr muvafakat etmeyince *"Eğer muvafakat buyurulmayacak olur ise vükelâ kullarınız huzûr-ı hümâyununuza gelip yemin etmiyeceklerdir"* diye iğfal ederek muvafakatini istihsal eylemiştir.

Hey'et, huzûrdan çıktıktan sonra Vükelâ odasında toplanarak müzakerât ile meşgul oldular. Her zaman olduğu gibi müzakerâtı zabt için Âmedci Bey de Saraya gelip benim odamda muntazır bulunduğu halde kendisini çağırmayarak yalnız bir kaç tane damgalı kâğıt istetdiler. Sarayda ictima vukuunda hey'etce tanzim olunan mazbata ve kararnâmenin başkitabete tevdîan takdimi mu'tad iken tanzim eyledikleri mazbatayı bana tevdî etmeyerek Sadr-ı âzam huzûra girip çıktıktan sonra hey'etin dağıldığını haber aldım. Ben de eve avdet ettim. Meğer bu karar Meclis-i meb'usanın feshi kararı olup Sadr-ı âzam bizzat takdim eylemiş.

Ümm ül-havâdis olan Şeyh ul-islâm-ı sâbık Haydarî zâde İBRAHİM EFENDİ'den istihbar ettiğime göre mazbatayı takdim ederken *"Usûlen Başkâtib Bey marifetiyle takdimi lâzım gelirse de şüyû bulur endişesiyle bizzat takdime mecbur oldum"* diyerek hakkımda bir de emniyetsizlik isnad etmiş.

Pazar günü Meclis-i meb'usan tatil olunmuş ise de o gün Saraya kimse gelmediğinden ve Hünkâr da artık benimle münasebeti seyrekleştirdiğinden hiç bir haber alamadım. Ertesi gün gazete okumadan Saraya gittim. İkinci kâtip SAİD BEY odama gelerek

"Meclis-i meb'usan tatil edilmiş olduğu halde bizden ketmeylediniz„ diye serzenişte bulundu. Öyle bir şeyden malûmatım olmadığını söyleyince *"Aman efendim, nasıl malûmatınız olmaz ; gazete yazıyor„* demesi ile bir gazete getirip o vakit keyfiyete muttalî oldum.

İki gün sonra da gazetelerde neşrolunan fetvâlar görülmüştür ki bu dahi Daire-i kitâbetin ittılâı haricinde cereyan etmiştir. Belki de Sadr-ı âzam tarafından bizzat takdim olunmuştur.

ALİ RIZA ve SÂLİH PAŞA'lar zamanında her gün gazetelerde şakî ANZAVUR çetesi filân yerde şu cinayeti yaptı, filân yerde bunu yaptı diye yazarak ANZAVUR'un îka eylediği fecayi ile kulaklarımız dolduğu halde FERİD PAŞA sadaretinde gelen ma'ruzât meyanında uhdesine mîr-i mîranlık rütbesi tevcihi ile Karesi mutasarrıflığına tayini hakkında bir kararnâme geldiğini görünce dayanamayıp esnây-ı takdimde *"Böyle bir eşkiyayı ibadullahın başına taslit etmek revây-ı hak değildir efendim„* diyerek son bir cür'et gösterdim.

§ Hükûmetçe yapılan ilân üzerine güyâ halkın fevc fevc gelip dehalet ve arz-ı sadakat edeceklerini ümid eylemekte idiler. O günlerden birinde Başmâbeyncinin odasında otururken FERİD PAŞA'nın sultanına mensup olan zevzek bir mâbeynci *"Millet geliyor! Millet geliyor!„* diye pürtelâş içeri girdi. Bir de oda kapısının aralığından bakayım ki vaktiyle Bab-ı âli aklâmında bulunmuş ve tensikatta açıkta kalarak civar köylerden birinde ihtiyar-ı ikamet etmiş olan marufca bir efendi, bir kaç köylüyü arkasına takarak Saraya getirmiş. İşte o esnada bu gibi maskaralıklarla da oyalanıp ümitleniyorlardı.

§ FERİD PAŞA'nın aleyhimde teşebbüsatına başlıca sebep âsî tabirinin hatt-ı hümâyuna dercettirilmemesi hakkında huzûrda vuku bulan ihtarım olmuştu. İki üç ay evvel ALİ RIZA PAŞA'nın istifa etmek üzere kıyam eylediği halde mâni oluşum kendisinin teahhur-ı emelini müntic olmasiyle bu da başkaca bir sebeb teşkil etmiştir. İhtimal ki icraât-ı nahîfesine karşı huzûr-ı humâyunda vâki olan bazı ma'ruzâtımın kulağına gitmesi de hakkımdaki adâvetini celb eylemiştir.

"Başkâtibin azline muvafakat buyurmazsanız vükelâ yemin etmek üzere huzûrunuza girmiyecekler„ sözünün de kendi muhterâtından olduğunu ve kendilerinin böyle bir şeyden haberdar olmadıklarını o zamanki vükelâdan bazıları bilvasıta bana temin eylemişlerdir.

Salı ve çarşanba günleri bir şey zuhûr etmedi. 25 Recep 1336 Perşenbe günü sabahleyin Saraya azimetimde Sadr-ı âzamın erkence gelip huzûrda bulunduğunu haber verdiler. Hiss-i kabl el-vuku kabilinden olmak üzere kendisinin böyle bî-vakit gelişini aleyhimde teyid-i teşebbüsât maksadına hamlederek Daire-i hümâyuna uğramaksızın doğruca odama gittim. FERİD PAŞA o gün benim infisalim hakkındaki talebine Hazine-i hassa müdîr-i umumîsi REFİK, Seryâver NACİ ve Mîr-i alıur vekili ve Muzika-i hümâyun kumandanı Miralay SÂLİH BEY'leri de terdîf ve müsaade-i seniyyeyi tahsil etmiş ve Bab-ı âliye avdetinden sonra kararnâmesini yazdırıp yâver-i mahsusla göndererek hususî bendegân marifetiyle Harem kapısından takdim eylemiştir. Bir hafta sonra Mâbeynden ve Hazine-i hassadan diğer bir takım memurîn ve müstahdemînin de hizmetlerine nihayet verdirmiştir.

O gün Zât-ı şâhâne Mâbeyn dairesine çıkmayıp ve ma'ruzât da istemeyip Serkarîn YÂVER PAŞA'yı Harem dairesine celb ile infisalimizi o vasıta ile tebliğ etmiştir. YÂVER PAŞA ikindi vakti odama gelip ve oda kapısından girer girmez "*Of*„ diyerek kaputunu arkasından atıp yanıma oturarak irade-i seniyyeyi iblâğ ve Zât-ı şâhânenin pek müteessir bulunduğunu ve bizim için münasib birer memuriyet bulunmasını da şart koymuş olduğunu beyan etti. Ben de nezdimde bulunan evrakı nöbetçi kâtibi beye teslini ile veda için YÂVER PAŞA'nın odasına gittim. Kendisi gene izhar-ı teessür ederek ve ısrarıma rağmen avdetim için otomobil hazır-ı latarak ağlaya ağlaya beni bahçedeki taş merdivenin başına kadar teşyî etti. Ben infisal suretiyle Saraydan çıkmış olduğuma ve va'd-i memuriyetim âtîye ma'tuf bulunduğuna kani iken cumartesi günü çıkan gazetelerde Şûray-ı devlet Maliye ve Nâfıa dairesi riyaset-i sâniyesine tayin olunduğumu ve REFİK BEY'in de Defter-i hakanî müdiriyyet-i umumiyyesine nasbedildiğini gördüm. Mütcakiben Sadaret ve Şûray-ı devlet riyasetinden gelen resmî tezkirelerden keyfiyet-i tayinime muttalî oldum. Hiç kimseyi ziyaret etmeyip pazartesi günü doğrudan doğruya Şûray-ı devlete azimetimle îfay-ı vazifeye mübaşeret eyledim.

Saraydan infikâkim ile bu hatıraya da nihayet verdim. Altı ay kadar riyaset-i mezkûrede bulunduktan sonra TEVFİK PAŞA'nın son sadaretinde son memuriyetim olan sadaret müsteşarlığına tayin kılınarak inkılâba kadar iki sene de bu hizmette bulundum.

İSTİTRAD

SULTAN REŞAD ve VAHİDEDDİN zamanlarında sekiz sene başkitâbette bulunduğum esnada muttalî olduğum şeyleri "*Görüp İşittiklerim*„ unvanı altında bu esere derc ettim. Fakat yazdığım şeyler o zamanın bütün vekayiini câmi olmayıp benim vâkıf ve muttalî olabildiğim hususât içinde hatırımda kalanlardan ibarettir. SULTAN VAHİDEDDİN zamanında şahidi olduğum vekayiin ekserisini günü gününe tafsilâtı ile zapt etmiş olduğumdan diğerlerinden tefrik edilebilmek üzere bunlara tarih-i vukularını da ilâve eyledim. Bu suretle yazdığım şeylerden hangilerinin hatırımdan menkul olduğu anlaşılır. Bittabiî hal-i hayatımda neşr etmek istemediğim bu yazılar, ben öldükten sonra intişar ederse, herkesce malûm olmayan bir takım hakayiki câmi bulundukları cihetle o zamanın hakikî tarihini yazacaklar için doğru ve istifadeli bir mehaz olur.

İki pâdişahın ağzından işittiğim bazı fıkraları vekayi sırasında nakletmiştim. Fakat bazılarının bir hâdiseye rabtı kabil olmadığından bu kabîlden hatırımda kalan fıkraları ve Saraya müteallik bazı vak'aları da "*İstitrad*„ sernâmesi altında ayrıca yazarak âtiye derc ediyorum :

§ SULTAN REŞAD'ın en sevdiği tenezzühgâhı Ihlamur kasrı olup ekser fıkralarını da orada naklettiğinden evvel emirde ondan başlıyalım:

Cuma günleri selâmlık resminden sonra alelekser Ihlamura ve yaz mevsimlerinde de Balmumcu köşküne giderdi. Öğle taamını orada edip yemekten sonra bendegândan bazılarına o günkü gazeteleri okutup ve onlar okurken kendisi sandalya üzerinde uyurdu. Ba'dehu abdest alıp ikindi namazını edâ ederdi. Başmâbeynci ekseriya Sarayda kalıp gidişlerde bulunmadığından akşam üzeri benimle Seryâveri birlikte veyahut beni yalnız olarak yanına çağırıp bir müddet âfakî sohbet eylerdi. Hava güzelse biraz da birlikte bahçede dolaştıktan sonra araba ısmarlayıp Saraya avdet ederdi. Bana da doğrudan doğruya eve avdet etmek üzere ruhsat verirdi. Ihlamur köşkünün bahçesinde çok gül ağacı bulunduğun-

dan gül mevsiminde beğendiklerinden birer gül koparıp haremlerine hediye olmak üzere götürürdü. Fakat ikişer tane kopartmaya kıyamazdı. Avdet ederken "*Başkâtip, bu gün iyi eğlendik değil mi?*„ deyip ben de "*Sâye-i hümâyunlarında pek iyi eğlendik efendim*„ diye mukabele ederdim. Bu sade ve yeknesak hayatı kendince eğlence addederdi.

§ Bir gün Ihlamur köşkünde otururken "*Başkâtib, sana bir hikâye vereyim*„ diyerek pederinin bir sözünü kemal-i fahrile nakletti. "*Pederin zamanında atla yıldıza gidip Ihlamur tariki ile avdet ediyordum. Peder de o gün köşke gelmiş olduğundan ben köşkün önüne gelince arabası ile bahçe kapısından çıkmakta olduğunu gördüm. Derhal attan inip selâmına durdum. Hayvanların ayaklarının şakırtısından at ürkerek iki ayak üzerine şaha kalktı. Atın terbiyelerini elimden bırakmadığımdan benim de ayaklarım yerden kesildi. Peder bunu görünce arabadan başını çıkarıp: 'Çocuk. Yavuz Sultan Selim misin!' dedi.* „

"*Bir gün de Şehzâde Abdülhamid Efendi ile beraber Sultan Aziz'in huzûruna çıktık. Hamid Efendi büyük birader Murad Efendinin Sultan Aziz'i ne suretle fasl u mezemmet etmekte olduğunu nakletti. O da bana ' Sen de işittin mi? ' diye sordu. Ben cevaben 'Biraderin ağzından efendimizin senâsından başka bir şey işitmedim' dedim. Dışarı çıkınca Hamid Efendi 'Tû senin suratına beni terzil ettin' dedi* „

"*Bir gün de Sultan Murad'ın dairesine gittiğimde kendisini Sultan Aziz hakkında pek hiddetli bir halde gördüm; yanında duran hançeri göstererek 'Bir gün gidip şu hançerle o koca karnını deleceğim, dedi. Ben de 'Pek iyi edersin birader, sen onu öldürürsün, kısas olarak seni de öldürürler; Hamid Efendi tahta çıkar. Bu suretle sevmediğin Hamid Efendi'ye hizmet etmiş olursun' dedim.*„

§ Sultan Murad Farmason olup kendisini de çok teşvik eylediği halde reddettiğini ve bir gün köşküne yemeğe davet edip sofrada Şehzâde Nureddin Efendi ile Farmasonların ajanı olan Klementi de bulunduğundan Klementi kendisine senin yaşın Nureddin Efendi'den büyük ise de onun mevkii seninkinden çok yüksektir diye hakaret etmesiyle kendisi de "*Birader, sen beni buraya tahkir ettirmek için mi davet ettin?*„ diyerek hemen sofradan kalkmış ve culûsuna kadar bir daha görüşmemiş olduğunu

ve culûsundan bir iki gün sonra kendisini tebrik için gidince iki ellerinden yakalayıp "*Birader, halim pek fena*„ diye ahvâl-i sıhhiyyesinden şikâyete başlamış ve halinde bir gayr-i tabiîlik görmesine mebnî ellerini çekip kurtararak "*Biraz da validenizi görüp tebrik edeyim*„ diye yanından savuşmuş ve hastalığını daha o zaman başlamış idüğünü ve fakat hastalığı âdi cinnet değil çok işret ettiği için cinnet-i sekeriyye olduğunu söylerdi.

§ SULTAN REŞAD'dan mesmûunı olduğuna göre ABDÜLMECİD'in başkadını ve kendisinin valideliği olan SERVETSEZA KADIN SULTAN MURAD'ı çok severmiş. O sağ oldukça SULTAN HAMİD'i saltanatta vekil addederek kendisine HAMİD EFENDİ dermiş. Bir ramazan günü SULTAN REŞAD'ın dairesine gelerek "*Arslanım, ben yarın akşam Hamid Efendiye iftara gideceğim : biraderinin hakkını vermesini söyleyeceğim*„ demiş; o da "*Valide, eğer böyle bir şey yaparsan hem ona ve hem de kendine etmiş olursun*„ dediği halde dinlemeyip ertesi akşam Saraya gitmiş; iftardan evvel huzûra girerek "*Arslanım, ben bu akşam niye geldim bilir misin? Bu kadar vakittir kardeşine vekâlet ediyorsun, artık kardeşinin hakkını ver de biraz rahat te o saltanat etsin*„ deyip SULTAN HAMİD ise "*Pek doğru söylüyorsun valide, ben de zaten onu düşünüyordum, iftardan sonra gel de seninle görüşüp kararlaştıralım*„ demiştir. İftarı müteakip kendisine bir bardak şerbet getirilerek içince derhal sancılanmasiyle bir arabaya konup dairesine götürünüşlerdir. Ertesi gün de vefatı vuku bulmuştur.

Fakat saray dedikoduları çok olduğundan bu gibi rivayetleri kayd-ı ihtiyat ile telâkki eylemek lâzım gelir.

§ SULTAN REŞAD bir gün oğlu ZİYAEDDİN EFENDİ'den bahis açarak "*Ben Ziyaeddine darılmım, milletin başına yedi tane belâ bırakıyor*„ dedi. (Ziyaeddin Efendi'nin yedi çocuğu vardı).

§ ZİYAEDDİN EFENDİ'nin büyük kerimesi BEHİYE SULTAN ile Sadr-ı âzam SAİD HALİM PAŞA'nın küçük mahdumu ÖMER BEY'in akidlerini icra ettirmiş ve buna beni tavsit etmişdi. Akidten sonra sultana ABBAS HALİM PAŞA'nın elini öptürmek isteyerek beni de çağırıp "*Behiye Çit köşkünde Abbas Halim Paşa'nın elini öpecek; baba adamsın, sen de beraber git te Behiye'yi gör. Eğer sıkılıp ta yüzüne bakmayacak olursan hatırım kalır*„ dedi. Sultanları ve kadın efen-

dileri kimseye göstermediğinden bu benim için büyük bir iltifat ve itimad idi.

§ Saraylara mahsus bazı tabirat vardı. SULTAN REŞAD kendisinin büyük hemşiresi ve Reşid Paşa zâde ALİ GALİP PAŞA'nın zevcesi olan FATMA SULTAN'dan bahsederken "*Fatma Sultan güzel kızdır; şişe gibi kızdı*„ derdi.

§ Çanakkale muzafferiyetinden sonra Sadr-ı âzam SAİD HALİM, Harbiye nâzırı ENVER PAŞA'larla Dahiliye nâzırı TAL'AT BEY'e ve havass-ı vükelâdan diğerlerine Balmumcu köşkünde altı kişilik bir öğle taamı vermiş ve hilâf-ı mu'tadı olarak kendisi de sofraya birlikte oturmuştu.

Yemekten sonra beni çağırarak Çanakkale hakkındaki manzûmeyi ENVER PAŞA'ya tevdî etmek üzere verdiği sırada "*Başkâtib, bu adam yemek yemesini bilmiyor ; bamya ile su içiyor, hiç bamya ile su içilir mi ?*„ dedi.

§ ÂLİ PAŞA merhumun hafîdi KEMALEDDİN BEY açıkta kalması üzerine taraf-ı şâhâneden isti'tafda bulunduğundan hiç emsali olmadığı halde iken kendisine otuz altın atiyye vermekle beraber "*Âli Paşa'nın bize büyük iyiliği vardır. Sultan Abdülaziz'in bidayet-i saltanatında hânedanın tahsisatı tefrik olunmayıp tahsisat-ı seniyye ile beraber toptan Hazine-i hassaya gönderilirdi. Sultan Aziz bizim tahsisatımızı verdirmediğinden sıkıntı çekerdik. Hepimiz borç içinde kaldık. Ben de Âli Paşa'ya hususî bir tezkire yazarak müracaatta bulundum. Merhum tahsisatımızı tefrik ettirdi de namusumuzu kurtardı*„ dedi.

§ SULTAN REŞAD "*Saraylara mahsus iki şey vardı ; biri namaz diğeri yemek. İkisi de kalmadı*„ derdi. Çünkü harb esnasında sarayın yemekleri pek bozulmuştu. O kadar ki saray erkân ve memurînine mahsus sofraya bile et yerine patates köftesi verirlerdi. Kendisinin bu iki şeye de merakı olup namazını daima kılar ve "*Elhamdulillah üzerimde namaz borcu kalmadı, hepsini kaza edip ödedim*„ derdi. İyi yemekten de anlardı. Fakat "*Gayet az yiyip hiç bir vakit sofradan karnım doyarak kalkmam*„ derdi.

Süferanın, âdetleri veçhile kendi huzurunda ayak ayak üzerine atarak oturmalarına kızardı : "*Gâvur geldi de ayaklarını burnuma soktu*„ derdi.

Meb'usandan Baban zâde İSMAİL HAKKI BEY Maarif nezâretine tayin kılınması üzerine huzûra çıkmış olduğundan ondan bahsederken "*Cavid Bey'le geldi de ayağını burnuma soktu*„ diye şikâyette bulundu. Zanederim bu şikâyetin asıl sâiki İSMAİL HAKKI BEY'in Meclis-i meb'usan kürsüsünde "*Hilâfet bir bergüzar-ı tarihtir*„ demiş olmasıdır.

§ SULTAN REŞAD'ın hiç akıl erdiremediğim bir sözünü nakledeyim. Kendisi Edirne ile öteden beri pek alâkadar olup şehrin istirdadı üzerine de tarafından suret-i mahsûsada benimle Seryâveri îzam etmiş ve fukarây-ı ehaliye tevzî olunmak üzere iki bin beş yüz lira göndermiş ve ufak gümüş para bastırarak Saray halkına tevzi ettirmiş ve Ertuğrul muzikası şefi LANGE BEY'e de bir marş yaptırarak her hafta huzûrunda çaldırmakta bulunmuş olduğu halde bir gün bana "*Edirne şimdi bizde mi ?*„ diye sormasın mı !... Bu suale doğrusu müteaccib oldum.

§ SULTAN HAMİD Mâbeyn dairesine çıkmamakta olduğundan ve o zaman Saray pek kalabalık bulunduğundan Mâbeynin önündeki meydanlığa alışaptan kötü kötü daireler inşa ettirmişti. İZZET PAŞA için yaptırmış olduğu daire SULTAN REŞAD'ın oturduğu odanın önünü kapamış olduğundan Yıldıza nakilden sonra tamirât icra kılınacağı sırada bunun kaldırılması tasavvur olunuyordu. Başmâbeynci HALİD HURŞİD BEY Ben şimdi gider müsaadesini alırım diye giderek ve dairenin yıktırılması suretinde müsaade istîzan ederek alamadan avdet etti. Ertesi sene TEVFİK BEY Başmâbeynci olmuştu. Tamirât ta devam ediyordu. Bir gün gidip müsaade-i seniyyeyi istihsal etti. Buna nasıl muvaffak olduğunu sorduğumda "*Bunlara bir yeri yıktıralım denilirse müsaade etmezler ; tamirât sırasında Daire-i hümâyununuzun karşısındaki binaları da tesviye ettirerek orasını tanzim edeceğiz diye müsaadesini aldım*„ dedi.

SULTAN REŞAD mülâtafayı sever, fakat gayet nezih olmasını isterdi. Daima "*Lâtife, lâtif olmak gerek*„ derdi. Hiç bir vakit ağzından müstehçen söz çıkmayıp eğer bir şey nakl ederken öyle bir söz sarf etmek icap ederse "*S. ni kefe vurmuş, B'yi kafa vurmuş*„ derdi.

§ Yegâne zevki güvercinleri olup Avrupa'dan yeni cins güvercinler getirterek ve buraca da kruvazman yaptırarak güzel gü-

vercinler yetiştirtirdi. Kuşcubaşı yeni cins bir güvercin yetiştirip kendisi de beğenmiş olduğundan bir gün yanında bulunan SÂBİT BEY'e *"Kuşcubaşıya üç lira atiyye ver,,* dedi. SÂBİT BEY de *"Arslanım, bu merak kardeşinde de vardı amma böyle üç lira vermez, üç yüz lira verirdi,,* deyince benim yanımda mahcub olarak bana hitaben *"Başkâtib, bu kadarı da israf değil mi ?,,* dedikten sonra *"Ne yapalım, bizim lûtfumuz yoksa da kahrımız da yoktur,,* dedi.

Dolmabahçe sarayının arkasındaki bahçede müteaddit kuşluklar ve bir odalı bir köşk yaptırarak sokağa çıkmadığı günler akşam üzeri oraya gidip güvercinleri seyrederdi.

§ SULTAN REŞAD ölümden korkmayıp hal'den korkardı. Ölüme daima hazır bulunurdu. *"Artık ihtiyar oldu, bir işe yarayacak hali kalmadı,,* diye kendisini hal' ederler endişesi daima zihnini tahdiş etmekte idi. Harb-i umumî esnasında TAL'AT PAŞA *"Bundan sonra günde bir kere mar'uzât çıkmakla olmaz; müsta'cel kâğıtları elden göndeririz siz de derhal imza ettirip iade edin,,* dedi. İlk günkü ma'ruzât çıktıktan sonra müs'tacel bir kâğıt geldi; gönderip imza ettirdim. Bir müddet sonra bir kâğıt daha gelmesiyle onu da imzalattım. Akşam üzeri üçüncü defa olarak bir kâğıt vürûd etti. Onu da götürdükte Zât-ı şâhâneyi sofraya oturmuş buldum. *"Peki, gidelim imza edelim,,* deyince *"Bir kâğıt için ihtiyar-ı zahmet buyurmaya hacet yok; kulunuz hokka kalemi buraya getireyim efendim,,* dedim. *"Hayır ben giderim ; daha yazı odasına gidemiyecek kadar kuvvetten düşmedim,,* diyerek sitemkârâne mukabele etti.

§ SULTAN REŞAD görüp, işittiği şeyi aradan zaman geçse de unutmazdı. Bidayet-i memuriyetimde bir gün kaç çocuğum olduğunu ve kaçar yaşında bulunduklarını sormuştu. Üç oğlum ve bir kızım olup kerîmemin henüz altı yedi yaşlarında bulunduğunu söyledim ve kendisi için âtî hakkında ümidbahş olacak bir cemile olmak maksadiyle *"İnşaallah efendimiz kendi elinizle gelin edersiniz,,* dedim. Bu söz hoşuna gitti amma ümîde düşmedi. *"Ona uzun zaman var,,* diye içini çekti.

Bayram muâyedelerinde ve Hırka-i saadet ziyaretlerinde havass-ı vükelânın ve saray erkânının âilelerini de davet ettirirdi. Aradan altı sene geçtiği halde son Hırka-i saadet ziyaretinden bir gün evvel *Başkâtib, senin kerîmen vardır, artık büyümüştür ; validesine söyle de onu da birlikte ziyarete getirsin,,* dedi. Esnây-ı

ziyarette teşrifatçılık vazifesini ifa eden kalfa "*Başkâtib beyin kerîmesi*„ diye kendisini takdim ederken "*Evet, bilirim, onu ben davet ettim*„ demiştir.

§ Seferberlik esnasında şunun bunun köşklerini yalılarını asker işgal etmişti. "*Sizin köşkünüzü de işgal eylediler mi ?*„ diye sorunca "*Selâmlık dairesi ile müştemilâtını işgal eylediler ise de bir müddet sonra tahliye ettiler*„ dedim. O da "*Merak etme Başkâtib, harp bitince ben senin köşkünü tamir ettiririm*„ demiştir. Aradan bir kaç sene geçtikten sonra bir gün yanında otuturken "*Ben yapamıyacağım bir şeyi asla vaad etmem; bir kimse benden bir şey isteyip te yapamıyacak isem açıkça söylerim*„ dedi. Ben de "*Efendimiz daima va'd-ı hümâyunlarında sadıkdırlar*„ diye mukabele ettim. O sırada benim hatırımdan bile geçmediği halde "*Başkâtib, ben senin köşkünü tamir ettireceğimi va'd etmiştim; sakın unuttu zannetme; harb bitince inşaallah yaptırırım*„ dedi. Fakat va'dini infaza zaman ve mekân olmadı. Bunlar hafızasındaki derece-i metaneti gösterir.

§ Maiyyetinden veya hariçten bir kimse bahçesinin mahsûlünden veyahut memalik-i ecnebiyyeye gidib te avdetinde oradan bir hediye takdim ederse memnun olurdu. Fakat az olmalı ve her halde adedi altıyı geçmemeli idi. TAL'AT BEY Ambarlıya ava giderken "*Efendimize oradan bildircin takdim etsem münasib olur mu?*„ diye Başmâbeynci TEVFİK BEY'den sormuş; o da "*Pek münasib olur, fakat adedi altıyı geçmesin*„ deyince TAL'AT BEY buna müteaccib olmuştur. Filhakika o kadar takdim etmesiyle hoşa gitmiştir. Zannederim kıymetli veya külliyetli bir hediye takdim edilip te bâr altında ve getiren adama mukabeleten hediye veya ihsan vermek mecburiyetinde kalmamak maksadına müstenidtir.

§ SULTAN ABDÜLHAMİD'in Selânikten avdetinde beyan-ı hoşâmedi için beni göndermek istemişti. Esasen onun zaman-ı saltanatında tefeyyüz etmiş olduğum halde şimdi başka bir pâdişah hizmetinde olarak onun namına kendisini ziyarete gitmek bana hoş gelmediğinden o vazifeden afvimi istirham ettim. Kendisi de buna memnun kalarak "*Başkâtib Hakandan korkuyor, gitmek istemiyor*„ diye herkese söyledi. Biraderinden bahsederken daima Hakan tabirini kullanır ve kendisine haber gönderdiği vakit "*Sakın Zât-ı şâhâne tabirini kullanmayın; biraderiniz ellerinizi öptü deyin*„

diye tenbih ederdi. SULTAN HAMİD de muhafızı RASİM BEY marifetiyle kendisine haber yollarken "*Hâkipây-ı şâhânelerine yüz sürerim*„ derdi.

§ SULTAN REŞAD merhum SULTAN HAMİD'in ziyaretine gitmek istemeyişimden dolayı ara sıra benimle lâtife ederek "*Başkâtib, Hakan haber yollamış, başkâtibini bana göndersinler demiş; artık olmayacak, mutlaka gitmelisin*„ derdi. Ben de "*Aman efendim kulunuzu af buyurun*„ diye câli telâş gösterirdim. Bana daima "*Başkâtib*„ diye hitab edip bir kere ismimle hitap eylememiştir.

§ SULTAN VAHİDEDDİN pederinin zamanında yetişmemiş olduğundan o zamana ait vekayi ve saray âdet ve an'anâtını bilmezdi. Öyle saray hikâyâtını nakletmeyip sohbeti ekseriya ciddiyâta münhasır idi.

SULTAN HAMİD evrak-ı hususiyesinde Nisbetiyye Köşkü davetinden bahsetmekte ve bunun şehzâdegânı itlâf maksadiyle tertib olunduğunu iddia eylemekte olduğundan ve MEMDUH PAŞA'da Meclis-i meb'usana îtâ etmiş olduğu lâyihada o tertibâtın Damad MAHMUD PAŞA marifetiyle Şehzâde ABDÜLHAMİD EFENDİ'ye malûmat verilmek üzere, Şeyh ul-islâm HASAN HAYRULLAH EFENDİ tarafından kendisine ihbar edilmiş olduğunu yazmakta bulunduğundan hakikati anlamak üzere bir gün, bir münasebet getirerek keyfiyeti SULTAN VAHİDEDDİN'den sormuştum. Cevab olarak "*Bu musannâ bir şey*„ dedikten sonra "*Sultan Murad'ın cülûsunu takib eden cuma günü akşamı Nisbetiyye Köşkünde şehzâdegâna ziyafet verileceğinden bahisle saraydan bir davetnâme aldım. Cuma namazını Teşvikiye camiinde edâ ettikten sonra doğruca köşke gitmek üzere hazırlanmıştım. Mecidiye camiinin önüne gelince saraydan bir çavuşun sür'atle gelmekte olduğunu gördüm: çavuş arabaya tekarrubla Nisbetiyyede verilecek ziyafetin teahhur ettiğini ve akşam Dolmabahçe sarayına yemeğe gelineceğini söyledi. Akşam üzeri saraya gidip şimdi kâtib beylere tahsis edilmiş olan ve o zaman şehzâdelere mahsus bulunan büyük odada birader merhum* (Sultan Reşad'a Birader merhum derdi) *ve Kemaleddin Efendi, Nureddin Efendi ve Süleyman Efendi ile birleştik. Büyük birader* (Hamid Efendi) *gelmemişti. Ortaya bir masa getirilip ve üzerine sofra kurulup bize orada saksunya tabaklarla yemek verdiler. Bu hal benim taaccübümü mucib oldu. Çünkü Sultan Murad veliahdlığında her ne zaman bizi*

köşküne davet etse mükellef alafranga sofra kurdurur ve muzika çaldırırdı. Saray halkında da bir mahzunluk eseri görülüyordu. Yemekten sonra somaki odada huzûra çıktık. Sultan Murad fesi elinde olduğu halde bizi başı açık ve ayak üzeri kabul etti ; halim pek fena diye baş ağrısından şikâyet ediyordu.

Huzûrdan çıktıktan sonra odaya avdet ederken sofada Nureddin Efendiye rast gelip biraderin halini beğenmediğimi söyledim. O da çok içmiş te ondandır manasını işrâb edecek surette eli ile ağzına doğru bir işaret etti. O sırada birader merhum abdeste gitmek üzere sofaya çıkmıştı. Bizi görünce yanımıza gelerek 'Ne konuşuyorsunuz ?, dedi. Nureddin Efendi benim ne söylediğimi bildirince 'Sus sakın bunu kimseye söyleme, dedi. Hakikat-i halde Sultan Murad o gece şuuruna malik değildi ki böyle bir tasavvurda bulunmuş olsun„ dedi.

§ SULTAN VAHİDEDDİN *"Bizim hânedanımıza her türlüsü gelmiştir ; sarhoşu gelmiştir, zâlimi gelmiştir, delisi gelmiştir, aptalı gelmiştir, fakat dinsizi gelmemiştir. İçimizde en mübalâtsızı olan Sultan Abdülaziz bile son nefesinde Kur'ana sarılarak öyle teslim-i ruh etmiştir. Kını ile mülemmâ olan Mushaf-ı şerîf'i Yıldız kütüphânesinde siz de gözlerinizle gördünüz„* dedi.

§ SULTAN MURAD'dan bahsederken *"Biz sekiz biraderdik ; içimizde en değerlisi Sultan Murad idi ; onu terazinin bir tarafına ve bizleri diğer tarafına koysalar onun bulunduğu taraf ağır çeker„* derdi.

§ Bir gün *"Benim kimseye kin ve garazım yoktur. Bir adama ne kadar hiddetim olsa gelip bana iltica edince hiddetim geçer. Yalnız iki kişi hakkında kinim geçmez : Biri Sultan Aziz'in validesi Büyük valide, diğeri de Said Paşa.„* Abdülaziz'in validesine "ÇARİÇE„ derdi. SAİD PAŞA hakkında bu derece kininin sebebini anlayamadım.

§ SULTAN VAHİDEDDİN yalnız sevmediği adamların yüzünü görmek ve kendilerini huzûra kabul etmek istemezdi.

Türk kavminin mütecaviz bir kavim olmadığını ve yalnız tecavüze uğrayınca mukabele ve müdafaada ifrata vardığını söylerdi. Bunu imâen *"Türk'ün ayranlığını şişirmemelidir. Bir kere elini kana bulaştırırsa artık kolay kolay el çekmez„* derdi.

REFİK BEY'den işittiğime göre şehzâdeliğinde *"Dünyada üç mel'un vardır ; bunlar bir saç ayağıdır : Biri bizim hemşîre, biri zevci olan Ferid Paşa, biri de oğlu Sami„* dermiş. Halbuki culûsun-

dan sonra hemşiresi hakkında hürmet ve FERİD PAŞA'ya karşı da kendi taht u tacını feda edecek derecede meftûniyet gösterdi. SAMİ hakkında dahi muhabbet ve iltifat göstermekte idi. FERİD PAŞA hakkında bu derece meftûniyetinin esbabını anlayamamışımdır.

***

§ SULTAN REŞAD ile VAHİDEDDİN beyninde mukayese yapılınca SULTAN REŞAD fitraten zeki sayılmazsa da zannolunduğu gibi idraksiz de değildi. Şuuru yerinde ve hafızası metin idi. Harekâtındaki betaat ve fikrindeki rehavetten vaktiyle hafif bir nüzul geçirmiş olduğu istidlâl edilir ise de adamları bunu ketm etmekte idiler. SULTAN VAHİDEDDİN ise bilâkis cin fikirli ve seri'ül-intikal olup yanına girince insanın ruhundaki inbisat ve inkibazı gözlerinden hisseder ve "*Bugün sizin canınızın bir sıkıntısı var*„ derdi. Fakat ifrat derecedeki tevehhüm ve tereddüdü bu meziyetlerini setr ederdi.

SULTAN REŞAD'ın kalbi daha temiz, tab'ı daha halim olup kendisi kimseyi incitmezdi. "*Ben birine hiddet edersem kalbini kırmamak için derhal namaza dururum; o vakte kadar hiddetim geçer*„ derdi. Hiddet ettiği kimseye unf ile muamele etmeyip hiddeti alâim-i veçhiyyesinden anlaşılırdı. Maamafih hususât-ı zâtiyesinde muannid olup istemediği birşeyi kolaylıkla kendisine yaptırmak mümkün olamazdı. Ahvâl-i âdiyede ne kadar halim ise uzukca bir yere gitmek, vapur ve sandala binip inmek gibi hususatta o derecede titiz olurdu. Bu gibi ahvâlde Başmâbeyncı TEVFİK BEY ile ben yanına sokulmayıp uzakta dururduk. Muatebâtına Seryâver maruz kalırdı. Fevkalâde bir misafir kabulünde ve büyük ziyafetlerde de inatçılık gösterirdi. Merdivenden inip çıkarken arkasından kimsenin gelmesini istemezdi. "*Şayet arkadan birinin ayağı kayıp düşecek olursa beni de şaşırtıp muvazenemi kaybettirir*„ derdi. Bence asıl maksadı merdivenlerden inip çıkmakta zahmet çektiğini başkalarına göstermemekti.

SULTAN VAHİDEDDİN ise asabiy ül-bünye ve hadîd ül-mizac olup arasıra adamlarına bağırır ve fakat hiddeti çabuk geçerdi. Bana karşı hiçbir zaman öyle bir muamelede bulunmamıştır.

SULTAN REŞAD uzun sözden sıkılıp dinlemek istemezdi. SULTAN VAHİDEDDİN ise kendisine söylenilen bir sözü sonuna kadar dinlerdi.

SULTAN REŞAD selâmlık resmine güler yüzle çıkar ve selâmına duran erkân-ı askeriyye ve mülkiyyeden herbirini basma kalıp birkaç sözle tatyîb ederdi. Ezcümle selâmlık esnasında hazır olan Evkaf müsteşarı MÜNİR BEY'e her defasında "*Hayri Efendiyi görüyor musunuz* (Şeyh ul-islâm-ı sâbık); *iyidir inşaallah ?*„ derdi. Bundan maksadı HAYRİ EFENDİ'nin iyi olup olmadığını sormak değil bir iki sözle MÜNİR BEY'i taltif etmekti.

SULTAN VAHİDEDDİN dairesinde ne kadar nazik ise hariçte de o kadar bârid görünürdü. Selâmlığa azimet ve avdet ederken başını önüne eğip hiç kimseye iltifat etmeksizin çatık çehre ile geçerdi. Vükelâyı müctemian kabul ettiği sırada gözlerini kapayıp her kelime ağzından birer ikişer dakikada çıkmak suretiyle ve hafif sesle birkaç söz tefevvüh ederdi. Ekser vükelâ kendisinin iyi söz söylediğine değil hattâ lâkırdı söyleyebildiğine bile kani değillerdi. Fakat bir adamı birkaç kere yanına kabul edip de kendisine alıştıktan sonra gittikçe açılarak bazan bir saat muntazam söylerdi. Bu suretle harice karşı celb-i kulûb edemezdi.

SULTAN REŞAD zamanına göre tahsil etmiş olduğundan farisî ve bir dereceye kadar arabî lisanlarına vâkıf idi. Mesnevî-i şerîfi çok okumuştu. İfade-i meram edecek derecede de kitabeti vardı. Fakat ekser hânedan gibi onun da imlâsı bozuktu. Me'nus olmadığı cihetle yazı yazmakta müşkilât çekerdi.

SULTAN VAHİDEDDİN biraderi kadar arabî ve farisîye vâkıf değilse de onun da fıkıha intisabı vardı ; okuduğunu iyi anlardı. Kitabeti ve imlâsı düzgündü. Fikirlerini kâğıt üzerine koymakta zahmet çekmezdi. Yazıyı kurşun kalemle yazardı.

SULTAN REŞAD ömrünü hâl-i uzlette geçirip ne ahvâl-i âleme ve ne de memleketin hâline kesb-i vukuf etmiştir. Âlur-ı ömründe sutûd eylediği taht-ı saltanat kendisine yabancı kalmıştı. Kendisi de "*Herkes bana işlere karışmıyor diyorlar ! Meşrutiyyet zamanında ben işe karışacak olursam biraderin suçu ne idi ?*„ derdi. Maamafih menfaat-i nefsiyyesine taallûk eden ahvâlde işin içinden sıyrılıp çıkmanın yolunu bilirdi. Nitekim üçüncü Arnavutluk vak'ası esnasında mahallinden gelen telgrafnâmelerde SULTAN HAMİD'in ismi alenen mevzu-ı bahis olduğu ve Bab-ı âli baskını ve MAHMUD ŞEVKET PAŞA'nın katli gibi vekayîde biraz inad ve ısrar gösterse kendi aleyhine inkılâb edeceği muhakkak bulunduğu halde şahsını kur-

tarabildi. Fakat izzet-i nefis sahibi bir zât olduğundan mütareke-den sonra halefinin uğramış olduğu muhacemâta maruz kalsa idi ya menzûl olup yatar kalır, yahut yüreğine inip ölür giderdi.

SULTAN VAHÎDEDDİN daha aklı başında ve daha vukuflu olduğu halde inad ve ısrarının ve vehhamlık ve kararsızlığının kurbanı olup ahvâlin vehâmetinden nefsini kurtarmak şöyle dursun her türlü tehlikeyi kendi üzerine davet etti. Meşhur mesel olduğu üzere acami CİNCİ HOCA gibi cinleri topladı da dağıtamadı. Öyle bir za-manda FERİD PAŞA ile a'vânının önüne çıkmaları kendisi için bir felâket oldu. Bazı Avrupa'ya gidip gelenlerin bilir bilmez kendisini iğfal etmeleri de o felâkete bir zemîme teşkil etti.

***

İnkılâbdan sonra meşâgil-i resmiyyeden vâreste kaldığım za-manı da mücerred memleketime bir hizmet-i nâçizânede bulunmak emeli ile bazı âsâr vücûde getirmeye ve o meyanda mülâtafata dair de bazı şeyler yazmaya başrettim ki bunlar : 1. *Rical-i mü-himme-i siyasiyye*, 2. *Mesâil-i mühimme-i siyasiyye*, 3. *Edvar-ı ıslâhat yahut Islâhat meselesi*, 4. *Ma'rûf sîmalar*, 5. *Târihî fıkralar*, 6. *Âfâkî fıkralar* olup 7. *Görüp işittiklerim* ismini verdiğim bu eserdir.

Şimdi de harab olan binây-ı vücûdumun tamiri ile meşgul olmaktayım.

İNDEKS

I. Şahıs adları

A

Abbas Halim Paşa, 117, 267.
Abbas Hilmi Paşa, Hidiv-i Mısır 140, 149.
Abdullah Bey, Dürrî-zâde, 261.
Abdullah Bey, Kâmil Paşa-zâde, 184.
Abdullah Paşa, 1. Ferik, 58, 59, 163, 164, 171.
Abdülkerim Paşa, 160.
Abdurrahman Paşa, 77.
Abdurrahman Şeref Efendi, Nazırlardan, 15, 19, 22, 28, 30, 34, 37, 40, 50, 63, 64, 65, 68, 76, 78, 149, 153, 158, 161, 162, 180, 183, 184, 214, 228, 230, 246, 250, 259.
Abdülaziz, Sultan, 37, 39, 132, 145.
Abdülaziz Mecdî Efendi, 256, 259.
Abdülhalim Efendi, Âyandan, 48.
Abdülhalim Efendi, Çelebi, 146.
Abdülhamid II., Sultan, 3, 16, 21, 28, 31, 32, 34, 35, 36, 39, 43, 53, 76, 124, 128, 146, 180, 226.
Abdülhamid Efendi, Şehzâde, 226, 272.
Abdülhak Hamid Bey, 119.
Abdülmecid Efendi, Şehzâde, 77, 80, 81, 138, 140, 175, 182, 202, 209, 215, 216, 221, 224, 239.
Abdurrahim Efendi, Şehzâde, 194.
Abuk Ahmed Paşa, 197, 233, 234, 250.
Adil Bey, Ametçi, Dahiliye ve Sadaret müsteşarı, 7, 16, 28, 43, 49, 99, 102, 233, 234, 236, 240, 241, 242, 243, 244.
Ahmed Bey, Miralay, 136.
Ahmed Cevdet, İkdam gazetesi sahibi, 2
Ahmed Emin Bey, Vakit gazetesi başmuharriri, 182.
Ahmed Fevzî Paşa, Hariciye nazırı, 89.
Ahmed Hikmet Bey, 221.
Ahmed Muhtar Bey, Nakîb-ül-eşraf, Şûray-ı devlet mülkiye dairesi azası, 2, 152.
Ahmed Muhtar Paşa, 33, 50, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 63, 65, 66, 69, 71, 142.
Ahmed Nesimî Bey, Hariciye nazırı, 117, 147, 149.
Ahmed Rıza Bey, Meclis-i meb'usan reisi, 17, 25, 26, 35, 36, 38, 40, 41, 147, 150, 158, 159, 161, 162, 168, 174, 187, 195, 196, 199, 200-201, 246.
Ahmed Şükrü Bey, Maarif Nâzırı, 102.
Ahmed Zülkifl Paşa, 105.
Ali Bey, 156.
Ali Fuad Bey, 262.
Ali Galip Paşa, Reşid Paşa-zâde, 268.
Ali Kemal Bey, Maarif Nâzırı, 197, 208, 212, 214, 218, 224, 225, 226, 228, 230, 231.
Ali Münif Bey, Nafia Nâzırı, 127, 147, 149.
Ali Nuri Bey, Tevfik Paşa'nın oğluyaver, 219, 227.
Ali Paşa, 5, 8, 39, 136, 268.
Ali Rıza Bey, Âyandan, 178.
Ali Rıza Paşa, Harbiye, Bahriye Nâzırı, Sadr-ı âzam, 12, 19, 22, 59, 88, 151, 163, 184, 187, 199, 200, 229, 233, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 263.
Ali Rüştü Efendi, Boşnak, 261.
Alkivyadis, Doktor, 130.
Allenby, İngiliz Generali, 185.
Anzavur, 263.
Arif Bey, Gümülcüne meb'usu, 48.

Arif Hikmet Paşa, Ateş Mehmed Paşazâde, 5, 18, 19, 32, 41, 63, 64, 77, 261.
Arif İsmet Bey, Çanakkale meb'usu, 18.
Artistidî Paşa, 40, 41.
Asaf Bey, Ametçi, 6, 7, 9, 19, 22, 39, 47, 256.
Atâ Bey, 184.
Avni Paşa, Mirlivâ, 195, 197.

B

Babıâlî Tahir, Malûmat gazetesi sahibi, 2.
Baha Bey, Reji Müdürü, 9, 10.
Bahaeddin Şakir Bey, 105.
Bahri Paşa, 88.
Bâkî, Şâir, 129.
BâyezidII., Sultan. 147.
Behiye Sultan, 267.
Besarya Efendi, 98.
Boman Paşa, 89.
Bompar, Bk. Bompard, Fransa Sefiri, 86.
Bompard, Bk. Bompar, Fransa Sefiri. 86.
Boşo Efendi, 18.
Büyük Valide, Sultan Aziz'in validesi, 273.

C

Calthorpe, İngiliz amirali, 153, 208.
Cavid, Halil Rifat Paşa-zâde, 6.
Cavid Bey, Maliye nâzırı, 38, 45, 48, 117, 128, 147, 151, 152, 153, 154, 158, 159, 162, 169.
Celâl Bey, Nâzırlardan, 98, 102.
Celâl Muhtar Bey, Doktor, 153.
Celâleddin Arif Bey, 254, 256,
Cemal Bey, Konya Valisi, 104, 196, 197, 215.
Cemal Bey, Nafıa nâzırı, 111.
Cemal Paşa, Ferik, Seryâver, 1, 116. 120, 127, 128, 143, 147, 149, 158, 255.
Cemaleddin Efendi, Şeyh-ül-islâm, 11, 15, 20, 21, 23, 24, 49, 60, 67, 80, 249.
Cemil Molla, Üryani-zâde, 12, 184, 188, 189, 210, 259.
Cemil Paşa, Şehremini, Operatör. 58, 70, 261.
Cevad Bey, Mâbeyn başkâtibi, 16, 21, 28, 112.
Cevad Paşa, Şükür Paşa-zâde, 8, 69, 118, 171, 254.
Cevdet Paşa, Tarihçi, 54.
Cinci Hoca, 276.
Corc, Kıral, 241.
Corciyan Efendi, 241.
Currie, Bk. Küri, 75.
Çariçe, Abdülaziz'in validesi, 273.
Çarikof, Rus hariciye müsteşarı, 12.
Çelebi Efendi, 145, 146.
Çerkes Hasan, 203.

D

Damad Ârif Hikmet Paşa, 68, 69, 81, 129, 180, 183.
Damad Ferid Paşa, 138, 147, 153, 154, 158.
Damad Salih Paşa, Hayreddin Paşazâde, 103, 105.
Damad Şerif Paşa, 49, 50, 51, 55, 56, 63, 64, 68, 74, 81, 129, 163, 170, 183, 185, 195, 246, 248, 250, 254.
Daniş Bey, 56, 57, 63.
Depere, Bk. Franchet d'Esperey, 165.
Depere Franşe, Fransız Generali, 185, 191, 223.

E

Ebüzziya, 4.
Edhem Bey, Beyrut vali-i esbakı, 184, 197, 213, 230, 231.
Edhem Paşa, Tesalya ordusu kumandanı, 26, 28.

Edward, Gray Bk. Edvar Grey, 86, 95.
Edvar Grey, Bk. Edward Gray, 86, 95.
Ekrem Bey, Recâizâde, 5.
Ekrem Bey, Maarif Nâzırı, 14.
Emin Bey, 2. Mâbeynci, 29.
Emin Bey, Sadaret müsteşarı, 143.
Emin Paşa, Bahriye mirlivalarından, 28, 29.
Enver Bey, 78, 79, 80, 81, 108, 111.
Enver Paşa, 116, 118, 119, 122, 126, 127, 128, 129, 131, 136, 137, 138, 141, 148, 149, 150, 158, 175, 176, 268.
Esad Efendi, Meclis-i tetkikat-ı şer'iyye reisi, 21, 82, 100, 102, 106, 119, 147, 148, 163.
Esad Paşa, Dr., Millî kongre reisi, Ferik, 227, 259.

F

Fahir Bey, 186.
Fahri Bey, Mâbeynci, 66n1.
Fahreddin Bey, Hariciye müsteşarı, 261.
Fatih Mehmed, Sultan, 129, 268.
Fazlı Necib Bey, 51.
Felek Bey, İzzet Beyle, Tevfik Paşa'ya verilen ad, 164.
Ferdinand, Kıral, 93.
Ferid Bey, 213,
Ferid Paşa, 4, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 49, 50, 56, 57, 58. 59, 61, 63, 64, 65, 74, 75, 153, 155, 157, 158, 181, 184, 185, 187, 188. 196, 197, 198, 199, 201, 202, 204, 207, 210, 212, 213, 214, 219, 222, 223, 224, 225, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 240, 241, 243, 244, 247, 248, 249, 252, 253, 256, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 273, 274, 276.
Fethi Bey, 13, 150, 152, 153, 158, 209.
Fethi Frango Bey, 12.
Fevzi Paşa, Ferik, 255.
Feyzi Bey, 190.
Fransuva Jozef. Avusturya imparatoru, 132.
Franşe Depere, Bk. Franchet d'Esperey, 165.
Franchet d'Esperey, Bk. Franşe Depere, 165.
Fuad Bey, 24, 25, 79.
Fuad Paşa. Müşir, 5, 71, 72, 88, 186.

G

Gabriyel Norandungiyan Efendi, 13, 14, 22, 28, 44, 45, 46, 49, 51, 54, 62, 68. 75, 77, 89.
Galip Paşa, Nâzır-ı sabık, 51.
Gazi Paşa, 59, 118.
Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 49.
Gaspodin Liyapçef, Bulgar murahhası, 13.
Gülsitu Hanım, 147.
Gümülcineli İsmail, 65.

H

Hacı Adil Bey, Meclis-i meb'usan reisi, 71, 98, 125, 126, 141, 179.
Hacı Akif Bey, 117.
Hacı Akif Paşa, 3, 4, 5.
Hacı Emin Bey, 38.
Hacı Evliya Efendi, 122.
Hacı Fevzi Efendi, 64, 137.
Hadi Paşa, 1. Ferik, 250.
Hakkı Bey, Bk. Bâb-ı âli hukuk müşaviri, 3n1, 5, 6, 7, 9. 12, 13, 14, 15, 83, 107.
Hakkı Paşa, 14, 57, 76, 98, 99, 112.
Halide Edib Hanım, 215.
Halid Hurşid Bey, 50, 51, 52, 55, 59, 62, 79, 101, 110, 111, 269.
Halid Ziya Bey, 34, 35, 40. 52, 112.
Halid Ziya Efendi, 50.
Halil Bey, Meclis-i meb'usan reisi, 55, 103, 106, 109, 125, 127, 142, 147, 150.

Hallacyan Efendi, 44.
Halid Efendi, Ders vekili, 30.
Hamade Paşa, 23, 28, 31.
Hamdi Bey, Beyoğlu mutasarrıfı, 2.
Hamdi Bey, Eczacı, 10.
Hamdi Efendi, 213, 244, 266,
Hamid Efendi, 267, 272.
Hasan Fehmi Paşa, 4, 5, 15, 19, 20, 22, 28, 31.
Hasan Hayrullah Efendi, Şeyh-ül-islâm, 272.
Hasan Râmi Paşa, 3.
H. Râmi, Hasan Râmi Paşa'nın matbuat lisanına düşen adı, 3.
Hasan Tahsin Paşa, 64.
Haşim Bey, 128, 147, 149, 150.
Haşim Paşa, 3n1.
Haydar Efendi, Gürcü, 152, 163.
Hayreddin Paşa, 104.
Hayri Bey, 38, 53, 98, 102, 103, 106, 111, 112.
Hayri Efendi, Şeyh-ül-islâm, 119, 121, 122, 123, 127, 128, 152, 153, 158, 275.
Hayri Paşa, 118.
Hâzım Bey, Şehremini, 28, 34, 255.
Hurşid Paşa, Topçu feriki, 30, 108.
Hüseyin, Trabzon Cemiyeti mümessili, 225.
Hüseyin Cahid Bey, 18, 179.
Hüseyin Hilmi Paşa, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 63, 64, 100, 112, 153, 250.
Hüseyin Kâzım Bey, 256, 257, 260.
Hüseyin Remzi Paşa, Deli, 261.
Hüsnü Bey, 219, 222, 242.
Hüsnü Paşa, Ferik, 19, 82.

İ

İbn-i Âbidin, 206.
İbrahim Bey, Adliye nâzırı, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 106, 120, 127, 128.
İbrahim Efendi, Haydârî-zâde, 163, 165, 178, 249, 255, 257, 258, 262.
İbrahim Tevfik Efendi, Şehzâde, 259.
İbrahim Paşa, Mirliva, 87.
İhsan Bey, Mâbaynci, 186, 202.
İsmail Canbulat Bey, 29, 148, 149.
İsmail Cenanî Bey, Teşrifat müdür-i umumisi, 131, 132.
İsmail Efendi, Manastırlı, 72.
İsmail Fuad Bey, 24.
İsmail Hakkı Bey, Baban-zâde, 256. 269.
İsmail Hakkı Efendi, Manastırlı, 71.
İsmail Kemal, 4, 29.
İsmail Mahir Efendi, Kastamonu meb'us-ı sabıkı. 81.
İsmail Sıdkı Bey, Aydın meb'usu, 197, 198.
İsmail Sıdkı Efendi, 195.
İzrail, Profesör, 118.
İzzet, Bey 68, 105.
İzzet Bey, Van vali-i esbakı, 163, 164, 165.
İzzet Bey, Evkaf nâzırı, 180, 183, 184, 187, 189.
İzzet Paşa, 82, 103, 107, 108, 111, 146, 151, 152, 153, 154, 157, 160, 162, 214, 220, 230, 231, 233, 237, 239, 269,
İzzet Fuad Paşa, 224, 225, 226.

K

Kara Said, Mehmed Said Paşa'nın lâkabı, 261.
Kadri Bey, Mirza Said Paşa-zâde, 2.
Kâmil Efendi, Dar-ül-hikmet-il-islâmiye reisi. 152.
Kâmil Paşa, 4, 5, 7, 9, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 30-31, 31, 41, 49, 51, 54, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 97, 157, 249.

Kanunî Süleyman, Sultan, 54, 129.
Kara Mustafa Paşa, Merzifonlu, 160.
Karasu Efendi, 179.
Kâzım Bey, 261, 262.
Kâzım Efendi, Mekteb-i hukuk müdürü, 255.
Kemal Bey, Boğazlıyan kaymakamı, 205, 206.
Kemal Bey, Yozgat mutasarrıfı, 202, 204.
Kemaleddin Bey, 268.
Kemaleddin Efendi, 272.
Klementi, 266.
Kocasarıklı, Bk. Said Efendi, 120.
Kostaki Vayani Efendi, 163.
Kont Esterhazy, Bk. Esterhazî, 133.
Kont Esterhazi, Bk. Esterhazy, 133.
Kotozof, Rus başvekili, 109.
Kör Ali, 11.
Kürt Mustafa Paşa, 165, 219, 242.
Küri, Bk. Curie-İngiliz sefiri, 75.
Küçük Hamdi Efendi, 37, 38.

L

Lange Bey, Ertuğrul muzikası şefi, 269.
Lavter, Bk. Lowther, İngiliz sefiri, 75.
Ledoux, Bk. Mösyö Lödü, 34.
Lowther, Bk. Lavter, İngiliz sefiri, 75.
Liman Paşa, Müşir, 150.
Lloyd George, 235.
Lôdu, Bk. Mösyö Ledoux, 34.
Lütfi Bey, 13, 34, 35, 52, 112, 140, 146, 147, 148, 164, 168, 171, 176, 179, 185, 186, 201.

M

Mahir Said Bey, 43.
Mahmud, 54.
Mahmud, Sultan, 258.
Mahmud II., Sultan, 258.
Mahmud Celâleddin Paşa, 54.
Mahmud Esad Efendi, 39, 46, 122.
Mahmud Paşa, Çürüksulu, 98, 102, 106, 109, 111, 117, 147, 179, 215.
Mahmud Paşa, Damad, 272.
Mahmud Hayret Paşa, 174.
Mahmud Muhtar Paşa, 1. ordu kumandanı, 32, 49, 51, 62, 64.
Mahmud Şevket Paşa, 18, 49, 58, 59, 60, 64, 71, 72, 76, 79, 80, 81, 82, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 275.
Mackensen, Bk. Makenzen, Mareşal, 130.
Makenzen, Bk. Mackensen, Mareşal, 130, 131.
Masoroskikis Bey, 78.
Mavrokordata Efendi, 28, 40.
Mazlum Bey, 190.
Mehmed III., 113.
Mehmed V., 33.
Mehmed Ali Bey, 143, 196, 197, 212, 233, 250.
Mehmed Celâl Bey, 249, 259.
Mehmed Emin Bey, 256.
Mehmed Fevzi Paşa, Azîm-zâde, 51.
Mehmed Hadi Paşa, Ferik, 88.
Mehmed-i Sadis, Sultan Vahdettin'in unvanı, 138.
Mehmed Said, 102.
Mehmed Said Paşa, 115, 261.
Memduh Paşa, Dahiliye nâzırı, 2, 3.
Memduh Paşa, Ferik, 79, 272.
Midyat Paşa, 1, 160.
Midhat Şükrü Bey, 179.
Mirza Said Paşa, 2.
Murad Bey, 12, 29.
Murad Efendi, 266.
Murad-ı Sâlis, 113,
Murtaza Bey, 65, 218, 246.
Musa Kâzım Efendi, 71, 122, 122-123, 124, 127, 128. 129, 136, 144, 145, 148, 152, 228, 229.
Mustafa Efendi, Şûray-ı devlet âzası, 233.
Mustafa Efendi, Adliye nâzırı, 237, 254.

Mustafa Efendi, Âyandan, 250.
Mustafa Paşa, 54.
Mustafa Arif Bey, 163, 174.
Mustafa Asım Efendi, 37, 200, 228.
Mustafa Reşid Bey, 33.
Mustafa Reşid Paşa, Hariciye nâzırı, 51, 68, 77, 140, 184, 246, 250.
Mustafa Sabri Efendi, 195, 196, 204, 206, 213, 224, 229, 230, 231, 243.
Muzaffer Bey, 156, 159.
Münir Bey, Evkaf müsteşarı, 275.
Münir Paşa, Paris sefir-i esbakı, 152.

N

Nabi Bey, Hariciye nâzırı, 153, 155, 156, 159, 160.
Naci Bey, Seryâver, 146, 177, 178, 237, 238, 264.
Naçoviç, 109, 110.
Nâil Bey, 41, 76, 197.
Naim Bey, Baban-zâde, 232.
Namık Paşa, 117.
Nasır Bey, Beylikçi, 47.
Nazımı Bey, 172.
Nazım Paşa, Adliye nâzırı, 16, 19, 23, 25, 26, 31, 49, 51, 60, 63, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91.
Nazım Paşa, Ferik, 233, 234, 235.
Nazif Sururî Bey, 12.
Nazır Paşa, 240.
Necmeddin Efendi, 80, 105.
Necmeddin Molla Bey, Bağdad valisi, 38, 39, 76, 122.
Nesîmî Bey, 127.
Numan Usta, 252.
Nureddin Efendi, Şehzâde, 266, 272, 273.
Nuri Bey, Maliye nâzırı, 28, 30, 36.
Nuri Bey, Amatçi, 217, 238, 239, 247.
Nuri Efendi, Fetva emiri, 36, 37, 71, 72.
Nuri Paşa, Başmâbeynci, 3, 190.
Nüzhet Bey, 107, 116, 117, 119, 139.
Nüzhet Faik Bey, Maliye müsteşarı, 259.

O

Oskon Efendi, Telgraf ve posta nâzırı, 98, 102, 117, 164.
Osman Bey, Sahib Bey-zâde, 119.
Osman Fuad Efendi, 175.
Osman Nizamî Paşa, Ferik, 5, 74, 103, 106.
Osman Rifat Paşa, Ferik, 261.

Ö

Ömer Bey, Said Halim Paşa-zâde, 267.
Ömer Hilmi Efendi, 135, 136.
Ömer Hulûsi Efendi, Dağıstanlı, 152, 259,
Ömer Naci, 79.

P

Pallaviçini, Marki, Avusturya sefiri, 110.
Pertev Paşa, Başkumandanlık erkân-ı harbiye reis-i sânisi, 88.
Pichon, Bk. Pişon, 222.
Pişon, Bk. Pichon, 222.
Pitt, İngiliz nâzırı, 235.
Poincare, Bk. Puankare, 86.
Puankare, Bk. Poincare, 86.

R

Ragıb Ağa, 82.
Ragıb Bey, 3.
Râif Paşa, Rusûmat emiri, 28.
Râif Paşa, Şûray-ı devlet reisi, 30, 34, 35, 36, 44, 45.
Râsim Bey, Muhafız, 130, 272.
Raşit Bey, 164.
Rauf Bey, 153, 154, 155, 156, 159, 259.
Rauf Paşa, Aydın vâli-i sâbıkı, 28.
Rayan, İngilterc baş tercümanı, 217, 231.

Receb Paşa, Harbiye nâzırı, 5.
Refik Bey, Manyası-zâde, 15, 20, 22, 23.
Refik Bey, Sofya komiseri, 29, 134, 152, 159, 163, 164, 174, 175, 176, 180, 181, 182, 185, 195, 196, 202, 207, 208, 245, 264, 273.
Reşat, Sultan. 33, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 71, 80, 100, 105, 110, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 133, 136, 145, 148, 179, 201, 226.
Reşat Bey, Miralay, 56, 139, 261.
Reşat Paşa, Sertabib, 253.
Reşat Hikmet Bey, 154, 155, 197, 254, 255, 256.
Reşit Bey, Aydın valisi, 68, 70, 76, 77, 78.
Reşit Bey, 2. Mübeyinci, 83, 98, 184. 241, 249, 261.
Reşit Paşa, Hariciye nâzırı, Şûray-ı devlet âzası, 33, 74, 160, 165, 176, 177, 185.
Reşit Akif Paşa, Sivas valisi, 5, 153, 162, 214, 215, 220, 230, 231.
Reşit Mümtaz Paşa, Şehremini, 3n1.
Rifat Bey, Maliye nâzırı, 25, 38, 44, 45, 98, 102, 149, 213, 222.
Rifat Paşa, 13, 14.
Rifat Paşa, Hariciye nâzırı, 22, 28, 34, 35, 44, 45, 88, 153, 250.
Rıza Paşa, Seraskcr-i esbak, 12.
Rıza Paşa, Topçu feriki, 22, 26, 38.
Rıza Tevfik, 18, 163, 213, 221.

S

Sâbit Bey, 52, 125, 130, 131, 270.
Sabri Efendi, Hoca, 195.
Sadettin Efendi, 145.
Sadık Bey, Miralay, 249.
Sadık Efendi, Arnavut, 6.
Sadullah Bey, 155.
Safa Bey, Hariciye nâzırı, 230, 255, 260.
Safiyyüddin Bey, 242.
Safvet Paşa, 169.
Sabib Bey, Pirt-zâde, 41, 42, 43, 44, 48, 145.
Said Bey, Maarif nâzırı, 51, 58, 153, 180, 199, 213, 250, 251.
Said Bey, Mâbeny ikinci kâtibi, 231, 232, 237, 248, 262.
Said Efendi, Üsküp meb'usu, 61.
Said Efendi, Bk. Kocasarıklı, 120.
Said Molla, 251, 252, 261.
Said Paşa, Kâmil Paşa-zâde, Âyan reisi, 1, 3, 4, 5, 6, 23, 29, 30, 35, 37, 38, 49, 55, 59, 62, 76, 99, 103, 111, 112, 157, 273.
Said Halim Paşa, Âyandan, 98, 100, 100-101, 103, 106, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 121, 122, 125, 126, 127, 132, 182, 267, 268.
Salih Bey, Seryaver, 202.
Salih Bey, Miralay, 264.
Salih Paşa, Ferik, 38, 42, 43, 63, 65, 68.
Salih Paşa, Seryaver, 73, 75, 82, 88, 104, 107, 116, 130, 131, 132, 233, 234, 244, 250, 251, 256, 257, 258, 259, 260, 263.
Saliha Sultan, 105.
Sâlim Bey, Şûray-ı devlet mülkiye dairesi reisi, 140.
Sâlim Bey, Karin-i Sânî, 243.
Sami, Ferid Paşa'nın oğlu, 273, 274.
Sami Bey, Süleyman Paşa-zâde, 58.
Sami Paşa, Zaptiye nâzırı, 20.
Sami Paşa, Mirliva, 88.
Samih Rifat Bey, 81.
Savof, Bulgar Generali, 74, 109.
Sazanof, Rus hariciye nâzırı, 86, 109.
Sefa Bey, 249.
Selâhaddin Efendi, 69.
Selim, Yavuz, 109, 266.
Selim II., Sultan, 113.
Selim III., Sultan, 53.
Selim Efendi, Şehzâde, 239.
Servetseza Kadın, 267.

Seyyid Abdülkadir Efendi, 197, 211, 212.
Seyyid Mehmed Tevfik Efendi, Barutlıaneler nâzırı, 53.
Sokullu Mehmed Paşa, 54.
Souchon, Bk. Suşon, Amiral, 16.
Steg, Bank-ı Osmanî müdür-i umumîsi, 218.
Sultan Abdülaziz, 266, 268, 273.
Sultan Abdülhamid, 267, 269, 271, 272, 275.
Sultan Bayezid, 147.
Sultan Mahmud, 113, 146.
Sultan Mehmed Han-ı Hâmis, 144.
Sultan Murad, 39, 266, 267, 272, 273.
Sultan Reşat, 265, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 275.
Suşon, Bk. Souchon, Amiral, 116.
Suzî Efendi, 129.
Süleyman Efendi, 272.
Süleyman Bostanî Efendi, 103, 117.
Süleyman Paşa, 1. Ferik, 88.
Süleyman Numan Paşa, Dr., 135-136.
Süleyman Şefik Paşa, 234, 236, 238, 239, 242, 243, 244.
Süleyman Yazıcı, Mevlid-i Şerif sahibi, 124.
Sünûsî, Şeyh, 146.

Ş

Şadan Bey, Hukuk müşaviri, 74.
Şadiye Sultan, 186.
Şakir Paşa, Müşir, 197, 202, 211, 212, 213.
Şemseddin Paşa, Evkaf nâzırı, 23.
Şeref, Bey 127.
Şerif Ali Haydar Bey, 80.
Şevket Bey, Miralay, 240, 249.
Şevket Kâmil Paşa, Şevket Bey'in, başka adı, 249.
Şevket Turgut Paşa, 184, 212, 213, 227, 230.
Şevki Bey, 114, 120, 121, 122.
Şükrü Bey, 81, 98, 123, 127.
Şükrü Efendi, Sudûrdan, 39.
Şükrü Efendi, Yakovalı Ali Efendizâde, 152.

T

Tahsin Bey, Nakib-ül-Eşraf, 100.
Tahsin Bey, Yûver, 145.
Tal'at Bey-Paşa, 21, 33, 36, 37, 40, 43, 44, 46, 48, 49, 78, 79, 80, 81. 103, 104, 105, 106, 108, 109, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 131, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 143, 146, 148, 149, 150, 151, 156, 158, 160, 161, 163, 180, 181, 268, 270, 271.
Talha Bey, 225, 227, 228.
Taube, 109.
Tavsend, Bk. Townsend, İngiliz generali, 153.
Tevfik Bey, İkinci Mâbeynci, 52, 60, 62, 71, 76, 98, 101, 104, 110, 112, 116, 117, 119, 126, 130, 132, 135, 136, 138-139, 140.
Tevfik Bey, Jandarma kumandanı, 202.
Tevfik Bey, Matbuat umum müdürü, 12.
Tevfik Bey, Refik Bey'in kardeşi, 29.
Tevfik Bey, Maliye nazırı, divan-ı muhasebat reisi, 147, 148, 195, 197, 224, 226, 250, 259, 269, 271, 274.
Tevfik Paşa, Sadr-ı âzam, 3, 5, 8, 14, 16, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 38, 40, 49, 138, 149, 151, 152, 153, 157, 158, 161, 163, 164, 165, 166, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 187, 188, 189, 195, 196, 198, 199, 213, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 227, 233, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 254, 256, 257, 260, 262, 264.
Titoni, İtalyan nâzırı, 223,
Townsend, Bk. Tavsend, 120.
Tavsend, Bk. Townsend, 120.
Turhan Paşa, 3.
Tuşef, Bulgar murahhası, 109.

V

Vahideddin, Şehzâde, 76.
Vahideddin Efendi, Veliahd, 130, 136.
Vahideddin, Sultan, 125, 138, 139, 141, 145, 147, 149, 151, 169, 179, 181, 204, 260, 265, 272, 273, 274, 275, 276.
Vartakes Efendi, 44.
Valide Sultan, Nakş-ı dil, 147.
Vasfi Efendi, Hoca, 197, 210, 213, 219, 220, 230.
Vasıf Bey, Kara, 260.
Vayt, Bk. White, 75.
Veber, Bk. Weber, 64.
Vehbi Efendi, 259.
Veli Paşa, 88.
Vilson, Bk. Wilson, 150.

W

Weber, Bk. Veber, 64.
White, Bk. Vayt, 75.
Wilson, Bk. Vilson, 150.

Y

Yahya Reşid Efendi, Mısır Kâdi-i esbakı, 21, 163.
Yaver Paşa, Ferik, 59, 180, 183, 185, 201, 207, 218, 219, 222, 223, 226, 227, 249, 264.
Yusuf Franko Paşa, 180, 184.
Yusuf İzzettin Efendi, Veliahd, 71, 119, 120.
Yusuf Ziya Paşa, 180, 184.

Z

Zeki Paşa, Ferik, 58.
Zeki Paşa, Müşir-i esbak, 249.
Zekiye Sultan, 5.
Zeynî Efendi, 258.
Zihni Paşa, 28.
Ziya Bey, 8, 18, 22, 23, 24, 25, 39, 42, 47, 49, 68, 81, 259.
Ziya Paşa, Maliye nâzırı, Nâzır-ı esbak, 5, 13, 15, 20, 22, 23, 49, 50, 55, 68, 69, 70, 77, 81.
Ziya Paşa, Mirliva, 107, 153, 154, 163, 183, 246.
Ziyaeddin Efendi, İstanbul kadısı, 21, 23, 35, 80.
Ziyaeddin Efendi, Sultan Reşat'ın oğlu, 267.
Zührab Efendi, 18.
Zülfü Bey, 190.

II. Yer, Kavim ve devlet adları

A

Acıbadem, 31.
Adalar, 46, 75, 95, 97.
Adana, 27, 29, 35, 38, 41, 172.
Akbaş, 254.
Alasonya, 58, 64.
Alâtini köşkü, 35, 63.
Âl-i Osman, 176.
Almanya ve Almanlar, 15, 36, 63, 64, 69, 78, 110, 113, 114, 115, 116, 130, 131, 147, 148, 149, 150.
Amasya, 251.
Ambarlı, 271.
Amerika ve Amerikalılar, 150, 222.
Anadolu, 172, 176, 215, 216, 232. 242, 251, 252, 260, 261, 262.
Anafartalar, 118.
Ankara, 43, 254.
Araplar ve Arabistan, 60, 110, 172.
Arnavutlar ve Arnavutluk, 49, 54, 60, 61, 86, 92, 94, 95, 214, 238, 275.
Ariburnu, 118.
Arz odası, 1, 8, 9, 22, 27, 40, 49, 55, 67, 81, 127, 143, 152, 165, 180, 196, 250, 258, 261.
Asya, 97.
Avrupa ve Avrupalılar, 50, 62, 83, 86, 92, 93, 95, 96, 107, 114, 116, 118, 121, 122, 125, 132, 140, 141, 149, 164, 172, 173, 184, 229, 267, 269.
Avusturya ve Avusturyalılar, 10, 11, 12, 96, 110, 113, 114. 130, 132, 133, 147, 149, 150.
Ayasofya, 25, 37, 129.
Ayasofya camii, 70, 113, 119.
Ayasofya meydanı, 18.
Ayaspaşa, 35.
Ayastafanos, 31, 88.
Aydın, 16, 38, 70, 208, 216, 217.
Ayvalık, 217, 218.

B

Babaeski, 107, 108.
Bab-ı âli, 1, 2, 3, 4, 9, 10, 12, 13, 17, 18, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 33, 34, 40, 41, 43, 44, 47, 48, 49, 51, 52, 55, 57, 60, 61, 62, 65, 67, 70, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 91, 98, 99, 101, 109, 110, 111, 114, 115, 127, 139, 141, 142, 143, 147, 149, 154, 155, 156, 159, 165, 169, 172, 174, 186, 187, 188, 196, 199, 200, 201, 208, 212, 217, 219, 229, 232, 234, 235, 237, 239, 247, 248, 249, 250, 251, 254, 258, 259, 261, 263, 264, 275.
Bab-ı Meşîhat, 20, 36, 41.
Bab-üs-saâde, 129, 136, 138, 139.
Bab-ı Seraskerî, 33.
Bağdad, 16, 120, 160.
Bağdad köşkü, 55.
Bağdad kasrı, 138.
Bahr-i Sefîd, 46, 94, 96, 113, 115, 153, 200.
Balkanlar, 58, 62, 75, 83, 86, 92, 95, 96, 105, 113.
Balkan Harbi, 214.
Balkan muharebesi, 113.
Balmumcu köşkü, 265, 268.
Bandırma, 90.
Bebek, 176.
Bed, 94.
Berlin, 115, 118.
Beşiktaş, 26, 32, 61, 68, 119.
Beyazıt, 99, 100.
Beyazıt Camii, 147.
Beyazıt meydanı, 101.
Beykoz, 175.

Beylerbeyi, 129.
Beylerbeyi sarayı, 69, 175, 177.
Beyoğlu, 110, 165, 227.
Binektaşı, 3, 18, 26, 57-58, 79, 81.
Bingazi, 146,
Bodrum, 46.
Boğazlar, 115, 116, 117, 118, 147, 165.
Boğaziçi, 133.
Boğazlıyan, 202.
Bolayır, 87.
Bosna, 10, 12, 41, 113, 176.
Bostan, 146.
Bulgarlar ve Bulgaristan, 10, 11, 13, 14, 29, 41, 59, 60, 62, 70, 71, 72, 73, 74, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 93, 94, 96, 98, 105, 108, 109, 110, 145, 149.
Burdur, 176.
Bursa, 113, 229, 231,
Bükreş, 186.
Büyük Ada, 9, 46, 56, 57, 61.
Büyükdere, 135.

C

Cezayir, 94.
Cihan-nüma köşkü, 227.

Ç

Çadır köşkü, 134.
Çanakkale, 18, 87, 117, 118, 123, 172, 268.
Çatalca, 71, 72, 73, 77, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 98.
Çengelköy, 130, 136, 138, 150, 163, 182.
Çerkezköyü, 84.
Çırağan sarayı, 41, 42, 69, 175.
Çin, 44.
Çit köşkü, 114, 118, 202, 251, 267.

D

Debre, 93.
Dimetoka, 110.
Divanyolu, 33, 129, 146.
Dolmabahçe, 60, 70, 74, 110, 113, 125, 131, 139, 143, 164, 165, 166, 175, 202, 238, 270.
Draç, 93.

E

Edirne, 29, 74, 75, 81, 85, 86, 89, 91, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 127, 135, 269.
Edirnekapı, 123, 146.
Enderun, 138.
Enez, 75, 99.
Erenköy, 68, 122, 248.
Ermeniler ve Ermenistan, 110, 165, 172, 176, 228.
Ermeni patriği, 261.
Erzurum, 228, 229.
Eskişehir, 117, 118.
Eskiüsküp, 89.
Eyub, 82, 137, 139, 146.
Eyub camii, 112.

F

Fatih, İstanbul'da bir semt, 146, 147.
Fatih haziresi, 232.
Fatih Sultan Mehmed Han türbesi, 129.
Fehime Sultan yalısı, 175.
Feneryolu, 54, 65.
Fındıklı, 112.
Firenkler, 76.
Fransa ve Fransızlar, 10, 34, 35, 85, 86, 110, 113, 115, 116, 117, 118, 150, 159, 165, 172, 175, 185, 186, 201, 222, 225, 226, 241, 254, 259.
Fransa İhtilâl-i kebiri, 18.

G

Galata, 11.
Gelibolu, 94, 118, 124.
Girit, 44, 84, 95, 106.
Göksu, 175.

H

Hadımköyü, 72, 90.
Halep, 56.
Hamidiye camii, 58, 59, 113.
Hazret-i Halid Türbesi, 145.
Hersek, 10, 12, 41, 113, 176.

I

Ihlamur kasrı, 265.
Irak, 120.

İ

İngiltere ve İngilizler, 75, 86, 95, 99, 110, 113, 115, 116, 117, 118, 120, 150, 153, 159, 160, 165, 176, 190, 191, 201, 207, 208, 217, 218, 219, 226, 231, 235, 236, 249, 255, 259, 260.
İpek, 89.
İran ve İranlılar, 31, 99, 217, 218.
İspanya ve İspanyalılar, 181.
İstanbul, 1, 5, 9, 10, 13, 14, 18, 21, 22, 24, 29, 31, 32, 33, 35, 39, 41, 44, 46, 63, 64, 69, 70, 72, 75, 79, 82, 85, 87, 88, 89, 91, 104, 107, 108, 109, 113, 117, 118, 130, 132, 146, 147, 149, 156, 157, 159, 174, 175, 184, 185, 186, 212, 231, 232, 240, 247, 251, 252, 259, 260.
İşkodra, 85, 89, 93, 99.
İştip, 93.
İtalya ve İtalyanlar, 62, 96, 165, 191, 200, 203, 209, 223.
İzmir, 7, 39, 195, 207, 208, 209, 211, 216, 218, 221, 241.

K

Kadıköy, 68.
Kalkandelen, 93.
Karaağaç, 70, 83, 108.
Karadağ ve Karadağlılar, 60, 61, 74, 83, 89, 93, 94.
Karadeniz, 94, 158.
Karesi, 263.
Kastamonu, 24, 81, 242.
Ketenciler kapısı, 101.
Kırkkilise, 62, 83, 89, 92.
Komanova, 89, 92.
Konya, 117, 216.
Kökçüler kapısı, 101 n_1.
Koska, 27, 64.
Kudüs, 196.
Kuruçeşme, 105.
Kuşluk köşkü, 125, 129.
Küçükköy, 88.
Kürtler, 164.
Kut-ül-Amare, 120.

L

Londra, 13, 74, 75, 94, 99, 153.
Lüleburgaz, 70, 83, 93.

M

Macarlar ve Macaristan, 113, 132, 133.
Maçka, 69, 112, 201.
Makedonya, 85, 86, 93, 94, 105.
Malatra, 94.
Malta, 218, 228, 255, 259.
Malta, köşkü, 120.
Maltepe, 57.
Manastır, 85, 89, 93.
Manisa, 209, 216, 217.
Maslak, 82.
Menteşe sancağı, 208.
Meriç nehri, 109.
Mısır ve Mısırlılar, 23, 31, 82.
Midye, 75, 99.
Midye körfezi, 94.
Moda, 32.
Mondros, Bk. Moudros, 156.
Moudros, Bk. Mondros, 156.
Mustafa Paşa köşkü, 138.

N

Naciye Sultan sahilhanesi, 175.
Nisbetiye köşkü, 272.
Nişantaşı, 22, 68, 69, 226.
Nuruosmaniye, 82.

O

Ortakapı, 136.
Ortaköy, 175, 176.
Osmanlı ve Osmanlılar, 108, 133, 218.

P

Paris, 78, 86, 115, 152, 208, 223, 229, 231.
Paris konferansı, 232.
Petersburg, 12, 13, 87, 109.
Prizren, 89.
Plevne, 93.
Preveze, 89.

R

Roma, 15, 165.
Romanya ve Romanyalılar, 11, 96, 105, 107.
Rumlar ve Rumeli, 57, 75, 83, 92, 93, 99, 105, 111, 113, 124, 165, 176, 228.
Rum patriği, 261.
Rusya ve Rusyalılar, 12, 13, 37, 48, 97, 99, 109, 110, 115, 116, 117, 160, 175.

S

Saraybosna, 113.
Sarayburnu, 138.
Sarayiçi, 108.
Selâmlık dairesi, 217.
Selânik, 5, 22, 29, 30, 35, 45, 63, 64, 69, 70, 76, 85, 89, 93, 98, 181, 271.
Serfiçe, 18.
Seyidler, 84.
Sırplar ve Sırbistan, 11, 62, 74, 83, 89, 93, 94, 105, 110, 113, 114.
Sigetvar, 54.
Sinop, 103, 227.
Sirkeci, 21, 22, 26, 33, 34, 67, 107, 133, 136, 143, 149, 165.
Sofya, 13, 149.
Söğütlü, 139.
Sultan Ahmed meydanı, 215.
Sultan Mahmud türbesi, 119, 129.
Sultan Mahmud türbesi hatiresi, 6.
Sultan Selim camii, 106, 108.
Sultan Selim semti, İstanbul'da, 147.
Suriye, 150.

Ş

Şam, 186.
Şâzelî dergâhı, 199.
Şehzâdebaşı, 214.
Şişli, 178.

T

Terkos, 90.
Tesclya, 26.
Tekirdağ, 94.
Tophane, 33,
Tophane sarayı, 62.
Topkapı, 62, 119, 120.
Topkapı sarayı, 48, 55, 129, 134, 136, 138, 139, 146, 183.
Tortum, 228, 229.
Trablusgarp, 5, 46.
Trabzon, 4.
Türbe-i şerif, 146.
Türkiye ve Türkler, 18, 200, 235, 255, 273.

U

Urla, 176.
Uşi muahedesi, 62.

Ü

Üçüncü kapı, Bk. Yıldızlı kapı, 138.
Üsküdar, 68.
Üsküp, 89.

V

Valide-i hidivî sahilhanesi, 176.
Van, 176.

Vani köyü, 150.
Vardar, 58, 89.
Vardar nehri, 89.
Vefa, 147, 214.
Viyana, 100, 118.
Vize, 70, 83, 84.

Y

Yafa, 196.
Yahniler, 58.
Yakacık, 57.
Yanya, 16, 85, 93, 99.
Yemen, 152.
Yeniköy, 114, 116.
Yenicami, 26.
Yenikapı mevlevihanesi, 123.
Yıldız sarayı ve semti, 35, 36, 45, 53, 58, 63, 114, 117, 134, 136, 185, 214, 215, 226, 266, 269, 273.
Yıldızlı kapı, Bk. Üçüncü kapı, 138.
Yozgat, 205.
Yunanlılar ve Yunanistan, 11, 44, 62, 63, 64, 69, 70, 74, 83, 87, 89, 93, 94, 96, 105, 110, 114, 208, 215, 216, 217, 218, 241, 260.

Z

Zincirlikuyu, 120.
Zivin, 58.
Zonguldak, 171, 172.

RESİMLER

Ali Fuad Türkgeldi

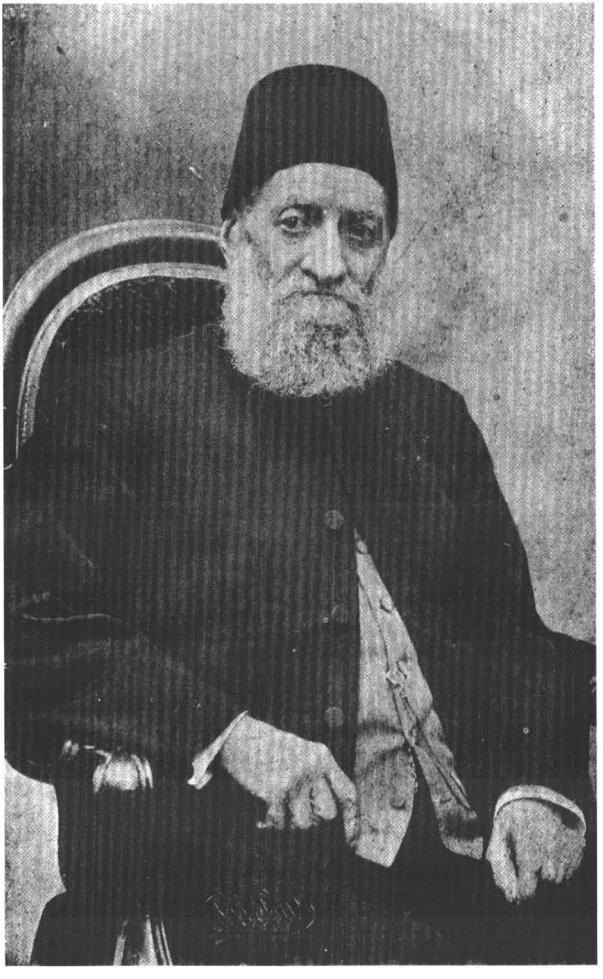
Sadr-ı âzam Said Paşa

Malûmatcı Baba Tahir

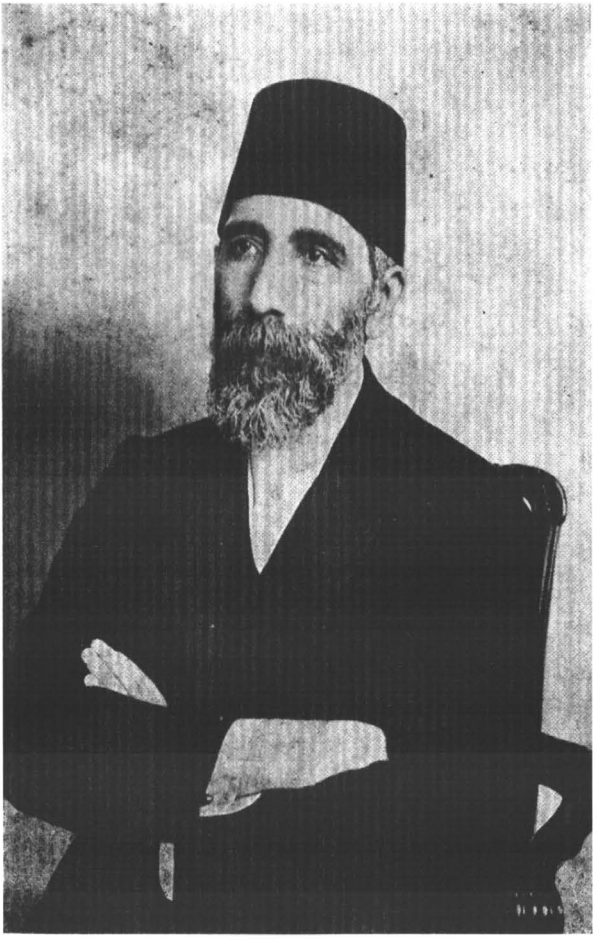
Serasker Rıza Paşa

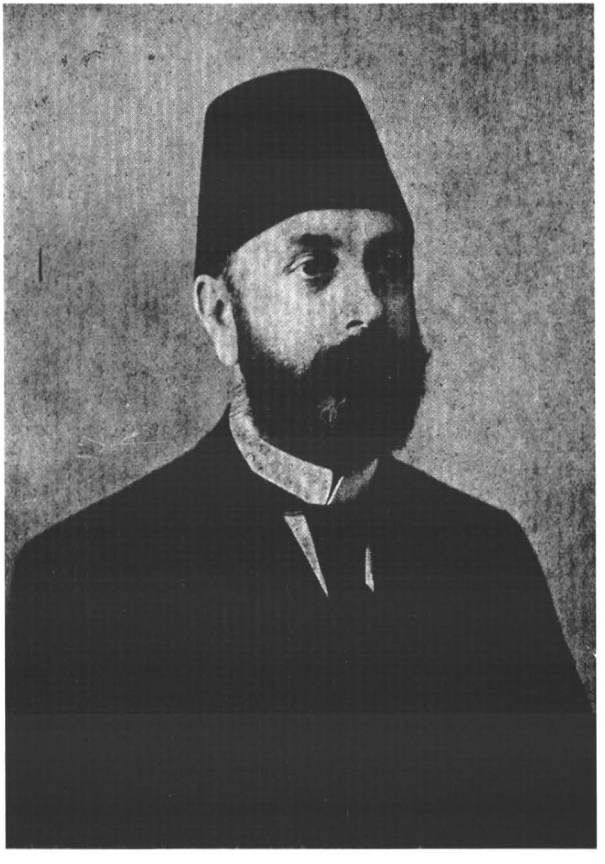
Sadr-ı âzam Kâmil Paşa

II. Abdülhamid

Sadr-ı âzam Hüseyin Hilmi Paşa

Mâbeyn Başkâtibi Cevad Bey

Adliye Nâzırı Nâzım Paşa

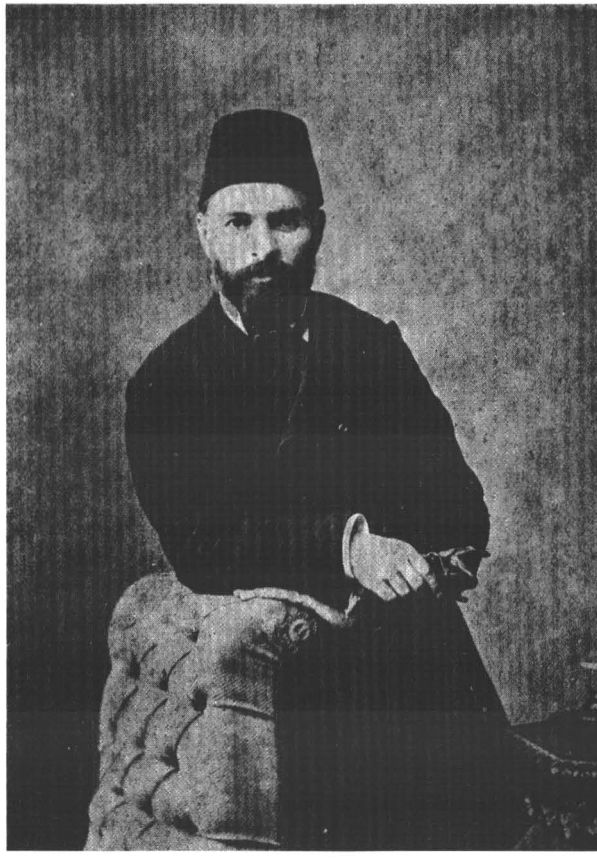
Müşir Edhem Paşa

Sadr-ı âzam Tevfik Paşa

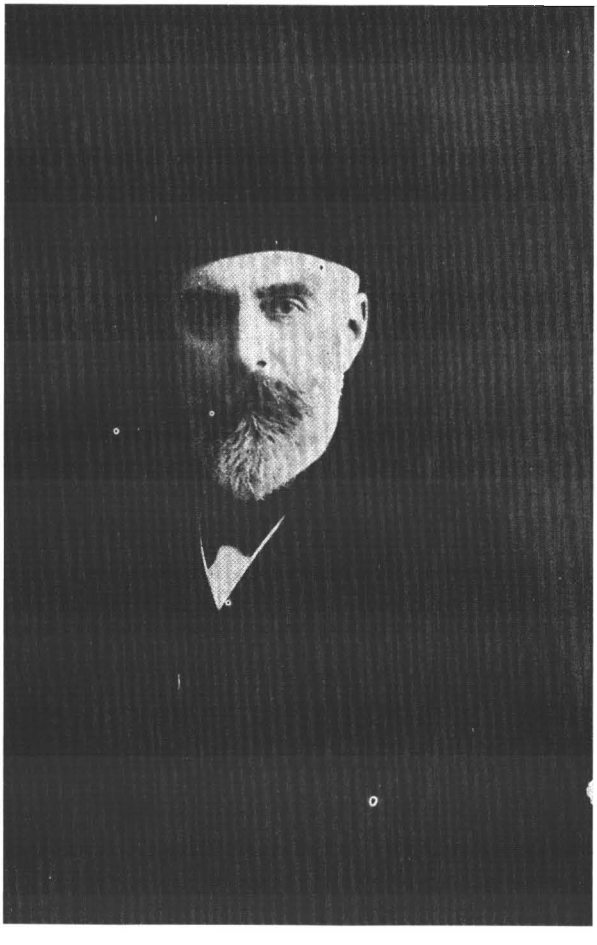
Hasan Fehmi Paşa

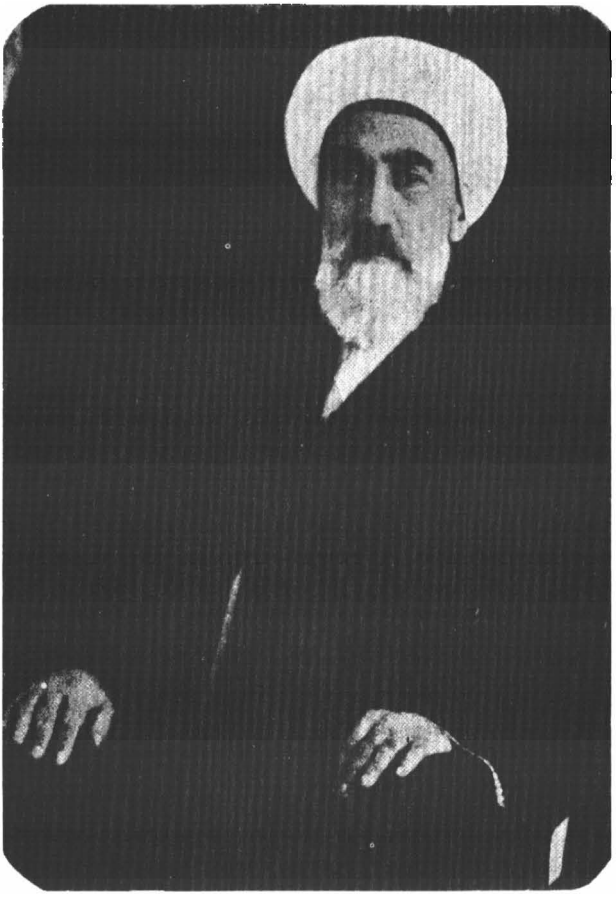
İsmail Kemal Bey

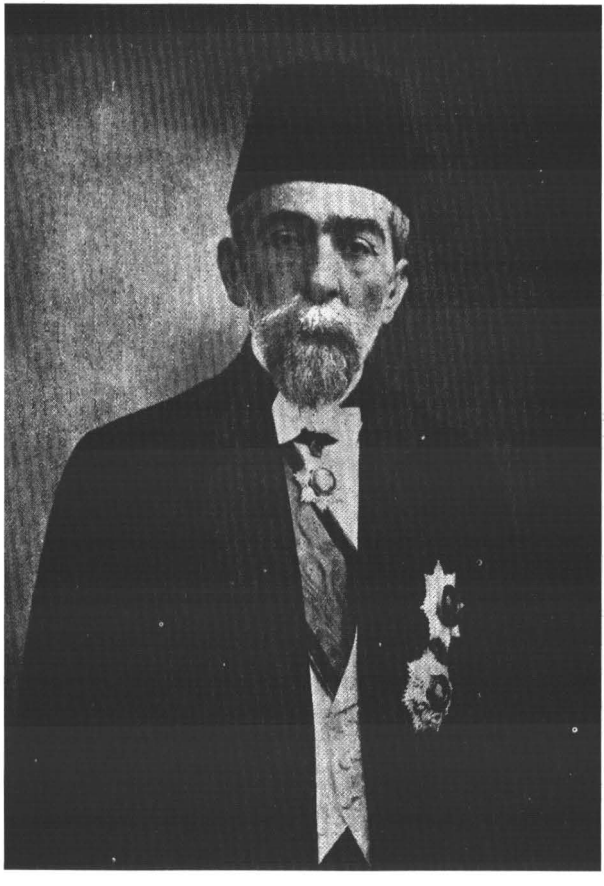
V. Sultan Mehmed Reşad

Ahmed Rıza Bey

Sahip Molla

Âyan reisi Rifat Bey

Sadr-ı âzam Ahmed Muhtar Paşa

Gümülcüne meb'usu İsmail Bey

Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa

Kastamonu Meb'usu İsmail Mahir Efendi

Sadr-ı âzam Hakkı Paşa

Sadr-ı âzam Said Halim Paşa

Bahriye Nâzırı Hurşid Paşa

Cevad Paşa

Sadr-ı âzam Tal'at Paşa

Harbiye nâzırı Enver Paşa

Meclis-i Meb'usan reisi Halil Bey

Sadr-ı âzam İzzet Paşa

Âyan âzasından Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi

Cemil Molla

Sadr-ı âzam Damat Ferid Paşa

Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi

Ayan âzasından Müşir Fuad Paşa

Sadr-ı âzam Ali Rıza Paşa

Said Molla

ISBN 978-975-16-2284-6

